

Торайғыров университетінің
ҒЫЛЫМИ ЖУРНАЛЫ

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайғыров университета

ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТІНІҢ ХАБАРШЫСЫ

Гуманитарлық сериясы
1997 жылдан бастап шығады

ВЕСТНИК ТОРАЙҒЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА

Гуманитарная серия
Издается с 1997 года

ISSN 2710-3439

№ 3 (2026)

Павлодар

НАУЧНЫЙ ЖУРНАЛ
Торайгыров университета

Гуманитарная серия
выходит 4 раза в год

СВИДЕТЕЛЬСТВО

о постановке на переучет периодического печатного издания,
информационного агентства и сетевого издания

KZ46VP400029271

выдано

Министерством информации и общественного развития
Республики Казахстан

Тематическая направленность

публикация материалов в области истории,
правоведения и общественных наук

Подписной индекс – 76131

<https://doi.org/10.48081/BTOUH3.2026/ISSN2710-3439>

Бас редакторы – главный редактор

Аубакирова С. С.

доктор PhD

Заместитель главного редактора Кожамжарова М. Ж., к. филос. н.

Ответственный секретарь Исакова З. С. магистр

Редакция алқасы – Редакционная коллегия

Ветренко И. А.,	д. полит. н., профессор (Россия);
Шашкова Я. Ю.,	д. полит. н., профессор (Россия)
Дронзина Т. А.,	д. полит. н., профессор (София, Болгария)
Севальников А. Ю.,	д. филос. н., профессор (Россия);
Уразалиева Г. К.,	к. филос. н., доцент (Россия);
Турсунов Л. Э.,	к. филос. н., доцент (Узбекистан);
Акишев А. А.,	д. полит. н., профессор;
Таштемханова Р. М.,	д. и. н., профессор;
Сагикызы А.,	д. филос. н., профессор;
Исмагамбетова З. Н.,	д. филос. н., профессор;
Карипбаев Б. И.,	д. филос. н., профессор;
Избасарова Г. Б.,	д. филос. н., профессор;
Альмуханов С. Х.,	к. филос. н., доцент;
Алтыбасарова М. А.,	к. полит. н., ассоц. профессор (доцент);
Ермаханова С. А.,	к. социол. н.;
Ахметова Г. Г.,	к. филос. н.;
Ермагамбетова К. С.,	доктор PhD;
Абдикакимов М. Т.,	доктор PhD;
Уызбасва А. А.,	доктор PhD;
Кадыралиева А. М.,	доктор PhD;
Шакиров С. Е.,	доктор PhD;
Құранбек Ә. А.,	доктор PhD;
Утегенов М. З.,	доктор PhD;
Темиргалинова А. К.	(тех. редактор).

За достоверность материалов и рекламы ответственность несут авторы и рекламодатели

Редакция оставляет за собой право на отклонение материалов

При использовании материалов журнала ссылка на «Вестник Торайгыров университета» обязательна

МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT

«ФИЛОСОФИЯ» СЕКЦИЯСЫ
СЕКЦИЯ «ФИЛОСОФИЯ»
SECTION «PHILOSOPHY»

Abdilkhakim B. Sh., Shakirov S. E., Omirbay A. S.

The problem of religious legitimacy:

a philosophical-theological analysis of conflicts in Central Asia6

Азербаев А. Д., Кельдыбеков М. Б.

Просветительские взгляды Г. Н. Потанина

в контексте казахской этики26

Болатбекова Н. Ж., Салимова Р. С., Кударова Н. А.

Қазақ жастарының бойында кездесетін рухани

жатсыну көріністері: философиялық-психологиялық талдау40

Кульбаева Д. Д., Джуншеев Р. Е., Мырзапайзова Г. У.

XXI ғасырдағы адам әрекетінің онтологиясы:

трансценденталды және праксеологиялық аспект61

Makhmet M., Yerzhan K., Imammadi T.

The philosophical meaning of being and human life

in the worldview of Akyt Ulimzhiuly74

Нұрышева Г. Ж., Танатарова М. К.

Ғылыми теориялар және реалдық: Поппер, Кун

және Лакатош көзқарастарын салыстырмалы зерттеу90

Раисов А. М., Жусупова Б. Ж.

Метафизические основания космической экспансии:

кантовский принцип самоорганизации 111

Топлу М., Назанова Г. Ж., Нуртазина А., Жантйлеуов Е. З.

Жаһандану жағдайындағы қазақ отбасылық мерекелеріндегі

салт-дәстүрлердің трансформациясы: философиялық аспект 125

Тұрсынбаева Қ. А., Жолдубаева А. К.

Көшпелі мәдениеттегі ақшаның құндылықтық мәні:

философиялық талдау 144

Шамшудинова Г. Т., Жаябаева Р. Г.,

Рахимбаева, М. Н., Талипова Ж. Ж., Бексултанов А. С.

Между бытием и пребыванием:

социологическая онтология мигранта 160

«САЯСАТТАНУ» СЕКЦИЯСЫ
СЕКЦИЯ «ПОЛИТОЛОГИЯ»
SECTION «POLITOLOGY»

Акылбеков Б. К.

Проблема Джамму и Кашмира в формате
индийско-пакистанских межгосударственных отношений 172

Калиев И. А.

Эволюция теоретических подходов
к анализу этнополитических процессов 184

Mustafayeva Sh.

The Turkic world in the 21st century:
modern realities and a vision for the future 199

Поломарчук Б. В.

Партийные списки как инструмент политического
представительства: международный опыт
и перспективы для Казахстана 207

Serikbayeva A. T.

The evolution of Kazakhstan-Italy strategic partnership 223

«ӘЛЕУМЕТТАНУ» СЕКЦИЯСЫ
СЕКЦИЯ «СОЦИОЛОГИЯ»
SECTION «SOCIOLOGY»

Шейко Ю. Н.

Послевузовское образование,
как маркер хорошего университета 232

«ТАРИХ» СЕКЦИЯСЫ
СЕКЦИЯ «ИСТОРИЯ»
SECTION «HISTORY»

Azerbayev A. D.

Historiography of Al-Farabi studies
in Kazakhstan and Uzbekistan (Soviet period) 252

Ельмуратова Б. Ж., Бейсенбекова А. С.

Заманауи ақпараттық құралдардың типологиясы
және классификациясы: тарихи зерттеу контекстінде 263

Лысенко Ю. А., Акшанова А. М.

Жергіліктендіру саясатына қатысты архивтік құжаттардың
жіктелуі (ҚР ОМА, ПОМА, АОМА материалдары негізінде) 272

Молдакимова А. С., Сыздыкова А. М., Макишева А. Т.

Важные вехи истории ассамблеи народа Казахстана:
от идеи создания до ее трансформации 284

Турлыбекова А. М.

Становление системы подготовки
педагогических кадров в КазССР в 1920–1930-е гг. 302

Авторлар туралы ақпарат

Правила для авторов

Information about the authors 320

Авторларға арналған ережелер

Правила для авторов

Rules for authors 334

Жарияланым этикасы

Публикационная этика

Publication ethics 346

«ФИЛОСОФИЯ» СЕКЦИЯСЫ

SRSTI 02.11.91

<https://doi.org/10.48081/BTOUH3.2026/6-25>**B. Sh. Abdilkhakim¹, S. E. Shakirov², *A. S. Omirbay³**¹Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak,
Republic of Kazakhstan, Almaty;^{2,3}L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana.¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8271-866X>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8354-5844>³ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7183-6428>*e-mail: kazak_abzal@mail.ru**THE PROBLEM OF RELIGIOUS LEGITIMACY:
A PHILOSOPHICAL-THEOLOGICAL ANALYSIS
OF CONFLICTS IN CENTRAL ASIA**

Beyond its geopolitical dimension, the return to power of the Taliban movement (hereafter, T) in Afghanistan in 2021 raises a properly philosophical question: who possesses the authority to define authentic Islamic governance, and on what grounds can such authority claim religious legitimacy? This had a significant impact not only on the country's domestic political situation, but also on the international security architecture. Although T promised the international community that they would not allow the territory of Afghanistan to become a base for terrorist organizations, subsequent events have shown that transnational jihadist groups remain active in the country. The article analyzes the activities of foreign extremist organizations operating in Afghanistan under the T regime and their mutual religious and ideological conflicts, approaching them through the conceptual lens of political theology and the philosophy of religion. The objects of the study were organizations such as Organization A (hereafter, A), the Islamic State of Khorasan, Tehrik-i Taliban Pakistan, Jamaat Ansarullah, the Islamic Movement of Uzbekistan, the Islamic Jihad Union, and Khatiba Imam al-Bukhari. The purpose of the study is to determine the nature of the relations of these

organizations with T and with each other, the differences in their ideological and hermeneutical positions on religious legitimacy, and the impact of these conflicts on regional security. The results of the study showed that not all extremist groups in Afghanistan serve a common goal, and there are deep contradictions among them in terms of power, sphere of influence, religious understanding and strategic orientation – contradictions that, at bottom, reflect competing claims to the same contested category of religious authority. The article also examines the threats posed by transnational extremist organizations in Afghanistan to the states of Central Asia and analyzes the trend of increasing their ideological and military activity directed at the countries of the region, arguing that religious legitimacy in radical Islamism is not a fixed doctrinal given but a socially and politically constructed claim.

Keywords: Philosophical analysis, religious conflict, political theology, religious legitimacy, philosophy of religion, hermeneutics of violence, Central Asia.

Introduction

Currently, the phenomenon of religious extremism and transnational jihad has become one of the most pressing issues not only at the intersection of international relations, security studies, and religious studies, but also of political philosophy and the philosophy of religion, since at its core it is a struggle over the very meaning and legitimate bearers of religious authority. Over the past few decades, the activities of radical organizations under the guise of Islam have had a significant impact on the internal stability of many states, regional security, and the system of international relations. However, considering radical organizations as a single phenomenon does not allow us to fully understand their internal features. In fact, there are significant differences between such organizations in the interpretation of religious texts, understanding of the concept of jihad, and methods of implementing political goals – differences that are, in the final analysis, hermeneutical and ontological rather than merely tactical. Therefore, when studying extremist organizations, it is necessary to take into account not only their relationship with states or society, but also their mutual connections and contradictions, understood as competing claims to religious legitimacy.

This issue is especially important in the case of Afghanistan. For more than forty years, Afghanistan has become a platform for the activities of various Islamist movements, armed groups, and transnational jihad organizations. Since the Soviet-Afghan war, this country has emerged as one of the centers of the spread of the idea of international jihad. Subsequently, A, the Islamic Movement

of Uzbekistan, the Islamic Jihad Union, Tehrik-i Taliban Pakistan and many other organizations used the territory of Afghanistan to conduct their activities. Thus, Afghanistan became a space where not only military-political conflicts, but also various religious-ideological movements converged.

The return to power of the T movement in 2021 gave a new character to the situation of extremist organizations in Afghanistan. On the one hand, the T promised the international community not to hand over the country's territory to foreign terrorist organizations. On the other hand, the activities of a number of jihadist organizations that had long been established in Afghanistan did not completely cease. On the contrary, while some organizations tried to adapt to the new political situation, others perceived the T regime as a phenomenon that contradicted their goals. As a result, a new era of struggle for influence, ideological competition and armed confrontation between extremist organizations was formed.

From a theological point of view, these contradictions are based on different approaches to the interpretation of Islam. For example, the T movement is mainly based on the Deobandist religious tradition, while the Islamic State of Khorasan adheres to the Salafi-Takfiri ideology. These differences directly affect their positions on the establishment of an Islamic state, their concepts of governing Muslim society, and their attitudes towards opponents. Therefore, it is not enough to consider the conflicts between them only as a competition of a political or military nature. This is, first of all, a reflection of the struggle for religious legitimacy, the dispute over the true model of Islamic power, and the contradictions in interpreting the concept of jihad. In the language of political philosophy, the conflict may be described as a struggle over the very criterion of political-theological legitimacy – over who is authorized to draw the boundary between the community of true believers and its adversaries. From the point of view of conflictology, the relationship between extremist organizations in Afghanistan is a model of multi-level conflict. Here, competition for resources, the struggle for territorial control, and the pursuit of ideological dominance coexist between organizations. Interestingly, although many organizations have similar ultimate goals, their relationships often take on an adversarial nature. This situation shows that conflicts between radical movements can sometimes be even more complex than conflicts between a state and an extremist organization.

The study of the phenomenon of transnational jihad in Afghanistan is also of great practical importance for the Central Asian states. Because some organizations operating on the territory of the country include representatives of Uzbek, Tajik, Uyghur and other Central Asian peoples. In addition, a number of them link their ideological and political goals with the countries of the region. Therefore, the study of mutual conflicts between extremist groups in Afghanistan allows not only

to understand the nature of religious radicalism, but also to assess the possible threats to regional security.

This article examines the activities of transnational extremist organizations operating in Afghanistan under the T regime, their religious and ideological characteristics and mutual conflicts. It also analyzes the relationship of these organizations with the T, the main reasons for their mutual conflicts and their possible impact on the security of Central Asia.

Philosophical Framework: Political Theology and the Hermeneutics of Religious Legitimacy

The theoretical framework of this article rests on three complementary strands of thought, each of which reframes what would otherwise be described only as a security problem into a properly philosophical one. The first is Max Weber's sociology of domination, with its distinction between traditional, charismatic and legal-rational forms of authority. Read through this typology, the T's claim to rule appears not simply as a military fact but as an attempt to fuse a traditional, tribally and juridically rooted authority – anchored in the Deobandi scholarly tradition – with a residual charismatic component inherited from the movement's founding generation. Rival organizations, by contrast, tend to ground their legitimacy in a purely charismatic and often eschatological register, detached from any settled institutional tradition, which is one reason their claims are more absolute, and less negotiable, than the T's own.

The second strand draws on Carl Schmitt's concept of political theology, taken here in its narrower, analytical sense: the thesis that the central concepts of a political order are structurally secularized theological concepts, and that sovereignty, in the last instance, belongs to whoever has the practical capacity to decide the exception – to determine, authoritatively, who counts as a genuine believer and who as an enemy of the faith. Seen through this lens, the conflicts examined below are not reducible to disputes over territory or material resources; they are, at bottom, disputes over who holds this decisive power to draw the line between the community of true believers and its adversaries.

The third strand is philosophical hermeneutics, in particular Hans-Georg Gadamer's account of understanding as always mediated by a prior horizon of interpretation. A shared textual corpus – the Qur'an, the hadith literature, the classical fiqh tradition – does not by itself yield a single, self-evident political theology; it is always already read from within a particular interpretive community, with its own historical formation, chain of teachers and tacit assumptions. The organizations examined in this article largely share the same canonical sources, yet arrive at markedly different, mutually exclusive conclusions about what those sources require politically. For this reason, the conflicts described below cannot

be adequately reduced to a simple opposition between «true» and «false» Islam; from a philosophical standpoint, they are better described as a clash between incommensurable hermeneutical horizons, each of which nonetheless claims to be the sole legitimate one.

These three theoretical resources are not applied to the empirical material as an external commentary; they structure the very object of the study. Accordingly, in what follows, references to a group's "ideology" are also, and primarily, references to its structure of legitimation in Weber's sense; references to a group's "authority" also designate the theologico-political claim analyzed by Schmitt; and references to a group's "interpretation" also designate a hermeneutical horizon in Gadamer's sense. The empirical material presented in the Results and Discussion section is organized with this apparatus in mind, moving from the historical genesis of the contemporary legitimacy vacuum in Afghanistan, through a comparative profile of the principal claimants, to an explicit reconstruction of the hermeneutical structure of their conflict.

Materials and Methods

The study used historical-comparative, systemic and conflictological analysis methods. Using the historical-comparative method, the stages of the formation of transnational jihadist organizations in Afghanistan, their evolution and the dynamics of changes in their relations with the T movement were examined. In addition, the religious and ideological positions of various extremist groups were compared, and their similarities and differences were identified. The system analysis method allowed us to consider radical organizations in Afghanistan as elements of a complex, interconnected security system. Based on this approach, the features of the relations between the T, A, the Islamic State of Khorasan, Tehrik-i Taliban Pakistan, Jamaat Ansarullah and other organizations were studied.

The conflictological method was used to analyze the causes of religious and ideological contradictions between extremist groups, the mechanisms of their escalation into armed conflicts and their impact on regional security. During the study, UN reports, materials from international expert centers, scientific works and analytical reports on security issues were used as sources. This allowed us to comprehensively assess the current state of the phenomenon of transnational jihad in Afghanistan.

Results and Discussion

The Historical Genesis of a Legitimacy Vacuum: A Philosophical Reading

The entry of the Soviet army into Afghanistan, the guerrilla struggle, the provision of funds and weapons to the mujahideen by the anti-Soviet powers – all this triggered the growth of extremism, first in Afghanistan, and then around the world. The results of this began to be seen in the 90s. After the Soviet Union's

withdrawal from Afghanistan, former mujahideen who were accustomed to war but were left without work, formed the first extremist groups, such as A, Jaish-e Islam, and Lashkar-e Taiba. Later, these turned into organizations with a system and structure. The militants of some extremist movements were used by external forces. For example, the Pakistanis, when it came time, incited the Afghan Mujahideen against India in the disputed Jammu and Kashmir region. In general, due to the direct or indirect influence of the Afghan war, in addition to the above-mentioned extremist groups, various religious radical movements such as the Islamic Movement of Uzbekistan, the Turkestan Islamic Party founded by representatives of the Uyghur nationality, and the Indonesian Islamic Jamaat (Jamaa Islamiyah) have mushroomed in the Muslim world like mushrooms after rain.

Although the T, after returning to power in 2021, stated that the territory of Afghanistan would not become a haven for terrorists and that the security of neighboring countries would not be harmed, in reality the T's actions against terrorist groups resemble a selective struggle. For example, while a ruthless battle is being waged against groups such as the Islamic State Khorasan, the Afghan branch of the Islamic State terrorist organization, it is said that «like-minded» organizations such as A are spreading their wings on Afghan territory. In general, there has been a tendency to intensify the problem of terrorism in Afghanistan in recent times. There are extremist cells operating there, consisting of small groups of foreign nationals, such as Uyghurs, Uzbeks, and Tajiks, as well as locals. According to the latest UN data, the number of foreign militants in Afghanistan is close to 10,000. These are mainly members of radical extremist groups such as A, the Turkestan Islamic Party, Katibat Imam al-Bukhari, Katibat at-Tawhid wal-l Jihad, the Islamic Jihad Organization, and Jamaat Ansarullah [1, p. 4]. Of course, this is a matter of concern for the countries of the region. In turn, the T leadership seems to prefer to integrate the terrorists into Afghan society instead of completely eliminating them. For example, the T did not imprison 75 jihadists captured as a result of special operations, but divided them into three contingents and deployed them throughout the country. There is even evidence that some of them are employed by law enforcement agencies to keep them under control and provide them with a source of income [2, p. 11].

The UN Sanctions Monitoring Group's June 2023 report states that about 20 terrorist groups in Afghanistan have freedom of action and are taking advantage of the instability in the country. While extremist organizations that previously took refuge in Afghan territory were limited to directing angry words at Central Asian countries, they are now finding an opportunity to move from words to deeds. On the one hand, this situation also shows that the T are unable to fully control all

parts of Afghanistan. This, in turn, raises doubts about the security guarantees given by the T regime to its neighbors [3, p. 149].

Next, we will focus on the most powerful of the radical groups that use Afghan territory as a base and pose a particular threat to Central Asian countries.

Competing Claimants: A Philosophical-Comparative Profile of Legitimation Strategies

A. A can be considered one of the greatest products of the Soviet-Afghan War. Founded in August 1988 in Peshawar by mujahideen such as Osama bin Laden and Ayman al-Zawahiri, the organization was guided by the idea of global jihad after the Soviet army withdrew from the region. Initially based in Pakistan, A moved to Afghanistan after the T came to power. A carried out many terrorist activities around the world, especially against the United States, but it was the September 11 attacks that made it truly famous on a global scale. Although the Wahhabi-Salafi dogma prevailed in A, it is believed that it was influenced by Deobandi views. This is because, although the founders of the organization were Arabs, their headquarters and training camps were located in Pakistan or Afghanistan, and their main activities were carried out there. And it is known that Deobandism is ideologically influential and dominant in this region. Therefore, we can assume that Osama bin Laden, who has been in this region since the 1980s, was also indirectly influenced by Deobandism and had at least warm relations with Deobandist radical organizations. It is clear that without it, Arabs from outside would not have been allowed to form organizations and act freely. For example, the terrorist organization Islamic State Khorasan, which wanted to go its own way, could not have such an opportunity. After the US military intervention in Afghanistan and Iraq and the death of Osama bin Laden in May 2011, A lost its former ferocity and power. But the group did not completely disappear, but retained its vitality. And since 2021, it is said that the relationship between the T and A has been strengthening. It is known that the latter uses the territory of Afghanistan as a logistical and ideological hub in order to attract new fighters. The terrorist organization also opened 8 new training bases in Afghanistan, and prepared schools and hideouts [4, p. 24]. The special relationship between the two sides was also evident in the T's sheltering of A's leader, Ayman al-Zawahiri, in Kabul. On July 31, 2022, a US military drone struck the house where al-Zawahiri was staying, killing the leader of A. Of course, this did not sit well with the T. According to the data, only Sirajuddin Haqqani and his close associates, who sheltered him there, knew about al-Zawahiri's presence in Kabul. However, it is inconceivable that the T's top leadership was unaware of this [5, p. 145]. The brotherhood with A is one thing, but the new generation of T is distinguished by

the fact that it attaches more importance to Afghan identity than to the ideology of international jihad.

Philosophically, A occupies a distinctive position within Weber's typology: its authority is charismatic yet deliberately deterritorialized, claimed not on behalf of a particular polity but on behalf of the global umma as such. In Schmittian terms, A universalizes the friend-enemy distinction beyond the boundaries of any state, treating the entire international order – not merely a rival regime – as the space in which the decision on true belief must be enforced. This is precisely what separates it from the T: where the latter's legitimacy remains, at least formally, tied to a bounded territory and its traditional institutions, A's claim to authority is constitutively borderless.

The Islamic State of Khorasan. The Islamic State of Khorasan (ISK) is a relatively young extremist organization that emerged in Afghanistan in 2015. It was founded by former T commander Hafiz Sayyed Khan. ISK was much more brutal than the T and A. Even the T began to look more moderate in comparison to it. ISK, like the T, often embraced not only representatives of the Pashtun ethnic group, but also anyone who was ready to accept its dogma. This became its main advantage. As a result, former T disillusioned with the T and unemployed soldiers who opposed the current government are filling the ranks of ISK. Those who join ISK are mostly Salafist and Wahhabi. This is also becoming a major problem for the T. Some experts have even called ISK the T of the new era [5, p. 200].

It was ISK that dealt the first blow to the T after they returned to power. In Kandahar, T leader Haibatullah Akhundzada was discussing the composition of the future government with senior members of the movement when the ISK took action. On August 26, 2021, a suicide attack by the ISK at the Kabul airport killed 170 Afghan civilians and 13 American soldiers. Interestingly, the suicide bomber who blew himself up had been released by T representatives from Parwan prison at Bagram airport a few days earlier [5, p. 85]. After this explosion, the previously unknown organization began to be recognized. Since its establishment, the ISK has been engaged in terrorist attacks not only in Afghanistan but also in Pakistan, causing the deaths of many civilians. However, their primary target today is the Afghan T. For example, in the first 5 months of T rule, 127 terrorist acts that occurred in the country were carried out by ISK militants. These attacks were directed at T convoys and checkpoints, as well as at T who spoke out against the ISK. In total, between August 2021 and August 2022, the ISK carried out 262 attacks against the T regime in Afghanistan [5, p. 202].

The Islamic State terrorist organization, from which the ISK emerged, was skeptical of the T's victory from the very beginning. They expressed their opinion on the T's takeover of Kabul through their newsletter al-Naba. In the

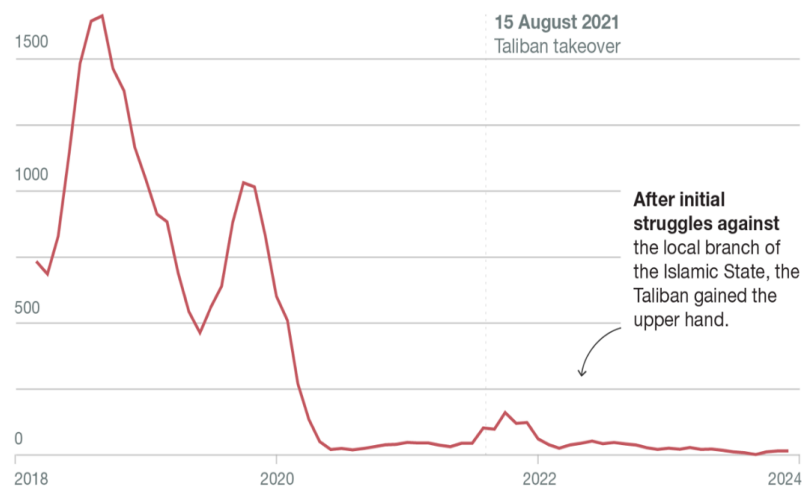
report, they describe the T's return to power as «the result of the Doha agreement between the Crusaders and the heretics». According to them, the Americans overthrew the T during their time of adherence to Sharia law and bombed them for 20 years. However, after succumbing to the will of the United States and reaching an agreement, the T were allowed to return to Afghan power. The fall of Kabul was also a result of mutual coordination between the T and the Americans. The statement also states that the T facilitated the “crusaders” free escape from Kabul [6]. In this regard, the Islamic State sees the T as an ally of the West, far from being considered true Islamists. Therefore, for the Islamic State, fighting the T and shedding their blood is tantamount to fighting non-Muslim Americans.

Another reason for the growth of extremist groups in Afghanistan is due to the T's internal politics. After the T came to power, jihadist groups consisting of citizens of Central Asian countries who had taken refuge in Afghanistan, such as Uzbeks, Uyghurs, and Tajiks, found themselves in a difficult situation. First, the T's emphasis on Pashtun nationalism automatically turned them into a marginal movement. Second, their idea of establishing an Islamic state governed by Sharia in Central Asia contradicts the political and economic goals of the T, who are interested in regional cooperation. Thus, despite years of fighting shoulder to shoulder against external forces, their paths have diverged with the T. In this regard, they are worried about being pushed out of Afghan territory [1, p. 6]. Unable to achieve the desired attitude from the T, Central Asian jihadists are joining the ranks of the T's rival, the Islamic State. For example, in October 2021, the Islamic State organized a suicide attack on a Shiite mosque belonging to the Hazara ethnic group in the city of Kunduz, killing 55 people. According to the Islamic State, the suicide bomber who blew himself up was Muhammad al-Uighuri, a Uyghur from China's Xinjiang region. According to data, this citizen carried out this terrorist act because the T agreed to deport Uyghurs in Afghanistan to China at the request of the Chinese government. The targets of this attack were not only Shiites, but also the T. In other words, Uyghur militants in Afghanistan had no choice but to join the Islamic State and fight against the T. The ISK also took advantage of the situation to promote the migration («deportation») of radicalized citizens from Central Asian countries such as Tajikistan, Uzbekistan, and Turkmenistan to Afghanistan in order to join its ranks [1, p. 7].

The ISK has not limited itself to Afghanistan alone, but has also targeted neighboring Central Asian states. On April 18, 2022, the ISK claimed to have fired 10 missiles at an Uzbek military base in Termez. However, the Uzbek side has denied that the missiles were fired, and that it does not consider this an attack [3, p. 147]. Although the Uzbek side has denied that the missiles were fired, witnesses have reported seeing several missiles land on the ground. In addition, the fact that

Uzbek military aircraft patrolled the border area for several days after the incident also suggests that the missiles were fired. On July 5, 2023, the ISK members again fired 5 missiles at a military base in Termez. These incidents caused minor damage to buildings, but no casualties. The following month, the ISK militants launched a similar attack in Tajikistan. However, these attacks did not result in casualties or major damage. Following these events, the T announced that they had carried out a military operation against the ISK in Kunduz province, which was responsible for the attacks on Uzbekistan and Tajikistan, and had killed several terrorists [7, p. 48]. The ISK also did not leave Iran, their ideological enemy, aside. On January 3, 2024, a bomb attack organized by ISK terrorists at a memorial service for Qasem Soleimani in Kerman, Iran, killed 95 people [8]. Meanwhile, within Afghanistan, ISK militants carried out attacks on Chinese citizens and the Russian and Pakistani embassies. All this shows that the ISK does not recognize any laws and regulations, its goal is to harm as many people as possible and does not choose any method for this. The T government has also not been inactive. As it turned out later, the T destroyed the terrorist cells that had been firing on the territories of Uzbekistan and Tajikistan in 2022 [2].

Various sources indicate that the number of ISK fighters is between 1,500 and 4,000. Their main areas of concentration are the settlements of Kunar, Nangarhar and Nuristan. In addition, ISK has separate cells in the cities of Badakhshan, Faryab, Jawzjan, Kunduz and Takhar. In order to attract recruits from Central Asian countries, ISK has expanded the language base of its propaganda media called Al-Azaim and began broadcasting in Tajik and Uzbek [7, p. 48]. As part of the ideological confrontation, ISK has called on Islamists in Afghanistan and beyond to unite against the Pashtuns [9, p. 10]. It is worth noting that the ISK is a movement that is strongly opposed not only to the T, but also to the Deobandi school in general. They even published anti-Deobandi pamphlets for distribution in Afghanistan and Pakistan. The ISK and Deobandi are not just rivals, they are fundamentally opposed ideologies, irreconcilable enemies [5, p. 244]. In turn, after the T's countermeasures and military pressure, the ISK's activity on Afghan soil has slowed down. In particular, since 2022, the deputy leader of the ISK, the former transitional leader, the head of the intelligence service, and the head of the judiciary have been killed as a result of raids organized by the T. Experts note that the ISK is now less dangerous than it was in 2021 [9, p. 8].

Source: Armed Conflict Location & Event Data Project (ACLED); Crisis Group calculations.

These three-month rolling averages include all violence involving IS-KP as a primary or associated actor in Afghanistan from 1 January 2018 to 1 January 2024.

Figure 1 – Deaths from terrorist attacks by the Islamic State of Khorasan Province between 2018 and 2024

While the T have begun to dismantle the most brutal and directly hostile terrorist cells, such as the ISK, they are in no hurry to completely eliminate other radical groups. It seems that the T are more interested in keeping them weak than in destroying them, and using them if necessary. However, security experts say that such a policy is very dangerous for the T themselves. Because they can easily get out of control and turn their weapons against their masters at any time [9, p. 11].

Philosophically, ISK represents the most radical point on this spectrum of legitimization. Its takfīr hermeneutic reads the shared textual tradition through an exclusivist horizon (in Gadamer's sense) so narrow that it de-legitimizes not only secular states but the T and A themselves, both of which it regards as having compromised the faith through political accommodation. Its violence against the T is therefore not incidental to, but constitutive of, its claim to authority: in the Schmittian register, ISK asserts sovereignty precisely by refusing to recognize any other actor's right to decide who counts as a true believer, the T included.

From Global to Regional Jihad: A Philosophical Transition

Tehrik-i Taliban Pakistan. Tehrik-i Taliban Pakistan (TTP) was formed in 2007 with the aim of overthrowing the pro-Western Pakistani government in the Federally

Administered Tribal Areas and establishing an Islamic state. Like the T in Afghanistan, the majority of the Pakistani Taliban are Pashtuns. However, they have not fully integrated with the Afghan T. Although the T denied their connection to the TTP after coming to power in Afghanistan, it is clear that there is a close relationship between the two. This can be seen in the release of TTP members from Afghan prisons held by the T after they took power. The TTP initially considered Mullah Omar as its spiritual leader and promised to support the Afghan T in their fight against the United States [5, p. 182]. The T's return to power in Afghanistan has become an indispensable source of inspiration for the TTP. The Pakistani Taliban have also taken action to replicate this scenario in their own country, increasing their attacks inside Pakistan. For example, in 2021, TTP attacks increased by 42 % compared to the previous year [10, p. 2].

Despite the brotherhood between the T and the TTP, there are differences between the two groups. The Pakistani Taliban currently do not associate themselves with Deobandi scholars and disciples. Their religious practices also do not align with Deobandism. The Pakistani Taliban are fundamentalists with an independent system of thought, and their religious values are deeply intertwined with tribal culture. Although they still receive education in Deobandi-affiliated madrasas, they do not have a three-way relationship with the Deobandism system. In general, the T movement has developed a new fundamentalist ideology over time, combining Salafi austerity, militaristic Deobandism, Russianism, and Pashtunwali ideologies [5, p. 152].

Philosophically, the TTP illustrates a different mechanism of legitimization: legitimacy by derivation rather than by original charisma. Its own authority is explicitly parasitic on that of the Afghan T, whose 2021 victory it treats, in Weberian terms, as a demonstration effect – proof that a similarly constituted movement could achieve the same form of domination in Pakistan. This is charisma exported across a border without being formally transferred: the TTP borrows the T's symbolic capital while remaining institutionally and doctrinally distinct from it, a hybrid condition that sits uneasily within Weber's original typology.

Jamaat Ansarullah and Tehrik-i Taliban Tajikistan. Another radical group that has taken refuge in Afghanistan and poses a threat to Central Asian countries is Jamaat Ansarullah (JTA). Founded in 2010 by Tajik citizens, this organization is considered an ally of the T. Its goal is to establish an Islamic state based on Sharia law in Tajikistan. Therefore, the organization's main target is Tajikistan. In 2010, two police officers were killed in a suicide car bombing organized by JTA at a police station in the town of Khujand, Tajikistan [11, p. 158]. In 2014, the T threatened to attack Kyrgyz forces during an armed conflict on the border between Kyrgyzstan and Tajikistan. This incident showed that the T supports Tajik nationalism and intends to recruit Tajik citizens on this basis. According to data, after the US left Afghanistan, the T handed over some of the weapons left behind to the T.

Another extremist group threatening Tajikistan is the Tehrik-i Taliban Tajikistan (TTT), which was founded in 2022. Even before its official formation, it participated in various attacks together with the T. After the T came to power in 2021, it handed over to the TTT settlements in the Badakhshan province of Afghanistan, such as Kuf-Ab, Hwakhan, Maimay, Nusay, and Shekai, close to the border with Tajikistan. This indicates that the T trust the TTT and intend to use them as a border force. The TTT leadership has established its headquarters in the Shahri Buzurg area. The T authorities have provided them with 15 military vehicles and 60 tanks. The group has also reportedly purchased 15 boats to patrol the riverbeds between the Amu Darya River and the Afghan-Tajik border [7, p. 49].

Philosophically, JTA and the TTT display a further variation: the fusion of religious with ethno-national legitimation. Here the Schmittian friend-enemy distinction is drawn not solely along confessional lines but along a Tajik/non-Tajik axis internal to the Islamic world itself, so that religious legitimacy becomes entangled with, and partly parasitic upon, national identity. This suggests that Weber's categories of traditional and charismatic authority are not mutually exclusive: ethnic tradition here supplies part of the legitimating ground that pure religious charisma, on its own, could not fully secure.

The Islamic Movement of Uzbekistan and its splinter extremist groups. The Islamic Movement of Uzbekistan (IMU) was founded in 1990 in the city of Namangan by Tahir Yuldashev and Zhumabai Khazhayev. The two men, following the then-popular idea of establishing an Islamic state in Uzbekistan, set themselves the goal of establishing an Islamic state in Uzbekistan. The movement began operating independently of the central government in the Fergana Valley in the early 1990s. However, in 1992, it was recognized as an illegal organization by the Uzbek government, and the group's leaders fled to Tajikistan. Yuldashev actively participated in the civil war in Tajikistan, and later moved to Afghanistan under the T. The IMU carried out several terrorist acts in Tashkent in 1999, and also attempted to assassinate President Islam Karimov. The organization did not limit its attacks to Uzbekistan. In August 1999, about 200 militants illegally entered the Batken district of Kyrgyzstan's Osh region and captured several people. The region was cleared of terrorists as a result of joint military operations by the armed forces of Kyrgyzstan and Uzbekistan [12]. The IMU is said to have had about 2,000 troops, consisting of citizens of Uzbekistan, Kyrgyzstan, and Tajikistan, by the late 1990s [13, p. 4].

Although the IMU's primary goal was to overthrow the secular government in Uzbekistan and establish a state governed by Sharia, their ultimate goal was to implement this plan throughout the Central Asian countries. They believed that if the Islamic revolution was successful in Uzbekistan, the region's largest state in terms of demographics, this trend would spread spontaneously to the neighboring territories

of Kazakhstan, Kyrgyzstan, Turkmenistan, and Tajikistan [16, p. 45]. Even after the killing of the ISI leader Yuldashev in Pakistan in 2009, the terrorist group did not stop recruiting recruits from the Central Asian region. It also organized attacks against the troops of the international coalition led by the US. Thanks to this, it strengthened its ties with the T. They also established close relations with the Pakistani Taliban. In 2014, the ISI, together with the latter, carried out an armed attack on the Jinnah Airport in Karachi, which resulted in the death of 39 people [14].

After the 2010s, IMU militants began to attack any group that opposed the idea of creating a transnational caliphate in Central Asia. In 2015, they entered into official negotiations with the US and broke with the T, which took a more moderate position. After that, the IMU leadership pledged allegiance to the Islamic State terrorist organization and joined it. Of course, this did not please the T. As a result, the last leader of the IMU, Osman Ghazi, was killed by the T in the same year. Having lost direction and orientation, the IMU members began to join various larger terrorist groups. Some swore allegiance to the T, while others swore allegiance to A. The remaining core remained in the hands of the Islamic State. This is because the IMU's goal of establishing a caliphate in Central Asia was closer to the ideals of the Islamic State than other radical groups [7, p. 48].

Philosophically, the trajectory of the IMU is a textbook illustration of what Weber calls the problem of the routinization of charisma – and, more precisely, of its failure. Rather than being stabilized into an enduring institution after the death of its founding leaders, the movement's authority fragmented, each successor faction reasserting a claim to the original charismatic mandate. This confirms a central thesis of this article's theoretical framework: religious-political legitimacy is not a possession that, once secured, persists automatically: it is a claim that must be continuously reproduced, and it can be lost through succession failure as easily as through external defeat.

Fragmentation and Succession: A Philosophical Note on Splinter Legitimacy

Islamic Jihad Union (IJU) a terrorist organization that broke away from the IMU in 2002 and was founded by Najmuddin Jalolov and Suhail Buranov. The group's members did not want to join A and focused their activities on Uzbekistan and Central Asia, where they aimed to establish an Islamic state. The group's main center is located in North Waziristan in Pakistan. In March-April 2004, 47 people were killed in terrorist attacks organized by the IJU in Uzbekistan [2]. The group also carried out attacks on the US and Israeli embassies in Tashkent and the office of the Prosecutor General of Uzbekistan. The IJU also began to establish cells in the territories of Russia, Kyrgyzstan, and Kazakhstan during those years. Members of the terrorist group were arrested in Kazakhstan and Germany in the mid-2000s on charges of planning terrorist acts [3, p. 146].

Another young terrorist organization that broke away from the IMU in 2011 and was founded on the Afghan-Pakistani border is the Khatiba Imam al-Bukhari (KIB). Since 2015, the group has allied itself with the Syrian Jabhat al-Nusra organization. With the support of the latter, it has carried out terrorist acts in the Syrian cities of Idlib and Hama [15, n.d.]. According to the data, the IB had about 500 fighters under its command, consisting of citizens of Uzbekistan, Kyrgyzstan and Russia, including Caucasians [16]. The KIB leader is said to be a Tajik citizen named Dilshod Dekhanov. Like the IJU, the KIB aims to open the door to jihad in Central Asian countries. Since 2016, the KIB has concentrated its troops from Syria to the northern regions of Afghanistan, where they have military training bases. According to the UN, the number of KIB soldiers is increasing due to the recruitment of local people and financial support from the T and jihadist groups in Syria [3, p. 147].

Philosophically, the emergence of the IJU and the KIB out of the IMU exhibits a pattern that might be called a hermeneutics of purity: each successive schism narrows the interpretive community while intensifying its members' confidence in the exclusivity of their reading. This is the mirror image of Gadamer's fusion of horizons – not an expansion of understanding through dialogue with a tradition, but a progressive contraction of the horizon itself, in which legitimacy is purchased at the price of doctrinal narrowness and organizational smallness.

The study showed that the T's return to power in Afghanistan in 2021 did not fundamentally stop the activities of extremist organizations in the country, but rather contributed to their adaptation to the new political situation. The notion that transnational jihadist organizations operating in the territory of modern Afghanistan form a single ideological space does not fully correspond to reality. On the contrary, significant differences have developed between them in terms of religious understanding, political goals, jihad strategy, and views on Islamic statehood. These differences often lead to mutual distrust, ideological competition, and armed conflict.

The Hermeneutical Structure of the Conflict: A Philosophical Synthesis

The study revealed that the contradictions between the T and the Islamic State of Khorasan are one of the most important conflict factors in modern Afghanistan. The basis of this conflict is not only the struggle for power, but also differences in the interpretation of the Islamic system of governance and the issue of religious legitimacy. In turn, the relationship between A, Tehrik-i Taliban Pakistan, Jamaat Ansarullah, the Islamic Movement of Uzbekistan, and other organizations with the T is not uniform. While some organizations are interested in cooperating with the T, others see its policies as incompatible with their ideological goals. This situation indicates the emergence of several competing religious and political centers in the radical environment in Afghanistan. From a theological perspective, the root of the contradictions between extremist organizations lies not in the basic tenets of Islam, but

in differences in their interpretation and application. This is, at bottom, a hermeneutical problem in the philosophical sense: the same textual corpus generates incompatible claims to authority once it is read through different interpretive communities, each convinced of the exclusivity of its own understanding. Each organization seeks to present its position as the true model of Islam and tries to deny the religious legitimacy of opposing groups. Therefore, many conflicts in Afghanistan should be viewed not only as military or political phenomena, but also as manifestations of religious and ideological opposition. From a conflictological perspective, the relations between extremist organizations in Afghanistan are multi-level and dynamic. Here, such factors as ideological competition, the struggle for spheres of influence, control of resources, and the attraction of supporters all operate simultaneously. Such a complex system of relations can not only destabilize the security situation in Afghanistan, but also spread its consequences to neighboring states.

Financing information

This research was funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. AP26197871 “The Issue of Institutionalization of Conflictology in the Countries of the Central Asian Five: Status and Development Strategy”).

Conclusion

The results of the study showed that it is not enough to consider the phenomenon of transnational jihad in Afghanistan only as a problem of terrorism. This phenomenon is a complex socio-political system in which religious ideas, political interests and elements of armed struggle are intertwined. Therefore, the study of mutual conflicts between extremist organizations in Afghanistan allows us to understand the nature of radicalism more deeply, as well as to assess in advance the possible threats to the security of the Central Asian states. In this regard, a comprehensive study of the activities of transnational jihad organizations and their relationships will remain one of the scientific directions that will not lose their relevance in the future. Ultimately, beneath its political and military manifestations, this phenomenon poses a philosophical question that will remain pertinent well beyond the current conjuncture: on what grounds can any human authority claim to speak in the name of the sacred, and what becomes of a religious tradition once that claim turns into an object of armed contestation.

Framed in the terms introduced at the outset of this article, the Afghan case is thus a laboratory in which Weber's types of authority, Schmitt's notion of the sovereign decision, and Gadamer's hermeneutical horizon can all be observed operating simultaneously, and in open conflict with one another. No single organization examined here has secured what Weber would call a stable form of domination; each remains locked in a Schmittian struggle to be recognized as the party entitled to decide who is,

and who is not, a true believer; and none can escape the hermeneutical condition that its reading of the shared textual tradition is one reading among several, defensible only from within its own horizon. It is this philosophical structure, rather than any particular battlefield outcome, that is likely to outlast the present conjuncture.

REFERENCES

- 1 **Botobekov, U.** Dilemma of Central Asian Jihadists between IS-K and T // Modern Diplomacy. – 2021, 5 November.
- 2 **Ilkhamov, A.** Mystery Surrounds Tashkent Explosions // Middle East Report Online (MERIP). – 2004, 15 April.
- 3 **Shay, S.** Afghanistan and the Terror Threat in Central Asia [Text] // Security Science Journal. – 2024. – Vol. 5. – No. 1. – P. 134–154.
- 4 **Bunzel, C.** The T's Political Theory: 'Abd al-Hakim al-Haqqani Vision for the Islamic Emirate // Current Trends in Islamist Ideology. – 2024. – No. 35. – P. 5–30.
- 5 **Abbas, H.** The Return of the T [Text]. – New Haven; London : Yale University Press, 2023. – 305 p.
- 6 **Al-Tamimi, A. J.** Islamic State Editorial on T Victory in Afghanistan. – 2021. [Electronic resource]. – URL: <https://www.aymennjawad.org/2021/08/islamic-state-editorial-on-taliban-victory-in>
- 7 **Shashok, L. A.** Challenges and Security Threats to Central Asian States Following the T's Rise to Power in Afghanistan // Eurasian Studies. – 2024. – № 1(1). – P. 44–56.
- 8 **Harmouch, S., Jadoon, A.** Iran Terror Blast Highlights Success – and Growing Risk – of ISIS-K Regional Strategy // Clemson News. – 2024, 11 January.
- 9 International Crisis Group. Neighbors of the T: Regional Diplomacy with Afghanistan. – Brussels : International Crisis Group, 2024. – 37 p.
- 10 European Foundation for South Asian Studies. Good T, Bad T: Tracing the Resurgence of the Tehrik-e-T Pakistan (TTP). – Brussels, 2022. – 15 p.
- 11 **Kaya, R., Bayar, E.** Afganistan'da T İktidarı Sonrası Orta Asya Bölgesel Güvenliği // Güvenlik Stratejileri Dergisi. – 2022. – Özel Sayı. – P. 147–180.
- 12 **Kozhevnikov, R.** Islamist Group Claims Responsibility for Tajik Bomb // Reuters. – 2010, 9 September.
- 13 **Tucker, N.** Foreign Fighters, Returnees and a Resurgent T // Security and Human Rights. – 2022. – Vol. 32. – No. 1–4. – P. 1–14.
- 14 **Gupta, P. K.** The Changing Dynamics of T's Relations with Its Central Asian Neighbours. – 2024. [Electronic resource]. – URL: <https://www.vifindia.org/2024/sepember/04/The-Changing-Dynamics-of-T-s-Relations-with-Its-Central-Asian-Neighbours>

15 Counter Extremism Project. Katibat al-Imam al-Bukhari (KIB) [Electronic resource]. – URL: <https://www.counterextremism.com/armed-opposition-groups-nw-syria/katibat-al-imam-al-bukhari-kib>

16 United Nations Security Council. Khatiba Imam al-Bukhari (KIB). Narrative Summaries of Reasons for Listing. – New York : United Nations, 2023.

Received 09.09.26.

Received in revised form 09.09.26.

Accepted for publication 24.09.26.

*Б. Ш. Абдилхакимов¹, С. Е. Шакиров², *А. С. Әмірбай³*

¹Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті университеті,
Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

^{2,3}Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

09.09.26. ж. баспаға түсті.

09.09.26. ж. түзетулерімен түсті.

24.09.26. ж. басып шығаруға қабылданды.

ДИНИ ЛЕГИТИМДІЛІК МӘСЕЛЕСІ: ОРТА АЗИЯДАҒЫ КОНФЛИКТТЕРДІ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ-ТЕОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Геосаяси өлшемінен тыс, 2021 жылы Талибан қозғалысының (бұдан әрі – Т) Ауғанстанда қайта билікке келуі шынайы ислами басқаруды кім анықтауға құқылы және мұндай өкілеттіктің діни легитимдігі қандай негіздерге сүйенеді деген философиялық сұрақ туындатты. Бұл мәселе елдің ішкі саяси жағдайына ғана емес, халықаралық қауіпсіздік архитектурасына да елеулі ықпал етті. Тәліптер халықаралық қауымдастыққа Ауғанстан аумағының террористік ұйымдардың базасына айналуына жол бермейтіні жөнінде уәде бергенімен, кейінгі оқиғалар ел аумағында трансұлттық джихадшілік топтардың белсенділігі сақталғанын көрсетті. Мақалада Т билігі тұсындағы Ауғанстанда әрекет ететін шетелдік экстремистік ұйымдардың қызметі мен олардың өзара діни-идеологиялық конфликттері саяси теология мен дін философиясы тұрғысынан талданады. Зерттеу нысаны ретінде «А» ұйымы, Хорасан Ислам мемлекеті, Тахрик-и Талибан Пакистан, Жамағат Ансарулло, Өзбекстан Ислам қозғалысы, Ислами Жихад Одағы және Хатиба Имам әл-Бұхари сияқты ұйымдар қарастырылды. Зерттеудің мақсаты – аталған ұйымдардың Т-мен

және бір-бірімен қарым-қатынасының сипатын, олардың идеологиялық және герменевтикалық ұстанымдарындағы айырмашылықтарды және бұл қайшылықтардың өңірлік қауіпсіздікке ықпалын анықтау болып табылады. Зерттеу нәтижелері Ауғанстандағы экстремистік топтардың барлығы бірдей ортақ мақсатқа қызмет етпейтінін, олардың арасында билік, ықпал аймағы, діни түсінік және стратегиялық бағдар мәселелері бойынша терең қайшылықтар бар екенін көрсетті – бұл қайшылықтар түптеп келгенде діни легитимдіктің бір ғана санатына қатысты бәсекелес талаптарды бейнелейді. Сонымен қатар мақалада Ауғанстандағы трансұлттық экстремистік ұйымдардың Орта Азия мемлекеттері үшін төндіретін қауіптері қарастырылып, олардың аймақ елдеріне бағытталған идеологиялық және әскери белсенділігінің арту үрдісі талданады, әрі радикалды исламизмдегі діни легитимдіктің тұрақты догматикалық факт емес, әлеуметтік-саяси тұрғыда құрылатын талап екені негізделеді.

Кілтті сөздер: Философиялық талдау, діни конфликт, саяси теология, діни легитимдік, дін философиясы, зорлық-зомбылық герменевтикасы, Орта Азия.

Б. Ш. Абдилхакимов¹, С. Е. Шакиров², *А. С. Омирбай³

¹Египетский университет исламской культуры имени Нур-Мубарак, Республика Казахстан, г. Алматы;

^{2,3}Евразийского национального университета имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана.

Поступило в редакцию 09.09.26.

Поступило с исправлениями 09.09.26.

Принято в печать 24.09.26.

ПРОБЛЕМА РЕЛИГИОЗНОЙ ЛЕГИТИМНОСТИ: ФИЛОСОФСКО-ТЕОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КОНФЛИКТОВ ЦЕНТРАЛЬНОЙ АЗИИ

Помимо геополитического измерения, возвращение движения «Талибан» (далее – Т) к власти в Афганистане в 2021 году актуализировало философский вопрос о том, кто вправе определять подлинно исламскую форму управления и на каких основаниях должна основываться религиозная легитимность такой власти. Данная проблема оказала существенное влияние не только на внутривнутриполитическую ситуацию в стране, но и на архитектуру международной безопасности. Несмотря на заявления талибов

международному сообществу в том, что они не допустят превращения территории Афганистана в базу для террористических организаций, последующие события показали сохранение активности транснациональных джихадистских групп на территории страны. В статье анализируется деятельность иностранных экстремистских организаций, действующих в Афганистане в период правления Т, а также их взаимные религиозно-идеологические конфликты, рассматриваемые сквозь призму политической теологии и философии религии. В качестве объектов исследования рассматриваются такие организации, как «Организация А», «Исламское государство – Провинция Хорасан», «Техрик-и Талибан Пакистан», «Джамаат Ансаруллах», «Исламское движение Узбекистана», «Союз исламского джихада» и «Катибат Имам аль-Бухари». Цель исследования заключается в выявлении характера взаимоотношений указанных группировок с Т и между собой, анализе их идеологических и герменевтических расхождений в понимании религиозной легитимности и определении влияния этих противоречий на региональную безопасность. Особое внимание уделяется вооружённому противостоянию между Т и «Исламским государством – Провинцией Хорасан», а также избирательной политике талибов в отношении отдельных иностранных джихадистских группировок, что может быть прочитано как конкуренция за право быть носителем истинной религиозной легитимности. Кроме того, в статье рассматриваются угрозы, исходящие от транснациональных экстремистских организаций для государств Центральной Азии, а также анализируется рост их идеологической и военно-политической активности, направленной на страны региона; при этом утверждается, что религиозная легитимность в радикальном исламе представляет собой не устойчивую догматическую данность, а социально и политически конструируемую претензию.

Ключевые слова: Философский анализ, религиозный конфликт, политическая теология, религиозная легитимность, философия религии, герменевтика насилия, Центральная Азия.

<https://doi.org/10.48081/BTOUH3.2026/26-39>

***А. Д. Азербайев¹, М. Б. Кельдыбеков²**

^{1,2}Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7878-7972>

²ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-6493-4169>

*e-mail: Azerbaiyev_ad1986@mail.ru

ПРОСВЕТИТЕЛЬСКИЕ ВЗГЛЯДЫ Г. Н. ПОТАНИНА В КОНТЕКСТЕ КАЗАХСКОЙ ЭТИКИ

В данной статье рассматриваются просветительские взгляды одного из идеологов сибирского областничества, этнографа и путешественника Г. Н. Потанина в соотношении с казахской этикой. Г. Н. Потанин был другом Ч. Ч. Валиханова, был знаком с плеядой казахских либеральных интеллигентов начала XX века, также называл другом Алихана Букейханова. Применяя историко-философский метод, авторы обозначают специфичность просветительства Г. Н. Потанина и казахских мыслителей.

Научная новизна данной статьи представлена философским осмыслением личности Г. Н. Потанина, его просветительских идей, научной и общественной деятельности. В основном предыдущие исследования затрагивали деятельность и наследие Г. Н. Потанина в историческом рассмотрении.

Просветительство представлялось мировоззренческой парадигмой новой цивилизации. Нравственно-рациональное осмысление мира и высшая ценность человека, уникальности локальных культур, всеединство всего человечества составляют содержание просветительства.

Идеалом казахского интеллигента для Г. Н. Потанина был Ч. Ч. Валиханов, и становление светской национальной интеллигенции как флага в приобщении народа к новой цивилизации виделось важнейшей исторической вехой.

Колониальное положение детерминировало специфику просветительства. Этическая категория достоинства, обретаемая всеобщим образованием, обуславливала духовную основу нового

общества, способного заявить о себе как о самостоятельном политическом субъекте.

Ключевые слова: просветительство, этика, нравственность, интеллигенция, достоинство.

Введение

Личность идеолога сибирского областничества Г. Н. Потанина в большей мере затрагивалась в исторических исследованиях. Становление личности лидера областнического движения, этнографа и путешественника происходило в условиях межкультурного диалога, казахская степь и российский быт, Сибирь и Санкт-Петербург заложили когнитивно-мировоззренческую рецепцию сформированного местного сибирского быта русского населения, культур Азии в общечеловеческом единении, что стало ментальной платформой для разработки областнической концепции, в современном рассмотрении соотносимой с глокализацией. Голев И. А. отметил: «Для Потанина любой человек является носителем общечеловеческой культуры, этим и объясняется его исследовательский интерес к этнографии» [1, с. 35].

Сохранение локальных культур, их взаимообогащение с европейской в глобальных коммуникациях составили отдельный сегмент просветительства Г. Н. Потанина. Колониальное положение Сибири и Казахстана детерминировало соответствующий концептуальный подход к проблеме социально-культурного обновления, что представляется абсолютно немыслимым без всестороннего просвещения. Тем самым философское осмысление личности Г. Н. Потанина как просветителя заслуживает отдельного рассмотрения в этическом контексте. Патриот Сибири был бессеребренником, как и все подлинные идейные интеллигенты того времени, его нравственная суть составляла духовный базис всей его деятельности. Понятие этики вмещает в себя «не столько науку о должном, сколько науку об идеальном, интенционирующую субъекта к нравственному совершенствованию» [2, с. 13]. Идеализм в творчестве мыслителей, оставивших человечеству этические наследия, является априорным, поскольку идеалы и задают основу и стержень предлагаемым социальным, просветительским концептам. И наш герой, на протяжении всего жизненного пути приверженный идее бескорыстного служения родному краю, делал ставку на народ, способный к самостоятельному управлению и развитию, прерогативу которых оставляла за собой метрополия.

Тем самым просветительские взгляды Г. Н. Потанина, созвучные идеям казахских мыслителей и общественно-политических деятелей,

имеют несколько специфическую смысловую нагрузку, обусловленную колониальностью региона. И предпринимаемая попытка анализа просветительских идей Г. Н. Потанина в соответствии с казахской этической мыслью представляет научную новизну данной статьи.

Материалы и методы

Теория исследования представлена межкультурной философией, не ограниченной национальными и цивилизационными рамками [3]. Основу методологии исследования составил историко-философский метод, позволивший рассмотреть этику как интеллектуально-мировоззренческий продукт конкретной исторической эпохи. Предпосылки становления просветительских взглядов Г. Н. Потанина и казахских мыслителей характеризуются колониальной историей народов Сибири и Казахстана, и колониальность мировоззрения является одной из основных исторических детерминант содержания этики. Результаты и выводы получены на основе глубокого анализа публицистики и переписки Г. Н. Потанина в сравнении с ключевыми тезисами казахской этики.

Результаты и обсуждение

Как уже было сказано в основном наследии Г. Н. Потанина рассматривалось в исторических исследованиях, обширно изучались его этнографические труды. Среди исследователей мэтром следует назвать А. Л. Захаренко, оставивший для нас бесценный фундамент казахстанского изучения научной деятельности Г. Н. Потанина.

Философское осмысление личности Г. Н. Потанина и его публицистики является редкостью. Например, статья упомянутого И. А. Голева «Исследовательские стратегии Г. Н. Потанина в контексте антропоцентристского гуманизма» [1]. Исследователем отражены гуманистические установки научного освоения множественности мира в деятельности Г. Н. Потанина. Идеи Н. М. Карамзина, К. Д. Кавелина, Н. Г. Чернышевского определены как повлиявшие на формирование гуманистического мировоззрения сибирского патриота.

Сходные черты просветительских воззрений Г. Н. Потанина и казахских мыслителей могут объясняться тем, что казахская этическая мысль XIX – начала XX вв. формировалась под влиянием таких европейских ценностей, как демократизм и светскость. Но, кроме того, не стоит сбрасывать со счетов отношения и сотрудничество Г. Н. Потанина с представителями из «инородческой» среды. С особым почетом он относился к казахам, к их истории и культуре.

Нравственная рациональность составляет квинтэссенцию казахской этики, что проявляется применением генетического метода при рассмотрении всего дискурса этики. От аль-Фараби до Алихана Букейханова проявляется

неразрывное единство нравственности и интеллекта, составляющее добродетель в противовес невежеству. И социальное «оздоровление» как личности, так и общества зависит от уровня образованности и этического воспитания. Стержневая линия казахской этики выразима цитатой Алихана Букейханова: «Самое трудное, что невозможно достигнуть ни умомъ, ни богатствомъ, спокойствіе душевное, доступное только высшей нравственности, присущей только всестороннему образованию, мы чувствуемъ [это] только тогда, когда ни душой, ни теломъ не сделаешь никому зла» [4, с. 283]. Ввиду этого всестороннее образование способствует становлению высшей нравственности, носитель которой может называться гражданином отечества и всего мира.

Категория объективности имеет нравственное содержание, так как критерием различения зла от добра, добродетели от невежества является нравственно-интеллектуальный индикатор мысли и поступков. Аль-Фараби писал об «актуальном интеллекте», подобного солнечному свету, помогающему правильно различать вещи и явления. Способность видеть дана от рождения, но видеть во тьме человеческому зрению не представляется возможным, и солнечный свет оживляет картину окружающего мира. «Высшая нравственность, достигаемая всесторонним образованием» Алихана Букейханова и является «солнечным светом», тем «актуальным интеллектом» аль-Фараби.

Аль-Фараби, Абай Кунанбаев, Алихан Букейханов, Ахмет Байтурсынов, Мыржакып Дулатов, Магжан Жумабаев, Жусупбек Аймаутов, Солтанмахмут Торайғыров и др. мыслители утверждали о всеединстве человечества, ценности всех культур, межкультурном равноценном диалоге, нравственно всечеловеческом гуманизме, светскости, что в совокупности составляло содержание казахской этики. Среди современников назовем Олжаса Сулейменова.

В XIX – начале XX вв. казахские мыслители в просвещении видели задаток борьбы с колониализмом, только образованный человек, горячо любящий родной народ, способен защитить его перед царизмом. Образованность и гражданское становление – главное оружие патриота, а бороться с царским самодержавием путем национально-освободительных восстаний в начале XX века представлялось бессмысленным.

Г. Н. Потанин, как уроженец Великой Степи, а точнее Павлодарского Прииртышья, с детства впитал культурно-психологическую близость с казахским народом. Кроме близкой дружбы Г. Н. Потанина и Ч. Ч. Валиханова, небыздвестен факт влияния сибирского патриота на гражданское становление немалой когорты казахских либеральных интеллигентов.

Кошмухамбет Кеменгеров, братья Сеитовы, Мухтар Саматов, Муқыш Боштаев интересовались областническими идеями [5, с. 77]. А Алихан Букейханов, работая в Западно-Сибирском отделе ИРГО, знал сибирских областников, беседуя с Г. Н. Потаниным, он вынашивал идею казахской автономии [6, с. 81].

Активная общественная, научная деятельность Г. Н. Потанина, научное и публицистическое наследие, выделяет его как особо значимую историческую личность Сибири и Казахстана. Как отмечает исследователь человеческой индивидуальности Д. Н. Нурманбетова, «... человек является настолько личностью, насколько в нем имеется нравственности» [7, с. 65]. Наш герой – представитель сибирского казачества, вышедший из него, поскольку задался целью поступления в университет. Из Петербурга в 1860 г. он писал соратнику Ф. Н. Усову: «В самом деле, ужас подерёт по коже, как в диком лесу, когда припомнишь наших офицеров, для которых нет другого мерила для достоинства человека, как его внешнее значение, его материальное достоинство. Для них человек с чистыми побуждениями немислим; по их мнению, он притворяется» [8, с. 44]. Из анализа переписки и деятельности Г. Н. Потанин, становится вполне очевидным, что он и был сам «человеком с чистыми побуждениями». Он был ученым в подлинном смысле слова, его изыскания, путешествия нацеливались на поиск важных решений улучшения жизни народа.

Великий Абай писал о первостепенности уяснения цели научной деятельности, научная деятельность не для личного материального обогащения. Невозможно заниматься наукой формально, без душевного увлечения, а вознаграждением за скрупулезный, упорный труд является новое открытие [9, с. 66].

Г. Н. Потанин, весной 1858 года выйдя в отставку по болезни, поставил цель – поступить в университет. В Томске на поселении находился теоретик народничества М.А. Бакунин, который и оказал ему помощь в этом деле, называя его «сибирским Ломоносовым». Российский революционер в рекомендательном письме сестрам с просьбой помочь талантливому сибиряку писал: «Он – человек дикий, наивный, иногда странный и еще очень юный, но одарен самостоятельным, хотя и не развитым умом, любовью к правде, доходящей иногда до непристойного донкихотства, – вообще он не успел ещё жить в свете, вследствие чего говорит и делает странные дикости, но со временем оботрётся. Главное, у него есть ум и сердце» [10, с. 40]. И сибиряк отправился в Петербург для поступления в университет вольнослушателем. В 1859 г., находясь в Петербурге, писал Н. И. Наумову, что для обучения в университете важно, прежде всего,

«быть приготовленным нравственно, т. е. иметь убеждение, что ищешь и желаешь науки только для того, чтобы служить науке и человечеству, а не делать из нее впоследствии только ремесла для своего пропитания» [8, с. 36–37]. Однако, не окончив университета Г. Н. Потанин вернется в Сибирь, погрузившись в работу областников. После каторги и ссылки, он посвятит годы научно-исследовательским экспедициям.

Всеединство человечества проявляется в рассмотрении «инородческого» вопроса. Человек вне зависимости от расы, этнической или конфессиональной принадлежности представлялся достойным членом мирового сообщества. Ввиду этого «инородческому» вопросу областники уделяли немалое внимание, считая инородцев полноправными гражданами. Г. Н. Потанин писал: «При исследовании инородческой среды важнее, чем во всякой другой среде, проникнуть дух народа, узнать его живую душу, изучить нравы, обычаи и миросозерцание этого народа, воспитанное веками. Необходимо в инородце видеть человека, полюбить его, а не видеть в нём одного варвара» [11, с. 63].

В статье «Инородческий вопрос в Сибири», опубликованной в 1884 году, Г. Н. Потанин акцентирует внимание на казахах и бурятах, что может объясняться как многочисленностью этих народов, так и появлением «первых лучей Востока», а именно Чокана Валиханова и Доржи Банзарова, европейски образованных «инородцев», оставивших научное наследие и снискавших славу среди соплеменников. В статье упоминается о начале открытия школ для бурят и казахов в 1860-х гг. на волне либеральных реформ Александра II. Однако начинания были загублены, и светское европейское образование не стало доминирующим в казахской среде. Как писал Г. Н. Потанин, «... здесь в 60-х годах задумывали устроить школьную систему; киргизы охотно соглашались на расходы, но просили, чтобы преподавание шло на киргизском языке, между тем наша политика не хотела этого допустить» [11, с. 65]. Как продолжает Г. Н. Потанин, вместо школ на казахском языке были созданы интернаты, где ученики заболели чахоткой, а некоторые и умирали, поскольку для ребенка, привыкшего к чистому степному воздуху и открытым пространствам, быт и атмосфера учебного заведения закрытого типа оказались пагубны. В интернатах обучение велось только на русском языке, даже в обыденных разговорах применялся только русский язык, религия исключалась вовсе. Разумеется, казахи отрицательно с подозрением воспринимали подобные интернаты, где отвращают от ислама, содержат их детей в «келейных тюрьмах», делают здоровых детей больными. В связи с этим Г. Н. Потанин резюмирует: «... вместо школ, которые были бы любимы народом, мы создали заведения, ненавидимые им. Результаты,

которых мы здесь достигли, так же печальны, как и в бурятском народе; мы дискредитировали школьное дело в глазах киргиз» [11, с. 65].

После убийства народовольцами Александра II в 1881 г. сворачиваются все либеральные начинания, при его сыне Александре III маятник качнулся в иную сторону, начинается соответствующая реакция с преобладанием консерватизма. Как утверждает Г. Н. Потанин, в 1860-х гг. попытка приобщения казахов к европейской культуре была встречена благоприятно представителями из коренного населения, но, к сожалению, за двадцать лет «уважение к европейской цивилизации» сменилось полным разочарованием и обращением за поиском правды к муллам. Вспомним как Чокан Валиханов, ушедший из жизни в 1865 г., в «Записке о судебной реформе» писал: «...усвоение европейского общечеловеческого просвещения и энергическая борьба с препятствиями, мешающими достижению этой цели, должна составлять конечную цель для всякого народа...» [12, с. 80]. Как констатирует Г. Н. Потанин, «... мы слышим жалобы русских, что такой-то султан прежде был настоящий европеец, а под старость испортился, стал подделываться к муллам и обращаться в святошу» [11, с. 66].

Как просветитель Г. Н. Потанин предлагает собственное видение решения проблемы, категорически выступая против «мысли удержать кочевников искусственно на низшей ступени просвещения» [11, с. 67]. Г. Н. Потанин ясно различает запросы богатых и бедных казахов, соответственно, предлагает создать два вида училищ (низшее и среднее образование). Понимая, что в низшем училище приобретаемое образование является способом заработать на кусок хлеба, для богатых на уровне среднего образования – продвижение по службе, ввиду этого предлагалось в данных училищах «давать те же знания, которые считается необходимым иметь русскому чиновнику» [11, с. 67].

Изучение русского языка, приобщение к европейской науке и культуре, согласно 25 Слову Абая, надлежало с целью защиты казахского народа от произвола колониальных властей, мыслитель призывал заимствовать только самое лучшее, чего достигла метрополия для перехода к новой цивилизации, гармонирующей культуру казахов в индустриальном мире. Слова назидания Абая рисуют образ казахского интеллигента, воплотившегося в деятелях Алаша. Науку Абай воспринимал как комплексное образование, формирующее всесторонне мыслящую, нравственную личность, устремленную к новым открытиям и служению родному народу, использующую интеллектуальный багаж исключительно во благо соотечественникам. Восточное интегрирующее понимание науки, не разделяющее на профессиональное и личностное, на материальное и

духовное, интенционирует на просвещение, где добродетель является главным индикатором объективности, рецепцией реальности, что способствует формированию нравственного интеллигента. Образованность, профессионализм, добрый нрав, твердый характер, искренняя любовь к родному народу, – все в совокупности составляло портрет казахского интеллигента, запечатленного Абаем.

Выступая против формального отношения к процессу просвещения, Г. Н. Потанин видит главным «пробуждение в народе духовной жизни» [13, с. 112].

Г. Н. Потанин, соприкасаясь с казахами, делал выводы, созвучные идеям Абая. В статье «В юрте последнего киргизского царевича», опубликованной в 1896 году, он упоминает Халиоллу Ускенбаева, младшего брата Абая Кунанбаева. Халиолла Ускенбаев учился в Омском кадетском корпусе, затем в Московском военном училище им. Александра III, служил в Западно-Сибирском генерал-губернаторстве. Предполагается, что Г. Н. Потанин мог слышать о Халиолле Ускенбаеве от Н. М. Ядринцеве [13, с. 469]. Сибиряк писал, что Халиолла Ускенбаев в родной местности пересказывал казахам содержание русских повестей и романов, казахи внимательно слушавшие его, просили записать поведанное, по рассказам очевидцев, народ даже пускался в обсуждения.

Посетив летом 1913 года Каркаралинский уезд, Г. Н. Потанин написал статью «На притоке реки Токрау» (1914), где упоминает Абая Кунанбаева как интеллигентного поэта, «который слагал песни и сам клал их на музыку» [13, с. 286].

Упомянутая статья «В юрте последнего киргизского царевича», была подготовлена после побывки Г. Н. Потанина в Кокчетавском уезде, где он гостил в ауле Чингиса Валиханова. Образцом европейски образованного казаха на тот период оставался Чокан Валиханов. Но в то же время в 1896 году Г. Н. Потанин оценивает ситуацию более оптимистично. Он наблюдает как увеличивается число казахов, окончивших курс университета, но казахи с высшим образованием не составляли единого центра, а рассыпались по просторам империи. В связи с этим Г. Н. Потанин досадует об отсутствии «умственного центра, где могла бы завязаться духовная жизнь киргизской интеллигенции, где бы ее члены могли работать сообща, друг другу помогая примером и советом, где киргиз-юрист или киргиз-доктор мог бы встречаться с киргизом-художником, киргизом-литератором или с киргизом-ученым» [13, с. 111]. Предлагалось создать в степи общество попечения о народном образовании, функциями которого были бы учреждение народных школ, организация народных чтений, издание

народных книжек, перевод русской и европейской литературы для казахской интеллигенции [13, с. 111].

И в 1896 году Г.Н. Потанин предвидит, что «скоро народится «Молодая Киргизия» [13, с. 113], о которой он писал через почти два десятка лет. Летом 1913 года он посещает Каркаралинский уезд, и услуги «переводчика при записывании сказок» предложил ему казахский интеллигент, будущий Алаш-Ордынец, первый казах профессор математики Алимхан Ермеков [13, с. 280]. В статье «На притоке реки Токрау», подготовленной по результатам данной поездки, сибиряк называет Алихана Букейханова другом, также знакомится с юристом Жакыпом Акпаевым, фельдшером Хасеном Бижановым и др.

Г. Н. Потанин отмечает, как разительно изменилась степь, увеличилась земледелие, появилось больше фабричных товаров, стал распространяться русский язык. Увеличилась численность народных учителей, фельдшеров из казахов, даже появились акушерки-женщины. С немалой долей радости Г. Н. Потанин отмечает, как казахские дети сами стремятся учиться в казенных школах с европейским обучением, как увеличилось количество аульных школ.

Больше стало людей с высшим образованием, окончивших юридический или медицинский факультеты, поскольку проблемы судебных разбирательств и здоровья повсеместны. А Г. Н. Потанин задается вопросом о «филологии и изучении родины». Тем самым сибирский патриот беспокоился о сохранении культурного исторического наследия казахов. Он пишет: «... киргизы начнут увлекаться ими только тогда, когда будет солидно поставлен вопрос о культурно-национальном возрождении киргизского народа» [13, с. 282].

Следующей проблемой выделяется светскость, которая представляет целый дискурс в казахской этике, особо проявляющийся в трудах Чокана Валиханова, Алихана Букейханова и Солтанмахмута Торайгырова, что составит отдельную статью. Г. Н. Потанин был противником распространения клерикального направления среди казахов. В каждом народе, а у казахов в особенности, он высоко ценил самобытную культуру, ее богатство и уникальность. Народ заслуживает права выбора культурного развития. Во избежание растворения казахской культуры Г. Н. Потанин видит только один выход – «свое киргизское светское направление; чтобы оно появилось, нужно возбудить в верхних слоях киргизского народа интерес к своей народности, интерес к изучению своего родного, своей истории, своих обычаев, своих устных памятников старины» [13, с. 111]. И эта миссия возлагается на национальную интеллигенцию.

Выводы

Казахская этическая мысль колониального периода в понятие просвещения, помимо научно-рационального понимания картины мира

и освобождения от предрассудков прошлого, презентовала этическую категорию достоинства, его пробуждения. Казахские мыслители Абай, Алихан Букейханов и Солтанмахмут Торайгыров и др. выделяли человеческое достоинство, предшествующее достоинству национальному. Под «просветиться» подразумевается посредством всестороннего образования осознать себя человеком, интеллектуально-нравственный уровень которого позволяет заявить о себе в глобальном мире как о независимом политическом субъекте и носителе достойной цивилизации, так и трактуется концепт Абая «Адам бол!», Мыржақыпа Дулатова «Ояң, қазақ!».

Г. Н. Потанин также комплексно, практико-ориентированно воспринимал идею просвещения. Предполагалось, что пробуждение чувства достоинства сибиряков и коренных народов региона (империей именуемых «инородцами») через образование выведет народ на новый мировоззренческий и цивилизационный уровень, что приведет к самостоятельному, автономному развитию края.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Голев, И. А.** Исследовательские стратегии Г. Н. Потанина в контексте антропоцентристского гуманизма [Текст] // Вестник Томского государственного университета. Культурология и искусствоведение. – 2024. – № 54. – С. 33–39.
- 2 **Кобылкин, Д. С.** Философское осмысление нравственной сущности личности [Текст] // Коммуникология : электронный научный журнал. – 2017. – Том 2. – № 4. – С. 12–16.
- 3 **Степанянц, М.** Межкультурная философия как эпоха, схваченная в мысли [Текст] // Философский полилог. – 2020. – Вып. 1, № 7. – С. 11–25.
- 4 **Бөкейхан, Ә. Н.** Шығармаларының 7 томдық толық жинағы. I том. [Текст] – Астана : «Сарыарқа» БҰ, 2009. – 564 с.
- 5 **Захаренко, А. Л.** Идеи областничества на страницах павлодарской печати в 1917 – нач. 1918 г. [Текст] // Вестник Томского государственного университета. – 2011. – № 2 (14). – С. 77–79.
- 6 **Козодой, В. И.** Алихан Букейханов : человек – эпоха. [Текст] – Новосибирск, 2021. – 312 с.
- 7 **Нурманбетова, Д. Н.** Человеческая индивидуальность (социально-философские аспекты). [Текст] – Алматы : «Ақыл кітабы», 1998. – 171 с.
- 8 Письма Г. Н. Потанина. Т. 1. [Текст] / Сост. А. Г. Грум-Гржимайло, С. Ф. Коваль, Я. Р. Кошелев, Н. Н. Яновский. – 2-е изд., перераб., доп. – Иркутск : Изд-во Иркут. ун-та, 1987. – 280 с.

- 9 **Абай**. Слова назидания. [Текст] – Алматы : «Өнер», 2006. – 136 с.
- 10 **Потанин, Г. Н.** Избранные сочинения в трех томах. Том 1. Путешествия, воспоминания и письма. [Текст] – Павлодар : ТОО НПФ «ЭКО», 2005. – 550 с.
- 11 **Потанин, Г. Н.** Избранное [Текст] / Составитель и автор предисловия А. П. Казаркин. – Томск : «Томская полиграфическая компания», 2014. – 400 с.
- 12 **Валиханов, Ч. Ч.** Собрание сочинений в пяти томах. Т. 4. [Текст] – Алма-Ата : Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1984. – 462 с.
- 13 **Потанин, Г. Н.** Избранные сочинения в трех томах. Том 3. Труды по истории, этнографии и фольклору. [Текст] – Павлодар : ТОО НПФ «ЭКО», 2005. – 500 с.

REFERENCES

- 1 **Golev, I. A.** Issledovatel'skiye strategii G. N. Potanina v kontekste antropotsentristskogo gumanizma [Research Strategies of G. N. Potanin in the Context of Anthropocentric Humanism] [Text] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. Kul'turologiya i iskusstvovedeniye. – 2024. – № 54. – P. 33–39.
- 2 **Kobylykin, D. S.** Filosofskoye osmysleniye нравственной сущности личности [Philosophical Understanding of the Moral Essence of Personality] [Text] // Kommunikologiya: elektronnyy nauchnyy zhurnal. – 2017. – Том 2. – № 4. – P. 12–16.
- 3 **Stepanyants, M.** Mezhekul'turnaya filosofiya kak epokha, skhvatennaya v mysli [Intercultural Philosophy as an Era Captured in Thought] [Text] // Filosofskiy polilog. – 2020. – Вып. 1. – № 7. – P. 11–25.
- 4 **Bökeykhan, Ә. N.** Shygarmalarynyñ 7 tomдық, tolyk, zhinaғы. I tom. [Collected Works in 7 Volumes. Volume 1.] [Text] – Astana : «Saryark, a» BÜ, 2009. – 564 p.
- 5 **Zakharenko, A. L.** Idei oblastnichestva na stranitsakh pavlodarskoy pechati v 1917 – nach. 1918 g. [Ideas of regionalism on the pages of the Pavlodar press in 1917 – early 1918] [Text] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2011. – № 2 (14). – P. 77–79.
- 6 **Kozodoy, V. I.** Alikhan Bukeykhanov : chelovek – epokha. [Alikhan Bukeykhanov: man – era] [Text] – Novosibirsk, 2021. – 312 p.
- 7 **Nurmanbetova, D. N.** Chelovecheskaya individual'nost' (sotsial'no-filosofskiy aspekt). [Human individuality (social and philosophical aspects)] [Text] – Almaty : «Ak, yl kitab», 1998. – 171 p.

- 8 Pis'ma G. N. Potanina. T. 1. [Letters from G.N. Potanin. T. 1.] [Text] / Sost. A. G. Grum-Grzhimaylo, S. F. Koval', Ya. R. Koshelev, N. N. Yanovskiy. – 2-ye izd., pererab., dop. – Irkutsk : Izd-vo Irkut. un-ta, 1987. – 280 p.
- 9 **Абай**. Slova nazidaniya. [Words of edification] [Text] – Almaty : «Öner», 2006. – 136 p.
- 10 **Potanin, G. N.** Izbrannyye sochineniya v trekh tomakh. Tom 1. Puteshestviya, vospominaniya i pis'ma. [Selected works in three volumes. Volume 1. Travels, memories and letters] [Text] – Pavlodar : ТОО НПФ «ЭКО», 2005. – 550 p.
- 11 **Potanin, G. N.** Izbrannoye [Selected] [Text] / Sostavitel' i avtor predisloviya A. P. Kazarkin. – Tomsk : «Tomskaya poligraficheskaya kompaniya», 2014. – 400 p.
- 12 **Valikhanov, Ch. Ch.** Sobraniye sochineniy v pyati tomakh. T. 4. [Collected works in five volumes. T. 4.] [Text] – Alma-Ata : Glavnaya redaktsiya Kazakhskoy sovetskoy entsiklopedii, 1984. – 462 p.
- 13 **Potanin, G. N.** Izbrannyye sochineniya v trekh tomakh. Tom 3. Trudy po istorii, etnografii i fol'kloru. [Selected works in three volumes. Volume 3. Works on history, ethnography and folklore] [Text] – Pavlodar : ТОО НПФ «ЭКО», 2005. – 500 p.

Поступило в редакцию 22.07.26.

Поступило с исправлениями 22.07.26.

Принято в печать 23.09.26.

*А. Д. Азербайев¹, М. Б. Келдібеков²

^{1,2}Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

22.07.26. ж. баспаға түсті.

22.07.26. ж. түзетулерімен түсті.

23.09.26. ж. басып шығаруға қабылданды.

Г. Н. ПОТАНИННИҢ ҚАЗАҚ ЭТИКАСЫ КОНТЕКСТІНДЕГІ АҒАРТУШЫЛЫҚ КӨЗҚАРАСТАРЫ

Мақалада Сібір областничествосының идеологтарының бірі, этнограф және саяхатшы Г. Н. Потаниннің қазақ этикасына қатысты ағартушылық көзқарастары қарастырылады. Г. Н. Потанин Ш. Ш. Уәлихановтың досы болған, ХХ ғасырдың басындағы қазақ либералды зиялыларымен таныс болған, Әлихан

Бөкейхановты да дос деп атаған. Тарихи-философиялық әдісті қолдана отырып, авторлар Г. Н. Потанин мен қазақ ойшылдарының ағартушылық ерекшелігін айқындайды.

Бұл мақаланың ғылыми жаңалығы Г. Н. Потаниннің ағартушылық идеяларын, ғылыми және қоғамдық қызметін философиялық тұрғыдан түсіну арқылы ұсынылған. Негізінен алдыңғы зерттеулер Г. Н. Потаниннің қызметі мен мұрасын тарихи тұрғыдан қарастырды.

Ағартушылық жаңа өркениеттің дүниетанымдық парадигмасы болып көрінді. Әлемді адамгершілік-рационалды түсіну, адамның ең жоғары құндылығы, жергілікті мәдениеттердің құндылығы, бүкіл адамзаттың бірлігі ағартушылықтың мазмұнын құрайды.

Г. Н. Потанин Ш. Ш. Уәлихановты қазақ зиялысының идеалы деп санаған. Зайырлы ұлттық зиялы қауымның халықты жаңа өркениетке баулудың маңыздылығы көрсетілген.

Отарлық жағдай ағартушылықтың ерекшелігін анықтады. Жан-жақты білім алып қалыптастырылған намыс этикалық категориясы өзін тәуелсіз саяси субъект ретінде көрсете алатын жаңа қоғамның рухани негізін қалады.

Кілтті сөздер: ағартушылық, этика, адамгершілік, зиялы қауым, намыс.

*A. D. Azerbayev¹, M. B. Keldybekov²

^{1,2}Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 22.07.26.

Received in revised form 22.07.26.

Accepted for publication 23.09.26.

G. N. POTANIN'S VIEWS OF ENLIGHTENMENT IN THE CONTEXT OF KAZAKH ETHICS

G. N. Potanin's enlightenment views in relation to Kazakh ethics are discussed in this article. G. N. Potanin were the ideologists of Siberian regionalism, the ethnographer and traveler. He was a friend of Ch. Ch. Valikhanov. He was acquainted with Kazakh liberal intellectuals of the early 20th century. He considered Alikhan Bukeikhanov a friend. We use a historical and philosophical approach, identify the specific characteristics of Potanin's enlightenment and Kazakh thinkers.

The scientific novelty of this article lies in its philosophical understanding of G. N. Potanin's personality, his enlightenment ideas, and his scientific and public activities. Previous studies have primarily examined Potanin's work and legacy in historical research.

The Enlightenment was presented as the worldview paradigm of a new civilization. Moral rationality, supreme value of the human being, the uniqueness of local cultures, and the unity of all humanity constituted the essence of the enlightenment.

G. N. Potanin considered Ch. Ch. Valikhanov the ideal Kazakh intellectual. The mission of national intelligentsia was involving the people to a new civilization. It was seen as a significant historical stage.

The colonial situation determined the specificity of the enlightenment. The dignity is an ethical category. It was acquired through a comprehensive education. The dignity provided the spiritual foundation for a new society capable of asserting itself as an independent political community.

Keywords: enlightenment, ethics, morality, intelligentsia, dignity.

<https://doi.org/10.48081/BTOUH3.2026/40-60>

***Н. Ж. Болатбекова¹, Р. С. Салимова², Н. А. Кударова³**

¹Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

²Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

³Астана халықаралық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-6595-2296>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6747-4620>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9706-7716>

*e-mail: nazgul.zholamanovna@mail.ru

ҚАЗАҚ ЖАСТАРЫНЫҢ БОЙЫНДА КЕЗДЕСЕТІН РУХАНИ ЖАТСЫНУ КӨРІНІСТЕРІ: ФИЛОСОФИЯЛЫҚ-ПСИХОЛОГИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Мақалада қазіргі қазақ жастарының бойында кездесетін рухани жатсыну көріністері философиялық және психологиялық тұрғыдан пәнаралық негізде талданады. Жаһандану дәуіріндегі идентификациялану дағдарысының рухани ерекшеліктеріне баса назар аударатын философиялық-психологиялық идеялар мен тұжырымдары зерделенеді. Жастардың дәстүрлі мәдениет пен қазіргі жаһандану сын-тегеуріндерінің тоғысында болғандықтан, ұлттық бірегейлік пен жаһандық біртұтас мәдениет арасындағы қақтығыстардан тыс қалмайтыны аксиологиялық талдау арқылы айқындалады.

Мақаланың мақсаты – жатсыну мәселесіне қатысты ғылыми зерттеулерді саралау негізінде қазіргі әлеуметтік ортадағы жастар жатсынуының ерекшеліктерін айқындау және философиялық идеялар мен психологиялық талдауларды тоғыстыратын пәнаралық тәсілдің ғылыми маңызын негіздеу.

Зерттеу нәтижелері жастардың рухани құндылықтардан алшақтау себептерін, ұлттық сана мен дүниетанымның қалыптасуындағы ішкі қайшылықтарды айқындауға мүмкіндік береді. ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі мен «Жастар» ғылыми-зерттеу орталығы жүргізетін әлеуметтанулық зерттеу

деректері талданып, қазақ жастарының отбасы мен денсаулық сияқты дәстүрлі құндылықтармен қатар кәсіби даму мен материалдық әл-ауқатқа да басымдық беретіні көрсетіледі. Жатсыну ұғымы философиялық тұрғыда дәстүр мен модернизация арасындағы тепе-теңдік, ал психологиялық тұрғыда қауіпсіздік пен өзін өзектендіруге ұмтылыс ретінде қарастырылды.

Қорытындыда білім беру бағдарламаларын, мәдени бірегейлікті нығайтуды, өмірдің материалдық және рухани аспектілері арасындағы үйлесімділікке қол жеткізуге бағытталған философиялық және психологиялық тәсілдерді интеграциялау арқылы бұл құбылысты еңсеру бойынша ұсыныстар беріледі.

Кілтті сөздер: рухани жатсыну, руханият, қазақ жастары, құндылық бағдарлар, философиялық талдау, психологиялық талдау, әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері, пәнаралық байланыс.

Кіріспе

Қазақ қоғамындағы әлеуметтік-мәдени өзгерістер жаһандық қоғамдастыққа белсенді енуіміз, жаңғыру және интеграция кезеңі жастарымыздың дүниетанымына, құндылықтар бағдарына түрлі көріністе өз әсерін тигізуде. Бүгінгі күні цифрлық технологиялардың, әлеуметтік желілердің және бұқаралық мәдениеттің кең таралуы, индивидуализм мен шындықты үстірт қабылдауға бейімділігіміздің артуы – рухани жатсыну көріністерін туындатуға себепші болып жатқандығы білінеді. Рухани жатсыну – тек жеке тұлғаның емес, қоғамдық сана мен ұлттық бірегейліктің дағдарысының да көрінісі екендігін бағамдай аламыз. Бұл мәселені философиялық және психологиялық тұрғыдан біріктіре талдау – рухани қауіпсіздік пен мәдени тұрақтылықты қамтамасыз етудің маңызды жолы. Себебі, қазіргі жаһандану дәуірінде рухани жатсыну мәселесі адамзаттың, әсіресе жастардың дүниетанымдық және құндылықтық бағдарларына ықпал етіп отырған маңызды философиялық-психологиялық құбылыс.

Ғылыми зерттеудің жаңалығы – қазіргі жаһандық өркениетке бет бұрған қазақ қоғамындағы жастардың бойындағы ұлттық және жалпыадамзаттық құндылықтардың көріністерін саралау арқылы рухани жатсынудың қауіп-қатерін анықтау және олардың алдын алу жолдарын зерделеу болып саналады.

Зерттеу нысаны – қазіргі әлеуметтік шындық жағдайында қазақ жастарының бойында кездесетін рухани жатсыну құбылысымен байланысты рухани және әлеуметтік-психологиялық үрдістер. Зерттеу пәні – рухани жатсынудың көріністері, оның ішкі механизмдері, құндылық бағдарлары

және философиялық-психологиялық аспектілердегі қазақ жастарының дүниетанымдық көзқарастары.

Қазіргі қоғамда технократиялық сана, пайдакүнемдік, утилитарлық құндылықтар алға шығып жатқан кезеңде, адам рухани үйлесім мен өзіндік мәнділікті жоғалту қаупіне ұшырауда. Мұндай экзистенциалды дағдарыс құбылысы – өмір мағынасының жоғалуы, жалғыздық, рухани күйзеліс сияқты философиялық мәселелермен ұласуда. Мұндай мәселені философиялық тұрғыдан зерделейтін болсақ, рухани жатсыну – адам мен қоғамның рухани дамуындағы дисгармонияны айқындайтын көрсеткіш деуге болады. Яғни, адамның өз мәнінен, рухани болмысынан алыстауы, өмірдің терең мағынасын жоғалтуы, материалдық мүдделердің үстемдік етуімен сипатталатындығында. Ал, психологиялық тұрғыда – рухани жатсынуды адамның ішкі әлеміндегі үйлесімсіздік, эмоционалды шаршау, идентификацияның бұзылуы және рухани күйреу ретінде түсіндіре аламыз. Қазіргі жастар арасындағы әлеуметтік желілерге тәуелділік, шынайы, жүзбе-жүз болатын қарым-қатынастардың тапшылығы, жалған идеалдар мен өзін төмен бағалау сезімдері рухани жатсынудың көрінісі. Психологияда бұл құбылысты өзін-өзі тану, ішкі үйлесімділікті қалпына келтіру, эмпатияны дамыту және рухани құндылықтарға қайта оралу арқылы жетуге болатыны көрсетеді. Рухани жатсыну адамның өз «менін» жоғалтуымен, яғни тұлғалық тұтастықтың бұзылуымен тікелей байланысты. Сондықтанда жастардың бойында кездесетін рухани жатсыну көріністерін философиялық-психологиялық көзқараста пәнаралық тәсіл арқылы зерделеу маңызды.

Президент Қ. К. Тоқаевтың «Жаңа адамдар» жастар форумында «Еліміздің келешегі ойы ұшқыр, білімі терең, көзқарасы заманауи жастардың қолында», – деген болатын [1]. Қазақ елінің болашағы тек жастардың интеллектісіне ғана емес, сонымен бірге олардың ішкі құндылықтарына, адамгершілік принциптеріне де байланысты екендігін айтады. Рухани тұрғыда даналықты, жақсылық пен жамандықты ажырата білу, тек академиялық білім ғана емес, сонымен қатар мәдениетті, тарихты, дәстүрлерді түсіну сияқты рухани құндылықтарға негізделетіндігін бағамдайды. Рухани жатсыну мәселесінің көрініс беру себептері мен оның алдын алу жолдарын білу, психологиялық тұрғыдан үйлесімді және руханилыққа негізделген тұлғаны қалыптастыру үшін маңызды.

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі мен «Жастар» ғылыми зерттеу орталығы жүргізген әлеуметтанулық зерттеулердегі жастардың қызығушылықтары мен құндылықтық бағыт-бағдарларының сапалық және статистикалық талдауларды зерделеу мәселенің практикалық маңыздылығын ашады. Бұл зерттеу тек экономикалық және әлеуметтік

факторларды ғана емес, сонымен қатар мінез-құлық көзқарастарына әсер ететін мәдени, білім беру және психологиялық аспектілерді де ескеруі керек екендігін аңғартады. Осылайша, жастардың құндылық кеңістігін қалыптастыруда, соның ішінде рухани құндылықтарын егжей-тегжейлі зерттеуді және теңдестірілген тәсілді қажет ететін мәселенің жан-жақтылығына назар аудартады.

Қазіргі қоғамда қазақ жастарының құндылық бағдарлары – ұлттық руханияттың, мәдени тұтастықтың және тұлғалық өзіндік сананың негізін құрайтын маңызды фактор. Құндылықтар – тұлғаның мінез-құлқы мен өмірлік ұстанымдарын анықтайтын, рухани дамуын айқындайтын негізгі бағдарлам. Қазақ жастары үшін дәстүрлі құндылықтар (отбасы, үлкенге құрмет, еңбекқорлық, рухани тазару, отансүйгіштік) тұлғаның қалыптасуында шешуші рөл атқарады. Осы құндылықтар сақталғанда ғана жас буын өз мәдени және рухани болмысын жоғалтпайды, өмірдің мәнін таба алады. Жастарымыздың өз болмысынан, рухани түп-тамырынан, ұлттық және адамгершілік құндылықтарынан алыстауы – рухани жатсыну көріністерінің туындауына себепші болады. Өйткені, ұлттық және мәдени тамырынан ажырау, тұтынушылық сана мен материалдық басымдықтың артуы, виртуалды әлем ықпал етіп отырған әлеуметтік жалғыздық пен жасанды құндылықтарға еліктеушілік қарқынды белең алуда.

Құндылық бағдарлары мен рухани жатсыну өзара тығыз байланысты құбылыстар. Егер, жастарымыздың бойында рухани-адамгершілік құндылықтар берік қалыптаспаған болса, ол рухани жатсыну көріністерін тудыруы мүмкін. Ал рухани жатсыну күшейген сайын, жастарымыз өзінің ұлттық және адами құндылықтарынан алыстап, қоғамнан оқшаулана бастайтындығы белгілі. Жалпыадамзаттық құндылықтарға ұлттық дүниетаным арқылы бағдарлауды нығайту негізінде рухани жатсынуға қарсы рухани иммунитет қалыптастыруға болады.

Философия мен психологиядағы жатсыну мәселесіне арналған көптеген зерттеулердің болуына қарамастан, қазіргі әлеуметтік шындық жағдайында қазақ жастарының бойында көрініс беріп жатқан рухани жатсынудың өзіндік аспектісі жеткілікті зерттелмеген күйінде қалып отыр. Бұл құбылысты неғұрлым жан-жақты түсіну үшін философиялық идеяларды психологиялық талдаумен біріктіруге мүмкіндік беретін пәнаралық тәсіл қажет.

Қазақ жастарының бойындағы құндылық бағдарлары – ұлттық бірегейлікті сақтау мен рухани тұрақтылықтың негізгі кепілі. Ал рухани жатсыну осы құндылықтық жүйеге теріс ықпал етіп, тұлғаның рухани болмысына қауіп төндіреді. Сол себепті қазіргі қоғамда жастардың құндылықтық бағдарларын дамыту мен рухани жатсынудың алдын алу

мәселесін философиялық-психологиялық тұрғыда пәнаралық зерттеу – уақыт талабы.

Материалдар мен әдістері

Материалдар түрлі дереккөздерден, соның ішінде ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі мен «Жастар» ғылыми-зерттеу орталығы жыл сайын дәстүрлі түрде жүргізетін әлеуметтанулық зерттеулерінің аналитикалық талдау нәтижелері пайдаланылды.

Әлеуметтік-экономикалық тармақ бойынша жастардың әлеуметтік әл-ауқаты, материалдық әл-ауқат деңгейі және қаржылық сауаттылық деңгейі салыстырмалы талдау әдістері бойынша сараланды. Герменевтикалық интерпретация әдісі арқылы жастардың түсінігіндегі құндылықтар мен қызығушылықтары тілдік ортасы, діни сенімдері, Отан мен елдің болашағын қабылдаулары, бос уақытты пайдалану ерекшеліктері талданды. Отбасылық-некелік қатынастарда – жастардың неке жасы, дәстүрлері, серіктес таңдау және ажырасу себептері туралы түсініктері аксиологиялық талдау әдістері арқылы зерттеледі. Ал тұтынушылық мәдениеті мен жастардың бейне платформаларды, әлеуметтік желілерді, мессенджерлерді пайдалануы, сондай-ақ оқуға деген көзқарасы, азаматтық және мемлекеттік саясатқа қатынасы, мемлекеттік бағдарламаларға қатысуы, азаматтық белсенділік деңгейі, климаттың өзгеруіне қатынасы және креативті индустрияларға деген қызығушылығы статистикалық деректерді интерпретациялау әдісі арқылы бағаланады.

Зерттеу барысында жастардың қазіргі заманға сай құндылық бағдарлары мен өмірлік қалауларын зерделей отырып, олардың дүниетанымына ықпал етуші негізгі үрдістер нәтижесіне де назар аударылды.

Нәтижелер мен талқылау

Жоғарыда аталған мәселелер негізінде зерттелетін тақырыбымыздың философиялық-психологиялық тұрғыдан пәнаралық байланыс бар. Психологиялық жағынан алғанда психологиялық әл-ауқаттың төмендеуі, мазасыздық пен депрессияның жоғарылау көріністері, көп жағдайда рухани бағдарлардың жоғалуымен байланысты. Бұл жастардың ішкі жай-күйін, жандүниесіндегі өзгерістерді талдау қажеттілігін көрсетеді. Ал, философиялық тұрғыда жатсыну мәселесі марксистік идеялар мен экзистенциалды философияның тұжырымдамалары арқылы талданады. Зерттеу көрсеткендей философиялық және психологиялық талдауларда жатсыну ұғымы қатар жүреді.

Әлеуметтік құбылыс ретінде жатсыну философия, филология, әлеуметтану, психология, педагогика сынды ғылымдардың зерттеу тақырыбы болып келе жатқандығы белгілі. Философия іліміндегі жатсыну мәселесі

Маркс теориясының қазіргі мәдени контекстерінде [2, 287], «Heidegger» және «Jaspers» зерттеулеріндегі экзистенциалды жатсыну көріністері [3, 123] тереңнен зерделенген.

Философияда алғаш рет жатсыну ұғымын Аристотель өз ілімдерінде «қауымдастықтан шығарылған» немесе «меншікті беру» дегенді білдіреді деп ұсынған болатын [4, 36]. Гегель философиясындағы маңызды категориялардың бірі – жатсынуды рух әлемімен байланыстыра отырып, екі деңгейден тұрады деп санайды:

1 Шындық әлемі (рухты жатсыну) – бұл рух қоғам, мемлекет, өнер және дін сияқты нақты формаларда көрінетін күй. Мұнда рух өзін жатсынады, өйткені ол өзінің мәнін түсінуді тоқтатады.

2 Таза сана әлемі – бұл рух жатсынуды жеңетін, өзін-өзі танитын және абсолютті білімге жетелейтін сала. Бұл диалектикалық қозғалыстың ең биік нүктесі, онда рух өзінің шынайы бостандығына келеді [5, 336]. Осылайша жатсыну және өзіне оралу диалектикасы Гегель философиясындағы маңызды категория. Ол рухтың дамуы оның бөлінуі, дағдарысы және одан кейінгі өзін-өзі тану арқылы жүретінін көрсетіп берді.

Ғалым А. В. Скороденко өзінің зерттеуінде әлеуметтанушы және философ Мануэль Кастельстің тұжырымдамаларына сүйене отырып [6, 274] әлеуметтік-философиялық контексте жатсыну категориясын екі бағытта қарастырған:

1. Марксистік жатсыну.

Маркстің еңбектеріне негізделген бұл тәсіл жатсыну адамның өз еңбегінің өнімдерінен алыстауынан туындайтынын көрсетеді. Жаппай өндіріс, стандарттау және еңбекті автоматтандыру жағдайында адам өндірістік механизмнің бір бөлігі бола отырып, өз қызметінің нәтижелерімен байланысын жоғалтады. Бұл өзін-өзі тану мен автономия сезімін жоғалтуға, шығармашылықтың төмендеуіне және әлеуметтік фрагментацияның жоғарылауына әкеледі.

2. Ақпараттық дәуірдегі виртуалды тәуелділік.

Заманауи технологиялар жастардың виртуалды тәуелділігіне байланысты жатсынудың жаңа түріне әкелді. Кастельстің пікірінше, ақпараттық қоғамда цифрлық технологиялар парадоксалды жағдай туғызады: бір жағынан олар жаһандық қарым-қатынасты қамтамасыз етсе, екінші жағынан нақты әлеуметтік ортадан алшақтауға ықпал етеді. Виртуалды кеңістікте болған жастар цифрлық алгоритмдердің әсеріне ұшырайды және нақты өзара әрекеттесу виртуалды бейнелермен алмастырылатын ортада өмір сүреді. Жатсынудың екі бағытын салыстыра отырып, екі құбылыста бақылауды жоғалтумен және өмірге шынайы қатысумен байланысты екені көрінеді.

Постиндустриалды қоғам жағдайында жатсыну классикалық экономикалық түсініктен басқа жаңа формаларға ие бола бастайды. Солардың бірі, біз

қарастырып отырған рухани жатсыну. Зерделейтін мәселеміздің теориялық маңыздылығын негіздеу үшін, ең алдымен руханият ұғымы қарастырылды. Руханият – философия, әлеуметтану және психология сияқты түрлі ғылым салаларында зерттелетін көп қырлы ұғым. Г. В. Платонов, А. Д. Косичев [7, 16] руханиятты үш аспект бойынша көрсеткен:

Алдымен, қасиетті-діни руханият – жоғары шындықты түсінуге бағытталған сеніммен, діни дәстүрлермен және рухани тәжірибелермен байланысты. Екінші, зайырлы руханият – гуманистік идеяларда, моральда, өнерде, философияда және әлеуметтік қызметте көрінеді. Үшінші, ғылыми-синтетикалық руханият – әлемді ұтымды және интуитивті түсінуді біріктіретін ғылыми білім мен рухани ізденістердің үйлесіміне негізделген. Зерттеушілер руханият адамның жоғары ұмтылыстарын, соның ішінде білім мен қоғамға қызмет етуді бейнелейтінін атап көрсетеді. Сонымен қатар, руханият адам өміріндегі мақсаты мен мағыналарын анықтайтын құндылық иерархиясын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады.

Қазіргі философиялық зерттеулер жаһандану дәуіріндегі идентификациялану дағдарысының рухани ерекшеліктеріне де назар аударуда. Алайда, бұл зерттеулерде жастардың рухани ерекшеліктері мәселесі бойынша әлі де тереңнен, кеңірек зерделеуді қажет етеді. Әсіресе жастарда материалдық әл-ауқатының өсуіне ықпал ететін білім, білік және дағдыларды алуға деген қызығушылықтың тұрақты өсуі көрінеді. Сонымен бірге, моральдық және рухани құндылықтардың адам өмірінде маңыздылығы қаншалықты, қандай орын алатындығы туралы мән бере бастағаны да зерттеу негізінде анықталып отыр.

Психологияда жатсыну тұлғаның жеке басының дағдарысымен қарастырылады. Соның ішінде психоәлеуметтік дамудың Эриксондық моделі жоғары бағаланатын және мағыналы тұжырымдамасы [8, 29], Франкл тұжырымдамасы бойынша экзистенциалды вакуум мәселесімен [9, 28] және деперсонализациямен [10, 184] байланысты құбылыс ретінде зерделенген болатын.

3. Фрейд «жатсыну» түсінігін арнайы зерттемегенімен (марксистік мағынада), бұл құбылысты психоанализ теориясы арқылы ашады. Жатсынуды әлеуметтік нормалар (жоғары мен) табиғи тілектерді (Ол) басып, мазасыздықты, депрессияны және ішкі жанжалды тудырған кезде пайда болуымен байланыстырады [11, 192]. Фрейд психоанализді репрессияланған тілектер мен қақтығыстарды жүзеге асыру тәсілі ретінде өзінің бейсаналығын түсіну адамға ішкі еркіндікке жетуге және жатсынуды азайтуға көмектеседі деп тұжырымдады.

Неофрейдизм өкілі К. Хорни жатсынуды невротикалық психологиялық қақтығыстардың бірі ретінде қарастырады. Бұл процесс өзінің сезімдерімен, ойларымен және іс-әрекеттерімен байланысын жоғалтудан көрініп, нәтижесінде ішкі бөлінуге және жеке басының дағдарысына әкелетіндігін жеткізеді [12, 486].

Яғни, өз эмоцияларымен байланысын жоғалтудан (өзекті «меннен» алшақтау) немесе өз өміріне әсер ету сезімін жоғалтудан (нақты «меннен» алшақтау) көрінеді. Бұл қақтығыс неврозға, өзін-өзі жоюға және жеке мағынасын жоғалтуға әкеледі. Одан шығудың жолы – шынайы сезімдер мен қажеттіліктерді білу және өз өмірін бақылауды қалпына келтіру деп есептейді.

Неміс-америкалық философ және әлеуметтік психолог Э. Фромм жатсыну түсінігін З. Фрейд, К. Маркс тұжырымдамаларына сүйене отырып, зерттеу аясын кеңінен қолданды. Ол жатсынуды субъективті құбылыс ретінде түсіндіріп, «адам өзін жат нәрсе сияқты сезінетін, өзінен алшақтайтын, өзін өз әлемінің орталығы, өз іс-әрекетінің қозғаушысы ретінде сезінбейтін...» – деп сипаттайды [13, 177]. Осылайша, жеке тұлға мен қоғамның жан-жақты дағдарысы ретінде қарастырады. Оның теориясы бүгінгі күнге дейін өзекті, өйткені қазіргі әлеуметтік құрылымдар адамдардың бөлінуін күшейтуді жалғастыруда. Бұл күйден шығудың бірден-бір жолы-оның шынайы табиғатын білу, терең әлеуметтік байланыстарды қалпына келтіру және өмірді механикалық қабылдаудан бас тарту.

Психологиялық сөздікте жатсыну түсінігін: 1) қоршаған адамдардың қатынас ықпалынан, әлеуметтік институттардың қысымынан адамның өзінен, өзінің терең мәнінен алшақтау, 2) басқалармен жылы қарым-қатынастың болмау сезімі [14, 423] деп сипаттама береді. Яғни, жатсыну адам мен оның айналасындағы әлем арасындағы алшақтық, сондай-ақ өзімен байланысын жоғалту ретінде көрінеді. Оған әлеуметтік нормалар, сәйкестік және сыртқы қысым себеп болуы мүмкін, бұл шынайылықтың жоғалуына әкеледі. Байқағанымыздай, жатсыну мәселесі, оның көрініс беру ерекшеліктері көптеген философтар мен психологтардың еңбектерінде ұсынылған.

Бүгінгі уақытта да, жастардың рухани құндылықтарының әлеуметтік-психологиялық аспектілері бойынша біршама зерттеулер жүргізілуде. Солардың бірі, Г. М. Тантаков қазіргі қазақстандық жастардың құндылық бағдарларын қалыптастырудың әлеуметтік маңызын қарастыра отырып, жаһандану, ақпараттық кеңістік, отбасы институты мен білім беру жүйесінің жастар дүниетанымына ықпалы жайында мәселелерді қозғайды [15, 13]. Жастар санасындағы дәстүрлі және заманауи құндылықтардың арақатынасы, ұлттық бірегейлікті сақтау қажеттілігі және құндылық дағдарысының алдын алу жолдары ғылыми негізде талдаған.

Қазіргі жастардың рухани құндылықтарының жай-күйі, олардың өзгеру динамикасы және әлеуметтік-мәдени факторлардың ықпалы жайында К. А. Бияздыкова зерттеуін негізге алуға болады [16, 189]. Жаһандану, урбанизация, ақпараттық орта және отбасы институтының әлсіреуі сияқты жағдайлардың жастардың дүниетанымы мен рухани бағдарларына әсерін

көрсете келіп, рухани дағдарыстың алдын алу үшін білім беру мен тәрбие үдерісінде құндылықтық бағдарларды қайта күшейту деп тұжырымдайды.

Тұлғаның еркіндігі мен өзін-өзі жатсыну мәселесін А. К. Абишева өз зерттеулерінде философиялық тұрғыдан тереңнен талдап ұсынған болатын [17, 3]. Еркіндіктің әлеуметтік, рухани және экзистенциалдық қырларын зерделей отырып, адамның өз мүмкіндіктерін толық аша алмауы немесе қоғамнан, өз «Менінен» алшақтауы нәтижесінде туындайтын өзіндік жатсыну құбылысына айналатындығын зерделейді.

Сондай-ақ жатсыну мәселелері бойынша адамның өзінен жатсынуы мәселесі, виртуалды шындық құбылысының нәтижесіндегі жатсынудың байқалу ерекшеліктеріне байланысты А. О. Tastanbekovna зерттеулерінен байқай аламыз [18, 226]. Цифрлық кеңістіктің адамның дүниетанымына, өзіндік идентификациясына, рухани бағдарларына және шынайылықты қабылдауына әсерін қарастыра отырып, виртуалды ортаның тұлғалық еркіндік, коммуникация, әлеуметтік байланыстар және шынайы болмыстан алшақтау сияқты қырлары философиялық рефлексия негізінде деп түсіндіреді.

Зерттеулерде жастардың бойында кездесетін рухани жатсыну мәселесі қазіргі философиялық және психологиялық зерттеулерде маңызды орын алады. Рухани жатсыну мағынаның жоғалуымен, дәстүрлі құндылықтармен байланыстың үзілуімен, өзін-өзі жүзеге асырудың қиындауымен және ақпараттық қоғам мен жаһандану жағдайында шынайы болмыстың жоғалуымен байланысты болып келетіндігі анық.

Философиялық тұрғыдан жастардың бойындағы рухани жатсыну көріністерін экзистенциализм, марксизм және постмодернизм объективі арқылы зерделеуге болады. Экзистенциализм жастар нақты нұсқауларсыз таңдау алдында тұрып, болмыстың мағынасын жоғалтқан кезде шынайы болмыстың жоғалуын көрсетеді.

Психологиялық тұрғыдан рухани жатсынулар идентификациялану дағдарысынан байқалады. Жастар өзін-өзі түсіну және тұрақты имиджін қалыптастыруда қиындықтарға тап болуы мүмкін. Сонымен бірге, цифрлық ортада эмпатия мен әлеуметтену деңгейінің төмендеуі, үстірт қарым-қатынас экзистенциалды бос сезім туындатады.

Бүгінгі жастар жаһандану, цифрлық технологиялар және әлеуметтік-экономикалық өзгерістер жағдайында қалыптасуда. Бұл құндылық бағдарларының өзгеруіне жеке тұлғаның қоғам мүшесі және жеке азамат ретінде өзін-өзі анықтау процесінің күрделенуіне әкеледі.

Жас ұрпақ жаһандану, технологиялық прогресс және әлеуметтік желілердің әсерінен өз көзқарастарын қалыптастыратындықтан, олардың бостандық, теңдік

және толеранттылық сияқты құндылықтары қоғамда қалыптасқан дәстүрлі нормалардан өзгеше болуы мүмкін.

Бұл алшақтық мемлекеттік институттарға деген сенімнің төмендеуінен, елдің даму процестеріне қатыспау сезімінен және өзін-өзі сәйкестендірудің балама түрлерін іздеуден көрінетін рухани жатсынуға әкелуі мүмкін. Рухани жатсынудың алдын алу үшін мемлекеттік саясатты қалыптастырудағы жастардың көзқарастарын ескеру және оларды қоғамдық және саяси процестерге тарту механизмдерін құру маңызды деп есептейміз. Осылайша, жастардың құндылықтарын, мүдделері мен қажеттіліктерін талдау - зерделенетін мәселеміздің практикалық маңыздылығын білдіреді.

1-кесте – «Өмірде Сіз үшін ең басты құндылықтар не? (5 жауаптан көп емес)» сауалына жауаптардың бөлінуі (пайызбен).

Жауап нұсқалары	2021 ж	2022 ж	2023 ж	2024 ж
Отбасы	82,3	83,3	72,6	80,1
Достық	23,1	40,7	32,3	34,9
Денсаулық	45,6	64,2	26,9	63,0
Сенім, дін	16,2	18,1	18,7	20,4
Жан тыныштығы	8,8	15,3	17,5	22,2
Махаббат	12	22,8	9,9	21,6
Адамдарға көмек	3,3	10,3	7,5	11,8
Материалды қамтамасыз етілген өмір	20,7	39,3	7,2	42,4
Мансап, қоғамдағы жоғары жағдай	5,2	11	7,2	11,9
Қоғамда мойындалу, танымалдылық, бедел	1,4	3,1	3,4	
Білім, ағарту	11,1	19,5	5,7	25,2
Шығармашылық	1,5	3,3	5,1	3,5
Өз-өзін таныту, өзіндік құрмет	7,8	17,7	4,8	21,6
Көңіл көтеру, рақат алу мүмкіндігі	5,1	11,5	4,5	14,3
Биліктің болуы	2,8	5,1	4	7,0
Қызық жұмыс, мамандық	9,1	19,6	2,9	22,1
Ескерту: «Қазақстан жастары» әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері бойынша талдамалық баяндамадан алынған [19; 37]				

1-кестеде келтірілген деректерді талдау арқылы, философиялық - психологиялық тұрғыдан қазақстандық жастардың құндылық бағдарларындағы маңызды өзгерістерді көрсетеді, оларды ішкі (психологиялық) факторлармен

де, сыртқы (әлеуметтік, экономикалық, мәдени) өзгерістермен де түсіндіруге болады.

Маслоу пирамидасының негізгі қажеттіліктеріне сәйкес отбасы (80,1 %) және денсаулық (63,0 %) басты құндылықтар болып қала береді. Бұл Қазақстан жастарының ұжымшылдық пен отбасылық байланыстар дәстүрлі түрде маңызды рөл атқаратын қоғамда тұрақтылыққа, қауіпсіздікке және қолдауға ұмтылатынын көрсетеді.

Философиялық тұрғыда өзін-өзі танудың, білімнің және мансаптың құндылығын арттыру жастардың индивидуализмге көбірек көңіл бөле бастағанын байқатады. Дегенмен, отбасы мен достық маңызды болып қала беретіндігін байқаймыз, бұл ұжымдық және индивидуалистік бағдар арасындағы тепе-теңдікті білдіреді.

Материалдық әл-ауқаттың маңыздылығының күрт өсуі (7,2 %-дан 42,4 %-ға дейін) жастардың экономикалық тұрақсыздыққа аландаушылық білдіретіндігін және қаржылық тәуелсіздікке ұмтылатындығын көрсетуі мүмкін. Жастар арасындағы рухани жатсыну көріністерінің белең алуы осы материалдық құндылықтарға басым көзқарастан туындауы да мүмкін екендігі болжанады.

Философиялық көзқараспен қарайтын болсақ, құндылықтардың прагматизациялануы деуге болады. Қазіргі шындықта материалдық әл-ауқат пен мансап құндылығының өсуін өмірге неғұрлым прагматикалық көзқарасқа көшуден деп білеміз. Мұндай өзгеріс экономикалық даму кезеңіндегі қоғамдарға тән, онда жастар рухани құндылықтарға емес, болашағын қамтамасыз ететін материалдық құндылықтарға көбірек көңіл бөлуінде.

Білім беру мен өзін-өзі жүзеге асыру құндылықтарының 5,7 %-дан 25,2 %-ға дейін артуы жастардың қазіргі әлемдегі зияткерлік капиталдың маңыздылығын түсінетіндігін көрсетеді. Өзін-өзі тануға және өзін-өзі бағалауға деген қызығушылықтарының артуы (4,8 %-дан 21,6 %-ға дейін) ішкі мотивацияның дамуын және жеке тұлғалық өсуге деген ұмтылысты көрсетеді. Шығармашылыққа деген қызығушылықтың төмендеуін жастардың экономикалық және әлеуметтік прагматикалық сын – қатерлерге тап болғанын көрсетеді.

Көңіл көтеру, рақат алу мүмкіндігі құндылығының айтарлықтай өсуі (4,5 %-дан 14,3 %-ға дейін) қысымға толы өмір ырғағынан шығу жолдарын, гедонистік мәдениетке біртіндеп ауысуын көрсетуі мүмкін. Бұл өкінішке орай жастар арасында тұрақты үрдіс болып тұр. Қысымға толы өмір ырғағы – ол, әлеуметтік-экономикалық тұрақсыздық, тұтыну мәдениетінің өзгеруі, технологиялық прогресс, виртуалды әлем, гиперсекуляризация сияқты факторлар әсері. Аталған факторлар, жастардың бойында рухани жатсыну көріністерін туындатып, кері әсерін тигізуі мүмкін.

Келесі кезекте зерттеу мәселеміз жастар болғандықтан, құндылықтар көрінісін жас топтары бойынша жүргізген талдауларына да назар аударылды.

2-кесте – «Өмірде Сіз үшін ең басты құндылықтар не? (5 жауаптан көп емес)» сауалына жауаптардың бөлінуі, жас топтары бойынша (пайызбен).

Жауап нұсқалары	14–18 жас	19–23 жас	24–28 жас	29–34 жас
Сенім, дін	21,4	22,0	18,4	20,0
Отбасы	80,4	78,8	79,3	81,3
Көңіл көтеру, рақат алу мүмкіндігі	18,1	16,7	10,3	12,4
Биліктің болуы	6,0	6,4	8,3	7,1
Достық	46,4	31,5	31,2	30,1
Жан тыныштығы	18,6	21,7	26,5	22,4
Денсаулық	59,8	60,6	60,2	69,2
Білім, ағарту	35,7	22,9	21,1	20,8
Қызық жұмыс, мамандық	18,8	24,8	23,8	21,6
Махаббат	20,2	21,2	25,6	20,0
Материалды қамтамасыз етілген өмір	34,2	44,6	43,8	46,7
Мансап, қоғамдағы жоғары жағдай, қоғамда мойындалу, танымалдылық, бедел	13,4	13,6	11,2	9,8
Адамдарға көмек	12,0	10,5	10,8	13,2
Өз-өзін таныту, өзіндік құрмет	21,0	22,2	20,9	22,1
Шығармашылық	4,9	3,6	3,6	2,3
Жауап беруге қиналамын	-	-	0,7	-
Ескерту: «Қазақстан жастары» әлеуметтанулық зерттеу нәтижелері бойынша талдамалық баяндамадан алынған [19;38]				

2-кестеде келтірілген деректерді талдау арқылы, қазіргі жастардың құндылық бағдарларына тән заңдылық өзгерістер бар екендігі анықталды.

Психологиялық талдауды зерделейтін болсақ, 14–18 жас кезеңі әлеуметтік тану қажеттілігімен, бірегейлігін іздеумен және тәуелсіздікке ұмтылумен сипатталатындықтан гедонистік құндылықтар ретінде ойын-сауық пен достықтың жоғары құндылығы осы жас кезеңіне тән екендігін көруге болады. Осы кезеңде өзін-өзі іздеу сатысы мен достық өзін-өзі

анықтауда маңызды рөл атқарады. Сонымен бірге болашақ табыстың кілті ретінде білім құндылықтарын да жоғары орынға қояды.

Прагматикалық құндылықтарға деген басымдықтарды 19–34 жас кезеңінен байқаймыз. Әлеуметтік байланыстар саналы және сандық жағынан бәсеңдегендіктен достық онша маңызды болмай қалады. Білім беру құндылығының төмендеуінен де ресми оқытудың шектеулері туралы түсінгендігін немесе негізгі білім алғанын көрсетеді.

Адамның жас кезеңі неғұрлым есейген сайын, соғұрлым ол тұрақтылыққа ұмтылатындығын жан тыныштығы, махаббат және денсаулық құндылық көрсеткіштерінің өсуінен байқауға болады. 24 жастан асқанда жұмыс, отбасы, қаржы мәселесіне және денсаулығына деген жауапкершілік көзқарас қалыптасады.

Әлеуметтік байланыстар, ойын-сауық тәріздес қажеттіліктерді қанағаттандырғаннан кейін адам қаржылық тұрақтылыққа ұмтылады. 29–34 жас кезеңінде материалдық әл-ауқаттың маңыздылығының артатындығын байқадық. Себебі, несие, жұмыс, отбасындағы экономикалық – тұрмыстық қызметтерге байланысты материалдық қауіпсіздікті жоғары бағалайды.

Философиялық тұрғыда, жастар «осында және қазір өмір сүр» деген эпикурлық көзқарасқа бейім. Ал, жасы ұлғайған сайын тыныштық, тұрақтылық және мағынаны іздейтін стоиктік құндылықтарға ауыса бастайды. Бақыт ұғымына 14–18 жаста ойын-сауық, достық, білім болатын болса, 25 жастан ары қарай, эвдемониялық көзқарас махаббат, денсаулық, жан тыныштығы маңызды орын алады.

Материалдық және рухани әлем тұрғысынан жастықтың алғашқы кезеңдерінде арман – қиялға ерік беріп, жаңа нәрселерді сынап көреді. Есейе келе, мағыналы құндылықтарға ұмтыла бастайды.

Зерттеу көрсеткендей, қазақстандық жастар отбасы мен денсаулық сияқты дәстүрлі құндылықтарды ұстануды жалғастыруда, алайда прагматикалық құндылықтарға, кәсіби дамуға және материалдық әл-ауқатқа да баса назар аударатындығын байқауға болады.

Бұл деректер өсу процесінде адам құндылықтарының табиғи динамикасын растайды. Жас кезінде әлемді тану мен қарым-қатынастың қуанышы басым болады, ал жас есейген сайын тұрақтылықты, денсаулық пен материалдық әл-ауқатты бағалай бастайды. Бұл тұлғаның дамуы, шындыққа бейімделу және бақыт пен өмірдің мағынасының философиялық тұжырымдамаларын көрсетеді.

Жастардың құндылық бағдарларын философиялық-психологиялық көзқараста талдау дәстүрлі және заманауи көзқарастардың үйлесімінде көрінеді. Отбасы мен денсаулық негізгі тірек болып қала береді, бұл

ұжымдық байланыстар мен негізгі қауіпсіздіктің маңыздылығын көрсетеді. Алайда, өзін-өзі жүзеге асыруға, материалдық әл-ауқат пен білімге деген ұмтылыста көрсетілген индивидуалистік көзқарастардың күшеюі жастардың бойындағы рухани құндылықтарының жағымды немесе жағымсыз өзгеріске түсуіне ықпалы бар.

Философиялық көзқараста бұл қазақ мәдениетінде қалыптасқан ұжымдық құндылықтар мен жаһандық әлемнің прагматикалық бағдарлары арасындағы тепе-теңдікті іздеуді көрсетеді. Психологиялық тұрғыдан бұл жаңа әлеуметтік сын-қатерлерге бейімделу ретінде қарастырылуы мүмкін, мұнда жастар өз ұлтына, мәдениетіне деген сүйіспеншілігін жоғалтпай автономияға ұмтылады.

Шығармашылыққа деген қызығушылықтың төмендеуі және ләззат құндылығының артуы жастардың тұтынушылық мәдениетке ауысуын білдіруі мүмкін, бұл біз жоғарыда атап өткен рухани жатсынуға әсер ететін факторлардың бірі болып табылады. Сол себепті, қазақ жастарының бойында туындайтын рухани жатсыну көріністерінің алдын алу үшін қажет шаралар:

1 Рухани дамуды қолдау: білім беру мекемелерінде ұлттық дәстүрлерді, рухани құндылықтарды түсінуге бағытталған бағдарламаларды белсенді енгізу. Жастар арасында руханият, өзін-өзі жүзеге асыру және жеке тұлғалық өсу мәселелерін талқылау үшін платформалар құру.

2 Материалдық және материалдық емес әл-ауқат арасындағы тепе-теңдік: мансаптық амбицияны ғана емес, сонымен қатар ішкі әл-ауқатты қолдайтын бастамаларды дамыту (психологиялық қолдау бағдарламалары, эмоционалды интеллект курстары, ж.т.б).

3 Шығармашылыққа деген қызығушылықты жандандыру: жастар өздерін экономикалық шеңберден тыс көрсете алатын гранттар, конкурстар мен іс-шаралар арқылы өзін-өзі шығармашылық жүзеге асыруды насихаттау.

4 Ұжымдық және жеке құндылықтарды үйлестіру: жастарға жеке мақсаттар мен әлеуметтік жауапкершілік, дәстүрлерді құрметтеу және жаһандық өзгерістерге бейімделу арасындағы тепе-теңдікті сақтауға көмектесетін білім беру бағдарламаларын қалыптастыру.

5 Рухани көшбасшылықтың оң үлгілерін құру: әлеуметтік, волонтерлік және мәдени бастамаларға қатысу арқылы рухани, зияткерлік және материалдық даму арасындағы үйлесімділікті насихаттайтын жастар көшбасшыларын қолдау.

Қорытынды

Қазақ жастарының бойында байқалатын рухани жатсыну құбылысы – қазіргі қоғамның әлеуметтік-мәдени және дүниетанымдық өзгерістерінің нәтижесінде қалыптасқан күрделі рухани-психологиялық мәселе.

Философиялық тұрғыдан алғанда, рухани жатсыну – адамның өзіндік мәнінен, ұлттық болмысынан және мәдени тамырынан алшақтап, рухани тұтастық пен өмірлік мағынаны жоғалту жағдайы. Ал психологиялық аспектіде бұл құбылыс тұлғаның ішкі үйлесімінің бұзылуы, экзистенциалдық босану, құндылықтық бағдардың әлсіреуі түрінде көрініс табады.

Зерттеу нәтижелері қазақ жастары арасында рухани жатсынудың әртүрлі формаларының – мәдени немқұрайлылық, дәстүрлі құндылықтарға селкостық, батыстық өмір салтын шамадан тыс еліктеу, материалдық құндылықтарға бағытталу – кең таралғанын айқындайды. Бұл жағдайдың туындауына ақпараттық-коммуникативтік орта әсері, жаһандану үдерістері, отбасылық және білім беру институттарындағы рухани-тәрбиелік негіздердің әлсіреуі сияқты факторлар ықпал ететіні анықталды. Осыған орай, рухани жатсынудың алдын алу мен еңсеру жастардың ұлттық сана-сезімін, рухани имунитетін және адамгершілік бағдарларын қалыптастыруға бағытталған жүйелі философиялық-психологиялық, педагогикалық шараларды қажет етеді. Ұлттық мәдени мұра мен рухани дәстүрлерді қазіргі заман талаптарына сай үйлестіре дамыту – жастардың тұлғалық және рухани кемелденуінің басты шарты.

Қорыта келгенде, қазақ жастарының рухани жатсынуын еңсеру мәселесі – ұлттық сана мен руханиятты жаңғыртудың, сонымен бірге қоғамның интеллектуалдық және мәдени әлеуетін арттырудың маңызды бағыты ретінде қарастырылуы тиіс.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 «Жаңа адамдар» жастар форумы. 2025 жыл 08 ақпан. [Электрондық ресурс]. – <https://www.akorda.kz/kz/prezident-zhana-adamdar-zhastar-forumy> (Қаралған күні: 23.02.2025).
- 2 Modernity and Alienation: Revisiting Marx's Theory in Contemporary Cultural Contexts Shaowen Ran. *Cultura. International Journal of Philosophy of Culture and Axiology*. – № 22(1). – 2025. – P. 287–298
- 3 Jaspers Heidegger and the Technique's Existential Alienation Claridades // *Revista de filosofia*. – №16/1. – 2024. – P. 123–144
- 4 **Маркович, М.** Маркс об отчуждении / М. Маркович // Вопросы философии. – 1989. – № 9. – С. 36–51.
- 5 **Гегель, Г. В.** Феноменология духа / Г. В. Гегель. – СПб., 1992. – 495 с.
- 6 **Скороденок, А. В.** Феномен отчуждения в рамках социально-философской концепции М. Кастельса // Новополюк : ПГУ, 2019. – Вып. 26 (96): Экономические науки. – С. 274–276.

7 **Платонов, Г. В., Косичев, А. Д.** Проблема духовности личности // Вестник Московского университета. – Серия 7. – Философия. – 1998. – № 3. – С. 16 – 33.

8 Erikson's psychosocial development theory. [Электрондық ресурс]. – https://www.businessballs.com/self-management/camplimg-s-aspects-of-the-work-psyche/#erikson_psychosocial_theory_su (Қаралған күні: 17.03.2025).

9 **Frankl, V. E.** On logotherapy and existential analysis // *American Journal of Psychoanalysis*. – 1958. – № 8. – P. 28–37. – <https://doi.org/10.1007/BF01871876>.

10 **Rogers, C. R.** 'A theory of therapy, personality and interpersonal relationships as developed in the client-centered framework', in S. Koch (ed.), *Psychology : a Study of Science*. – Vol. 3. – New York : McGraw-Hill, 1959. – P. 184–256.

11 **Фрейд, З.** Психология масс и анализ человеческого Я / З. Фрейд. – М. : Азбука, 2014. – 192 с.

12 **Хорни, К.** Невроз и личностный рост // Борьба за самосуществование / К. Хорни. – СПб. : Восточно-Европейский институт психоанализа и БСК, 1997. – 486 с.

13 **Фромм, Э.** Здоровое общество / Э. Фромм. – М. : АСТ : Транзиткнига, 2005. – 448 с.

14 **Филиппов, А. В.** Тысяча состояний души. Краткий психолого филологический словарь / А. В. Филиппов, Н. Н. Романова, Т. В. Леягова, Флинта, 2011. [Электронный ресурс]. – <https://vocabulary.ru/dictionary/976/word/otchuzhdenie>.

15 **Тантаков, Г. М.** Қазіргі жастардың құндылық бағдарларын қалыптастыру–қоғамның маңызды мәселесі // *Endless light in science*. – 2024. – № 30 ноябрь 2. – С. 13–18.

16 **Бияздыкова, К. А.** Состояние духовных ценностей современной молодежи // Вестник КазНУ. Серия философии, культурологии и политологии. – № 38(1). – P. 189–192

17 **Абишева, А. К.** Проблема свободы и самоотчуждения личности // Адам әлемі. – 2024. – №4 (102). – С. 3–13.

18 **Tastanbekovna, A. O.** Philosophical reflections on the phenomenon of virtual reality // Publisher. agency: Proceedings of the 2nd International Scientific Conference «Scientific Research and Experimental Development» (March 02-03, 2023). – London, England, 2023. – 383 p. – University of Hull, 2023. – С. 226.

19 Социологическое исследование «Молодежь Казахстана»: исследовательский центр «Молодежь». – Астана, 2024. – 104 с.

REFERENCES

- 1 «Zhana adamdar» zhastar forumy. (2025, February 8). Prezidenttin «Zhana adamdar» zhastar forumy [President's "New People" Youth Forum]. Akorda.kz – Official Website of the President of the Republic of Kazakhstan. Retrieved from [Electronic resource]. – <https://www.akorda.kz/kz/prezident-zhana-adamdar-zhastar-forumy> (Accessed: 23.02.2025).
- 2 Modernity and Alienation: Revisiting Marx's Theory in Contemporary Cultural Contexts Shaowen Ran // Cultura. International Journal of Philosophy of Culture and Axiology. – № 22(1). – 2025. – P. 287–298.
- 3 Jaspers Heidegger and the Technique's Existential Alienation Claridades // Revista de filosofia. – №16/1. – 2024. – P. 123–144.
- 4 **Markovich, M.** Marks ob otchuzhdenii [Marx on alienation]. Voprosy filosofii – Problems of Philosophy. – 1989. – № 9. – P. 36–51 [in Russian].
- 5 **Hegel, G.W.** Fenomenologiya dukha [Phenomenology of Spirit]. – St. Petersburg, 1992. [in Russian].
- 6 **Skorodenok, A.V.** Fenomen otchuzhdeniya v ramkakh sotsial'no-filosofskoi kontseptsii M. Kastel'sa [The phenomenon of alienation within the socio-philosophical concept of M. Castells]. Ekonomicheskie nauki. – Novopolotsk : PSU, 1998. – Issue 26(96). – P. 274–276. [in Russian].
- 7 **Platonov, G. V., & Kosichev, A. D.** (Problema dukhovnosti lichnosti [The problem of personal spirituality]. Vestnik Moskovskogo universiteta. Seriya 7. Filosofiya – Moscow University Bulletin. Series 7. Philosophy. – 1998. – № 3. – P. 16–33 [in Russian].
- 8 Erikson's psychosocial development theory. [Electronic resource]. – https://www.businessballs.com/self-management/camplng-s-aspects-of-the-work-psyche/#erikson_psychosocial_theory_su (Accessed date: 17.03.2026).
- 9 **Frankl, V. E.** On logotherapy and existential analysis. // American Journal of Psychoanalysis. – 1958. – № 8. – P. 28–37. – <https://doi.org/10.1007/BF01871876>.
- 10 **Rogers, C. R.** 'A theory of therapy, personality and interpersonal relationships as developed in the client-centered framework', in S. Koch (ed.), Psychology : a Study of Science. – Vol. 3. – New York : McGraw-Hill, 1959. – P. 184–256.
- 11 **Freud, S.** Psikhologiya mass i analiz chelovecheskogo Ya [Group Psychology and the Analysis of the Ego]. – Moscow : Azbuka, 2014 [in Russian].
- 12 **Horney, K.** Nevroz i lichnostnyi rost. Bor'ba za samosushchestvovanie [Neurosis and Human Growth: The Struggle toward Self-Realization]. – St. Petersburg: East European Institute of Psychoanalysis & BSK, 1997. [in Russian].

- 13 **Fromm, E.** Zdorovoe obshchestvo [The Sane Society]. – Moscow : AST, Tranzitkniga, 2005. [in Russian].
- 14 **Filippov, A. V., Romanova, N. N., & Letyagova, T. V.** (2011). Tysiacha sostoianii dushi. Kratkii psikhologo-filologicheskii slovar' [A thousand states of the soul. A short psychological and philological dictionary]. Vocabulary.ru – Electronic Dictionary. [Electronic resource]. – <https://vocabulary.ru/dictionary/976/word/otchuzhdenie> [in Russian].
- 15 **Tantakov, G. M.** Qazirgi zhastardyn qundylyq bagdarlaryn qalyptastyru – qogamnyn manyzdy maselesi [Formation of value orientations of modern youth as an important social issue]. Endless Light in Science. – 2024. – November 30(2). – P. 13–18 [in Kazakh].
- 16 **Biyazydykova, K. A.** (2011). Sostoianie dukhovnykh tsennostei sovremennoi molodezhi [The state of spiritual values of modern youth]. Vestnik KazNU. Seriya filosofii, kul'turologii i politologii – Bulletin of KazNU. Series of Philosophy, Cultural Studies and Political Science. – № 38(1). – P. 189–192 [in Russian].
- 17 **Abisheva, A. K.** (2024). Problema svobody i samootchuzhdeniya lichnosti [The problem of freedom and self-alienation of personality]. Adam alemi – The Human World. – № 4(102). – P. 3–13 [in Russian].
- 18 **Tastanbekovna A. O.** Philosophical reflections on the phenomenon of virtual reality //Publisher. agency: Proceedings of the 2nd International Scientific Conference «Scientific Research and Experimental Development»(March 02-03, 2023). – London, England, 2023. – 383 p. – University of Hull, 2023. – P. 226.
- 19 Issledovatel'skii tsentr «Molodezh'». (2024). Sotsiologicheskoe issledovanie «Molodezh' Kazakhstana» [Sociological study "Youth of Kazakhstan"]. Astana, 104 p. [in Russian].

29.05.26 ж. баспаға түсті.

29.05.26 ж. түзетулерімен түсті.

23.09.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Н. Ж. Болатбекова¹, Р. С. Салимова², Н. А. Кударова³

¹Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана;

²Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар;

³Международный университет «Астана», Республика Казахстан, г. Астана.

Поступило в редакцию 29.05.26.

Поступило с исправлениями 29.05.26.

Принято в печать 23.09.26.

ПРОЯВЛЕНИЯ ДУХОВНОГО ОТЧУЖДЕНИЯ СРЕДИ КАЗАХСКОЙ МОЛОДЕЖИ: ФИЛОСОФСКО- ПСИХОЛОГИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

В статье в междисциплинарном формате с философской и психологической точек зрения анализируются проявления духовного отчуждения, наблюдаемые у современной казахской молодёжи. Целью исследования определено изучение философско-психологических идей и концепций, акцентирующих внимание на духовных особенностях кризиса идентификации в эпоху глобализации. Поскольку молодёжь находится на пересечении традиционной культуры и вызовов глобализационных процессов, посредством аксиологического анализа выявляется неизбежность столкновений между национальной идентичностью и единой культурой глобального мира.

Цель статьи – на основе анализа научных исследований, посвящённых проблеме отчуждения, выявить особенности отчуждения молодёжи в современной социальной среде, а также обосновать научную значимость междисциплинарного подхода, объединяющего философские идеи и психологический анализ.

Результаты исследования позволяют выявить причины отдаления молодёжи от духовных ценностей, а также внутренние противоречия в процессе формирования национального сознания и мировоззрения. Путём анализа социологических данных, проводимых Министерством культуры и информации РК и Научно-исследовательским центром «Жастар», демонстрируется, что казахская молодёжь, наряду с такими традиционными ценностями, как семья и здоровье, придаёт приоритетное значение профессиональному развитию и материальному благополучию. Понятие отчуждения в философском аспекте рассматривается как поиск равновесия между традицией и модернизацией, а в психологическом – как стремление к безопасности и самоактуализации.

В заключении предлагаются рекомендации по преодолению данного явления через интеграцию философских и психологических подходов, направленных на совершенствование образовательных программ, укрепление культурной идентичности и достижение гармонии между материальными и духовными аспектами жизни.

Ключевые слова: духовное отчуждение, духовность, казахская молодёжь, ценностные ориентиры, философский анализ, психологический анализ, результаты социологических исследований, междисциплинарная связь.

*N. Zh. Bolatbekova¹, R. S. Salimova², N. A. Kudarova³

¹L.N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana;

²Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

³International University “Astana”,
Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 06.02.26.

Received in revised form 12.02.26.

Accepted for publication 20.03.26.

MANIFESTATIONS OF SPIRITUAL ALIENATION AMONG KAZAKH YOUTH: A PHILOSOPHICAL AND PSYCHOLOGICAL ANALYSIS

This article examines manifestations of spiritual alienation among contemporary Kazakh youth through an interdisciplinary approach that combines philosophical and psychological perspectives. The study focuses on philosophical and psychological concepts that address the spiritual dimensions of identity crises in the context of globalization. Positioned at the intersection of traditional culture and global influences, young people face inevitable tensions between national identity and the unified culture of the global world, which are revealed through axiological analysis.

The aim of the article is to analyze scholarly research on the problem of alienation in order to identify the specific features of youth alienation in the contemporary social environment, as well as to substantiate the scientific significance of an interdisciplinary approach that integrates philosophical ideas with psychological analysis. The findings reveal the causes of youth disengagement from spiritual values and the internal contradictions affecting the development of national consciousness and worldview. Analysis of sociological data from the Ministry of Culture and Information of the Republic of Kazakhstan and the “Jastar” Research Center shows that, alongside traditional values such as family and health, Kazakh youth prioritize professional growth and material well-being. Alienation is interpreted philosophically as a search for balance between tradition and modernization, and psychologically as a desire for security and self-actualization.

The conclusion outlines recommendations for addressing this phenomenon by integrating philosophical and psychological approaches

aimed at enhancing educational programs, strengthening cultural identity, and fostering harmony between material and spiritual dimensions of life.

Keywords: spiritual alienation, spirituality, Kazakh youth, globalization, traditional and modern values, philosophical analysis, psychological analysis, results of a sociological study, interdisciplinary connection.

FTAMP 02.15.51

<https://doi.org/10.48081/BTOUH3.2026/61-73>

Д. Д. Кульбаева¹, Р. Е. Джуншеев², *Г. У. Мырзапайзова³

^{1,2,3}М. Х. Дулати атындағы Тараз университеті,

Қазақстан Республикасы, Тараз қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6126-4905>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5792-7582>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0000-1948-4373>

*e-mail: myrzapaizova@mail.ru

XXI ҒАСЫРДАҒЫ АДАМ ӘРЕКЕТІНІҢ ОНТОЛОГИЯСЫ: ТРАНСЦЕНДЕНТАЛДЫ ЖӘНЕ ПРАКСЕОЛОГИЯЛЫҚ АСПЕКТ

Мақалада XXI ғасырдағы цифрлық жаңғыру мен жаһандану үдерістерінің аясында адам әрекетінің трансценденталды негіздері философиялық-праксеологиялық тұрғыдан талданады. Зерттеудің негізгі мақсаты – қазіргі тұлғаның іс-әрекет құрылымын, оның құндылықтық бағдарларын және жауапкершілік өлшемдерін трансценденталды алғышарттар арқылы теориялық тұрғыда жүйелеу. Сонымен қатар қазіргі қоғамдағы технологиялық өзгерістер мен әлеуметтік трансформациялардың адамның дүниетанымына, мінез-құлқына және шешім қабылдау ерекшеліктеріне ықпалы қарастырылады. Зерттеу нысаны ретінде заманауи қоғамдағы адам әрекетінің рухани және мәдени мазмұны алынған, ал зерттеу пәні – осы әрекетті айқындайтын трансценденталды және праксеологиялық сипаттамалар.

Зерттеудің әдіснамалық негізін трансцендентализм дәстүрі, классикалық философиялық рефлексия және әлеуметтік-гуманитарлық ғылымдардағы заманауи талдау тәсілдері құрайды. Зерттеу барысында талдау, синтез, герменевтикалық түсіндіру және салыстырмалы әдістер қолданылды. Цифрлық орта, инновациялық технологиялар және институционалдық өзгерістер адамның болмыс тәсіліне, дүниетанымына және шешім қабылдау логикасына әсер ететін маңызды факторлар ретінде қарастырылады. Сонымен қатар құндылықтар жүйесінің өзгеруі мен мағыналық бағдарлардың трансформациясы адам әрекетінің жауапкершілік өлшемімен

байланыста сараланады. Қазақтың рухани мұрасы мен Орталық Азияның мәдени кеңістігі негізінде трансценденталды өлшемдердің ұлттық ерекшеліктері айқындалады.

Зерттеу нәтижелері трансценденталды бағдарлардың тұлғаның әлеуметтік, мәдени және экологиялық жауапкершілігін күшейтетін маңызды негіз екенін көрсетеді. Жұмыстың ғылыми жаңалығы адам әрекетін ұлттық-мәдени контекстте философиялық-праксеологиялық тұрғыдан кешенді талдаумен сипатталады.

Кілтті сөздер: трансценденталды алғышарттар, адам әрекеті, праксеология, цифрлық трансформация, рухани жауапкершілік, мәдениет, құндылықтық динамика.

Кіріспе

XXI ғасыр адамзат тарихында цифрландыру, жаһандану және әлеуметтік трансформациялардың қарқынды кезеңіне сәйкес келеді. Бұл үдерістер жеке тұлғаның болмысын, әлеуметтік және мәдени құндылықтарын түбегейлі қайта қарауды қажет етеді. Виртуалды кеңістік пен ақпараттық технологиялардың қарқынды дамуы адамның моральдық жауапкершілігіне, этикалық ұстанымдарына және рухани бағыттарына жаңа талаптар қойып отыр. Осыған байланысты қазіргі қоғамдағы тұлғаның іс-әрекеті тек әлеуметтік немесе психологиялық аспектілер тұрғысынан емес, оның онтологиялық және трансценденталды негіздері философиялық-праксеологиялық тұрғыдан зерттеуді қажет етеді.

Трансценденталды адам ұғымы – тұлғаның өзін-өзі тану, рухани жетілу және шектеулерден асып өсу қабілетін сипаттайтын философиялық тұғыр [1, 447-б.]. Ол адамның ішкі әлемін, еркіндігін, моральдық жауапкершілігін және қоғаммен байланысын жаңа қырынан түсіндіруге мүмкіндік береді. Сонымен бірге, трансценденталды адам – рухани ізденіс пен әлеуметтік жаңғырудың субъектісі, адамзат тәжірибесінің жаңа сапалық деңгейіне ұмтылатын тұлға болып саналады. Дегенмен классикалық трансцендентализм идеялары (Кант, Хайдеггер, Сартр) XXI ғасырдың цифрлық мәдениеті, жаһандану үдерістері және институционалдық трансформациялары жағдайында толық праксеологиялық талдаудан өтпеген, бұл зерттеудің өзектілігін арттырады.

Қазіргі уақытта зерттеу өзектілігі тұлғаның ішкі үйлесімділігі, мәдени бірегейлігі, цифрлық кеңістіктегі этикалық бағдарлары мен таным шекараларын кешенді түсіндіру қажеттілігімен айқындалады. Трансценденталды ойларды пәнаралық және инновациялық деңгейде

қарастыру, ұлттық философиялық дәстүрлермен ұштастыру зерттеудің теориялық және практикалық маңыздылығын күшейтеді.

Қазақстан және Орталық Азия жағдайында трансценденталды адам концепциясы ұлттық руханият, мәдени мұра және рухани жаңғыру мәселелерімен тығыз байланысты қарастырылады. Қазақ философиялық дәстүріндегі адам болмысының этикалық және рухани өлшемдері (Абай, Шәкәрім, Әл-Фараби мұралары) трансценденталды адамның ұлттық нұсқасын қалыптастырады. Бұл бағыт зерттеуге ұлттық ерекшелік енгізіп, трансценденталды адамның онтологиясын кеңінен ашуға мүмкіндік береді.

Ғылыми мәселелерге XXI ғасырдағы адамның рухани болмысы мен іс-әрекетінің мәні, тұлғаның рухани дамуы мен мәдени сәйкестілігі, ішкі үйлесімділігі, цифрлық кеңістіктегі этикалық бағдарлары мен таным шекаралары кіреді [2, 10-б.]. Бұл мәселелер қазіргі қоғамдағы әлеуметтік, мәдени және дүниетанымдық өзгерістермен тығыз байланыста болғандықтан, олардың философиялық-праксеологиялық тұрғыдан зерттелуі зерттеудің өзектілігін анықтайды.

Зерттеудің мақсаты – XXI ғасырдағы адам іс-әрекетінің трансценденталды концепциясын кешенді зерттеу, оның философиялық негіздерін талдау және адам табиғаты, әлеуметтік жауапкершілік, рухани даму, мәдениетаралық диалог мәселелерін философиялық-праксеологиялық тұрғыдан қарастыру.

Зерттеудің міндеттері:

1 Тарихи-философиялық контекстті зерттеу: трансцендентализмнің тарихи дамуы, философиялық тамырларын заманауи адам іс-әрекетінің құндылықтық және мәдени маңыздылығы тұрғысынан талдау. Орталық Азия эпостары, фольклор үлгілері және қазақ философиясындағы ойшылдардың шығармаларын зерделеу арқылы ұлттық нұсқаларын анықтау.

2 Трансцендентализмнің негізгі принциптерін айқындау: XXI ғасырдағы адам болмысына, әлеуметтік қатынастар мен рухани тәжірибелерге ықпалын талдау.

3 Рухани даму процесін зерттеу: адамның өзін-өзі тану, моральдық құндылықтарды қайта бағалау, өмір мәнін іздеу үдерістерін философиялық тұрғыдан қарастыру.

4 Технология, табиғат және адам қатынасын талдау: заманауи технологиялар трансценденталды адамның болмысына әсері, экологиялық жауапкершілік және саналы өмірлік тәжірибесін зерттеу.

5 Әлеуметтік-мәдени аспектілерді талдау: трансценденталды адамның мәдени сәйкестігі, қоғамдағы орны және әлеуметтік өзгерістермен байланысын анықтау.

6 Философиялық білім мен тәрбиенің рөлін зерттеу: жастардың философиялық ойлауға, рухани өзін-өзі жетілдіруге қызығушылығын арттыру.

7 Қоғамдық диалог пен азаматтық белсенділікті дамыту: түрлі мәдени және философиялық көзқарастардың үйлесімді өзара әрекетін қоғамның рухани дамуы мен әлеуметтік тұрақтылығының факторы ретінде қарастыру.

Ғылыми жаңалығы: ХХІ ғасырдағы адам іс-әрекетінің трансценденталды концепциясын жаңа философиялық және мәдени контексте түсіндіру; трансценденталды адам феноменін Қазақстан және Орталық Азия рухани және мәдени дәстүрлері тұрғысынан кешенді зерттеу.

Ғылыми маңызы: ұлттық философияның жаңа парадигмасын қалыптастыру, цифрлық дәуірдегі адам мәселесін терең түсіндіру, қазақ руханияты мен трансценденталдық ойдың үндестігін анықтау, әлеуметтік және этикалық мәселелерге философиялық шешім ұсыну, білім беру мен мәдениет саласына практикалық үлес беру, экологиялық және гуманистік бағдарды нығайту.

Материалдар мен әдістері

ХХІ ғасырдағы адам іс-әрекетінің трансценденталды негіздерін кешенді философиялық-праксеологиялық тұрғыдан талдауға бағытталған. Зерттеу барысында келесі негізгі әдістер қолданылды.

1 Теориялық талдау

- Әдеби шолу: Халықаралық философиялық, әлеуметтік және мәдениеттанулық еңбектерді жүйелі талдау арқылы ХХІ ғасырдағы трансценденталды адам концепциясының дамуы мен эволюциясы қарастырылды.

- Герменевтикалық талдау: Орталық Азия, Қазақстан және Батыс философиясының мәтіндері салыстырылып, трансценденталды ұғымдардың тарихи дамуы мен қазіргі түсіндірмелері айқындалды.

2 Компаративті талдау

- Философиялық және мәдени салыстыру: Өртүрлі философиялық мектептер мен мәдени контексттердегі трансценденталды адамның ұғымдары салыстырылып, ұқсастықтары мен айырмашылықтары анықталды.

- Аймақтық және тарихи салыстыру: ХХІ ғасырдағы трансценденталды концепцияларды өткен дәуірлермен салыстыру арқылы адам болмысының тарихи динамикасы зерттелді.

- Ұлттық және жаһандық контексттерді салыстыру: Қазақстан және әлемдік философиялық кеңістіктегі трансценденталды идеялардың өзара ықпалы мен ерекшеліктері талданды.

3 Контент-талдау

- Мәдениет және өнер туындылары: Заманауи мәдениеттегі трансценденталды адам бейнесін бейнелейтін әдеби, көркем және медиа шығармалар зерттелді.

- Медиа контентін талдау: Интернет, әлеуметтік желілер мен ақпараттық платформалардағы мазмұн зерттеліп, қазіргі қоғамдағы рухани ізденіс пен трансценденталды бейненің көрінісі анықталды.

4 Феноменологиялық әдіс – Адамның рухани тәжірибесі, эстетикалық және діни тәжірибелері сипатталып, олардың ішкі мәні мен трансценденталды тәжірибе формалары қарастырылды. Табиғатпен үйлесім, өнер және медитация сияқты тәжірибелер трансценденталды тәжірибе ретінде талданды.

5 Ретроспективті талдау (Backcasting) – Қалаған болашақтың рухани және әлеуметтік бейнесін трансценденталды принциптерге сүйене отырып кері жобалау жүзеге асырылды. Бұл әдіс әлеуметтік, білімдік және мәдени стратегияларды болжауға мүмкіндік берді.

6 Дельфи және эксперттік консенсус әдісі – Философтар, әлеуметтанушылар және мәдениеттанушылар арасында трансценденталды болашаққа қатысты ортақ пікір қалыптастыру мақсатында эксперттік талқылаулар өткізілді.

7 Тұжырымдамалық карта – Трансценденталды шарттар мен праксеологиялық механизмдердің өзара байланысын көрсету арқылы философиялық модель жасалды.

8 Болжау сценарийлері – Саяси және мәдени институттардың дамуының философиялық-праксеологиялық сценарийлері әзірленіп, трансценденталды адам концепциясының қоғамдағы қолданылу мүмкіндіктері қарастырылды.

9 Горизонтты сканерлеу (Horizon scanning) – Әлеуметтік, рухани және технологиялық өзгерістердің алғашқы белгілері зерттеліп, адамзат болашағына ықтимал қауіптер мен мүмкіндіктер болжанды.

Бұл әдістер кешені зерттеуге теориялық және практикалық негіз береді, ХХІ ғасырдағы трансценденталды адам феноменін ғылыми мақала стилінде кешенді қарастыруға мүмкіндік тудырады.

Нәтижелер және талқылау

Зерттеу барысында ХХІ ғасырдағы адам іс-әрекетінің трансценденталды негіздері философиялық праксеологиялық тұрғыдан жан жақты қарастырылды. Алынған нәтижелер адамның рухани даму ерекшеліктері, моральдық бағдарлары, цифрлық мәдениеттің ықпалы және әлеуметтік жауапкершілік мәселелерін айқындауға мүмкіндік берді. Бұл бөлімде

алынған нәтижелер талданып, олар әлемдік және отандық философиялық зерттеулердің нәтижелерімен байланыстыра отырып, негізгі мәні ашылады.

1 Трансценденталды адам тұжырымдамасының өзектілігі

Зерттеу көрсеткендей, ХХІ ғасырдағы адам болмысы мен іс әрекеті бұрынғыдан өзгеше сипат алды. Жаһандану мен цифрлық орта трансценденталды санаға жаңа әсерлер енгізеді, сондықтан трансценденталды адам концепциясын қайта қарастыру қажеттілігі туындайды. Бұл тұжырым А. А. Шиян мен В. Б. Петров жүргізген зерттеулермен үйлеседі, онда трансценденталды философияның қазіргі бағыттары, метафизика, эпистемология және когнитивтік ғылымдар аясындағы зерттеулері қарастырылған [3, 1036-6.].

С. Л. Катречко, А. А. Шиян, Т. В. Сальникова зерттеулері трансцендентализмнің эпистемологиялық және когнитивтік аспектілерін философиялық талдау тұрғысынан сипаттайды және заманауи трансценденталды санаға жаңа интерпретациялық кеңістік ұсынады [4, 723-6.].

2 Цифрлық мәдениет пен трансценденталды тәжірибе

Зерттеу нәтижелері көрсеткендей, цифрлық мәдениет адамның ішкі әлемін, өзін өзі тану үдерістерін және моральдық бағдарларды қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Интернет пен әлеуметтік желілердің массалық коммуникациясы трансценденталды тәжірибеге жаңа формалар енгізеді. Бұл қорытынды Б. А. Аманязова, Г. Т. Утешева зерттеулерімен сәйкес келеді, онда цифрлық қоғамдағы адамның мәні философиялық тұрғыдан талданған [5, 281-6.].

Д. Смит технология мен адам қатынастарының философиялық аспектілерін қарастыра отырып, цифрлық мәдениеттің трансценденталды санаға әсерін терең талдаған, бұл біздің зерттеу нәтижелерімізді теориялық тұрғыда толықтырады [6, 383-6.].

Феноменологиялық талдау трансценденталды адамның ішкі тәжірибесін анықтады. Табиғатпен үйлесім, эстетикалық тәжірибе, шығармашылық әрекет және діни тәжірибе трансценденталды тәжірибенің негізгі формалары болып саналады. Бұл аспект адамның моральдық бағдарлары мен әлеуметтік жауапкершілікке ұмтылысын сипаттауда шешуші рөл атқарады [7, 24-6.].

М. С. Айдарова және С. М. Каржаубаева зерттеулері цифрлық мәдениеттегі өнер феномендерін талдап, рухани тәжірибенің әлеуметтік және метасемантикалық аспектілерін айқындайды [8, 226-6.].

Қазақстан және Орталық Азия философиялық дәстүрлерінде трансценденталды сана ұлттық мәдениет пен рухани тәжірибелер арқылы ерекше көрініс табады. Ж. Н. Бекенова, Б. Б. Мейрбаев және Ж. А. Амиркулова цифрлық трансформация аясында ғылыми этиканы зерттеп, қоғамдағы

әлеуметтік өзгерістер мен моральдық ынтымақтастықты маңызды аспект ретінде көрсетеді [9, 19-6.].

3 Экологиялық және әлеуметтік жауапкершілік

Трансценденталды адамның әлеуметтік әрекеті мен экологиялық жауапкершілігі философиялық мәнге ие екені анықталды. Цифрлық технологиялар экология мен әлеуметтік тұрақтылық мәселелерін шешуде моральдық бағаларды қалыптастыру құралы ретінде ұсынылады. Бұл тұжырым А. С. Дрозденко зерттеулерінде әлеуметтік, техника және табиғат арасындағы философиялық байланыстарды талдау арқылы расталған [10, 124-6.].

А. А. Амангельдиев, Т. В. Мустафина, Р. А. Кемербай цифрлық философия мәселелерін талдап, зерттеудің негізгі бағыттары мен тұжырымдарын толықтырады [11, 35-6.].

Жалпы, зерттеу нәтижелері трансценденталды адам концепциясының ХХІ ғасырдағы мәнін кешенді түрде ашуға мүмкіндік берді. Әлеуметтік, рухани және моральдық аспектілерді біріктіретін философиялық модель ұсынылды. Цифрлық мәдениеттің адам болмысына әсері, ұлттық философиялық дәстүрлердің трансценденталды санаға ықпалы және әлеуметтік жауапкершілік мәселелері қазіргі философиялық дискурста ғылыми маңыз береді.

Негізгі қорытындылар:

1 Трансценденталды адам феномені ХХІ ғасырда цифрлық және әлеуметтік өзгерістер жағдайында өзекті философиялық зерттеу нысаны болып табылады.

2 Цифрлық философия мен трансценденталды сана арасындағы байланыс адам құндылықтарын түсінуге жаңа философиялық мүмкіндіктер ашады.

3 Рухани даму, моральдық бағдар және әлеуметтік жауапкершілік трансценденталды адамның негізгі философиялық категориялары ретінде қарастырылды.

4 Қазақстандық философиялық зерттеулер ұлттық мәдени контекстте трансценденталды адам мәселесін интерпретациялауда маңызды роль атқарады.

5 Алдыңғы семинарлар мен конференция материалдары трансценденталды философияның қазіргі әлемдік зерттеу парадигмаларында маңызды орын алғанын көрсетеді.

Қорытынды

Зерттеу барысында ХХІ ғасырдағы адам іс-әрекетінің трансценденталды негіздері философиялық-праксеологиялық тұрғыдан жан-жақты қарастырылды. Алынған нәтижелер негізінде келесі қорытындылар жасауға болады:

1 Трансценденталды адам феномені ХХІ ғасырдағы философиялық зерттеудің өзекті нысаны болып отыр. Зерттеу көрсеткендей, цифрлық

технологиялар, жаһандық коммуникация, әлеуметтік медиа және виртуалды орта адамның рухани дамуы мен моральдық бағдарларын қайта құруға айтарлықтай әсер етеді. Трансценденталды сана жеке тұлғаның ішкі үйлесімділігін ғана емес, қоғамның әлеуметтік, мәдени және экологиялық тұрақтылығын қамтамасыз ететін маңызды фактор ретінде қарастырылды.

2 Цифрлық мәдениет пен трансценденталды тәжірибе арасындағы өзара байланыс айқындалды. Интернет және әлеуметтік желілер адамның рухани ізденістерін, өзін-өзі тану үдерістерін және моральдық бағдарын қалыптастыруда маңызды рөл атқарады. Бұл тұжырымдар заманауи философиялық зерттеулермен сәйкес келеді, онда цифрлық философия және когнитивті ғылымдар адамның санасы мен этикалық құрылымына әсерін талдайды.

3 Рухани тәжірибе, моральдық бағдар және әлеуметтік жауапкершілік интеграцияланды. Феноменологиялық талдау нәтижелері трансценденталды адамның тәжірибелік және этикалық аспектілерін нақтылады. Табиғатпен үйлесім, эстетикалық тәжірибе, шығармашылық әрекет және діни тәжірибе трансценденталды сананың негізгі компоненттері ретінде қарастырылды. Бұл аспект жеке тұлғаның әлеуметтік жауапкершілігін арттыруға, экологиялық сана қалыптастыруға және ұлттық дәстүрлермен үйлесімділікті сақтауға мүмкіндік береді.

4 Ұлттық және жаһандық философиялық контекст интеграциясы. Қазақстан және Орталық Азия философиялық дәстүрлерінде трансценденталды сана ұлттық мәдениет пен рухани тәжірибелер арқылы ерекшеленеді, бұл жаһандық философиялық дискурспен үйлеседі. Зерттеу барысында ұлттық дәстүрлер мен цифрлық дәуірдегі философиялық ойлардың өзара әрекеті трансценденталды адамның қоғамдағы рөлін толық сипаттайтындығы дәлелденді.

5 Экологиялық және әлеуметтік өлшемдер. Трансценденталды адамның әлеуметтік әрекеті мен экологиялық жауапкершілігі философиялық-праксеологиялық тұрғыдан зерттелді. Горизонтты сканерлеу және ретроспективті талдау әдістері арқылы алынған деректер қоғамдағы әлеуметтік тұрақтылықты қамтамасыз ететін негізгі субъект ретінде трансценденталды адамның мәнін көрсетті.

6 Ғылыми жаңалықтар мен практикалық мәні. Зерттеу трансценденталды адам концепциясын цифрлық мәдениет, әлеуметтік өзгерістер, ұлттық дәстүр және моральдық бағдар аспектілерін біріктіріп қарастыруға мүмкіндік берді. Бұл ғылыми жаңалық философия, мәдениеттану, білім беру салаларында қолдануға негіз болады және жеке тұлғаның рухани дамуы мен этикалық жауапкершілігін арттыруға бағытталған практикалық ұсыныстар береді.

7 Ғылыми тұжырымдардың жалпылауы. Трансценденталды адам феномені тек жеке тұлғаның ішкі әлемін сипаттамай, сонымен қатар қоғамның рухани, мәдени және экологиялық тұрақтылығын қамтамасыз ететін әмбебап философиялық категория болып табылатыны дәлелденді. Бұл зерттеу болашақ философиялық зерттеулерде цифрлық, әлеуметтік және ұлттық аспектілерді біріктіретін теориялық негіз ретінде қолданылуы мүмкін.

Зерттеу XXI ғасырдағы адам іс-әрекетінің трансценденталды негіздерін кешенді түрде сипаттап, рухани даму, моральдық бағдар, әлеуметтік жауапкершілік және цифрлық мәдениеттің ықпалы мәселелерін ғылыми тұрғыда дәлелдеді. Алынған қорытындылар жеке тұлғаның даму стратегияларын, қоғамның әлеуметтік-мәдени тұрақтылығын арттыруға және трансценденталды философиялық зерттеулерді жаңа деңгейге көтеруге мүмкіндік береді.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Le, T. N., Levenson, M. R.** Wisdom as self-transcendence : What's love (& individualism) got to do with it? // Journal of Research in Personality. – 2005. – Vol. 39. – No. 1. – P. 443–457. – <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2004.05.003>.

2 **Jackelén, A.** Technology, Theology, and Spirituality in the Digital Age // Zygon: Journal of Religion and Science. – 2021. – Vol. 56. – No. 1. – P. 6–18. – <https://doi.org/10.1111/zygo.12682>

3 **Shiyan, A. A., Petrov, V. B.** Transcendental Turn in Contemporary Philosophy – VIII: Metaphysics, Epistemology, Transcendental Cognitive Science and Artificial Intelligence // RUDN Journal of Philosophy. – 2023. – Vol. 27. – № 4. – P. 1033–1041. – <https://doi.org/10.22363/2313-2302-2023-27-4-1033-1041>.

4 **Katrechko, S. L., Shiyan, A. A., Salnikova, T. V.** Transcendental Turn in Contemporary Philosophy – VII: Transcendentalism and Cognitive Science // RUDN Journal of Philosophy. – 2022. – Vol. 26. – № 3. – P. 720–728. – <https://doi.org/10.22363/2313-2302-2022-26-3-720-728>.

5 **Аманиязова, Б. А., Утешева, Г. Т.** Смысл человека в цифровую эпоху: философское осмысление // Вестник Актыбинского регионального университета имени К. Жубанова. – 2025. – № 2(80). – С. 279–283. – <https://doi.org/10.70239/arsu.2025.t80.n2.33>.

6 **Smith, D.** The Internet as Idea: For a Transcendental Philosophy of Technology // Techné: Research in Philosophy and Technology. – 2015. – Vol. 19. – № 3. – P. 381–410. – <https://doi.org/10.5840/techné2015121140>.

7 **Турарбекова, Л. В.** Исчезновение объекта : реализация хайдеггерианского ядра фантазма и Интернет вещей // *Философия, мәдениеттану, саясаттану.* – 2022. – № 79. – С. 22–29. – <https://doi.org/10.26577/jpcp.2022.v79.i1.03>.

8 **Айдарова, М. С., Каржаубаева, С. М.** Метасмыслы художественных феноменов в цифровую эпоху // *Keruen.* – 2024. – № 3(84). – С. 219–235. – <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.3-17>.

9 **Бекенова, Ж. Н., Мейрбаев, Б. Б., Амиркулова, Ж. А.** Научная этика в условиях цифровой трансформации общества // *Философия және саясаттану сериясының хабаршысы (Bulletin of Philosophy and Political Science).* – Алматы : Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2023. – № 1(83). – С. 16–25. – <https://doi.org/10.26577/jpcp.2023.v83.i1.2>.

10 **Дрозденко, А. С.** Социо-техно-био философия: междисциплинарный подход // *Вестник Самарского государственного технического университета. Серия «Философия».* – 2025. – Т. 7. – № 3. – С. 118–127.

11 **Амангельдиев, А. А., Мустафина, Т. В., Кемербай, Р. А.** Цифрлық философияның өзекті мәселелері // *Философия және саясаттану сериясының хабаршысы (Bulletin of Philosophy and Political Science).* – Алматы : Өл-Фараби атындағы ҚазҰУ, 2023. – № 3(85). – С. 33–41. – <https://doi.org/10.26577/jpcp.2023.v85.i3.04>.

REFERENCES

1 **Le, T. N., Levenson, M. R.** Wisdom as self-transcendence: What's love (& individualism) got to do with it? // *Journal of Research in Personality.* – 2005. – Vol. 39. – No. 1. – P. 443–457. – <https://doi.org/10.1016/j.jrp.2004.05.003>.

2 **Jackelén, A.** Technology, Theology, and Spirituality in the Digital Age // *Zygon: Journal of Religion and Science.* – 2021. – Vol. 56. – No. 1. – P. 6–18. – <https://doi.org/10.1111/zygo.12682>

3 **Shiyan, A. A., Petrov, V. B.** Transcendental Turn in Contemporary Philosophy – VIII: Metaphysics, Epistemology, Transcendental Cognitive Science and Artificial Intelligence // *RUDN Journal of Philosophy.* – 2023. – Vol. 27. – № 4. – P. 1033–1041. – <https://doi.org/10.22363/2313-2302-2023-27-4-1033-1041>.

4 **Katrechko, S. L., Shiyan, A. A., Salnikova, T. V.** Transcendental Turn in Contemporary Philosophy – VII: Transcendentalism and Cognitive Science // *RUDN Journal of Philosophy.* – 2022. – Vol. 26. – № 3. – P. 720–728. – <https://doi.org/10.22363/2313-2302-2022-26-3-720-728>.

5 **Amaniyazova, B. A., Utesheva, G. T.** Smysl cheloveka v tsifrovuyu epokhu: filosofskoe osmyslenie [The Meaning of the Human Being in the Digital Age: A Philosophical Interpretation] // *Vestnik Aktyubinskogo regionalnogo universiteta*

imeni K. Zhubanova. – 2025. – No. 2(80). – P. 279–283. – <https://doi.org/10.70239/arsu.2025.t80.n2.33>.

6 **Smith, D.** The Internet as Idea: For a Transcendental Philosophy of Technology // *Techné: Research in Philosophy and Technology.* – 2015. – Vol. 19. – № 3. – P. 381–410. – <https://doi.org/10.5840/techne2015121140>.

7 **Turarbekova, L. V.** Ischезnoveniye obyektа: realizatsiya khaydeggerianskogo yadra fantazma i Internet veshchey [The Disappearance of the Object: The Realization of the Heideggerian Core of Phantasm and the Internet of Things] // *Filosofiya, madeniettanu, sayasattanu.* – 2022. – No. 79. – P. 22–29. – <https://doi.org/10.26577/jpcp.2022.v79.i1.03>.

8 **Aidarova, M. S., Karzhaubaeva, S. M.** Metasmysly khudozhestvennykh fenomenov v tsifrovuyu epokhu [Metameanings of Artistic Phenomena in the Digital Age] // *Keruen.* – 2024. – No. 3(84). – P. 219–235. – <https://doi.org/10.53871/2078-8134.2024.3-17>.

9 **Bekenova, Zh. N., Meyrbaev, B. B., Amirkulova, Zh. A.** Nauchnaya etika v usloviyakh tsifrovoy transformatsii obshchestva [Scientific Ethics in the Context of Digital Transformation of Society] // *Filosofiya zhane sayasattanu seriiasynnyng habarshysy (Bulletin of Philosophy and Political Science).* – Алматы : Al-Farabi KazNU, 2023. – No. 1(83). – P. 16–25. – <https://doi.org/10.26577/jpcp.2023.v83.i1.2>.

10 **Drozdenko, A. S.** Sotsio-tekhnobio filosofiya: mezhdistsiplinarnyy podkhod [Socio-techno-bio Philosophy: Interdisciplinary Approach] // *Vestnik Samarskogo gosudarstvennogo tekhnicheskogo universiteta. Seriya «Filosofiya».* 2025. – Vol. 7. – No. 3. – P. 118–127.

11 **Amangeldiev, A. A., Mustafina, T. V., Kemberbay, R. A.** Tsifrlıyq filosofıyanıng ozekti maseleleri [Topical Issues of Digital Philosophy]. *Filosofiya zhane sayasattanu seriiasynnyng habarshysy (Bulletin of Philosophy and Political Science).* – Алматы : Al-Farabi KazNU, 2023. – No. 3(85). – P. 33–41. – <https://doi.org/10.26577/jpcp.2023.v85.i3.04>.

08.02.26 ж. баспаға түсті.

12.03.26 ж. түзетулерімен түсті.

23.09.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

Д. Д. Кульбаева¹, Р. Е. Джуншеев², *Г. У. Мырзапайзова³

^{1,2,3}Таразский университет имени М. Х. Дулати,

Республика Казахстан, г. Тараз.

Поступило в редакцию 08.02.26.

Поступило с исправлениями 12.03.26.

Принято в печать 23.09.26.

**ОНТОЛОГИЯ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ЧЕЛОВЕКА В XXI ВЕКЕ:
ТРАНСЦЕНДЕНТАЛЬНЫЙ И ПРАКСЕОЛОГИЧЕСКИЙ АСПЕКТ**

В статье анализируются трансцендентальные основания человеческой деятельности в условиях цифровой модернизации и процессов глобализации XXI века. Исследование опирается на философско-праксеологический подход, позволяющий рассмотреть деятельность человека как сложную систему, включающую ценностные ориентиры, формы ответственности и мировоззренческие установки. Цель работы заключается в теоретическом осмыслении структуры деятельности современной личности и выявлении ее трансцендентальных предпосылок в контексте социальных и технологических изменений. Особое внимание уделяется влиянию цифровой среды и инновационных технологий на формирование способов мышления, моделей поведения и практик принятия решений.

Объектом исследования выступает духовно-культурное содержание человеческой деятельности в современном обществе, тогда как предметом исследования являются трансцендентальные и праксеологические характеристики, определяющие ее структуру и направленность. Методологическую основу исследования составляют традиция трансцендентализма, классическая философская рефлексия и современные методы социально-гуманитарного анализа. В работе применяются методы анализа, синтеза, герменевтической интерпретации и сравнительного исследования. Рассматриваются изменения ценностных ориентиров и смысловых установок личности, которые формируются в условиях цифровой трансформации общества.

В статье также подчеркивается значение казахского духовного наследия и культурного пространства Центральной Азии в формировании национального измерения трансцендентальных оснований человеческой деятельности. Результаты исследования показывают, что трансцендентальные ориентиры выступают важным фактором укрепления социальной, культурной и экологической ответственности личности. Научная новизна работы заключается в комплексном философско-праксеологическом осмыслении человеческой деятельности в национально-культурном контексте.

Ключевые слова: трансцендентальные предпосылки, человеческая деятельность, праксеология, цифровая трансформация, духовная ответственность, культура, ценностная динамика.

*D. D. Kulbaeva¹, R. E. Dzhunsheev², *G. U. Myrzapaizova³*

^{1,2,3}M. Kh. Dulati Taraz University,

Republic of Kazakhstan, Taraz.

Received 08.02.26.

Received in revised form 12.03.26.

Accepted for publication 23.09.26.

**ONTOLOGY OF HUMAN ACTION IN THE 21ST CENTURY:
TRANSCENDENTAL AND PRAXEOLOGICAL ASPECT**

The article explores the transcendental foundations of human activity in the context of digital modernization and globalization in the twenty-first century. The study is based on a philosophical and praxeological approach that considers human activity as a complex system involving value orientations, responsibility, and worldview principles. The main aim of the research is to provide a theoretical interpretation of the structure of modern individual activity and to identify its transcendental prerequisites in the context of contemporary social and technological transformations. Particular attention is paid to the influence of the digital environment and technological innovation on patterns of thinking, behavioral strategies, and decision-making practices.

The object of the research is the spiritual and cultural content of human activity in modern society, while the subject focuses on the transcendental and praxeological characteristics that determine its structure and direction. The methodological framework of the study is formed by the tradition of transcendentalism, classical philosophical reflection, and modern approaches within social and humanities analysis. Methods of analysis, synthesis, hermeneutic interpretation, and comparative analysis are applied in the research process. The paper also examines the transformation of value systems and meaning orientations that occur in the conditions of digital social change.

Special emphasis is placed on the role of Kazakh spiritual heritage and the cultural space of Central Asia in shaping the national dimension of transcendental foundations. The findings demonstrate that transcendental orientations serve as an important basis for strengthening the social, cultural, and ecological responsibility of individuals. The scientific novelty of the study lies in the comprehensive philosophical and praxeological interpretation of human activity within a national and cultural context.

Keywords: transcendental prerequisites, human activity, praxeology, digital transformation, spiritual responsibility, culture, value dynamics.

<https://doi.org/10.48081/BTOUH3.2026/74-89>

M. Makhmet¹, *K. Yerzhan², T. Imammadi³

^{1,2,3}Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture,
Republic of Kazakhstan, Almaty.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7346-0126>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-1951-5867>

³ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4470-5873>

*e-mail: kalmakhanyerzhan@gmail.com

THE PHILOSOPHICAL MEANING OF BEING AND HUMAN LIFE IN THE WORLDVIEW OF AKYT ULIMZHIULY

This article examines the philosophical significance of being and human life in the worldview of Akyt Ülimjiuly, a poet, thinker, and religious educator. Questions concerning the meaning and value of human life constitute one of the most enduring and pressing themes in philosophical inquiry, continuously debated from ancient thinkers to the present day. From an ontological perspective, it is impossible to consider the human being in philosophical reflection in isolation from what exists – that is, from being itself.

According to Akyt Ülimjiuly, no philosophical problem can be resolved at a fundamental level unless the question of being is first clarified. He emphasizes that «each human being is a universe, and the universe is a sign that points to the existence of Allah,» thereby grounding the claim that knowledge of Allah begins with knowledge of the self.

The central conclusion of Akyt's spiritual and epistemic legacy the truth of knowing Allah – begins, first and foremost, with self-knowledge and with comprehending the meaning of one's own life. In the thinker's understanding, only along this path can a person establish an authentic relationship with the Supreme Creator. Taking this principle as foundational, Akyt Ülimjiuly seeks to disclose the interrelation between being and the human being within the framework of ontological wholeness, drawing in this endeavor on Islamic sources. The article clarifies the place and significance of Akyt Ülimjiuly's philosophical views grounded in the spiritual bond between the human and the Creator within the context of national spiritual culture. The research findings demonstrate not only that Akyt Ülimjiuly's worldview resonates with Islamic philosophy, but also that

it has taken shape as an independent philosophical system that reflects the deep strata of Kazakh spirituality.

Keywords: Akyt Ulimzhiuly, worldview, being, philosophical meaning, Islamic philosophy, cognition, existential quest, reason and faith.

Introduction

Akyt Ulimzhiuly is an outstanding figure who exerted a profound influence on the spiritual life of the Kazakh people and elevated the artistic and ideological level of national religious literature to a new stage. Through his works, he revitalized the spiritual legacy of sages such as Yasawi and Abai and succeeded in deeply embedding it in the consciousness of the people.

Akyt Ulimzhiuly (1868–1940), who left an indelible mark on the history of Kazakh spirituality, was a poet and thinker, a prominent representative of Sufi poetry, and a major figure in religious enlightenment. His writings portray, in a deeply philosophical manner, the spiritual life of his era, the relationship between the human being and God, and the meaning of life. Akyt's epistemic ideas represent a synthetic form of teachings that includes Islamic philosophy, Sufism (tasawwuf), and the epistemic systems of Turkic peoples. His works consist of reflections on the human being and human life in accordance with Islamic sharia.

The nature of human being and the philosophical meaning of life constitute the central axis of Akyt's oeuvre. Considering the human person as a special creation of the Great Creator, Akyt conceptualizes human life as a spiritual journey toward true happiness and as a major field of testing. At the same time, he describes life as the process of seeking the meaning and significance of the world created by Allah – that is, of being itself. In this way, his perspective establishes a deep continuity with the ontological and axiological principles of Islamic philosophy in interpreting the philosophical meaning of being and human life.

The human being is a multidimensional entity with social, psychological, emotional, and intellectual aspects. Moreover, the human possesses limitless possibilities insofar as he or she is simultaneously a subject and an object of inquiry. In practice, it is impossible to separate these dimensions of human being and consider them independently, because each of them affects the others, transforms them, and contributes to the process of maturation and development [1, p. 701].

Contemporary humanity, above all in the sphere of communication and connectivity – and also across diverse fields such as media, transport, medicine, art, and architecture – is witnessing the fastest pace of change and development in human history. Yet, unfortunately, all these achievements and innovations aimed at improving quality of life have not prevented modern people from becoming

entangled in depression, anxiety, loneliness, hopelessness, pessimism, violence, and even more complex psychological traumas.

The primary reason that humanity has fallen into such spiritual and psychological crises – and has failed to attain a happy and harmonious life grounded in the capacity to love others unconditionally – is a profound and unresolved «existential problem of meaning.»

Although for centuries human beings have sought to enrich life and make the world more habitable, the current condition has turned into an unexpected contradiction: the human person has not been able to reap the spiritual fruits of his or her own labor. In principle, after accomplishing so much in the pursuit of peaceful and happy living, human beings ought to feel happier than before; as material convenience increases, inner tranquility should likewise increase. However, the expected outcome has not been realized.

Modern life has compelled humanity to regard its future with feelings of apprehension and fear. The growth of technological capacities, rather than alleviating these concerns, has intensified emotions that trigger personal crises such as distrust, hopelessness, helplessness, and dissatisfaction.

The aim of this article is to identify the philosophical meaning of being and human life in Akyt Ulimzhiuly's worldview and to analyze the connections between his intellectual system and Islamic, Sufi, and Turkic traditions. In the course of the study, the thinker's poetic and religious-philosophical heritage is examined, and the relationship between the concepts of the human and being is considered within a spiritual-philosophical context.

Materials and Methods

The present study is interdisciplinary in character. The following scholarly approaches and methods were employed.

First, a philosophical-hermeneutic method was used to interpret the concepts and principles articulated in Akyt's works from semantic, ontological, and axiological perspectives. Second, a comparative analysis was applied to describe Akyt's positions on being by comparing them with the doctrines of other thinkers.

Third, a historical-genetic method was used to identify the historical, cultural, and religious factors that influenced the formation of Akyt Ulimzhiuly's worldview.

Fourth, a content-analysis method guided the philosophical analysis of the categories of ontology and human life in the poet's writings.

Results and Discussion

The concept of "meaning in life", which has become an object of inquiry in numerous fields such as psychology, philosophy, theology, pedagogy, and sociology, appeared initially in the twentieth century in the works of W. Dilthey,

E. Spranger, S. Freud, and A. Adler, and later in studies by V. Frankl and A. N. Leontiev [2, p. 21].

One of the most important elements in the rich and complex structure of human nature is the capacity to think and to ask questions. As human history shows, people have long engaged in continuous reflection around questions such as "why", "how", "for what purpose", "who", and "where".

Aristotle's famous *Metaphysics* begins with the statement: "All humans by nature desire to know". In his view, the use of the senses such as sight and hearing and the pleasure derived from them is the clearest evidence of this natural drive toward cognition. Indeed, one of the principal features that makes the human being truly human is the aspiration to know, in all its dimensions, the world around, the society in which one lives, the past, and one's own being [3, p. 13].

Human beings have always shown a strong desire to understand themselves and their surroundings more deeply, expressing this aspiration through cognitive and behavioral means [4, p. 15]. The meaning of life and its philosophical inquiry constitute an ancient question that has accompanied human history itself [5, p. 132]. In general, the notion of meaning in life refers to the value and purpose of life, to significant ideals and to spirituality. Meaning in life is understood as the indicator of goal-directedness in a person's life that is, of purposiveness and spiritual literacy, psychological well-being, and existential balance [6, p. 1071].

The Austrian psychologist and philosopher V. Frankl notes that "the primary driving force in a human being is the striving to make one's life meaningful or to find its meaning. Although meaning in life is formulated in different ways, it is most often described as the effort and aspiration to give one's life meaning, significance, and purpose and to strengthen them" [7, p. 113].

Meaning in life is the natural outcome of unpremeditated views that manifest a reflective, balanced, and existent mode of being. People have always demonstrated a powerful impulse to understand themselves and the world around them, realizing these intentions through cognitive and behavioral practices.

A human being seeks a purpose that gives meaning to life – something that is even greater than life itself and that makes living worth living. In their own era, philosophers encountered major difficulties in providing a theoretical account of the meaning of thinking, particularly in explaining the relations between concepts and the principle by which new knowledge arises. Since thinking was treated as an autonomous entity, it became necessary to determine the laws and rules of thinking; this task was undertaken by the logic of inferential knowledge, or deductive logic. It was grounded in the principle of the negation of contradiction, and logic itself came to be regarded as the science of correct thinking. Within the

framework of metaphysics, it was understood as a science that could lead to true knowledge, provided the thinker observed the rules of correct thinking [8, p. 5].

In fact, one of the most important qualities that makes the human being human is precisely this striving to know, in all its aspects, the surrounding world, the society in which one lives, one's past, and one's own being. Driven by such an inner necessity, a person searches for explanations and answers that satisfy, attempts to find them, and seeks to test them.

At this point, religion understood as a spiritual mode of being capable of reflection also offers its response.

The fundamental meaning of religion is to show the human being the meaning and purpose of life and to provide direction and spiritual support. Religion enables the human person not only to know the world, but also to understand it through faith in the Creator and in the ultimate meaning of life [9, p. 162].

Viktor Frankl, the founder of logotherapy, emphasizes that the most important thing in human life is the search for meaning. In the process of finding meaning, he highlights the special importance of spiritual commitment and faith, calling religion a "super-meaning". Based on some of his clinical research, Frankl demonstrated that a person's religious faith plays a decisive role in revealing the meaning and purpose of life [10, p. 336].

The sacred books of monotheistic religions provide extensive and systematic explanations concerning the meaning of human life and the semantic core of being.

The sacred book of Islam – the Holy Qur'an – contains the most extensive information on the meaning of human life and the ultimate purpose of being. This information, in fact, defines the meaning of human life in Islam. According to Islamic sharia foundations, the principal mission of the human being on earth is to know Allah, to worship Him, and to establish justice on earth. The Qur'an states in Sūrat al-Dhāriyāt: «I did not create jinn and humankind except that they might worship Me» [11, 51:56]. In addition, the Qur'an describes the human being as a vicegerent (khalīfa) on earth [11, 2:30].

In Christian belief, human being is endowed with a different meaning. Canonical sources narrate that the Creator God created the human being in His own image. Furthermore, in the Christian worldview the meaning of human life is based on the ideas of love and salvation.

In the Gospel of Matthew, Jesus Christ is reported to have said: "Love the Lord your God with all your heart and with all your soul and with all your mind; and love your neighbor as yourself" [12, Matthew, 22:37–39].

Thus, in Christianity the true meaning of human life is understood as the result of continuous faith on the path toward unity with God through the doctrine of original sin and spiritual rebirth.

In Judaism, the meaning of human life is based on living in covenant with the Creator God. A person makes life meaningful by keeping the spiritual covenant made with Yahweh. In the Torah, in the book of Deuteronomy, it is narrated: "Love the Lord your God, walk in His ways" [12, Deuteronomy, 10:12]. Hence, the primary aim of life in Judaism is to fulfill the commandments through fidelity to Yahweh and good deeds.

Whereas the sacred books of monotheistic religions explain the meaning of human life through the content of the spiritual relationship between the human being and God, these ideas acquired distinctive features in the Turkic worldview and gained new content in Sufi poetry and philosophical heritage.

One of the figures who continued this spiritual-philosophical direction and developed it in a new way on Kazakh soil was Akyt Ulimzhiuly. In his works, the question of the meaning of life and of human being is articulated in continuity with Islamic principles and with the spiritual teachings of Turkic civilization.

Born in 1868 in Kōktoğai district of the Altai region (within the present-day People's Republic of China) and killed in 1940 under pressure from the reactionary political authorities in Xinjiang, Akyt Ulimzhiuly poet, thinker, religious and public figure, and a 'bookish' poet lived during a period that coincided with the difficult and fateful history of the Kazakh people in China [13, p. 148].

These complex circumstances had a significant impact on the formation of Akyt's worldview. As a major representative of Sufi literature among Kazakhs, Akyt devoted particular attention to the spiritual relationship between the human being and the Creator.

The philosophical meaning of being and human life is one of the principal orientations that forms the core of Akyt Ulimzhiuly's poetry.

In Akyt's understanding, "the human being consists of spiritual perception; everything else is only a shel"» Therefore, what distinguishes the human from the animal and what makes one person superior to another is consciousness and cognition. Even the superiority of angels over humans is due to their knowledge. Likewise, saints and prophets were deemed worthy to guide and lead humanity precisely because of their learning and spiritual perfection.

Akyt interprets sleep and dreams as an experience of seeing the unseen (ghayb) and often uses the example of a dream to explain the concept of ghayb. He also notes that for saints and the elect this experience is not limited to the moment of sleep; their hearts, through constant spiritual purification, acquire the quality of a mirror. Through this spiritual mirror, the infinity of the unseen world and its wondrous phenomena are reflected, and it becomes possible for them to behold the hidden majesty and beauty within it. The degree of such spiritual reflection

is so high that the Sufi's heart enters a state of unity with the unseen and even surpasses its infinity.

For example, in narrating about his teacher Muhammad Mümin, Akyt Haji notes that his teacher protected his own reputation, his loved ones, his religion, and his honor from others by entering the dreams of those who had offended him and his disciples, and he depicts this as follows:

His prayer becomes power in every affair,
Do not burden strength upon him by offending a heedless one.
Angered at those who grieve his disciple,
He comes in a dream to aid his disciple.

The anger that enters a dream is harsher than in waking,
Wretched is the one who offends a noble thing.
If one meets the wrath of that ever-present spiritual master,
He will not let fortune and blessing slip even by a step [14, p. 219].

In general, the central axis of Sufi literature is love for Allah, and its principal personal figure is the *pir* (spiritual master). Respect for the teacher (*pir*) is regarded as a key and essential element on the path of spiritual perfection. Akyt narrates in verse that, in his youth, while living heedlessly, his teacher entered his dream and gave him a severe warning; from that day he firmly entered the path of religion:

From the very beginning I wandered in vain, heedless,
At this age I became a banner-bearer of sin.
So deep I had nested beneath that sin
Was there any more heedless and ignorant than I?

One day my venerable forefather entered my dream,
“O sinner, your wrongdoing has exceeded all bounds.
Repent from evil, you poor one,
If you accept it, I will give you my good blessing.

Look quickly, reflect – your affair is difficult,
Do not be ashamed before the great assembly of the Day of Judgment”.
I awoke and asked, “What is this?”, and
Fear (*khawf*) entered the heart; a knot was tied within [14, p. 222].

The word *khawf* mentioned in the poem derives from Arabic terms meaning fear, anxiety, and trembling. In the Qur'an, *khawf* refers to fearing Allah the Exalted. Allah commands His servants to fear Him in *Sūrat Āl 'Imrān* (3:175): “It is only Satan who frightens his allies, so do not fear them; fear Me, if you are believers” [11, 3:175]. In *Sūrat al-Nahl* (16:50), it is stated: “They fear their Lord

above them, and they do what they are commanded” [11, 16:50]. Likewise, in *Sūrat al-Nahl* (16:51), Allah says: “Do not take two gods; indeed He is only One God, so fear Me alone” [11, 16:51]. Hence, in the Qur'an *khawf* signifies awe before Allah's limitless power and an attitude of profound reverence and veneration toward Him. This concept does not merely mean fear or dread of punishment; rather, it indicates a person's responsibility before the Creator, spiritual vigilance, and the depth of faith.

Khawf is an important sign of *taqwā* (piety): it safeguards the person from sin and guides toward virtue, justice, and remembrance of Allah. In Sufi tradition, the notion of *khawf* is considered together with *raja'* (hope): a true believer, while fearing Allah's punishment, simultaneously hopes for His mercy. The balance between these two spiritual states purifies the heart and leads to spiritual perfection.

In Akyt Ulimzhiuly's legacy, the philosophical meaning of human life is grounded in the following principles:

1) Aspiration toward spiritual perfection.

For Akyt Ulimzhiuly, the human being is a conscious creation that strives to draw near to Allah not only with the body (through prayer and pilgrimage), but also with the heart and mind, seeking to bind oneself to Allah with sincere love. This principle appears in his poems as follows:

Those true men who are in love with Allah
Would give their heads for the path of Truth.
But the wretched, truly ignorant
Detest the words of the Sharia [14, p. 228].

Thus, Akyt concludes that the true meaning of human life is to know the Truth (*al-Haqq*) and to establish sincere love for Him. He also describes the meaning of life as the summit where love for Allah and worship converge.

By writing: “Fasting, prayer, and the five obligations / let them be your companion and shade” [14, p. 332], he emphasizes that the path to attaining Allah's pleasure lies in sincere faith and sincere worship. Accordingly, in Akyt's view the source of all goodness in the universe is God. Human beings are created with the capacity to choose between good and evil.

2) Self-knowledge and reflection on being.

For Akyt Ulimzhiuly, self-knowledge is the first stage on the path toward spiritual perfection. Only when a person can truly know himself or herself does he or she strive to know Allah the Creator and to grasp the ultimate meaning of life.

If you are sinful, do not be obstinate,
Purify your heart by supplication.
If you ask, Allah will grant
Do not let life be wasted.

Allah's affairs rest with Him;
 If He wills, He grants what is sought.
 A servant's affair is in haste;
 The heart will not be without purification.
 If you wrong a servant,
 Seek forgiveness in this life,
 And take the intention from within yourself [14, p. 436].

3) Serving society and doing good.

In Akyt Ulimzhiuly's worldview, the meaning of human life is to be a person useful to society. The most important aspect of this is the ability to help others sincerely and wholeheartedly.

Akyt's works praise mutual assistance and good deeds performed for society, while those who do no good to anyone are strongly condemned. For instance, in the poem "Each has his own thought" he states:

A tyrant is the one
 Who drives his people to complaint.
 Knowledge and wealth both settle
 Upon the noble-born worthy one.
 An enemy is the one
 Who does not look upon the poor [14, p. 428].

4) Being just and truthful.

Justice occupies an important place in Akyt's religious-ethical teaching. He calls people to be just in their relationships with others and also to be just toward themselves. Akyt's principle of justice is based on three key points:

- Explaining that justice is Allah's command;
- Calling each person to strive for justice in his or her own life;
- Emphasizing that justice should be manifested in daily life, in the family, and in society.

In 1919, Akyt Ulimzhiuly wrote a substantial work entitled «Nasihat» (Counsel). It is described as substantial because the poem is a connected cycle consisting of eight thematic sections: "To Biys (judges)", "To the Rich", "To Mullahs", "To the Poor", "To the Elderly", "To Young Men", "To Women", and "To Girls". This cyclical poem can be regarded as a work urging people to morality, patriotism, and justice. In other words, Nasihat is the poem in which Akyt's ethical system is fully expressed. The section addressed to the biys begins as follows:

If you are great, be just,
 Hold fast to the Sharia and be complete.
 The people's custom and the way of the community
 Observe them well and know them [15, p. 45].

Here Akyt calls the leaders and biys who govern the people to act justly in every matter. He does not merely call for justice; he also urges all leaders to be thoroughly familiar with the people's customs, traditions, and social norms. For this purpose, Akyt insists that those who govern should be firmly committed to the Sharia.

In Akyt's writings, justice is not confined to governance and interpersonal relations. It also includes a person's justice toward oneself.

5) Understanding the transience of life and the reality of eternity.

In Akyt's poetry, the main pillars are Allah, nature, and the human being, and this triad constitutes a unified structural system. Although these three elements complement one another, the principal reality is Allah, the infinite and perfect Being.

In Akyt Ulimzhiuly's view, Allah is the absolute origin of all being and the Creator of the universe, as well as the founder of order and aesthetic harmony. He determines the meaning of all things and represents a safe refuge close to the heart. Nature is a manifestation of Allah's power. The human being is materially connected to nature, yet spiritually oriented toward Allah.

Nature is an environment that develops the human person's aesthetic and spiritual sensibilities, reminds of resurrection and transience, and constitutes the locus of human thought and action. By reminding of the transience of the world and the human person, nature becomes a symbol that enables the understanding of Allah's infinity and perfection. Nature, which facilitates the human turning toward Allah, serves not as an end but as a means. Through ardent prayer and devotion to Allah, the human being searches for the meaning of his or her existence and, through love, is directed toward spiritual depth and an existential quest for meaning.

The term "nature" does not occur frequently in Akyt's writings; it is most often expressed through words such as "earth and sky", "black earth", and "world". He concludes that the Creator of the unity of the human and nature and of all creation is Allah the Exalted, and that all worship must be directed solely to Him. This can be seen in the following poem:

Your father is the black earth,
 Your mother is the black earth,
 Your birthplace is the black earth,
 The ground you stand on is the black earth,
 The ground you walk on is the black earth,
 By the decree of the One Allah,
 The earth you will enter is the black earth.
 The place your people will dig and bury,
 Your resting place is the black earth.

From the face of this earth,
When you enter its bosom, be pure [14, p. 279].

Therefore, for Akyt Ulimzhiuly, being is not merely a physical or external reality; it is the manifestation of the human inner world consciousness and spiritual experience and the continual movement involved in searching for life's meaning and significance. Being is the intersection of cognition and feeling, the harmony of soul and body, and the integral reality that appears in the unity of universal laws and individual experiences lived out in every act and thought. For Akyt, being is the human capacity to sense oneself and others more deeply through understanding one's place and meaning and the structure of the world.

Financing information

This article was prepared within the framework of a research project funded by the Science Committee of the Ministry of Science and Higher Education of the Republic of Kazakhstan (Grant No. BR24993035).

Conclusion

In Akyt Ulimzhiuly's worldview, being and human life appear as an integrated reality in constant motion. Being is not merely the aggregate of external objects or phenomena; it is a spiritual space articulated through the human person's consciousness, feelings, thoughts, and actions. Human life is an uninterrupted path of understanding the deep meaning of being and striving to refine its spiritual nature. Each action and thought is a manifestation of being's striving toward truth, and human wisdom and virtue are the mechanisms that harmonize these manifestations.

Akyt Ulimzhiuly's philosophical reflections reveal a profound synthesis of Islamic ontology and Sufi teaching. He considers the meaning of human being not only within material or rational boundaries, but in a spiritual-ontological wholeness. This wholeness is realized through self-knowledge, knowledge of Allah, and living in harmony with the world. For Akyt, spiritual perfection is the highest stage of comprehending the true meaning of being and understanding the meaningful interconnections of creation.

As demonstrated in the article, Akyt Ulimzhiuly's views articulate spiritual continuity within the traditional Kazakh worldview and make it possible to reconsider the relationship between the human being and being in Islamic philosophy from a new angle. In his intellectual system, the human person is the one who reveals the Creator's wisdom (hikma), and life is the arena in which that wisdom is realized.

For Akyt, the primary mission of the human being is to know oneself, to sense the meaning of the world, and to live in spiritual harmony that is, to understand deeply the connection between one's personal existence and universal laws. From

this perspective, the philosophical meaning of being and life is disclosed through the human being in relation to truth, through attaining spiritual perfection, and through living in harmony with the world.

Thus, Akyt Ulimzhiuly's philosophical system deepens national spirituality and occupies a special place in the evolution of Kazakh philosophical thought. By orienting the human inner world toward the Creator, he calls for the recognition of the eternal meaning of spiritual being.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 Russo, C., Danioni, F., Zagrean, I., Barni, D. Changing Personal Values through Value-Manipulation Tasks : A Systematic Literature Review Based on Schwartz's Theory of Basic Human Values // European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education. – 2022. – Vol. 12. – No. 7. – P. 692–715. – <https://doi.org/10.3390/ejihpe12070052>

2 Taş, İ., İskender, M. An Examination of Meaning in Life, Satisfaction with Life, Self-Concept and Locus of Control among Teachers // Journal of Education and Training Studies. – 2018. – Vol. 6. – No. 1. – P. 21–31. – <https://doi.org/10.11114/jets.v6i1.2773>

3 Arslan, A. Felsefeye Giriş. – Ankara : Vadi Yayınları, – 2001. – 365 p.

4 Ryff, C. D., Singer, B. The Contours of Positive Human Health // Psychological Inquiry. – 1998. – Vol. 9. – No. 1. – P. 1–28. – https://doi.org/10.1207/s15327965pli0901_1

5 Adler, A. Yaşamın Anlam ve Amacı. – Ankara : Alter Yayınları, – 2024. – 328 p.

6 Ryff, C. D. Happiness Is Everything, or Is It? Explorations on the Meaning of Psychological Well-Being // Journal of Personality and Social Psychology. – 1989. – Vol. 57. – P. 1069–1081.

7 Frankl, V. E. İnsanın Anlam Arayışı / çev. T. Tatlı. – Ankara : Phoenix Yayınevi, – 2021. – 152 p.

8 Аверьянов, Л. Я. Почему люди задают вопросы? – М. : Социолог, – 1993. – 152 с.

9 Еңсеева, В., Игенбай, А. Діннің әлеуметтік мәні. Э. Дюркгеймнің «Діни өмірдің қарапайым формалары» // ҚазҰУ хабаршысы. Психология және әлеуметтану сериясы. – 2014. – № 2(49). – 167 б.

10 Франкл, В. Человек в поисках смысла / пер. с англ. и нем.; общ. ред. Л. Я. Гозмана, Д. А. Леонтьева. – М. : Прогресс, – 1990. – 368 с.

11 Құран Кәрім. Қазақша түсіндірмелі аударма / ауд. А. Әкімханов, Н. Анарбаев. – Алматы, 2018. – 624 б.

12 Қасиетті Киелі кітап: Ескі және Жаңа Өсиет. – Алматы : Қазақстан Киелі кітап қоғамы, 2017. – 1512 б.

13 **Ержан, Қ. С., Махмет, М. М.** Матуриди ақидасының Ақыт Үлімжіұлы шығармаларында көрініс табуы // ҚазҰУ хабаршысы. Философия сериясы. Мәдениеттану сериясы. Саясаттану сериясы. – 2017. – № 4(62). – 130 б.

14 **Қарымсақов, А. Ү.** Ақыт Үлімжіұлы шығармалары : 4 том. – Т. 2. – Үрімжі : Шыңжаң халық баспасы, – 2014. – 584 б.

15 **Қарымсақов, А. Ү.** Ақыт Үлімжіұлы шығармалары : 4 том. – Т. 1. – Үрімжі : Шыңжаң халық баспасы, 2014. – 541 б.

REFERENCES

1 **Russo, C., Danioni, F., Zagrean, I., Barni, D.** Changing personal values through value-manipulation tasks : A systematic literature review based on Schwartz's theory of basic human values // European Journal of Investigation in Health, Psychology and Education. – 2022. – Vol. 12. – No. 7. – P. 692–715. – <https://doi.org/10.3390/ejihpe12070052>

2 **Taş, İ., İskender, M.** An examination of meaning in life, satisfaction with life, self-concept and locus of control among teachers // Journal of Education and Training Studies. – 2018. – Vol. 6. – No. 1. – P. 21–31. – <https://doi.org/10.11114/jets.v6i1.2773>

3 **Arslan, A.** Felsefeye giriş [Introduction to philosophy]. – Ankara : Vadi Yayınları, 2001. – 365 p.

4 **Ryff, C. D., Singer, B.** The contours of positive human health // Psychological Inquiry. 1998. Vol. 9. – No. 1. – P. 1–28. – https://doi.org/10.1207/s15327965pli0901_1

5 **Adler, A.** Yaşamın anlam ve amacı [The meaning and purpose of life]. Ankara : Alter Yayınları, 2024. – 328 p.

6 **Ryff, C. D.** Happiness is everything, or is it? Explorations on the meaning of psychological well-being // Journal of Personality and Social Psychology. – 1989. – Vol. 57. – P. 1069–1081.

7 **Frankl, V. E.** İnsanın anlam arayışı [Man's search for meaning] / çev. T. Tatlı. – Ankara : Phoenix Yayınevi, 2021. – 152 p.

8 **Aver'ânov, L. Â.** Počemu ljudi zadaût voprosy? [Why do people ask questions?]. – Moscow : Sociolog, 1993. – 152 p.

9 **Yeseeva, V., Igenbai, A.** Dinnin aleumettik mani. E. Diurkgeim “Dini omirdin qarapayım formalary” [The social significance of religion: É. Durkheim's

The elementary forms of religious life] // Kazakh National University Bulletin. Psychology and Sociology Series. – 2014. – No. 2(49). – P. 167–172.

10 **Frankl, V.** Čelovek v poiskah smysla [Man's search for meaning]. – Moscow : Progress, – 1990. – 368 p.

11 Quran Karim: Qazaqşa tûsindirmeli audarma [The Holy Qur'an: Explanatory translation in Kazakh]. Trans. Akimkhanov, A., Anarbaev, N. – Almaty, 2018. – 624 p.

12 Qasietti kieli kitap: Eski zhane Zhana Osiet [The Holy Bible: The Old and New Testaments]. – Almaty : Kazakhstan Bible Society, 2017. – 1512 p.

13 **Yerzhan, K. S., Makhmet, M. M.** Maturidi aqidasyrynyn Akyt Ulimzhiuly shygarmalarynda korinis tabuy [The reflection of the Maturidi creed in the works of Akyt Ulimzhiuly] // Kazakh National University Bulletin. Philosophy, Cultural Studies, and Political Science Series. – 2017. – No. 4(62). – P. 130–136.

14 **Karymsakov, A. U.** Akyt Ulimzhiuly shygarmalary [The works of Akyt Ulimzhiuly]. – Vol. 2. – Urumqi, China : Xinjiang People's Publishing House, 2014. – 584 p.

15 **Karymsakov, A. U.** Akyt Ulimzhiuly shygarmalary [The works of Akyt Ulimzhiuly]. – Vol. 1. – Urumqi, China : Xinjiang People's Publishing House, 2014. – 541 p.

Received 25.01.26.

Received in revised form 12.02.26.

Accepted for publication 24.09.26.

*М. Махмет¹, *Қ. Ержан², Т. Имамәди³*

^{1,2,3}Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

25.01.26 ж. баспаға түсті.

12.02.26 ж. түзетулерімен түсті.

24.09.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

АҚЫТ ҮЛІМЖІҰЛЫ ДҮНИЕТАНЫМЫНДАҒЫ БОЛМЫС ПЕН АДАМ ӨМІРІНІҢ ФИЛОСОФИЯЛЫҚ МӘНІ

Бұл мақалада ақын, ойшыл және діни-ағартушы Ақыт Үлімжіұлының дүниетанымындағы болмыс пен адам өмірінің философиялық мәні талданады. Адам өмірінің мәні мен маңызына қатысты сан алуан сауалдар антикалық дәуір ойшылдарынан бастап бүгінгі күнге дейін үздіксіз талқыланып келе жатқан өзекті тақырыптардың бірі.

Онтологиялық тұрғыдан алғанда, адамды философиялық пайымдауда бар нәрседен – яғни болмыстың өзінен – бөлек қарастыру мүмкін емес.

Ақыт Үлімжіұлының пайымынша, болмыс мәселесі айқындалмайынша ешбір философиялық мәселе түбегейлі шешімін таппайды. Ол «әрбір адам – бір ғалам, ал ғалам – Алланың бар екеніне меңзейтін белгі» екенін атап өтіп, Алланы тану адамның өзін танудан басталатынын негіздейді.

Ақыттың рухани-танымдық мұрасының түйінді қорытындысы болып табылатын Алланы тану ақиқаты, ең алдымен, адамның өзін-өзі тануынан және өз өмірінің мәнін ұғынуынан басталады. Ойшылдың түсінігінде, текосы жоларқылы ғана адам Ұлы Жаратушымен шынайы байланыс орната алады. Осы қағиданы негіз ете отырып, Ақыт Үлімжіұлы болмыс пен адам арасындағы өзара байланысты онтологиялық тұтастық аясында ашуға ұмтылады әрі бұл бағытта исламдық дереккөздерге сүйенеді. Мақалада адам мен Жаратушы арасындағы рухани байланысқа табан тірейтін Ақыт Үлімжіұлының философиялық көзқарастарының ұлттық рухани мәдениеттегі орны мен мәні айқындалады. Зерттеу нәтижелері Ақыт Үлімжіұлы дүниетанымының ислам философиясымен үндес екенін ғана емес, сонымен қатар қазақ руханиятының терең қабаттарын бейнелейтін дербес философиялық жүйе ретінде қалыптасқанын көрсетеді.

Кілтті сөздер: Ақыт Үлімжіұлы, дүниетаным, болмыс, философиялық мән, ислам философиясы, таным, экзистенциалдық ізденіс, ақыл мен сенім.

М. Махмет¹, *Қ. Ержан², Т. Имамәди³

^{1,2,3}Египетский университет исламской культуры Нур-Мубарак,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 25.01.26.

Поступило с исправлениями 12.02.26.

Принято в печать 24.09.26.

ФИЛОСОФСКИЙ СМЫСЛ БЫТИЯ И ЧЕЛОВЕЧЕСКОЙ ЖИЗНИ В МИРОВОЗЗРЕНИИ АҚЫТА УЛИМЖИУЛЫ

В данной статье анализируется философский смысл бытия и человеческой жизни в мировоззрении поэта, мыслителя и религиозного просветителя Акыта Улимжиулы. Бесчисленные вопросы о смысле и значении человеческой жизни относятся к тем проблемам, которые

непрерывно обсуждаются в философии от античных мыслителей до наших дней. С онтологической точки зрения невозможно рассматривать человека в философском плане вне контекста существующего – то есть вне самого бытия.

По мнению Акыта Улимжиулы, ни одна философская проблема не может быть разрешена, если предварительно не прояснен вопрос о бытии. Отмечая, что «каждый человек – это целая вселенная, а вселенная – это знак, указывающий на существование Аллаха», он утверждает, что невозможно познать Аллаха, не познав прежде человека.

Истина познания Аллаха, составляющая центральный вывод интеллектуального наследия Акыта, начинается прежде всего с самопознания и осмысления человеком смысла собственной жизни. Лишь таким образом, считает он, человек способен установить подлинную связь с Великим Творцом. Исходя из данного принципа, Акыт Улимжиулы стремится раскрыть взаимосвязи между бытием и человеком в аспекте онтологической целостности, опираясь при этом на исламские источники. В статье уточняется место и значение философских взглядов Акыта Улимжиулы, основанных на духовной связи между человеком и Творцом, в национальной духовной культуре. Результаты исследования показывают, что мировоззрение Акыта Улимжиулы не только созвучно исламской философии, но и сложилось как самостоятельная философская система, отражающая глубинные пласты казахского духовного бытия.

Ключевые слова: Акыт Улимжиулы, мировоззрение, бытие, философский смысл, исламская философия, познание, экзистенциальный поиск, разум и вера.

<https://doi.org/10.48081/BTOUH3.2026/90-110>

Г. Ж. Нұрышева¹, *М. К. Танатарова²

^{1,2}Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6640-8111>

²ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-2236-5145>

* e-mail: makhabbat.tanatarova@mail.ru

ҒЫЛЫМИ ТЕОРИЯЛАР ЖӘНЕ РЕАЛДЫҚ: ПОППЕР, КУН ЖӘНЕ ЛАКАТОШ КӨЗҚАРАСТАРЫН САЛЫСТЫРМАЛЫ ЗЕРТТЕУ

Бұл мақалада ғылыми теориялар мен реалдықтың өзара байланысы мәселесі XX ғасырдың көрнекті ғылым философтары – К. Поппер, Т. Кун және И. Лакатош еңбектерінің негізінде кешенді түрде талданады. Зерттеудің басты мақсаты – ғылымның даму логикасын, оның реалдықты бейнелеу қабілетін және ғылыми рационалдылықтың тарихи эволюциясын түсіндіруде аталған ойшылдардың көзқарастарын салыстыра қарастыру. Поппер ұсынған фальсификационизм тұжырымдамасы ғылыми теориялардың ақиқатқа жақындау процесін сыни тексеру мен теріске шығару қағидасы арқылы түсіндіреді. Ал Т. Кун ғылым дамуын біртұтас сызықтық эволюция емес, «қалыпты ғылым» мен «ғылыми революциялар» арасындағы ауысулар арқылы жүретін парадигмалық өзгерістер жүйесі ретінде сипаттайды. Лакатош болса осы екі тұжырымдаманы біріктіріп, ғылыми зерттеу бағдарламалары әдіснамасын ұсынды, онда ғылым дамуының рационалды әрі тарихи сипаты үйлестіріледі.

Мақалада әрбір философтың реалдықты түсіндіру тәсілі, ғылыми ақиқаттың шарттары және ғылыми білімнің қоғаммен байланысы тұрғысынан айырмашылықтары мен ортақ бағыттары көрсетіледі. Авторлар көзқарастарын салыстыра отырып, ғылыми теориялардың тарихи және әлеуметтік контекстін ашуға баса назар аударылады. Нәтижесінде, ғылыми танымның дамуы үздіксіз эволюциялық сипатта жүретінімен қатар, оның мазмұны үнемі теориялық және әдіснамалық өзгерістерге ұшырап отыратыны дәлелденеді. Лакатоштың бағдарламалық моделі Поппер мен Кун идеяларының синтезі ретінде

қарастырылып, қазіргі ғылым философиясындағы рационалдылық пен релятивизм арасындағы тепе-теңдікті табуға мүмкіндік беретіні тұжырымдалады.

Кілтті сөздер: ғылыми теория, реалдық, фальсификационизм, парадигма, зерттеу бағдарламасы, ғылыми рационалдылық, эпистемологиялық релятивизм.

Кіріспе

Ғылыми білім мен реалдық арасындағы қатынас – XX ғасырдағы ғылым философиясының өзекті мәселелерінің бірі. Ғылым тек фактілер жиынтығы емес, ол – адамзаттың реалдықты тануға бағытталған рухани және рационалды қызметінің нысаны. Осы тұрғыда К. Поппер, Т. Кун және И. Лакатош ұсынған модельдер ғылыми танымның логикалық, тарихи және әлеуметтік сипатын әртүрлі қырынан түсіндіреді.

Ғылыми теориялар мен реалдықтың арақатынасы – XX ғасырдың ғылым философиясындағы ең күрделі әрі орталық мәселелердің бірі. Ғылым, бір жағынан, объективті шындықты танудың рационалды тәсілі ретінде қарастырылса, екінші жағынан, ол әлеуметтік контексті, мәдени нормалар мен парадигмалық құрылымдарға тәуелді танымдық қызмет ретінде де сипатталады. Сондықтан ғылымның дамуын тек эмпирикалық фактілердің жинақталуы немесе техникалық прогрестің нәтижесі ретінде түсіндіру жеткіліксіз. Ол – дүниетанымдық және методологиялық деңгейде үздіксіз өзгеріп отыратын интеллектуалдық процесс [1, 415-6.].

XX ғасырдың екінші жартысында ғылымның мәні мен құрылымын талдауға бағытталған философиялық пікірталастардың негізгі өкілдері – Карл Поппер, Томас Кун және Имре Лакатош болды. Бұл ойшылдардың еңбектері ғылыми білімнің эволюциясын, ақиқатқа жету жолдарын және теориялық негіздердің өзгеріс сипатын әртүрлі тұрғыда түсіндіреді. Поппер ғылымды фальсификация қағидасына негізделген рационалды сынның саласы ретінде қарастырды. Оның көзқарасында ғылым реалдыққа жақындаудың үздіксіз процесі болып саналады.

Томас Кун, керісінше, ғылымның даму логикасын революциялық сипатта түсіндіріп, парадигмалар ауысуы арқылы жаңа ғылыми көзқарастардың қалыптасатынын дәлелдеді. Ол ғылыми қауымдастықтың әлеуметтік және тарихи рөлін ерекше атап өтті. Имре Лакатош болса, осы екі бағытты біріктіруге ұмтылып, ғылыми-зерттеу бағдарламаларының әдіснамасын жасады. Бұл тәсіл ғылымның тарихи сабақтастығын сақтай отырып, рационалдылық пен эволюция ұғымдарын үйлестіруге бағытталды.

Осылайша, Поппер, Кун және Лакатош ұсынған модельдер ғылыми теориялардың ақиқатқа, реалдыққа және әлеуметтік-тарихи контекстке қатынасын түсінуде үш түрлі, бірақ өзара байланысты қырларды көрсетеді. Мақаланың негізгі мақсаты – осы үш ойшылдың көзқарастарын салыстыра талдау арқылы ғылыми танымның логикасы мен онтологиялық бағдарын айқындау. Бұл салыстырмалы талдау ғылыми білімнің тек когнитивтік емес, сонымен қатар мәдени және әлеуметтік табиғатын да тереңірек түсінуге мүмкіндік береді.

Материалдар мен әдістері

Бұл зерттеу постпозитивистік философия контексінде ғылыми білім мен реалдық арасындағы өзара байланысты талдауға бағытталған. Зерттеудің әдіснамалық негізі ретінде ғылыми рационализм мен тарихи-ғылыми реконструкция тәсілдері алынған. Негізгі әдіснамалық бағдарлар К. Поппердің фальсификационизмі, Т. Кунның парадигмалық теориясы және И. Лакатоштың ғылыми-зерттеу бағдарламаларының методологиясы арқылы айқындалады. Бұл тәсілдер ғылым дамуының логикалық және тарихи өлшемдерін біріктіре отырып, ғылыми ақиқаттың салыстырмалы және эволюциялық сипатын түсіндіруге мүмкіндік береді [1, 416-б.].

Зерттеу барысында келесі әдістер қолданылды: – Салыстырмалы-талдамалық әдіс – Поппер, Кун және Лакатош теорияларының ұқсастықтары мен айырмашылықтарын анықтау үшін; – Тарихи-философиялық әдіс – ғылыми танымның даму контекстін және оның әлеуметтік-мәдени алғышарттарын талдау үшін; – Логикалық талдау әдісі – ғылыми теориялардың құрылымдық және методологиялық негіздерін зерделеу үшін; – Герменевтикалық тәсіл – философиялық мәтіндердің мағынасын ашу және олардың ғылыми рационалдылық туралы көзқарастарын түсіндіру үшін.

Материалдық база ретінде К. Поппердің «The Logic of Scientific Discovery» (1934), Т. Кунның «The Structure of Scientific Revolutions» (1962), және И. Лакатоштың «The Methodology of Scientific Research Programmes» (1978) атты еңбектері пайдаланылды. Сонымен қатар, қазіргі заманғы философия тарихы мен ғылым философиясы саласындағы зерттеулер мен аналитикалық еңбектерге сүйенілді.

Осы әдіснамалық негіз бен материалдық деректер жиынтығы ғылыми теориялар мен реалдық арасындағы қатынасты кешенді түрде қарастыруға және постпозитивистік көзқарастардың өзара байланысын ашуға мүмкіндік береді.

Нәтижелер және талқылау

Ғылым мен реалдық арасындағы байланыс философия тарихында әр дәуірде түрліше түсіндіріліп келді. Антикалық кезеңде реалдық – болмыстың өзімен теңестірілсе, Жаңа дәуірде ол танымның нәтижесі

ретінде қарастырылды. XX ғасырда бұл мәселе жаңа деңгейге көтеріліп, ғылыми білімнің құрылымы мен дамуының ішкі логикасын талдауға басымдық берілді. Осы тұрғыда ғылым философиясы тәжірибелік тексеру мен логикалық негіздемеден бөлек, теориялардың әлеуметтік және мәдени контекстін зерттеу бағытына бет бұрды [8, 480-б.].

Ғылыми теориялардың реалдыққа қатынасы, бір жағынан, эпистемологиялық мәселе болып саналады — яғни, біз дүниені қалай және қандай негізде танып-білеміз деген сұраққа жауап береді. Екінші жағынан, бұл онтологиялық мәселе, өйткені ол шындықтың өзі бар ма, жоқ па, және ғылым оны қаншалықты дәл бейнелей алады деген түбірлі философиялық сауалға тіреледі. Осы екі өлшемнің қиылысында ғылыми рационалдылықтың табиғаты айқындалады [4, 254-б.].

К. Поппердің көзқарасы бойынша, ғылымның басты мақсаты – абсолютті ақиқатты табу емес, керісінше, қателіктерді анықтау және оларды жеңу арқылы реалдыққа жақындау. Бұл позиция ғылымды үздіксіз сын мен тексерудің саласы ретінде қарастырады. Поппердің фальсификационизмі ғылымның логикалық негізін қамтамасыз етсе де, ол ғылымның тарихи және әлеуметтік аспектілерін елемейді.

Т. Кун осы кемшілікті ескеріп, ғылымды әлеуметтік-тарихи құбылыс ретінде сипаттады. Оның «парадигма» ұғымы ғылыми қауымдастықтың ортақ сенімдері мен әдіснамалық ұстанымдарын бейнелейді. Кунның пікірінше, ғылымның дамуы біртіндеп емес, революциялық секірістер арқылы жүзеге асады. Бұл көзқарас реалдықты тұрақты категория ретінде емес, парадигмалық шеңбермен шартталған ұғым ретінде түсінуге әкеледі [2, 210-б.].

Ал И. Лакатош Поппер мен Кунның арасындағы методологиялық қайшылықты еңсеруге тырысып, ғылымды бәсекелес зерттеу бағдарламаларының жүйесі ретінде сипаттады. Ол ғылыми дамуды тарихи процестің логикасымен байланыстыра отырып, бір бағдарлама екіншісінен тек эмпирикалық дәлелдермен ғана емес, теориялық өнімділігі арқылы да ерекшеленетінін көрсетті. Лакатоштың тұжырымы ғылымның эволюциялық және рационалды сипатын үйлестіруге бағытталды.

Осы үш ойшылдың көзқарастарын салыстыру бүгінгі философиялық және ғылыми талдаулар үшін ерекше маңызды. Біріншіден, олардың идеялары ғылыми рационалдылық пен реалдық арасындағы диалектикалық байланысты ашып көрсетеді. Екіншіден, бұл салыстырмалы зерттеу ғылыми білімнің логикалық, тарихи және әлеуметтік өлшемдерінің өзара тоғысуын айқындауға мүмкіндік береді. Үшіншіден, қазіргі постпозитивистік

философия контекстінде бұл бағыттар ғылым мен қоғамның өзара ықпалын түсінудің методологиялық кілті болып саналады.

Осыған байланысты зерттеудің мақсаты – К. Поппер, Т. Кун және И. Лакатоштың ғылыми теориялар мен реалдыққа қатысты көзқарастарын салыстырмалы түрде талдау, олардың айырмашылығы мен сабақтастығын анықтау және ғылым дамуының философиялық сипатын жаңа тұрғыдан ашып көрсету.

Поппердің ойынша, ғылымның негізгі мақсаты – реалдыққа жақындау, алайда ешбір теорияны түпкілікті ақиқат деп санауға болмайды. Ол индукцияны сынап, ғылымның дамуын фальсификация қағидасымен сипаттады: теория ғылыми болуы үшін оны жокқа шығару мүмкін болуы керек. Демек, реалдыққа жетудің шарты – қателесуге мүмкіндік беру және сын тұрғысынан тексеру.

Поппер үшін реалдық – «жақындасу үдерісі». Ғылыми теориялар шындықты дәл бейнелемесе де, олар оны барған сайын нақтырақ сипаттайды. Бұл – реалистік, бірақ сыни көзқарас.

Карл Поппер (1902–1994) – XX ғасырдағы ғылым философиясының ең ықпалды өкілдерінің бірі. Ол неопозитивистік верификация қағидасына қарсы шығып, ғылымның логикасын түсіндірудің жаңа негізін ұсынды. Поппердің пікірінше, ғылымның мәні индукцияға немесе бақылау нәтижелерін жинақтауға емес, сыни рационализмге сүйенеді. Яғни, ғылыми теориялардың құндылығы олардың дәлелденуінде емес, жалғандану (фальсификация) мүмкіндігінде жатыр.

Поппер ғылымды «гипотезалар мен теріске шығарулар» жүйесі ретінде қарастырды. Ғалым белгілі бір құбылысты түсіндіретін болжам ұсынады, ал кейін ол тәжірибелік тексеруден өтеді. Егер болжам эксперимент нәтижелерімен үйлеспесе, теория жокқа шығарылады немесе жетілдіріледі. Осылайша, ғылыми білім қателіктерді анықтау және оларды түзету арқылы дамиды. Бұл үдеріс Поппердің атақты формуласы арқылы сипатталады: «Қателесуге батылдық және сынға ашықтық».

Фальсификация қағидасының басты мақсаты – ғылым мен метафизиканы шектеу. Поппердің айтуынша, метафизикалық пайымдар фальсификацияланбайтындықтан, олар ғылыми сана шеңберінен тыс қалады. Осы арқылы ол ғылыми рационалдың шекарасын нақтылап, ғылымның логикалық критерийін орнатты.

Поппер үшін ғылымның құндылығы оның ақиқатқа толық жетуінде емес, қателіктерді анықтап, оларды түзету қабілетінде жатыр. Ол ғылыми білімді «сынақтан өтуі мүмкін гипотезалар жүйесі» деп сипаттады. Демек, ғылым – бұл шындыққа жақындау процесі, яғни *verisimilitude* («ақиқатқа

ұқсастық») идеясы. Ғылыми теориялар абсолютті ақиқат емес, тек уақытша қабылданған түсіндірулер болып саналады, олар жаңа деректер немесе эксперименттік нәтижелер пайда болған сайын қайта қаралуы мүмкін[1].

Поппер позитивистік индукция қағидасын да сынға алды. Оның пікірінше, индукция арқылы жалпы заңдылыққа жету логикалық тұрғыдан мүмкін емес, өйткені қаншама көп бақылаулар жасалса да, олар болашақта қарсы мысалдың пайда болуын жокқа шығара алмайды. Сондықтан ғылыми білім әрқашан гипотетикалық және сынаққа тәуелді болмақ.

Осы тұрғыда Поппердің көзқарасы ғылыми рационалдылықты динамикалық үдеріс ретінде түсіндіреді: ғылым бір сәттік ақиқат емес, үздіксіз «сынау мен теріске шығару» арқылы дамиды жүйе. Бұл көзқарас кейінгі ғылыми философияға, әсіресе Томас Кун мен Имре Лакатош еңбектеріне зор әсер етті.

Поппердің көзқарасы бойынша, абсолютті ақиқатқа жету мүмкін емес, бірақ ғылыми теориялар реалдыққа барған сайын жақындай түседі. Бұл идея оның «ақиқатқа жақындау» (*verisimilitude*) тұжырымында көрініс табады. Ғылым реалды, нақты дүниені толық бейнелей алмайды, алайда сыннан өткен әрбір жаңа теория алдыңғысына қарағанда нақтырақ және кеңірек түсінік береді. Сондықтан Поппер үшін реалдық – ашық үдеріс, яғни ол ешқашан толық иеленбейтін, бірақ үнемі ұмтылуға тұрарлық мақсат.

Поппердің тұжырымдамасы ғылыми рационалдылықтың эволюциялық сипатын көрсетті. Ол ғылымды жабық жүйе емес, өзін-өзі түзететін, динамикалық құрылым деп түсіндірді. Бұл көзқарас ғылымды догматизмнен арылтып, танымның сыни және шығармашылық сипатын алға тартты.

Сонымен бірге Поппердің теориясы кейінгі философтар тарапынан сынға ұшырады. Т. Кун оның тарихи контексті ескермейтінін, ал И. Лакатош тым идеалистік рационалдылыққа сүйенетінін атап өтті. Дегенмен, Поппердің фальсификационизмі ғылым философиясында методологиялық революция жасап, ғылыми теорияларды тексерудің логикалық-эпистемологиялық негізін қалаған тұжырымдамалардың бірі болып қала береді.

Поппердің философиялық жүйесі ғылым мен реалдықтың арақатынасын сыни рационализм негізінде түсіндіруге бағытталған. Ол позитивистер ұсынған верификация қағидасының шектеулігін көрсете отырып, ғылыми теориялар ешқашан түпкілікті дәлелденбейді, тек уақытша расталады немесе теріске шығарылады деп есептеді. Осы тұрғыдан фальсификация ғылымның басты критерийіне айналды: егер теория жалғандануға бейім болса, ол ғылыми; ал егер оны ешбір тәжірибе жокқа шығара алмаса, ол метафизикалық сипатта болады.

Поппердің көзқарасында ғылыми білімнің мәні – догмалық сенімде емес, үздіксіз сынауда. Ғылым ешқашан абсолютті ақиқатқа жетпейді, бірақ ол шындыққа жақындау бағытында дамиды. Бұл үдеріс «сынау арқылы ілгерілеу» (*progress through criticism*) қағидасымен бейнеленеді. Әрбір жаңа теория өзінен бұрынғыны толық жоққа шығармайды, керісінше, оның әлсіз тұстарын айқындап, неғұрлым кең және терең түсіндіру ұсынады.

Фальсификация қағидасының маңызды салдары – ғылым мен идеологияның айырмашылығын айқындау. Поппердің пікірінше, идеологиялық жүйелер өз ұстанымдарын сынауға ешқашан жол бермейді, сондықтан олар ғылыми емес. Ал шынайы ғылым өз негіздерін де сұраққа ала алады. Осы тұрғыдан қарағанда, ғылымның этикалық өлшемі де бар: ол ашықтықты, адалдықты және сыни ойлауды талап етеді.

Поппер ғылымды адамзаттың интеллектуалдық еркіндігінің көрінісі ретінде қарастырды. Оның ойынша, ғылымның дамуы тек эмпирикалық дәлелдермен ғана емес, сонымен бірге пікірталас мәдениетімен, яғни *сынға ашық қоғаммен* тығыз байланысты. Бұл идея кейінірек оның әйгілі еңбегі – «*Ашық қоғам және оның жаулары*» атты кітабында тереңдетіле талданады. Мұнда Поппер тоталитарлық және догматикалық жүйелерді ғылыми ойлауға қарсы құбылыс ретінде сипаттайды.

Осылайша, фальсификация қағидасы тек әдіснамалық емес, сонымен қатар гуманистік және этикалық мазмұнға ие болды. Ол ғылымның дамуын еркін пікірталас пен сыншыл рационализмге сүйенген қоғамның жағдайында ғана мүмкін деп есептейді. Ғылыми теориялар уақытша және өзгермелі болғанымен, ғылыми ізденіс процесі – ақиқатқа ұмтылудың ең әділетті әрі ашық жолы.

Поппердің бұл қағидалары XX ғасыр философиясында ғылыми рационализмнің жаңа үлгісін қалыптастырды және ғылымды қоғамдағы идеологиялық қысымнан қорғаудың философиялық негізін қалады.

Сонымен қатар, Поппер ғылыми теориялардың тарихилығын мойындамағаны үшін сыналды. Оның тұжырымдамасы ғылымды логикалық жүйе ретінде түсіндіреді, бірақ нақты тарихи процестердегі әлеуметтік және мәдени факторларды елемейді. Т. Кун мен П. Фейерабенд сияқты кейінгі философтар ғылымның дамуы тек логикалық сынмен шектелмейтінін, онда қауымдастықтың дәстүрлері мен парадигмалық құрылымдарының рөлі зор екенін көрсетті [2, 211-6.].

Дегенмен, Поппердің еңбегі ғылым философиясын жаңа сапаға көтерді. Ол ғылыми теориялардың реалдыққа қатынасын рационалды скептицизм тұрғысынан негіздеді. Поппердің ойынша, реалдық — біздің білімімізден тәуелсіз объективті болмыс, бірақ оған жету жолы тек сын мен қателіктер

арқылы мүмкін. Бұл идея қазіргі постпозитивистік философияның, атап айтқанда Лакатош пен Кун еңбектерінің методологиялық іргетасын қалады.

Сонымен, Карл Поппердің фальсификация қағидасы ғылыми рационалдылықтың жаңа моделін ұсынды. Ол ғылымды тұйық білім жүйесінен ашық, өзін-өзі түзететін динамикалық құрылымға айналдырды. Осы арқылы Поппер ғылыми теориялар мен реалдық арасындағы диалектикалық байланысты айқын көрсетіп, ғылым философиясын тек танымның формальды логикасынан гөрі адамзаттың сыни және шығармашылық ойлау қабілетін бейнелейтін рухани әрекет ретінде қарастырды.

Кун ғылым тарихына жаңа көзқарас енгізіп, парадигма ұғымын орталық категорияға айналдырды. Оның пікірінше, ғылым үздіксіз даму жолымен емес, ғылыми революциялар арқылы өзгереді [2, 89-6.]. «Қалыпты ғылым» кезеңінде зерттеушілер ортақ парадигма шеңберінде жұмыс істейді, ал дағдарыс кезінде жаңа парадигма ескі жүйені алмастырады [2; 9].

Кунның бұл көзқарасы ғылымды таза рационалды және кумулятивті процесс ретінде түсіндіретін дәстүрлі ұстанымдарға қарсы шықты. Оның ойынша, ғылымның дамуы логикалық немесе индуктивті ережелерге емес, тарихи және әлеуметтік факторларға тәуелді. Ғалымдар деректерді бейтарап түрде емес, өздерінің парадигмаларының шеңберінде түсіндіреді. Сондықтан бір парадигмадан екіншісіне өту тек жаңа фактілердің жиналуымен емес, ғылыми қауымдастықтың ойлау тәсілінің түбегейлі өзгеруімен байланысты.

Кун мұны «парадигмалық төңкеріс» деп атады. Мысалы, Коперниктің гелиоцентрлік жүйесі немесе Эйнштейннің салыстырмалылық теориясы – тек жаңа деректердің нәтижесі емес, бүкіл ғылыми көзқарастың қайта құрылуының көрінісі. Осындай өзгерістер кезінде ғылыми тіл, ұғымдар және әдістер жүйесі де түбегейлі өзгереді, ал бұл өз кезегінде жаңа шындық бейнесін қалыптастырады.

Кунның тұжырымдамасы ғылыми рационалдылықты әлеуметтік және тарихи контексте түсіндірудің негізін қалады. Ол ғылымды жеке генийлердің немесе ақиқатқа бағытталған «бейтарап» ізденістің нәтижесі емес, ғылыми қауымдастықтың мәдени нормалары мен құндылықтарына тәуелді ұжымдық қызмет ретінде сипаттады.

Сонымен қатар, Кун ғылыми теориялардың арасындағы салыстырмалылық (*incommensurability*) мәселесін көтерді. Яғни, әртүрлі парадигмалар бір-бірімен толық салыстырылмайды, себебі олардың терминологиялық және әдіснамалық базалары әр түрлі. Бұл идея ғылыми шындықтың абсолюттілігіне күмән тудырып, оны контекстуалды және динамикалық ұғым ретінде ұсынды [2; 10].

Осылайша, Кунның еңбектері ғылым философиясына әлеуметтік және мәдени өлшем енгізіп, ғылыми білімнің тарихи шарттылығын айқындады. Дегенмен, оның көзқарасы шектен тыс релятивизмге ұрыну қаупін де туғызды. Осы сынға жауап ретінде Имре Лакатош Кун мен Поппер идеяларын біріктіріп, ғылым дамуының неғұрлым үйлесімді моделін ұсынды.

Кунның парадигмалар туралы тұжырымдамасы ғылым тарихын түсіндірудің жаңа тәсілін ұсынды. Ол ғылымды тек логикалық заңдарға бағынатын рационалды жүйе ретінде емес, күрделі әлеуметтік-мәдени құбылыс ретінде қарастырды. Кунның пайымдауынша, ғалымдардың қабылдаған парадигмасы олардың не нәрсені «факт» деп мойындайтынын, қандай сұрақтарды маңызды деп санайтынын және қандай әдістерді қолданатынын анықтайды. Осы себепті ғылымның дамуы тек жаңа мәліметтердің жиналуына емес, ғалымдар қауымдастығының дүниетанымдық өзгерісіне тәуелді.

Парадигма тек теориялар жиынтығы емес, ол ғылыми қызметтің нормалары мен құндылықтарын да қамтиды. Яғни, Кун ғылымды мәдени феномен ретінде сипаттайды: әрбір парадигма белгілі бір дәуірдің интеллектуалдық ахуалын, ғылыми тілді және ойлау стилін бейнелейді. Сондықтан ғылымдағы «революция» – бұл тек ғылыми фактілердің өзгерісі емес, бүкіл дүниетанымның түбегейлі ауысуы [8, 481-б.].

Кунның бұл идеялары ғылымның объективтілігі туралы дәстүрлі ұғымдарға түбегейлі сын болды. Ол «абсолютті реалдық» ұғымының орнына «парадигмалық реалдық» түсінігін ұсынды. Яғни, реалдықтың өзі ғалымның парадигмасына тәуелді түрде анықталады. Осыдан ғылым тарихында бір ғана дұрыс бағыт емес, әр дәуірдің өзіндік «ақиқаты» бар деген қорытынды шығады.

Алайда Кунның бұл тұжырымдары бірқатар сынға ұшырады. Кейбір зерттеушілер оның көзқарасы ғылымның релятивизмге ұрынуына әкеледі деп есептеді, өйткені ол объективті критерийлердің болуын теріске шығарады. Дегенмен, Кун үшін бұл әлсіздік емес, керісінше ғылымның тірі және әлеуметтік табиғатының дәлелі болды. Ғылым қоғамнан, мәдениеттен және тілден оқшау емес, солардың шеңберінде өмір сүріп, дамиды.

Осылайша, Кун ғылымның дамуын тарихилық пен әлеуметтік шарттылық тұрғысынан түсіндіру арқылы ғылыми рационализмнің жаңа түрін ұсынды. Бұл бағыт кейін Имре Лакатоштың ғылыми-зерттеу бағдарламалары теориясында өз жалғасын тапты, онда рационалдық пен тарихилықтың үйлесімді үлгісі жасалды.

Томас Кунның еңбектері ғылым философиясына түбегейлі жаңа бағыт әкелді. Ол ғылымның дамуын үздіксіз кумулятивті процесс ретінде емес, белгілі бір кезеңдік және төңкерістік сипаттағы құбылыс ретінде сипаттады.

Оның басты еңбегі – «*Ғылыми революциялардың құрылымы*» (1962) – ғылым тарихына парадигмалық көзқарастың негізін қалады.

Кунның пікірінше, ғылым дамуының әр кезеңі белгілі бір парадигманың үстемдігімен анықталады. Парадигма – бұл ғылыми қауымдастық қабылдаған теориялар, әдістер, үлгілер және дүниетанымдық бағдарлар жиынтығы. Ол ғалымдардың нені зерттеу керек, қандай сұрақ қою керек және нәтижелерді қалай түсіндіру қажет екендігін белгілейді. «Қалыпты ғылым» кезеңінде зерттеушілер осы парадигма аясында жұмыс істеп, бар теорияны нақтылай түседі. Алайда уақыт өте келе парадигманың түсіндіре алмайтын деректері мен қарама-қайшылықтары көбейеді. Мұндай жағдайда дағдарыс туындап, жаңа ғылыми көзқарас – жаңа парадигма пайда болады.

Кун бұл процесті ғылыми революция деп атады. Ғылыми революция кезінде ескі парадигма жаңа теориямен алмастырылып, ғылыми қауымдастықтың дүниетанымдық негіздері түбегейлі өзгереді. Мысалы, Коперниктің гелиоцентрлік жүйесі немесе Эйнштейннің салыстырмалылық теориясы осындай парадигмалық ауысулардың классикалық үлгісі болып саналады.

Кунның түсінігінде реалдық – объективті және теориядан тәуелсіз құбылыс емес, керісінше, әрбір парадигма шеңберінде анықталатын түсінік. Бұл ұстаным эпистемологиялық релятивизмге жол ашады: яғни ақиқат пен шындық белгілі бір тарихи және мәдени контекстке, сондай-ақ ғылыми қауымдастықтың қабылдаған нормалары мен құндылықтарына тәуелді. Кунның айтуынша, әр түрлі парадигмалар өзара өлшемдес емес (incommensurable), себебі олардың терминологиясы мен логикалық құрылымы әр түрлі. Осы себепті бір парадигманың шындығын екіншісінің критерийімен бағалау мүмкін емес.

Дегенмен, Кун ғылымның толық иррационалды немесе субъективті екенін мойындамайды. Оның пікірінше, әрбір жаңа парадигма өз дәуірінде тиімдірек түсіндіру мүмкіндіктерін ұсынады, яғни ғылым белгілі бір тарихи жағдайда өзінің ішкі логикасына сай дамиды. Осылайша, ғылымның прогресі абсолютті ақиқатқа емес, танымның тереңдеуіне және ұғымдық кеңеюіне бағытталған.

Кунның парадигма тұжырымдамасы ғылымның әлеуметтік және мәдени аспектілерін философиялық талдауға енгізіп, ғылыми білімді тарихи контексті бар жүйе ретінде түсіндіруге мүмкіндік берді. Бұл идея кейіннен Имре Лакатоштың зерттеу бағдарламаларының методологиясында әрі қарай дамытылып, рационалдық пен тарихилық арасындағы үйлесімді байланыстың жаңа моделін қалыптастырды.

Лакатош Поппер мен Кун идеяларын біріктіруге талпынып, ғылыми-зерттеу бағдарламалары тұжырымдамасын ұсынды. Ол ғылым дамуын бір ғана теория немесе парадигма арқылы емес, өзара бәсекелес бағдарламалар

жүйесі арқылы түсіндірді [3, 118-б.]. Әрбір бағдарлама «қатты өзек» және «қорғаныс белдеуі» элементтерінен тұрады: өзекке сын келтірілмейді, ал белдеу тәжірибелік фактілерге бейімделеді.

Лакатош үшін реалдыққа ұмтылу – прогрессивті бағдарламалардың теориялық және эмпирикалық жетістіктерімен өлшенеді. Ол Кунның тарихи релятивизмін жұмсартып, Поппердің рационализмін сақтап қалуға тырысты.

Имре Лакатош (1922–1974) – XX ғасырдың ғылым философиясындағы ең ықпалды ойшылдардың бірі. Ол ғылымның дамуын түсіндіруде Карл Поппер мен Томас Кунның идеяларын біріктіріп, ғылыми-зерттеу бағдарламаларының методологиясы деп аталатын тұжырымдаманы ұсынды. Лакатоштың философиясы постпозитивистік дәстүрдің маңызды бағыты ретінде ғылымдағы рационалдылық пен тарихилықтың өзара байланысын көрсетуге бағытталды.

Лакатоштың негізгі идеясы – ғылым бір ғана теориялар тізбегі түрінде емес, өзегін (немесе «қатты ядросын») және оны қорғайтын көмекші гипотезалар жүйесін қамтитын зерттеу бағдарламалары арқылы дамиды. Бұл тұжырымдамада ғылымның даму процесі Кун сипаттағандай төңкерістік емес, бірақ Поппер айтқандай үздіксіз сын мен түзетулер арқылы жүреді.

«Қатты ядро» – бағдарламаның өзгермейтін теориялық негізі. Оны ғалымдар фальсификациядан қорғайды және берік ұстайды. Ал «қорғаныс белдеуі» (protective belt) тәжірибеден туындайтын қиындықтарға жауап ретінде үнемі бейімделіп, түзетіліп отырады.

Лакатош зерттеу бағдарламаларын екіге бөледі:

- Прогрессивті бағдарлама – жаңа болжамдар ұсынып, жаңа фактілерді сәтті түсіндіреді;
- Деградацияланған бағдарлама – тек бұрыннан белгілі фактілерді кейіннен түсіндірумен шектеледі.

Ғылымның дамуы осы бағдарламалардың бәсекесі арқылы жүзеге асады: әлсіз, деградацияланған бағдарлама біртіндеп күшті, прогрессивті бағдарламамен ауысады. Бұл үдеріс бір мезеттегі революция емес, эволюциялық сипаттағы интеллектуалды қозғалыс ретінде түсіндіріледі.

Лакатоштың философиясы ғылымды тек логикалық дәлелдеу жүйесі ретінде ғана емес, тарихи және әлеуметтік контекстке тәуелді рационалды процесс ретінде қарастырады. Ол Кун сияқты ғылымның тарихи шарттылығын мойындай отырып, Поппер сияқты ғылыми рационалдылық пен сын қағидасын сақтап қалды. Осылайша, Лакатош ғылымды не толық релятивті, не қатаң логикалық жүйе емес, олардың арасындағы үйлесімді динамика ретінде сипаттады.

Сонымен, Имре Лакатоштың философиясы ғылыми білімнің дамуын түсіндіруде маңызды синтездік үлгі ұсынады. Оның идеялары қазіргі постнеклассикалық ғылым философиясында да өз маңызын жоғалтқан жоқ, себебі ол ғылымның логикалық құрылымын да, әлеуметтік табиғатын да терең түсіндіруге мүмкіндік береді.

Имре Лакатош философиясы ғылым дамуының логикасы мен тарихының арақатынасын түсіндіруге бағытталған ерекше әдіснамалық тұжырымдаманы ұсынады. Ол К. Поппердің фальсификационизм идеясын әрі қарай дамыта отырып, ғылыми білімнің дамуын тек жекелеген теориялардың сыналуы арқылы емес, тұтас ғылыми-зерттеу бағдарламаларының (research programmes) бәсекелестігі ретінде қарастырды.

Ғылым дамуы, Лакатош бойынша, зерттеу бағдарламаларының өзара бәсекелестігі арқылы жүреді. Бір бағдарлама прогрессивті болып, жаңа фактілерді болжай алады, ал екіншісі – дегенеративті сипатта болып, тек бұрынғы мәліметтерді түсіндіруге тырысады. Осылайша, ғылым біртіндеп дамиды, бірақ бұл даму революциялық секірістер мен эволюциялық түзетулердің үйлесімі ретінде көрінеді [3, 412-б.].

Лакатоштың көзқарасы Т. Кунның парадигма теориясы мен Поппердің фальсификационизмін үйлестіруге тырысқан «орта жол» әдіснамасы болып саналады. Ол ғылымның рационалды дамуын сақтай отырып, сонымен қатар оның тарихи және әлеуметтік контекстін де ескеруге шақырады.

Қазіргі постнеклассикалық ғылым жағдайында Лакатоштың идеялары өзекті болып саналады, себебі олар ғылыми білімнің күрделілігі мен көпдеңгейлі сипатын, сондай-ақ зерттеушілер қауымдастығының рөлін мойындайды.

Имре Лакатоштың философиясы қазіргі ғылым философиясында ерекше орын алады, себебі ол ғылым дамуының логикалық-методологиялық және тарихи аспектілерін біртұтас жүйеде қарастырды. Оның басты еңбегі – *«Ғылыми-зерттеу бағдарламаларының методологиясы»* (The Methodology of Scientific Research Programmes) – постпозитивистік бағыттың негізін нығайтқан еңбектердің бірі болып саналады.

Лакатош ғылымды тек қана жинақталған фактілер мен гипотезалардың жиынтығы емес, динамикалық әрі өзін-өзі түзетін жүйе ретінде түсіндіреді. Ол ғылым тарихында әрбір зерттеу бағдарламасы бір мезгілде теориялық тұтастық пен дамудың бағытын көрсететін құрал екенін дәлелдейді. Мұндай бағдарлама ұзақ уақыт бойы өмір сүре алады, өйткені оның «қатты өзегі» тәжірибе арқылы бірден жоққа шығарылмайды, ал «қорғаныс белдеуі» арқылы жаңа деректерге бейімделіп, икемделеді.

Лакатоштың көзқарасы ғылымның рационалдылығын тарихи эволюциямен үйлестіруге бағытталған. Егер Поппер үшін ғылыми білімнің дамуы теорияларды үздіксіз сынау және жоққа шығару арқылы жүрсе, ал Кун үшін ол парадигмалар арасындағы революциялық ауысулар түрінде көрінсе, Лакатош осы екі көзқарасты біріктіріп, ғылыми дамудың нақты тарихи процесін сипаттауға тырысты. Ол ғылымдағы өзгерістердің барлығы бірдей иррационалды немесе кездейсоқ емес екенін атап өтті: зерттеу бағдарламаларының ішкі логикасы бар, олар прогрессивті немесе дегенеративті бағытта қозғалады.

Прогрессивті зерттеу бағдарламасы жаңа болжамдар жасап, бұрын белгісіз фактілерді түсіндіре алса, дегенеративті бағдарлама керісінше, жаңа мәліметтерді тек соңынан түсіндіруге тырысады және жаңалық ашуға қабілетсіз болады. Осы тұрғыдан алғанда, ғылымның дамуы – бұл әртүрлі бағдарламалардың интеллектуалдық жарысы.

Қазіргі постнеклассикалық ғылымда, яғни көпдеңгейлі, пәнаралық және әлеуметтік факторлармен өзара байланысқан білім жүйесінде, Лакатоштың әдіснамалық үлгісі өзектілігін жоғалтқан жоқ. Ол ғылыми білімнің когнитивтік және әлеуметтік өлшемдерін біріктіруге мүмкіндік береді. Ғылым енді тек жеке ғалымның рационалды ойлауының нәтижесі емес, зерттеу қауымдастығының, әлеуметтік контекстің және тарихи факторлардың өзара әрекеттесуінің өнімі ретінде түсіндіріледі.

Сондықтан Лакатоштың концепциясы постнеклассикалық ғылымның рефлексивтік және өзіндік сынға бейім сипатын түсіндіруге маңызды. Оның идеялары қазіргі философиялық дискурста ғылымның парадигмалық ауысуларының табиғатын, рационалдылықтың шекараларын және ғылыми прогрестің өлшемдерін қайта қарауға мүмкіндік береді.

Имре Лакатоштың философиясы ғылымды қатаң логикалық жүйе мен тарихи дамудың синтезі ретінде түсіндіруге бағытталған. Оның ғылыми-зерттеу бағдарламаларының әдіснамасы қазіргі заманда ғылыми танымның құрылымын, оның өзгерістерінің заңдылықтарын және рационалдылықтың эволюциясын пайымдаудың тиімді құралы болып қала береді.

Имре Лакатоштың ғылым философиясындағы үлесі оның ғылыми білімнің дамуын түсіндіруге рационалдылық пен тарихи релятивизмнің арасындағы тепе-теңдікті сақтау талпынысынан көрінеді. Ол ғылымды таза эмпирикалық немесе логикалық процесс ретінде емес, динамикалық және әлеуметтік жүйе ретінде қарастырды. Бұл көзқарас ғылымның ішкі логикасы мен сыртқы әлеуметтік факторларының өзара әсерін мойындайды.

Лакатоштың тұжырымында ғылым дамуы үнемі тексеріс пен түзетуді қажет ететін ұжымдық интеллектуалды қызмет ретінде көрініс табады.

Зерттеу бағдарламалары арасындағы бәсекелестік ғылыми прогрестің қозғаушы күші болып саналады, ал ғалымдардың рөлі осы бағдарламаларды эмпирикалық және теориялық тұрғыда жетілдіруде. Бұл идея қазіргі ғылыми қауымдастықтардағы зерттеу институттарының, гранттық жүйелердің және көпсалалы жобалардың ұйымдастырылу логикасына сәйкес келеді.

Сонымен бірге, Лакатоштың концепциясы ғылымның тарихи сабақтастығын ерекше көрсетеді. Ол Кун сияқты парадигмалардың толық үзілуін қабылдамай, ғылымның дамуында жалғастық пен эволюция бар екенін дәлелдейді. Тіпті жаңа бағдарлама пайда болған жағдайда да ол алдыңғы теориялардың белгілі бір элементтерін сіңіріп, қайта өңдейді. Осы тұрғыдан, ғылым ешқашан «нөлден» басталмайды – ол әрдайым тарихи тәжірибенің негізінде дами береді.

Лакатоштың әдіснамасы постпозитивизмнің жалпы бағытымен үндеседі, себебі ол ғылыми білімнің релятивтілігі мен шарттылығын мойындай отырып, сонымен қатар рационалды бағалаудың критерийлерін сақтап қалады. Бұл тәсіл философияда «сындарлы релятивизм» деп аталады – яғни, реалдықтың түрлі түсіндірмелері мүмкін, бірақ олардың бәрін салыстыруға және бағалауға болатын ортақ логикалық өлшем бар.

Бүгінгі таңда Лакатоштың тұжырымдамасы ғылыми саясат пен білім философиясында да өзекті. Ғылыми-зерттеу бағдарламаларының логикасы қазіргі ғылымның күрделі құрылымына – мысалы, климаттың өзгеруі, биотехнология, жасанды интеллект сияқты көпқырлы мәселелерге – бейімделуге мүмкіндік береді. Мұндай салаларда ғылым тек фактілер жинағы емес, әлеуметтік жауапкершілік пен этикалық сана бар жүйе ретінде қарастырылады.

Осылайша, Имре Лакатоштың философиясы ғылымды тек теориялық танымның құралы ретінде емес, мәдени және әлеуметтік институт ретінде түсіндіруге жол ашады. Оның көзқарасы ғылыми рационалдылықтың тарихи, әлеуметтік және этикалық қырларын біріктіріп, қазіргі заманғы постнеклассикалық ғылым философиясының әдіснамалық негізін қалады.

Имре Лакатоштың ғылыми-зерттеу бағдарламалары туралы ілімі ғылым дамуының ішкі логикасын ашумен қатар, ғылыми танымның әлеуметтік және мәдени контекстін де ескеруге мүмкіндік береді. Оның пікірінше, ғылым – оқшау, бейтарап процесс емес, ол қоғамның құндылықтарымен, мүдделерімен және идеологиялық бағыттарымен тығыз байланысты. Сондықтан ғылыми прогресс тек рационалдық критерийлер арқылы ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік қабылдау мен ғылыми қауымдастықтың келісіміне де тәуелді.

Бұл тұрғыдан алғанда, Лакатоштың идеялары ғылымның постнекклассикалық кезеңіндегі ерекшеліктермен үндеседі. Қазіргі ғылымда зерттеу объектілері күрделеніп, көпдеңгейлі сипатқа ие болды, ал таным процесіне этикалық, саяси және экологиялық өлшемдер белсенді енуде. Мұндай жағдайда Лакатоштың зерттеу бағдарламалары туралы концепциясы ғылымдағы рационалды бағалау механизмін сақтай отырып, жаңа, көпөлшемді таным жүйесін сипаттауға мүмкіндік береді.

Ғылым дамуының логикасын түсіндіруде Лакатош енгізген «прогрессивті» және «дегенеративті» бағдарламалар ұғымдары ерекше маңызды. Егер зерттеу бағдарламасы жаңа болжамдар ұсынып, олар эмпириялық тұрғыдан расталса – ол прогрессивті деп есептеледі. Ал егер бағдарлама жаңа фактілерді түсіндіре алмай, тек бұрынғы теорияларды қорғаумен шектелсе – ол дегенеративті сипатта болады. Бұл критерий ғылыми рационалдылықты сақтаудың және жалған ғылымнан шынайы ғылымды ажыратудың маңызды тәсілі болып саналады.

Лакатоштың көзқарасы Поппер мен Кун идеяларының арасындағы методологиялық синтез ретінде де бағаланады. Ол Поппердің фальсификация қағидасын Кунның парадигмалық тұжырымдамасымен ұштастырып, ғылымның дамуын үздіксіз эволюция мен құрылымдық жаңарудың үйлесімі ретінде сипаттады. Осылайша, ғылымдағы өзгеріс – тек радикалды төңкеріс емес, сонымен қатар жинақталған білім мен тәжірибенің ілгері дамуы.

Имре Лакатоштың философиясы қазіргі ғылыми саясат пен білім беру жүйесінде де маңызды орын алады. Оның идеялары ғылыми зерттеулердің бағыттарын таңдауда инновациялық ойлауға, сын тұрғысынан бағалауға және зерттеу бағдарламаларының ішкі логикасын түсінуге негіз болады. Әсіресе, көппәндік (интердисциплинарлық) жобалар мен халықаралық ғылыми ынтымақтастық жағдайында Лакатош ұсынған тәсіл ғылымның тұтастығын сақтауға мүмкіндік береді.

Қорыта айтқанда, Имре Лакатоштың зерттеу бағдарламалары туралы тұжырымдамасы қазіргі заманғы ғылым философиясының іргелі бағыттарының бірі болып саналады. Ол ғылым дамуын тек эмпирикалық растаулардың жиынтығы ретінде емес, ұзақ мерзімді интеллектуалдық стратегия, мәдени құндылық және әлеуметтік процесс ретінде пайымдауға жол ашады. Лакатоштың көзқарасы арқылы ғылым тек шындықты іздеу емес, сонымен қатар адамзат өркениетінің өзін-өзі тану формасы ретінде көрініс табады.

Қорытынды

Поппер, Кун және Лакатоштың еңбектері ғылым философиясының әр кезеңін айқындады. Поппердің фальсификациясы – ғылыми әдістің логикалық

негізін, Кунның парадигмалары – тарихи және әлеуметтік шарттылығын, ал Лакатоштың бағдарламалары – рационалдылық пен тарихилықтың үйлесімін көрсетті. Ғылыми теориялар мен реалдық арасындағы байланыс тек логикалық дәлелдермен емес, сонымен қатар әлеуметтік және мәдени контекстермен де анықталады. Осылайша, ғылым – ақиқатқа апарар біртұтас, бірақ көпқырлы жол.

Қорыта келгенде, К. Поппер, Т. Кун және И. Лакатош ұсынған ғылымның дамуы туралы тұжырымдамалар XX ғасыр философиясының маңызды кезеңін айқындады және қазіргі постпозитивистік ойлаудың іргетасын қалады. Поппердің фальсификация қағидасы ғылымның рационалдық шекарасын белгілеп, теориялардың ғылыми мәртебесін бағалаудың логикалық критерийін ұсынды. Оның тұжырымдамасы ғылымды өзін-өзі сынайтын, үздіксіз жетілетін таным саласы ретінде қарастыруға мүмкіндік берді.

Томас Кунның парадигмалар эволюциясы туралы идеясы ғылым тарихына жаңа түсінік енгізді. Ол ғылыми дамуды бірізді прогресс емес, керісінше, белгілі бір парадигмалардың ауысуы арқылы жүретін күрделі тарихи процесс ретінде сипаттады. Осы арқылы Кун ғылыми білімнің әлеуметтік және мәдени өлшемдерін көрсетті, яғни реалдық әрбір парадигма аясында ғана анықталатынын дәлелдеді.

Имре Лакатош бұл екі көзқарасты үйлестіре отырып, ғылыми рационалдылық пен тарихи контекст арасындағы тепе-теңдікті сақтайтын зерттеу бағдарламаларының әдіснамасын ұсынды. Ол ғылымды ұзақ мерзімді интеллектуалдық стратегия ретінде қарастырып, оның дамуын прогрессивті және регрессивті бағдарламалардың күресі арқылы түсіндірді. Лакатоштың тұжырымы қазіргі ғылым философиясында маңызды рөл атқарып, постнекклассикалық ғылыми танымның әдіснамалық негіздерінің бірі болып қалыптасты.

Жалпы алғанда, Поппер, Кун және Лакатоштың идеялары ғылым мен реалдықтың арақатынасын жан-жақты ашып көрсетті. Олардың тұжырымдамалары ғылымды тек объективті білім жүйесі ғана емес, сонымен бірге әлеуметтік, мәдени және тарихи феномен ретінде түсіндіруге жол ашты. Бүгінгі таңда бұл көзқарастар ғылыми рационалдылықты қайта пайымдауға және заманауи ғылыми ойлаудың көпқырлы сипатын түсінуге мүмкіндік береді.

Осы үш ойшылдың көзқарастарын салыстырмалы тұрғыда қарастырғанда, олардың барлығы да ғылымды біртұтас, бірақ көпқырлы феномен ретінде түсінуге ұмтылғаны байқалады. Поппер ғылымның логикалық негізін анықтауға, Кун – оның тарихи және әлеуметтік сипатын ашуға, ал Лакатош – осы екі бағыттың методологиялық синтезін жасауға тырысты. Бұл бағыттар

өзара қайшылықта емес, керісінше, бірін-бірі толықтырып, ғылымның даму заңдылықтарын кешенді түрде түсіндіреді.

Қазіргі постнеклассикалық ғылым жағдайында бұл үш философтың идеялары ерекше мәнге ие. Ғылым енді тек объективті шындықты бейнелеу құралы емес, сонымен қатар әлеуметтік жауапкершілігі бар мәдени институт ретінде қарастырылады. Сондықтан ғылымның дамуын түсіну үшін оның логикалық-теориялық негіздерімен қатар, әлеуметтік, этикалық және тарихи аспектілерін де ескеру қажет. Бұл бағытта Лакатоштың зерттеу бағдарламаларының тұжырымдамасы өзектілігін жоғалтпай, жаңа ғылыми парадигмалардың пайда болуын түсіндірудің тиімді әдісі болып қала береді.

Сонымен, Поппер, Кун және Лакатош философияларының синтезі ғылым дамуының тұтас моделін ұсынады:

Поппер – ғылымның өзін-өзі сынау қабілетін көрсетті;

Кун – ғылыми қауымдастықтың мәдени-тарихи контекстін айқындады;

Лакатош – зерттеу бағдарламалары арқылы ғылымның эволюциялық және рационалды сипатын негіздеді.

Бұл идеялар жиынтығы бүгінгі ғылыми ойлаудың өзегіне айналып, зерттеу әдіснамасының жаңа түрлерін қалыптастыруға мүмкіндік беріп отыр. Сондықтан ғылым мен реалдықтың арақатынасын түсіндіруде постпозитивистік философия – қазіргі заманғы ғылым философиясының ең маңызды және құнды бағыттарының бірі болып саналады.

Осы тұрғыдан алғанда, Поппер, Кун және Лакатоштың көзқарастары ғылымның табиғатын түсіндіруде бір-бірін толықтыратын үш деңгейлі жүйе ретінде көрінеді. Поппер ғылыми рационалдылықтың логикалық негізін қалады; Кун ғылымның дамуындағы психологиялық және социологиялық факторлардың рөлін ашып берді; ал Лакатош олардың арасындағы тепе-теңдікті сақтап, ғылыми білімнің эволюциялық және бағдарламалық құрылымын түсіндірді. Мұндай көзқарас ғылымды тек танымдық жүйе ретінде ғана емес, өзін-өзі реттейтін және мәдени тұрғыда дамитын әлеуметтік институт ретінде қарастыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі ғылым философиясында бұл идеялар ғылыми зерттеулердің көпдеңгейлі құрылымын талдауда кеңінен қолданылады. Мәселен, климаттың өзгеруі, биотехнология, жасанды интеллект немесе әлеуметтік әділеттілік мәселелері сияқты заманауи зерттеу бағыттары тек эмпирикалық деректермен шектелмей, парадигмалық, методологиялық және этикалық өлшемдерді де қамтиды [5, 384-б.]. Бұл – Лакатоштың «қатты өзек» пен «қорғаныс белдеуі» арасындағы динамиканы көрсететін заманауи мысалдар.

Сонымен бірге, Поппердің фальсификационизмі мен Кунның парадигмалар теориясы ғылымның шындыққа қатынасы туралы түрлі, бірақ

бірін-бірі толықтыратын түсініктерді ұсынады. Поппер үшін шындық – танымдық идеал, яғни оған жақындау үшін ғылым үнемі өзін сынап отыруы тиіс. Кун үшін реалдық – нақты парадигма аясында ғана мәнге ие ұғым, ал Лакатош бұл екі көзқарасты үйлестіріп, реалдыққа ілгерілеуді зерттеу бағдарламаларының прогрессивті дамуы арқылы сипаттайды.

Осылайша, олардың теориялары ғылымның дамуын біржақты рационалдық немесе релятивистік тұрғыда емес, диалектикалық өзара әрекет ретінде көрсетеді. Ғылым – қателіктер мен түзетулердің, дәстүр мен жаңашылдықтың, рационалдылық пен әлеуметтік шарттылықтың күрделі өзара байланысы [7, 368-б.].

Қорытындылай келгенде, Поппер, Кун және Лакатоштың еңбектері ғылыми білімнің табиғаты мен реалдыққа қатынасын терең пайымдауға мүмкіндік берді. Олар ұсынған идеялар бүгінгі ғылым философиясының әдіснамалық негізін құрай отырып, қазіргі зерттеулердің көпқырлылығын, сыни ойлаудың маңызын және ғылымның адамзат өркениетіндегі рөлін айқындайды. Осы үш ойшылдың мұрасы – ғылымды тек білім жүйесі ретінде емес, мәдени және рухани прогрестің қозғаушы күші ретінде ұғынудың кілті.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 **Поппер, К.** Логика научного исследования. – М. : Республика, 2004. – 415 с.
- 2 **Кун, Т.** The Structure of Scientific Revolutions. – Chicago : University of Chicago Press, 1962. – 210 p.
- 3 **Лакатош, И.** Ғылыми-зерттеу бағдарламаларының методологиясы. – М. : Прогресс, 1995. – 412 б.
- 4 **Чалмерс, А.** Что такое наука? – М. : Прогресс, 1994. – 254 с.
- 5 **Фейерабенд, П.** Против метода : очерк анархистской теории познания. – М. : АСТ, 2007. – 384 с.
- 6 **Нагель, Э.** Структура науки. – М. : Прогресс, 1983. – 512 с.
- 7 **Кравец, А. Г.** Философия науки : история и современность. – СПб. : Питер, 2018. – 368 с.
- 8 **Гайденко, П. П.** Эволюция понятия науки (от античности до неклассической философии). – М. : Канон+, 2010. – 480 с.
- 9 **Радовель, И. В.** Постпозитивизм и современная наука. – М. : Академический проект, 2017. – 296 с.
- 10 **Лосев, А. Ф., Ильин, В. В.** История философии науки. – М. : Изд-во МГУ, 2015. – 358 с.

REFERENCES

- 1 **Popper, K.** Logika nauchnogo issledovaniya [The Logic of Scientific Discovery]. – Moscow : Respublika, 2004. – 415 p.
- 2 **Kuhn, T.** The Structure of Scientific Revolutions. – Chicago : University of Chicago Press, 1962. – 210 p.
- 3 **Lakatos, I.** Metodologiya nauchno-issledovatel'skikh programm [The Methodology of Scientific Research Programmes]. – Moscow : Progress, 1995. – 412 p.
- 4 **Chalmers, A.** Chto takoe nauka? [What Is This Thing Called Science?]. – Moscow : Progress, 1994. – 254 p.
- 5 **Feyerabend, P.** Protiv metoda: Ocherk anarkhistskoy teorii poznaniya [Against Method: Outline of an Anarchistic Theory of Knowledge]. – Moscow : AST, 2007. – 384 p.
- 6 **Nagel, E.** Struktura nauki [The Structure of Science]. – Moscow : Progress, 1983. – 512 p.
- 7 **Kravets, A. G.** Filosofiya nauki [Philosophy of Science]. – Saint Petersburg : Piter, 2018. – 368 p.
- 8 **Gaidenko, P. P.** Evolyutsiya ponyatiya nauki (ot antichnosti do neklassicheskoy filosofii) [The Evolution of the Concept of Science (from Antiquity to Non-Classical Philosophy)]. – Moscow : Kanon+, 2010. – 480 p.
- 9 **Radovel, I. V.** Postpozitivizm i sovremennaya nauka [Post-Positivism and Modern Science]. – Moscow : Akademicheskii Proekt, 2017. – 296 p.
- 10 **Losev, A. F., Ilyin, V. V.** Istoriya filosofii nauki [History of the Philosophy of Science]. – Moscow : Moscow State University Press, 2015. – 358 p.

25.11.25 ж. баспаға түсті.

02.02.26 ж. түзетулерімен түсті.

23.09.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

Г. Ж. Нұрышева¹, *М. К. Танатарова²

^{1,2}Қазақстан Республикасының ақпарат және қоғамдық даму министрлігі, Алматы.

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 25.11.25.

Поступило с исправлениями 02.02.26.

Принято в печать 23.09.26.

НАУЧНЫЕ ТЕОРИИ И РЕАЛЬНОСТЬ: СРАВНИТЕЛЬНОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ВЗГЛЯДОВ ПОППЕРА, КУНА И ЛАКАТОША

В данной статье комплексно рассматривается проблема соотношения научных теорий и реальности на основе концепций выдающихся философов науки XX века – К. Поппера, Т. Куна и И. Лакаатоша. Цель исследования заключается в сравнительном анализе их взглядов на логику развития науки, способность теорий отражать реальность и историческую эволюцию научной рациональности. Концепция фальсификационизма К. Поппера объясняет процесс приближения научных теорий к истине через принцип критической проверки и опровержения. Т. Кун, в свою очередь, описывает развитие науки не как линейную эволюцию, а как смену парадигм, происходящую через периоды «нормальной науки» и «научных революций». И. Лакаатош объединяет эти подходы, предлагая методологию научно-исследовательских программ, где сочетаются рациональный и исторический аспекты развития науки.

В статье анализируются различия и общие черты взглядов этих мыслителей с точки зрения объяснения природы научной истины, способов познания реальности и взаимодействия науки с обществом. Особое внимание уделяется историческому и социокультурному контексту формирования научных концепций. В результате показано, что развитие научного знания носит не только эволюционный, но и методологически трансформационный характер. Модель исследовательских программ Лакаатоша рассматривается как синтез идей Поппера и Куна, позволяющий найти баланс между рационализмом и релятивизмом в современной философии науки.

Ключевые слова: научная теория, реальность, фальсификационизм, парадигма, исследовательская программа, научная рациональность, эпистемологический релятивизм.

G. Zh. Nuryшева¹, *M. K. Tanatarova²

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University,

Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 25.11.25.

Received in revised form 02.02.26.

Accepted for publication 23.09.26.

SCIENTIFIC THEORIES AND REALITY: A COMPARATIVE STUDY OF THE VIEWS OF POPPER, KUHN, AND LAKATOS

This article provides a comprehensive analysis of the relationship between scientific theories and reality based on the concepts of three major philosophers of science of the 20th century – Karl Popper, Thomas Kuhn, and Imre Lakatos. The aim of the study is to conduct a comparative examination of their views on the logic of scientific development, the capacity of theories to reflect reality, and the historical evolution of scientific rationality. Karl Popper's concept of falsificationism explains the advancement of science through critical testing and the principle of refutability. Thomas Kuhn, on the other hand, interprets scientific progress not as a linear evolution but as a series of paradigm shifts occurring through periods of "normal science" and "scientific revolutions". Imre Lakatos integrates these approaches by proposing the methodology of research programs, which combines the rational and historical dimensions of scientific development.

The article analyzes the differences and commonalities among these philosophers in explaining the nature of scientific truth, the ways of knowing reality, and the interaction between science and society. Special attention is given to the historical and sociocultural context of the formation of scientific concepts. The study concludes that the development of scientific knowledge is not only evolutionary but also methodologically transformative. Lakatos's model of research programs is presented as a synthesis of Popper's and Kuhn's ideas, offering a balance between rationalism and relativism in contemporary philosophy of science.

Keywords: scientific theory, reality, falsificationism, paradigm, research program, scientific rationality, epistemological relativism.

МРНТИ 02.31, 02.51

<https://doi.org/10.48081/BTOUH3.2026/111-124>

***А. М. Раусов¹, Б. Ж. Жусупова²**

¹Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, Республика Казахстан, г. Астана;

²Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е. А. Букетова, Республика Казахстан, г. Караганда.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-2615-2432>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4442-3924>

*e-mail: mr.assar@bk.ru

МЕТАФИЗИЧЕСКИЕ ОСНОВАНИЯ КОСМИЧЕСКОЙ ЭКСПАНСИИ: КАНТОВСКИЙ ПРИНЦИП САМООРГАНИЗАЦИИ

В статье обосновывается необходимость формирования новой, космоцентрической этики, способной стать нормативным основанием для деятельности человека за пределами Земли. Ключевым вызовом для такой этики является проблема обоснования внутренней ценности – ценности, присущей чему-либо самому по себе, независимо от полезности для других. Традиционная этика, укоренённая в человеческом опыте, сталкивается с эпистемологической трудностью при попытке распространить свои принципы на неизвестные формы бытия во Вселенной. Цель настоящей работы – построить философское обоснование космоцентрической этики, способной регулировать взаимодействие с потенциальной внеземной жизнью. Основная задача – выявить универсальный критерий внутренней ценности, применимый в космическом масштабе. Для решения этой задачи мы обращаемся к философии Иммануила Канта, а именно к его анализу организма как естественной цели и учению о моральной автономии. Основной тезис заключается в следующем: способность к самозаконотворчеству, составляющая, по Канту, основу внутренней ценности и достоинства разумного существа, является не уникальным свойством, но высшей, наиболее развитой формой более общего фундаментального свойства – самоорганизации, присущего всем живым существам как организмам. Следовательно,

внутренняя ценность может и должна быть распространена на всё живое, образуя биоцентрический базис космоцентрической этики. При этом градуальность способности к самоорганизации позволяет ввести не произвольный, а философски обоснованный критерий для сопоставления внутренней ценности разных видов, что является необходимым для решения практических коллизий, связанных, например, с терраформированием.

Ключевые слова: космоцентрическая этика, Иммануил Кант, самоорганизация, самозаконодательство, телеология, биоцентризм, моральный статус.

Введение

Активные разработки в области исследования и потенциальной колонизации планетарных тел, включая Марс, актуализируют проблему, выходящую далеко за пределы технологического проектирования. Вопрос о том, вправе ли человечество преобразовывать внеземные среды, предполагающие наличие аборигенных форм жизни, требует не просто инженерного, но прежде всего философско-этического обоснования.

Прежде чем приступить к построению этики, необходимо обосновать выбор философской традиции. Вопрос о внутренней ценности решался в истории этики по-разному: утилитаризм видел ценность в способности к удовольствию или страданию; холизм – в целостности экосистемы; различные формы релятивизма отрицали саму возможность универсального критерия. Однако для задачи космоцентрической этики, которая должна иметь силу для любых потенциальных субъектов ценности во Вселенной, наиболее продуктивным оказывается трансцендентальный подход Канта. Сам Кант, как известно, в «Критике чистого разума» поставил целью вывести метафизику на «надежный путь науки» [1]. Аналогичную задачу мы ставим сегодня перед этикой в её космическом приложении.

Кантовская философия, с её строгим разграничением сфер явлений и вещей самих по себе, а также учением об априорных условиях возможности познания, задаёт рамки для поиска универсальных принципов. Если моральный закон, по Канту, имеет силу для всех разумных существ, то именно потому, что он основан не на эмпирических свойствах человека, а на структуре практического разума как такового. Как подчёркивает автор анализируемого источника, трансцендентальная логика во втором применении выходит «в сферу бытия, прикасается к нему и обнаруживает темы, с ним связанные: субстанция и акциденции, присущность, изменения, каузальность, причина и действие... возможность, действительность и

необходимость» [2]. Эти же категории оказываются центральными и для осмысления живого существа как целого, обладающего имманентной целесообразностью. Таким образом, кантовский метод позволяет искать основания этики не в изменчивых фактах биологии или психологии, а в формальных условиях возможности моральности, которые могут быть эксплицированы и применены к новым, в том числе внеземным, условиям.

Для нашей задачи особенно важна «Критика способности суждения», где Кант исследует рефлексивную способность суждения [3]. Эта способность позволяет нам, не предписывая законы природе, мыслить её продукты, в частности организмы, – как если бы – они были подчинены целевым причинам. Именно этот регулятивный принцип «как если бы» открывает возможность мыслить имманентную целесообразность живого, не приписывая ему разума. Как отмечается в тексте, «спекулятивный разум» после критики оставляет пустое место, которое может быть заполнено данными практического разума.

В нашем случае телеологическая способность суждения подготавливает место для этического отношения, указывая на наличие в природе феноменов (организмов), которые уже в своём бытии демонстрируют форму внутренней целеполагаемости, родственную моральной автономии. Таким образом, кантовская система содержит имманентный ресурс для расширения сферы ценности за пределы разума, что и будет ключом к построению космоцентрической этики. Наш метод заключается не в простой реконструкции идей Канта, а в их имманентном развитии и экспликации тех следствий, которые необходимы для решения новой – космической – этической проблемы, следуя духу кантовского «эксперимента чистого разума» [1, с. 237].

Материалы и методы

Основным материалом исследования послужила философская система Иммануила Канта, в частности его критические труды, содержащие анализ чистого и практического разума, а также способности суждения. В качестве методологической основы был избран трансцендентальный подход, поскольку он позволяет выявить априорные условия возможности моральности, не зависящие от эмпирического разнообразия жизненных форм. Ключевым инструментом стала имманентная экспликация и развитие кантовских идей, прежде всего его концепции организма как естественной цели и учения о моральной автономии. Метод трансцендентального функционализма позволил рассмотреть потенциальные субъекты морали как элементы универсального ряда, ценность которых определяется их способностью к самоорганизации. Особое внимание уделено регулятивному принципу телеологической способности суждения, который, не приписывая

природе реальных целей, задает необходимую для этического отношения познавательную рамку. Для обоснования континуума внутренней ценности был привлечен кантовский анализ аналогий опыта, раскрывающий динамику причинно-следственных связей в живых системах. Критическая рефлексия над предлагаемым построением осуществлена через призму трансцендентальной диалектики, что позволяет обозначить границы применения концепции и избежать гипостазирования регулятивных идей. Таким образом, работа следует духу кантовского «эксперимента чистого разума», применяя его категориальный аппарат к новой – космической – этической проблематике.

Результаты и обсуждение

Понятие «космоцентрическая этика» требует смещения фокуса морального внимания с человеческого вида (антропоцентризм) или даже с земной биосферы (узкий биоцентризм) на совокупность возможных субъектов ценности во Вселенной. Возникает вопрос: может ли этика, укоренённая в человеческом разуме, претендовать на такую универсальность? Ответ кроется в трансцендентальном характере кантовского подхода. Хотя законы нашего рассудка ограничивают познание сферой возможного опыта, формальные принципы, такие как принцип целесообразности, могут выступать в качестве ориентиров для мышления о любом сущем. В этом нам помогает понятие трансцендентального функционализма, эксплицируемое в философии Канта, через три принципа трансцендентальной логики: 1) функциональная зависимость, когда один элемент не может быть определён без другого; 2) принцип последовательности, где каждый элемент значим только в совокупности всех последующих и предыдущих элементов; 3) рассмотрение предмета в двояком отношении (например, как феномен и как вещи самой по себе). Космоцентрическая этика может быть понята как применение этого функционального принципа в сфере моральной рефлексии. Она рассматривает потенциальный субъект морали не как изолированный эмпирический объект, а как элемент возможного универсального ряда живых существ, значение которого определяется его местом в системе отношений, фундированной принципом самоорганизации. Ценность индивида функционально зависит от его отношения к целому его собственной жизни как имманентной цели и, в более широком смысле, – к системе космической жизни как таковой.

Таким образом, космоцентрическая этика не обязана принимать человеческую перспективу за абсолютную. Она может исходить из формального критерия – способности к самоорганизации, – который, будучи априорно постулируемым принципом рефлектирующей способности суждения, потенциально применим к любому сущему во Вселенной, о чьей

конкретной эмпирической природе мы можем ничего не знать. Это позволяет сформулировать слабую, или формальную, версию космоцентризма: внутренней ценностью обладает не Вселенная как таковая (пантеистическая позиция), а те её составляющие, которые удовлетворяют критерию самоорганизации, то есть демонстрируют имманентную целесообразность, характерную для организмов [3, с. 249]. Такой подход преодолевает как антропоцентрический империализм, так и неопределённость холизма, предлагая конкретный, хотя и формальный, принцип для идентификации носителя ценности, подобно тому как кантовские категории служат правилами для конституирования предмета опыта [1, с. 41].

Философское основание внутренней ценности живого раскрывается в кантовском анализе организма, который является, возможно, самым глубоким в докантовской и послекантовской философии. Кант проводит фундаментальное различие между артефактом (машиной) и организмом. Машина обладает движущей силой, но её организующий принцип лежит вовне – в разуме создателя. Организм же обладает формирующей силой, которая организует его изнутри. Кант определяет природную цель через два взаимосвязанных признака: 1) возможность её частей обусловлена их отношением к целому; 2) части объединяются в целое, будучи взаимно причиной и действием формы друг друга [3, с. 373]. Таким образом, организм – это самоорганизующаяся система, причинно-следственный круг, где целое и части взаимно обуславливают друг друга. Это есть не что иное, как конкретное воплощение функционального отношения, где каждый элемент существует ради других и все – ради каждого, образуя внутреннее единство.

Важно, что мы вынуждены судить об организме телеологически, как если бы он имел цель, поскольку его внутренняя связь необъяснима только механическими причинами, которые предполагают лишь внешнюю, трансцендентную причинность. Эта телеологическая идея имеет регулятивный, а не конститутивный статус: она не утверждает, что цели реально существуют в природе, но предписывает необходимость так мыслить для нашего понимания. Однако в этом понятии имплицитно содержится нормативный момент. Судить об организме как о природной цели – значит оценивать его состояние относительно того, «каким он должен быть» для поддержания своей жизни. Повреждённый лист или больной орган воспринимаются как «неправильные». Как отмечает Кассирер, величина (а можно добавить – и форма) есть «орудие самого мышления: чистое средство познания, посредством которого мы строим для себя «природу» как общий закономерный порядок явлений» [4]. Аналогично, телеологическая

идея организма есть орудие нашего мышления, позволяющее построить природу живого как порядок имманентной нормативности.

Таким образом, организм несёт в себе имманентный императив собственного сохранения и функционирования -своего рода «естественную нормативность». Эта имманентная целесообразность является пред-моральным основанием ценности. В моральной философии Канта высшей ценностью обладает автономная воля, которая сама себе даёт закон. Моральный закон предписывает относиться к такому существу всегда как к цели самой по себе [2, с. 87]. Проводя параллель: если моральный закон делает автономное существо моральной целью-в-себе, то имманентная телеология организма делает его естественной целью-в-себе, обладающей ценностью для самого себя. Кантовская аналитика позволяет выявить свойство (самоорганизация), которое является отличительной чертой всего живого и служит онтологической предпосылкой для высшей формы самоопределения -моральной автономии. Автономия есть самоорганизация, поднимающаяся на уровень разума и свободы. Это даёт право распространить сферу внутренней ценности за пределы разумных существ, не отождествляя моральное с биологическим, но указывая на их генетическую и структурную связь, подобно тому как трансцендентальная логика, по Канту, в своём втором применении касается сферы бытия.

Если внутренняя ценность укоренена в способности к самоорганизации, то возникает вопрос о её дифференциации. Биоцентрический эгалитаризм (принцип равной ценности всей жизни) сталкивается с практическими апориями, например, при выборе между жизнью человека и бактерии. Кантовский рационализм, напротив, проводит резкую границу, оставляя за бортом морали весь неразумный живой мир. Оба подхода, с точки зрения развиваемой здесь концепции, являются недостаточными, поскольку игнорируют континуальный характер основополагающего свойства – самоорганизации.

Предлагаемый третий путь -принцип градуальности внутренней ценности. Этот принцип вытекает из самой сущности самоорганизации как свойства, реализующегося в различной степени и на разных уровнях сложности. Для его обоснования можно привлечь кантовское учение об антиномиях опыта, в частности, причинность и взаимодействие [1, с. 232–233]. Если первая антиномия даёт нам, в нашем познании постоянный субстрат живого существа, то вторая и третья описывают динамику его внутренних и внешних отношений. Степень внутренней ценности коррелирует со степенью развития способности к самоорганизации, которая проявляется в сложности и гибкости причинно-следственных связей внутри организма и в богатстве

его взаимодействия со средой. Кульминацией этого развития становится способность к самозаконотворчеству. Самозаконотворяющее существо (моральный агент) обладает не просто имманентной биологической целесообразностью, но способностью ставить себе цели свободно, согласно всеобщему закону, который оно само даёт себе [2, с. 94]. Это качественно новая ступень внутренней ценности, которая не отрицает ценность простого организма, а включает её как свой фундамент. В терминах трансцендентального функционализма, разумное существо представляет собой наиболее сложную и интегрированную функциональную систему, где самоорганизация достигает уровня саморефлексии и самоопределения через свободу.

Таким образом, можно говорить о континууме внутренней ценности. На одном его полюсе находятся простые организмы (растения, грибы, микроорганизмы), чья самоорганизация направлена исключительно на метаболизм, самосохранение и воспроизводство вида; их целесообразность носит чисто видовой, биологический характер. Далее располагаются чувствующие существа, демонстрирующие сложные формы поведения, социальности, зачатки целеполагания, психическую интеграцию и субъективность; их самоорганизация включает элементы индивидуального «центра», аналогичного единству апперцепции, но на уровне чувственности и воображения.

Вершиной континуума являются самозаконотворяющие существа, чья самоорганизация достигла уровня самоопределения через свободу и всеобщий закон; их внутренняя ценность приобретает качество достоинства. При этом внутри одного биологического вида все индивиды обладают равной внутренней ценностью, определяемой общим для вида потенциалом к самоорганизации и её высшим формам. Это положение, вытекающее из кантовского понимания человечества как цели самой по себе, блокирует возможность использования идеи градуальности для дискриминации внутри человеческого вида. Достоинство человека, как пишет Кант, состоит именно в этой общей способности к моральному самоопределению, которая априорно присуща каждому разумному существу [2, с. 101].

Перенос этого принципа в практическую плоскость приводит к важному следствию: сама способность существа к рефлексии, к распознаванию и адекватному реагированию на проявления самоорганизации в другом, становится индикатором его собственной, более высокой ступени внутренней упорядоченности. Эта способность, родственная кантовскому понятию уважения, вытекающего из морального закона, задаёт внутренний масштаб для сравнения. Встреча с внемной жизнью, таким образом, превращается

не только в технологический или научный, но и в глубоко моральный эксперимент, в котором проверяется способность человечества выйти за пределы собственной перспективы и увидеть в Ином не просто объект, а носителя имманентной цели. В гипотетическом столкновении с марсианскими микроорганизмами эта способность к рефлексии создаёт не абсолютное право, а обязанность минимизации вреда и поиска щадящих форм взаимодействия, ибо уважение к жизни начинается с признания её самой примитивной формы как естественной цели [5]. Встреча же с иным разумом, который, возможно, продемонстрирует большую степень такого распознавания и уважения к примитивной жизни, указала бы на его большую внутреннюю зрелость и поставила бы перед человечеством задачу морального ученичества, подобного тому, как, по Канту, разум должен учиться ограничивать себя, чтобы достичь подлинной свободы [1, с. 25].

Несмотря на внутреннюю стройность, предлагаемая концепция сталкивается с рядом сложных вопросов и ограничений, которые можно осмыслить через призму трансцендентальной диалектики Канта [1, с. 297]. Диалектика, как часть трансцендентальной логики, занимается вскрытием естественной и неизбежной видимости трансцендентных суждений. Аналогичные проблемы могут возникать и при попытке построения космоцентрической этики, такие как:

1 Проблема регулятивного статуса и границ применения: кантовская телеология – регулятивная идея для познания, а не конститутивное свойство природы [3, с. 397]. Можно ли на таком основании строить нормативную этику, которая требует действия? Наш ответ: в практической сфере регулятивная идея становится нормативным ориентиром, так как у нас нет иного способа соотнестись с жизнью, кроме как через принцип цели. Однако здесь возникает диалектический соблазн гипостазирования – превращения нашего способа суждения о живом в свойство самого живого. Мы должны постоянно помнить, как пишет Кант, что явления «суть не более чем представления», а не вещи сами по себе [1, с. 350]. Наша этика, следовательно, всегда остаётся этикой для нас, но основанной на максимально универсальных принципах нашего же мышления.

2 Эпистемология распознавания ценности: как объективно оценить способность к распознаванию внутренней целесообразности в другом, особенно у неразумных существ? Это остаётся областью осторожной интерпретации, требующей диалога с эмпирическими науками. Здесь мы сталкиваемся с проблемой, аналогичной схематизму: как подвести конкретное эмпирическое явление (внеземную жизнь) под формальное понятие (самоорганизация)? Как отмечается в источнике, схематизм есть «скрытое в глубине души искусство»

[1, с. 181]. Распознавание жизни также требует особого «таланта» способности суждения, который нельзя заменить правилами.

3 Опасность «нового иерархизма» и проблема зла: градуальность может быть использована для оправдания эксплуатации «низших» форм жизни. Против этого работает сама логика концепции: обладание большей ценностью, понимаемой как более сложная самоорганизация, налагает большую ответственность и обязанность бережного отношения, а не даёт неограниченные права [6]. Однако встаёт сложный вопрос о паразитизме, болезнях, хищничестве в природе – формах «самоорганизации», разрушающих другую самоорганизацию. Не является ли это имманентным «злом» с точки зрения предлагаемой этики? Этот вопрос выводит нас к проблеме теодицеи, которую Кант решал, перенося её в практическую сферу [2, с. 119]. Возможно, и здесь ответ лежит не в теоретическом оправдании, а в практическом императиве содействовать жизни и сохранению её высших форм. Что ещё больше акцентирует внимание на необходимости реализации градуальности, максимально экологичным образом, через «экософское сознание и образ жизни» [7]. Так как несоблюдение практического императива, делает потенциальной траекторию пессимистичного сюжета, которая была спрогнозирована в концепции «земельной этики» [8].

4 Проблема границ живого и статуса искусственного интеллекта: критерий самоорганизации может быть сложно применить к пограничным случаям (вирусы, гипотетические кремниевые формы жизни, сложные саморегулирующиеся геосистемы, а также продвинутый ИИ). Концепция остаётся открытой для уточнения в диалоге с наукой. Вторым аспектом данной проблемы является попытка создать целостную картину мира, которая совмещала бы палеонтологические факты, и метафизические смыслы, в единстве которых и раскрывался бы подлинный «феномен человека» [9]. Здесь уместно вспомнить кантовское замечание о том, что чувственностью, рассудком и воображением не исчерпываются познавательные способности. Аналогично, возможно, нашим понятием организма не исчерпываются все возможные формы самоорганизующихся систем во Вселенной [10].

Эти ограничения и апории не отменяют предложенный подход, но задают направления для его дальнейшей герменевтической и аналитической проработки в духе кантовской самокритики разума [5, с. 102]. Они указывают на то, что космоцентрическая этика, как и любая метафизика, по Канту, не может стать догматической, но должна оставаться критической, постоянно соотнося свои притязания с границами человеческого познания и опыта.

Выводы

Развиваемая в статье космоцентрическая этика, опирающаяся на имманентное развитие кантовской философии, предлагает решение одной из ключевых проблем нарождающейся космической эры -проблемы морального статуса внеземной жизни. Совершая своеобразный «обратный ход» от зрелых форм практического разума к их трансцендентальным предпосылкам в природе (самоорганизации), мы получаем основания для распространения внутренней ценности на всё живое [7; 9]. Это закладывает прочный биоцентрический фундамент для универсальной, космической морали, подобно тому как кантовские основоположения а priori служат фундаментом для всего опыта.

Введение принципа градуальности, вытекающего из сущности самоорганизации как континуального феномена, предоставляет философски обоснованный метод для сопоставления ценностей различных видов, избегая крайностей антропоцентрического высокомерия и биоцентрического релятивизма. Этот принцип фундирован в самом кантовском понимании систематического единства, где, как отмечает источник, каждый член существует ради всех остальных и все остальные -ради каждого. В континууме жизни высшие формы не отменяют низшие, а несут ответственность за них, реализуя тем самым универсальную функциональную связь всего живого [8; 204].

Практический смысл этого подхода заключается в том, что он превращает этическую рефлексию в необходимый компонент любого космического действия. Любая активность в среде, где возможно существование жизни, должна исходить из презумпции наличия у неё внутренней ценности, а степень допустимого вмешательства должна быть обратно пропорциональна сложности обнаруживаемой самоорганизации. Встреча же с формами жизни, демонстрирующими более высокую степень способности к распознаванию иного, должна вести не к конфронтации, а к принятию их этических стандартов как ориентирующих, ибо, по Канту, «разум не черпает свои законы из природы, а предписывает их ей» [3; 18]. Встреча с более развитым разумом стала бы проверкой этой способности к предписанию законов, соразмерных уже не только земной, но и космической природе. Данный подход не претендует на исчерпывающее решение всех этических дилемм, которые поставит перед нами космос. Однако он задаёт строгий философский вектор, указывая на самоорганизацию как на трансцендентальный мост между природой и свободой. В этом устремлении этика перестаёт быть лишь земным учением, но становится космологической дисциплиной, соразмерной масштабу человеческой мысли и ответственности, впервые обращённой за пределы своей родной планеты. И в этом, возможно, состоит новый этап

того самого «коперниканского переворота», который совершил Кант: если тогда субъект стал законодателем природы в познании, то теперь он должен стать законодателем для себя в отношении ко всей возможной жизни во Вселенной, признав в её основе тот же принцип самоопределения, который составляет его собственное достоинство.

Таким образом, космоцентрическая этика оказывается не просто прикладным расширением земной морали, а выполнением высшего назначения практического разума – реализацией свободы как закона, охватывающего собой весь универсум возможных самоорганизующихся существ [2; 152]. Кантовский принцип нравственной самоорганизации экстраполируется на метафизические основания космической экспансии.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Кант, И.** Критика чистого разума. – М. : Мысль, 1994. – 736 с.
- 2 **Кант, И.** Критика практического разума. – СПб. : Наука, 2007. – 480 с.
- 3 **Кант, И.** Критика способности суждения. – М. : Искусство, 1994. – 480 с.
- 4 **Кассирер, Э.** Познание и действительность. – СПб. : Школа «Языки русской культуры», 1996. – 332 с.
- 5 **Гуссерль, Э.** Кризис европейских наук и трансцендентальная феноменология. – СПб. : Владимир Даль, 2004. – 399 с.
- 6 **Йонас, Х.** Принцип ответственности : Опыт этики для технологической цивилизации. – М. : Айрис-пресс, 2004. – 480 с.
- 7 **Наэсс, А.** Экология, сообщество и образ жизни. – М. : Прогресс-Традиция, 2001. – 320 с.
- 8 **Леопольд, О.** Календарь песчаного графства. – М. : Мир, 1983. – с.
- 9 **Тейяр де Шарден, П.** Феномен человека. – М. : Наука, 1987. -
- 10 **Сколимовски, Х.** Экофилософия. – М. : ИФ РАН, 2000. – 247 с.

REFERENCES

- 1 **Kant, I.** Kritikta chistogo razuma [Critique of Pure Reason] [Text]. – Moscow : Mysl, 1994. – 736 p.
- 2 **Kant, I.** Kritikta prakticheskogo razuma [Critique of Practical Reason] [Text]. – Saint-Peterburg : Nauka, 2007. – 480 p.
- 3 **Kant, I.** Kritikta sposobnosti suzhdeniya [Critique of the Power of Judgment] [Text]. – Moscow : Iskustvo, 1994. – 480 p.

4 **Cassirer, E.** Poznanie i deystvitel'nost [Knowledge and Reality] [Text]. – Saint-Peterburg : School «Languages of Russian Culture», 1996. – 332 p.

5 **Husserl, E.** Krizis evropeyskikh nauk i transsendental'naya fenomenologiya [The Crisis of European Sciences and Transcendental Phenomenology] [Text]. – Saint-Peterburg : Vladimir Dal, 2004. – 399 p.

6 **Jonas, H.** Printsip otvetstvennosti: Opyt etiki dlya tekhnologicheskoy tsivilizatsii [The Imperative of Responsibility: In Search of an Ethics for the Technological Age] [Text]. – Moscow : Iris-Press, 2004. – 480 p.

7 **Naess, A.** Ekologiya, soobshchestvo i obraz zhizni [Ecology, Community and Lifestyle] [Text]. – Moscow : Progress-Tradition, 2001. – 320 p.

8 **Leopold, O.** Kalendar peschanogo grafstva [A Sand County Almanac] [Text]. – Moscow : Mir, 1983. – 300 p.

9 **Teilhard de Chardin, P.** Fenomen cheloveka [The Phenomenon of Man] [Text]. – Moscow : Nauka, 1987. – 321 p.

10 **Schoolimowski, H.** Eko-filosofiya [Eco-Philosophy] [Text]. – Moscow : IF RAN, 2000. – 247 p.

Поступило в редакцию 31.01.26.

Поступило с исправлениями 05.02.26.

Принято в печать 23.09.26.

*А. М. Раисов¹, Б. Ж. Жусупова²

¹Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

²Академик Е. А. Бөкетов атындағы
Қарағанды ұлттық зерттеу университеті,
Қазақстан Республикасы, Қарағанды қ.

31.01.26 ж. баспаға түсті.

05.02.26 ж. түзетулерімен түсті.

23.09.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҒАРЫШТЫҚ ЭКСПАНСИЯНЫҢ МЕТАФИЗИКАЛЫҚ НЕГІЗДЕРІ: ӨЗІН-ӨЗІ ҰЙЫМДАСТЫРУДЫҢ КАНТТЫҚ ПРИНЦИПІ

Мақалада Жер шегінен тыс кеңістікте адамның қызметін реттей алатын жаңа, космоцентрлік этиканы қалыптастырудың қажеттілігі негізделді. Мұндай этика үшін негізгі қозғаушы болып ішкі құндылық - басқаға пайдалы болудан тәуелсіз, өзгеге өздігінен ғана тән құндылықты негіздеу қарастырылады. Адамдық

тәжірибемен сабақтасқан, дәстүрлі этика Әлемдегі беймәлім болмыс формаларына өз қағидаттарын тарату барысында эпистемологиялық қиындықтарға тап болады. Бұл жұмыстың мақсаты – әлеуетті жерден тыс өмірмен өзара әрекеттестікті реттей алатын, космоцентрлік этиканың философиялық негізін қалыптастыру. Негізгі міндет – ғарыштық ауқымда қолдануға болатын, ішкі құндылықтың әмбебап өлшемін айқындау. Бұл міндетті шешу үшін біз Иммануил Канттың философиясына, нақтырақ айтқанда, оның организмді табиғи мақсат ретінде талдауы мен моральдық автономия туралы іліміне жүгінеміз. Зерттеудің негізгі тезисі келесідей қарастырылады: Кант бойынша ақыл-ойлы тіршілік иесінің ішкі құндылығы мен қадір-қасиетінің негізін құрайтын өзін-өзі заңдастыру қабілеті бірегей қасиет емес, қайта барлық тірі ағзаларға организм ретінде тән, анағұрлым жалпы әрі іргелі қасиет – өзін-өзі ұйымдастырудың ең жоғары, неғұрлым дамыған формасы болып табылады. Демек, ішкі құндылық космоцентрлік этиканың биоцентрлік негізін қалыптастыра отырып, барлық тіршілік иелеріне тарала алады және таралуы қажет. Сонымен қатар, өзін-өзі ұйымдастыру қабілетінің сатылануының әртүрлі түрлердің ішкі құндылығын салыстыруға мүмкіндік беретін кездейсоқ емес, философиялық тұрғыдан негізделген өлшемді енгізуге жол ашады. Бұл, өз кезегінде, терраформалау үдерістерімен байланысты практикалық коллизияларды шешу үшін қажетті болып табылады.

Кілтті сөздер: космоцентрлік этика, Иммануил Кант, өзін-өзі ұйымдастыру, өзін-өзі заңдастыру, телеология, биоцентризм, трансценденталды этика, моральдық мәртебе.

A. M. Raisov¹, B. Zh. Zhussupova²

¹L. N. Gumilyov Eurasian National University,
Republic of Kazakhstan, Astana;

²Karaganda National Research University
named after Academician E. A. Buketov,
Republic of Kazakhstan, Karaganda.

Received 31.01.26.

Received in revised form 05.02.26.

Accepted for publication 23.09.26.

METAPHYSICAL FOUNDATIONS OF COSMIC EXPANSION: KANT'S PRINCIPLE OF SELF-ORGANIZATION

The article substantiates the necessity of developing a new, cosmocentric ethics capable of serving as a normative foundation for human activity beyond Earth. A key challenge for such an ethics is the problem of grounding intrinsic value – a value possessed by something in itself, independently of its usefulness for others. Traditional ethics, rooted in human experience, encounters an epistemological difficulty when attempting to extend its principles to unknown forms of being in the Universe. The aim of the present work is to construct a philosophical justification for a cosmocentric ethics capable of regulating interactions with potential extraterrestrial life. The main task is to identify a universal criterion of intrinsic value applicable on a cosmic scale. To address this task, we turn to the philosophy of Immanuel Kant, specifically to his analysis of the organism as a natural end and to his doctrine of moral autonomy. The central thesis is as follows: the capacity for self-legislation, which according to Kant constitutes the basis of the intrinsic value and dignity of a rational being, is not a unique property but rather the highest and most developed form of a more general fundamental property – self-organization – characteristic of all living beings as organisms. Consequently, intrinsic value can and should be extended to all life, thereby forming a biocentric foundation of cosmocentric ethics. At the same time, the graduality of the capacity for self-organization makes it possible to introduce a non-arbitrary, philosophically grounded criterion for comparing the intrinsic value of different forms of life, which is necessary for resolving practical conflicts associated, for example, with terraforming.

Keywords: cosmocentric ethics, Immanuel Kant, self-organization, self-legislation, teleology, biocentrism, moral status.

FTAMP: 02.11.00

<https://doi.org/10.48081/BTOUH3.2026/125-143>

***М. Топлу¹, *Г. Ж. Назанова²,
А. Нуртазина³, Е. З. Жанталеуов⁴**

¹Хажы Байрам Вели Анкара университеті,

Түркия Республикасы, Анкара қ.

^{2,3,4}М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті,

Қазақстан Республикасы, Шымкент қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1777-9829>

²ORCID: <https://orcid.org/0009-0003-0102-678X>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-4870-0503>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0009-0009-9132-3721>

*e-mail: nazanova.gaukhar@mail.ru

ЖАҢАНДАНУ ЖАҒДАЙЫНДАҒЫ ҚАЗАҚ ОТБАСЫЛЫҚ МЕРЕКЕЛЕРІНДЕГІ САЛТ-ДӘСТҮРЛЕРДІҢ ТРАНСФОРМАЦИЯСЫ: ФИЛОСОФИЯЛЫҚ АСПЕКТ

Мақалада жаһандану жағдайындағы қазақ отбасылық дәстүрлерінің трансформациясы философиялық және мәдениеттанулық тұрғыдан қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі жаһандық ақпараттық кеңістіктің, урбанизацияның, тұтынушылық мәдениеттің және цифрлық коммуникациялардың ұлттық мәдени тәжірибелерге ықпалының күшеюімен байланысты. Зерттеудің мақсаты – қазақ отбасылық мерекелері мен салт-дәстүрлерінің өзгеру ерекшеліктерін анықтау және дәстүрдің сақталуы мен жаңғыруы арасындағы арақатынасты философиялық тұрғыдан түсіндіру. Зерттеу нысаны ретінде қазақ қоғамындағы отбасыға байланысты дәстүрлі рәсімдер, соның ішінде ат қою, бесікке салу, сүндет той, үйлену тойы, беташар және Наурыз мерекесі алынды. Зерттеудің әдіснамалық негізін диалектикалық, салыстырмалы-мәдени, герменевтикалық және аксиологиялық талдау әдістері құрайды. Талдау барысында жаһандану дәстүрлерді тек жойып қана қоймай, олардың формасы мен мазмұнының арақатынасын өзгертетіні анықталды. Қазіргі отбасылық мерекелерде дәстүрлі рәсімдер жаһандық мәдени үлгілермен, цифрлық медиамен және мерекелік индустриямен қатар өмір сүріп, гибриді формалар

қалыптастыруда. Сонымен қатар дәстүрдің сыртқы формасының сақталуы оның бастанқы құндылықтық мазмұнының толық сақталғанын білдірмейді. Зерттеу нәтижелері дәстүрдің қазіргі жағдайда өмір сүруінің негізгі шарты оның механикалық түрде қайталануы емес, жаңа ұрпақ тарапынан саналы түрде түсіндіріліп, қайта мағыналануы екенін көрсетеді. Осы тұрғыдан қазақ отбасылық дәстүрлерінің трансформациясы ұлттық мәдени бірегейліктің әлсіреуінің ғана емес, оны жаңа әлеуметтік-мәдени жағдайда қайта қалыптастырудың да көрінісі ретінде бағаланады.

Кілтті сөздер: жаһандану, қазақ дәстүрі, отбасылық мереке, мәдени трансформация, ұлттық сана, руханият философиясы, аксиология.

Кіріспе

Жаһандану құбылысы қазіргі әлемдік дамудың негізгі бағыттарының бірі ретінде экономикалық, ақпараттық және саяси кеңістіктермен қатар мәдениет пен рухани құндылықтар аймағын да қамтып отыр. Ұлттық мәдениеттің ең тұрақты, консервативті қабаты болып саналатын отбасылық салт-дәстүрлер де бұл процестен тыс қалған жоқ. Қазақ халқының отбасылық мерекелері – үйлену тойы, сүндет той, ат қою, бесік той, Наурыз мейрамы – ғасырлар бойы қалыптасқан рухани-адамгершілік құндылықтардың, ұрпақтар сабақтастығының, әлеуметтік бірлестіктің символдық көрінісі болып келді. Дегенмен соңғы онжылдықтарда бұл дәстүрлердің формасы да, ішкі мазмұны да айтарлықтай өзгеріске ұшырады.

Осы орайда туындайтын өзекті философиялық мәселе мынада: жаһандану жағдайында дәстүр толығымен жойыла ма, әлде ол жаңа тарихи-мәдени контексте қайта мағынаға ие бола ма? Мақаланың мақсаты – осы сұраққа философиялық-теориялық талдау арқылы жауап іздеу, дәстүр мен жаңғыру диалектикасын қазақ отбасылық мерекелерінің материалы негізінде қарастыру.

Тақырыптың өзектілігі тәуелсіздік жылдарынан бергі қазақ қоғамының өзіндік мәдени бірегейлікті қайта іздеу процесімен тікелей байланысты. Бір жағынан, ұлттық сананың жаңғыруы, дәстүрлі құндылықтарға деген қызығушылықтың артуы байқалса, екінші жағынан, дәл осы кезеңде жаһандық ақпараттық-тұтынушылық мәдениеттің ықпалы да күшейе түсті. Осы екі қарама-қарсы үрдістің қатар жүруі отбасылық салт-дәстүрлердің тағдыры туралы мәселені тек этнографиялық немесе әлеуметтанулық емес, терең философиялық талдауды қажет ететін мәселеге айналдырады.

Мәселенің зерттелу деңгейіне келетін болсақ, қазақ дәстүрлі мәдениетінің этнографиялық-тарихи сипаттамасы отандық ғылымда

жеткілікті дәрежеде жинақталған. Дегенмен осы дәстүрлердің жаһандану жағдайындағы мәнмағыналық өзгерісін философиялық-аксиологиялық тұрғыдан жүйелі талдау әлі де толық зерттелмеген бағыт болып қала береді. Дәл осы олқылық қазіргі мәдени философия мен әлеуметтік онтология үшін де, ұлттық өзіндік сананы теориялық тұрғыдан негіздеу үшін де маңызды міндет болып табылады.

Зерттеудің нысаны – қазақ отбасылық мерекелеріне байланысты салт-дәстүрлер жүйесі, ал пәні осы жүйенің жаһандану жағдайындағы мәнмағыналық және аксиологиялық трансформациясы. Мақаланың әдіснамалық негізін диалектикалық талдау әдісі, салыстырмалы-мәдени талдау, сондай-ақ герменевтикалық тәсіл құрайды- соңғысы дәстүрлі рәсімдердің символдық мазмұнын ашуға мүмкіндік береді.

Мақала құрылымы жағынан бес негізгі бөлімнен тұрады: алдымен жаһандану мен мәдени трансформацияның жалпы философиялық негіздері қарастырылады, одан соң қазақ отбасылық мерекелерінің дәстүрлі мәні, олардың трансформациялану тетіктері, сабақтастық пен үзіліс мәселесінің экзистенциалды-философиялық қыры және, соңында, нақты мысалдар негізіндегі талдау ұсынылады.

Материалдар мен әдістері

Зерттеудің теориялық материалдарын жаһандану, мәдениет, дәстүр, ұлттық бірегейлік және әлеуметтік өзгерістер мәселелеріне арналған философиялық және мәдениеттанулық еңбектер құрайды. Зерттеуде Э. Гидденс, З. Бауман, Р. Робертсон, М. Кастельс, Г.-Г. Гадамер, П. Рикер, С. Бойм және басқа зерттеушілердің тұжырымдамалары пайдаланылды.

Зерттеу материалы ретінде қазақ қоғамында кең тараған отбасылық және қоғамдық-отбасылық рәсімдер қарастырылды: ат қою, бесікке салу, сүндет той, құда түсу, қыз ұзату, үйлену тойы, беташар және Наурыз мерекесі.

Зерттеудің негізгі әдістері ретінде диалектикалық, салыстырмалы-мәдени, герменевтикалық және аксиологиялық талдау қолданылды.

Диалектикалық әдіс дәстүр мен жаңашылдықтың өзара байланысын қарастыруға мүмкіндік берді. Салыстырмалы-мәдени әдіс дәстүрлі рәсімдердің бұрынғы және қазіргі формаларын салыстыру үшін пайдаланылды. Герменевтикалық әдіс салт-жоралғылардың символдық және мағыналық мазмұнын түсіндіруге бағытталды. Аксиологиялық әдіс дәстүрлерде көрініс табатын отбасы, үлкенді құрметтеу, ұрпақ сабақтастығы, қауымдастық және өзара көмек сияқты құндылықтарды талдауға мүмкіндік берді.

Зерттеу эмпирикалық сауалнамаға негізделмегендіктен, ұсынылған қорытындылар теориялық және интерпретациялық сипатта қарастырылады.

Нәтижелер және талқылау

Жүргізілген теориялық және салыстырмалы-мәдени талдау жаһандану жағдайында қазақ отбасылық дәстүрлерінің трансформациясы біржақты сипатқа ие еместігін көрсетті. Дәстүрлі рәсімдердің кейбір элементтері қысқарып немесе бастапқы мағыналық мазмұнын ішінара жоғалтып жатқанымен, басқа дәстүрлер қазіргі әлеуметтік-мәдени жағдайларға бейімделіп, жаңа мазмұнмен толықтырылуда. Сондықтан қазақ отбасылық дәстүрлерінің қазіргі жағдайын тек «сақталу» немесе «жойылу» тұрғысынан бағалау жеткіліксіз. Зерттеу нәтижелері дәстүрдің қазіргі трансформациясы оның формалық өзгеруі, әлеуметтік және мәдени функцияларының қайта құрылуы, коммерциялануы, медиатизациясы, жаһандық мәдени үлгілермен араласуы және рефлексивті түрде қайта мағыналануы арқылы жүзеге асатынын көрсетеді. Зерттеу барысында қазақ отбасылық мерекелері жаһандану жағдайында С. Хантингтон «техника модернизация» тұжырымына сәйкес келетіні анықталды. Бірақ бұл трансформация дәстүрдің жоғалуы емес керісінше оның заманға сай кірігіуі [1]. Осы тұрғыда С. Хантингтон «индигенизация» байырғы дәстүрге қайта оралу теориясын құруда А. Тойнбидің концепцияларына арқа сүйейді [2].

Қазақ қоғамындағы отбасылық дәстүрлердің өзгеруінің маңызды белгілерінің бірі олардың орындалу формасының әлеуметтік жағдайға бейімделуі болып табылады. Дәстүрлі қоғам жағдайында дүниеге келу, баланың өсуі, некелесу және отбасы мүшелерінің әлеуметтік мәртебесінің өзгеруіне байланысты рәсімдер кең туыстық және қауымдық байланыстар негізінде жүзеге асырылды. Қазіргі урбандалған қоғамда отбасы құрылымының өзгеруі, уақыт тапшылығы, кеңістіктік мобильділіктің артуы және нуклеарлық отбасының кең таралуы дәстүрлі рәсімдердің көлемі мен ұзақтығына әсер етуде. Бұрын бірнеше күнге немесе бірнеше кезеңге созылатын кейбір отбасылық мерекелер қазіргі жағдайда бір күндік немесе қысқартылған форматта өткізіледі. Алайда рәсімнің көлемінің қысқаруы оның мәдени функциясының толық жойылғанын білдірмейді. Көп жағдайда дәстүрдің негізгі символдық элементтері сақталып, жаңа өмір жағдайына бейімделеді.

Бұл құбылысты Э. Гидденстің рефлексивті модернизация тұжырымдамасы негізінде түсіндіруге болады. Қазіргі қоғамда адам дәстүрді бұрынғыдай автоматты түрде қайталамайды, керісінше оның жекелеген элементтерін тандап, өзінің әлеуметтік және өмірлік жағдайына сәйкес бейімдейді [3]. Осы тұрғыдан қазіргі қазақ отбасылық дәстүрлерінің қысқаруы олардың толық әлсіреуінің көрсеткіші емес, дәстүрдің өзгерген әлеуметтік ортада өмір сүруінің бір формасы ретінде қарастырылуы мүмкін.

Зерттеу барысында анықталған екінші маңызды тенденция – отбасылық мерекелердің коммерциялануы. Қазіргі үйлену тойы, сүндет той, мерейтой және басқа да отбасылық шаралар арнайы мерекелік қызметтер нарығымен тығыз байланыста ұйымдастырылады. Тойханалар, безендіру қызметтері, кәсіби жүргізушілер, фотографтар мен видеографтар, арнайы киімдер, музыкалық бағдарламалар және мерекелік декорациялар отбасылық мерекенің қалыпты элементтеріне айналды. Бұл өзгеріс мерекенің әлеуметтік табиғатын да түрлендіреді. Дәстүрлі қоғамда мерекенің негізгі функциялары адамдарды біріктіру, туыстық қатынастарды нығайту, әлеуметтік мәртебені мойындау және мәдени құндылықтарды ұрпаққа жеткізу болса, қазіргі жағдайда оған эстетикалық және репрезентациялық функциялар қосылды.

Бұл үдерістің философиялық мазмұнын түсіндіру үшін мәдени индустрия ұғымына жүгінуге болады. Т. Адорно мен М. Хоркхаймердің пікірінше, мәдени тәжірибелер нарықтық қатынастар жүйесіне енген кезде олар стандарттану, біріздену және тұтыну логикасына бейімделу үдерістеріне ұшырайды [4]. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі қазақ отбасылық мерекелерінің коммерциялануы дәстүрдің әлеуметтік мазмұнына ғана емес, оның сыртқы ұйымдастырылу формасына да ықпал етуде. Бұрын мерекені ұйымдастыруда туыстар мен жақындардың бірлескен еңбегі маңызды орын алса, қазіргі жағдайда көптеген ұйымдастыру қызметтері арнайы кәсіби қызмет көрсету саласына беріліп отыр.

Коммерциялану нәтижесінде отбасылық мерекенің өзіндік «нарықтық сценарийі» қалыптасады. Мерекенің мазмұны белгілі бір деңгейде алдын ала дайындалған қызметтер жиынтығы арқылы құрылып, оның сапасы мен деңгейі материалдық шығын көлемімен, ұйымдастыру сапасымен және сыртқы безендірілуімен өлшенетін жағдайлар пайда болады. Мұндай жағдайда мерекенің әлеуметтік мағынасы мен оның символдық мазмұны материалдық және эстетикалық өлшемдермен қатар қойылады. Осы өзгеріс дәстүрлі мәдени тәжірибенің аксиологиялық құрылымына әсер етіп, «құндылық ретінде дәстүр» мен «өнім ретінде мереке» арасындағы шекараны күрделендіреді.

Әсіресе үйлену тойының қазіргі формасынан бұл үрдіс айқын байқалады. Дәстүрлі қазақ қоғамында неке екі адамның жеке қатынасынан гөрі екі әулеттің әлеуметтік және туыстық байланысын қалыптастыратын маңызды институт ретінде қарастырылды. Құда түсу, қыз ұзату, келін түсіру, беташар, шашу және бата сияқты рәсімдер арқылы екі жақтың арасындағы байланыс бекітіліп, жаңа отбасының қоғамдағы орны айқындалды. Қазіргі жағдайда аталған рәсімдердің көпшілігі сақталғанымен, олардың орындалу контексті өзгерді. Дәстүрлі рәсімдер заманауи мерекелік сценарийдің

құрамдас бөлігіне айналып, олардың кейбірі ойын-сауық және эстетикалық бағдарламамен қатар орындалады.

Бұл жерде дәстүрдің сыртқы формасы мен ішкі мазмұны арасындағы алшақтық мәселесі туындайды. Мысалы, беташар рәсімі қазіргі үйлену тойларының көпшілігінде орындалғанымен, оның дәстүрлі қоғамдағы әлеуметтік-педагогикалық қызметі – келінге жаңа отбасы мүшелерін таныстыру, туыстық қатынастарды түсіндіру, үлкенге құрмет көрсету нормаларын жеткізу – әрдайым толық жүзеге аса бермейді. Рәсімнің сыртқы формасы сақталғанымен, оның мазмұны кей жағдайда символдық әрекет деңгейінде ғана қалып қоюы мүмкін.

Бұл құбылысты мәдени десемантизация тұрғысынан түсіндіруге болады. Десемантизация кезінде мәдени белгі немесе рәсім өзінің сыртқы құрылымын сақтай отырып, бастапқы мағыналық мазмұнының бір бөлігін жоғалтады. Алайда бұл процесті дәстүрдің толық жойылуы деп түсіндіру дұрыс емес. Керісінше, дәстүрдің белгілі бір элементтері жаңа мәдени контексте басқа мағыналық функцияларға ие болуы мүмкін. Осы тұрғыдан алғанда, қазіргі беташардың қызметі бұрынғыдай тек жаңа келінді әлеуметтік ортаға таныстырумен шектелмей, ұлттық мәдениеттің символдық көрінісі ретінде де қабылданады.

Жаһандану жағдайында коммерцияланумен қатар медиатизация процесі де отбасылық мерекелердің мазмұнына ықпал етеді. Әлеуметтік желілердің кең таралуы мерекенің тек оны ұйымдастырушылар мен қатысушылар үшін ғана емес, виртуалды аудитория үшін де маңызы болуына әкелді. Тойдан түсірілген фото және бейнематериалдар Instagram, TikTok және басқа платформалар арқылы таралып, мерекелік тәжірибенің цифрлық жалғасын қалыптастырады. Осы жағдайда мерекенің көрнекілік деңгейі оның әлеуметтік қабылдануына әсер ететін факторлардың біріне айналады.

Медиатизация дәстүрлі рәсімдердің мазмұнына екіжақты ықпал етеді. Бір жағынан, әлеуметтік желілер мерекені көрсетуге, ұлттық мәдени элементтерді насихаттауға және дәстүрлі рәсімдерді кең аудиторияға таныстыруға мүмкіндік береді. Екінші жағынан, цифрлық ортадағы көрнекілікке деген ұмтылыс рәсімнің ішкі мазмұнынан гөрі оның сыртқы эстетикасына басымдық берілуіне әкелуі мүмкін. Нәтижесінде дәстүрдің әлеуметтік және рухани функциялары визуалды репрезентациямен алмастырылатын жағдайлар туындайды.

Бұл өзгерістерді Р. Робертсонның глокализация тұжырымдамасы арқылы да түсіндіруге болады. Жаһандану жергілікті мәдениеттерді толығымен жоймайды, керісінше жаһандық және жергілікті элементтердің өзара ықпалдасуына жағдай жасайды [5]. Қазақ отбасылық мерекелерінде ұлттық

және жаһандық мәдени элементтердің қатар қолданылуы осы процестің нақты көрінісі болып табылады. Мәселен, қазіргі үйлену тойларында дәстүрлі беташар, бата, шашу және ұлттық музыкамен қатар заманауи музыкалық бағдарлама, еуропалық үлгідегі үйлену көйлегі, кәсіби фотосессия, арнайы декорация және шоу элементтері қолданылуы мүмкін.

Мұндай мәдени араласу дәстүрдің жоғалуын ғана емес, оның жаңа мәдени формада қайта құрылуын да білдіреді. Дәстүрлі элементтер жаһандық мәдени кеңістікте жаңа мәнге ие болып, қазіргі адамның эстетикалық және әлеуметтік қажеттіліктеріне бейімделеді. Осы тұрғыдан мәдени гибридтену ұлттық мәдениеттің тұрақсыздығының ғана емес, оның икемділігінің де көрсеткіші бола алады.

Қазақ отбасылық дәстүрлерінің трансформациясында урбанизация факторы да ерекше орын алады. Қалалық өмір салты отбасылық қарым-қатынастардың құрылымына, уақытты ұйымдастыруға және әлеуметтік байланыстардың сипатына әсер етеді. Үлкен әулеттердің бір кеңістікте бірге өмір сүруінің азаюы, жастардың білім және жұмыс мақсатында басқа қалаларға қоныс аударуы, нуклеарлық отбасының таралуы дәстүрлі рәсімдердің орындалу жағдайларын өзгертеді. Бұрын белгілі бір рәсімге кең көлемде туыстар мен көршілер қатысса, қазіргі жағдайда мерекелердің қатысушылар саны мен ұзақтығы қысқаруы мүмкін.

Алайда урбанизация дәстүрдің әлсіреуіне ғана алып келеді деген пікір де біржақты. Қалалық ортада дәстүрді саналы түрде сақтау қажеттілігі күшеюі мүмкін. Ауылдық ортада дәстүр күнделікті өмірдің табиғи бөлігі ретінде қабылданса, қала жағдайында оны сақтау арнайы ұйымдастыруды және саналы таңдауды қажет етеді. Осы тұрғыдан урбанизация дәстүрді автоматты әлеуметтік тәжірибеден рефлексивті мәдени практикаға айналдыратын фактор ретінде де көрінеді.

Бұл мәселе ұлттық мәдени бірегейлік феноменімен тікелей байланысты. Жаһандық мәдени кеңістіктің кеңеюі адамның мәдени таңдау мүмкіндігін арттырған сайын «мен кімін?» және «мен қандай мәдени қауымдастыққа жатамын?» деген сұрақтар да өзекті бола түседі. М. Кастельс бірегейліктің қалыптасуын қазіргі желілік қоғамдағы әлеуметтік субъектілердің өзіндік мәдени негіздерін қайта анықтауымен байланыстырады [6]. Осы тұрғыдан отбасылық дәстүрлер адамның ұлттық және мәдени бірегейлігін күнделікті өмірде жүзеге асырудың маңызды механизмдерінің бірі болып табылады.

Отбасылық мерекелерде орындалатын рәсімдер жеке адамның белгілі бір тарихи-мәдени қауымдастыққа қатыстылығын сезінуіне мүмкіндік береді. Мысалы, балаға ата-бабаның есімін беру, үлкендердің батасын алу, ұлттық тағамдарды дайындау, дәстүрлі әндерді орындау немесе белгілі бір салт-

жоралғыларды сақтау арқылы отбасы өзінің тарихи жадысын күнделікті тәжірибеде қайта жаңғыртады. Сондықтан дәстүр тек өткенді сақтаудың құралы емес, қазіргі уақытта мәдени бірегейлікті өндірудің механизмі болып табылады.

Осы тұрғыдан П. Рикердің нарративтік бірегейлік теориясы маңызды. Ғалым адамның өзіндік бірегейлігі оның жеке өмір тарихын белгілі бір мағыналық тұтастық ретінде түсіндіруі арқылы қалыптасатынын көрсетеді [7]. Отбасылық дәстүрлер де жеке және ұжымдық өмір тарихын байланыстыратын нарративтік құрылым қызметін атқарады. Отбасылық мерекелер барысында ата-бабалар туралы әңгімелердің айтылуы, отбасы тарихының еске алынуы және дәстүрлі рәсімдердің қайталануы өткен мен қазіргі уақыт арасындағы байланысты сақтайды.

Сонымен бірге дәстүрді сақтау оның барлық элементтерін өзгеріссіз қайталау дегенді білдірмейді. Қазіргі жағдайда дәстүрдің кейбір элементтері өзгеріп, кейбірі қысқарып, енді бірі жаңа мазмұнмен толықтырылуы мүмкін. Г.-Г. Гадамердің герменевтикалық философиясы тұрғысынан дәстүр әр тарихи кезеңде қайта түсіндірілетін мағыналық тәжірибе ретінде қарастырылады [8]. Өткеннің тәжірибесі қазіргі адамның көкжиегімен кездескен кезде жаңа мағынаға ие болады. Сондықтан дәстүрдің өзгеруі оның мәдени өміршендігіне қайшы келмейді.

Осы тұста қазақ отбасылық дәстүрлерінің қазіргі жағдайында екі қарама-қарсы үрдістің қатар жүретінін атап өтуге болады. Бір жағынан, дәстүрдің коммерциялануы, медиатизациясы және формалдануы оның бастапқы мағыналық мазмұнының әлсіреуіне ықпал етуі мүмкін. Екінші жағынан, ұлттық мәдениетке деген қызығушылықтың артуы, цифрлық кеңістікте дәстүр туралы ақпараттың таралуы және дәстүрді саналы түрде қайта түсіндіру оның жаңа жағдайда өмір сүруіне мүмкіндік береді.

Осы қарама-қайшылық дәстүрдің трансформациясын диалектикалық процесс ретінде қарастыруға негіз болады. Дәстүр мен жаңашылдық бір-бірін толық жоққа шығармайды. Керісінше, олардың өзара әрекеті нәтижесінде жаңа мәдени формалар қалыптасады. Дәстүрдің белгілі бір элементі өзгергенімен, оның негізгі құндылықтық өзегі – отбасы бірлігі, ұрпақ сабақтастығы, үлкенді құрметтеу, өзара көмек, қонақжайлық және қауымдастық сезімі – жаңа формада қайта өндірілуі мүмкін.

Осылайша, зерттеу нәтижелері қазақ отбасылық дәстүрлерінің қазіргі трансформациясын үш өзара байланысты деңгейде сипаттауға мүмкіндік береді. Бірінші деңгей – рәсімнің формалық өзгеруі, яғни дәстүрлі әрекеттердің қысқаруы немесе жаңа форматқа бейімделуі. Екінші деңгей – функционалдық өзгеріс, яғни рәсімнің әлеуметтік қызметінің өзгеруі және оған эстетикалық,

репрезентациялық, коммерциялық функциялардың қосылуы. Үшінші деңгей – мағыналық қайта құрылымдау, яғни дәстүрдің қазіргі ұрпақ тарапынан жаңа әлеуметтік және мәдени жағдайға сәйкес қайта түсіндірілуі.

Бұл үш деңгейдің қатар жүруі дәстүрдің қазіргі табиғатын күрделі және көпқырлы құбылыс ретінде сипаттайды. Сондықтан қазақ отбасылық дәстүрлерінің трансформациясын тек мәдени жоғалту ретінде түсіндіру жеткіліксіз. Оның құрамында мәдени сабақтастықпен қатар өзгеру, бейімделу және жаңғыру процестері де бар.

Зерттеу тұрғысынан алғанда, қазақ отбасылық дәстүрлерінің өміршендігін қамтамасыз ететін негізгі фактор – рәсімнің сыртқы формасын сақтау емес, оның құндылықтық және мағыналық өзегін жаңа әлеуметтік жағдайларда қайта өндіру қабілеті. Дәстүрдің болашағы оның өзгермей қалуында емес, тарихи тәжірибені қазіргі қоғамның қажеттіліктерімен байланыстыра отырып, жаңа ұрпақ үшін мағыналы мәдени тәжірибеге айналуында жатыр.

Т. Адорно мен М. Хоркхаймердің мәдени индустрия теориясы осы процесті түсіндіру үшін маңызды теориялық негіз береді [4]. Мәдени тәжірибелер нарықтық қатынастарға енген жағдайда олардың стандарттану және коммерциялану ықтималдығы артады. Қазақ той мәдениетінде де белгілі бір стандартты мерекелік модельдердің қалыптасуы байқалады. Бірқатар отбасылық мерекелердің сценарийлері, безендірілуі, музыкалық бағдарламалары және визуалдық элементтері бір-біріне ұқсас бола бастайды. Нәтижесінде дәстүрлі рәсімнің өзіндік жергілікті ерекшеліктері жалпыға ортақ мерекелік стандарттармен араласуы мүмкін.

Сонымен бірге коммерциялануды тек жағымсыз құбылыс ретінде қарастыру ғылыми тұрғыдан жеткіліксіз. Нарықтық қызметтердің дамуы дәстүрлі рәсімдерді ұйымдастыруға жаңа мүмкіндіктер береді және олардың кейбір элементтерінің сақталуына жағдай жасайды. Негізгі мәселе коммерциялық элементтердің болуында емес, олардың дәстүрдің әлеуметтік және рухани мазмұнын қаншалықты алмастыратынында. Егер мерекенің басты мақсаты сыртқы көрініс пен әлеуметтік мәртебені көрсетуге ауысса, дәстүрдің бастапқы құндылықтық қызметі әлсіреуі мүмкін.

Қазақ отбасылық дәстүрлерінің өзгеруіне цифрлық коммуникациялар мен әлеуметтік желілердің дамуы да елеулі ықпал етуде. Instagram, TikTok және басқа цифрлық платформалар отбасылық мерекелерді ұйымдастырудың, көрсетудің және бағалаудың жаңа кеңістігін қалыптастырды. Бұрын отбасылық мереке негізінен оған қатысушылардың ортақ тәжірибесі ретінде қабылданса, қазіргі жағдайда оның цифрлық бейнесі де маңызды мәнге ие болды. Тойдан түсірілген бейнематериалдар мен фотосуреттер әлеуметтік

желілер арқылы кең аудиторияға таралып, мерекенің виртуалды кеңістіктегі жалғасын қалыптастырады.

Бұл жағдай дәстүрдің медиатизациясы ұғымын қолдануға мүмкіндік береді. Мерекенің физикалық кеңістігімен қатар оның цифрлық репрезентациясы пайда болады. Соның нәтижесінде кейбір жағдайларда мереке тек оған қатысушылар үшін ғана емес, әлеуметтік желідегі виртуалды аудитория үшін де ұйымдастырылатын мәдени тәжірибеге айналады. Бұл жерде дәстүрдің ішкі және сыртқы өлшемдерінің арақатынасы өзгереді. Мерекенің рухани, отбасылық және қауымдық мағынасына қоса, оның визуалдық тартымдылығы мен қоғамдық қабылдануы маңызды факторға айналады.

Дегенмен цифрлық кеңістіктің ықпалын тек дәстүрді коммерцияландыратын немесе формаландыратын фактор ретінде бағалау дұрыс емес. Әлеуметтік желілер дәстүрді тарату мен мәдени жадыны сақтаудың жаңа құралы бола алады. Дәстүрлі әндер, бата мәтіндері, ұлттық киімдер, салт-жоралғылар және олардың мағынасы туралы ақпарат цифрлық ортада кең таралуда. Бұл әсіресе дәстүрлі мәдени тәжірибеден алыстаған жастар үшін ұлттық мәдениетпен байланыс орнатудың жаңа мүмкіндігін қалыптастырады. Демек, цифрландыру дәстүрдің мазмұнына қайшылықты ықпал етеді: бір жағынан, рәсімнің сыртқы репрезентациясын күшейтсе, екінші жағынан, оның мәдени мазмұнын тарату мен қайта жаңғыртуға мүмкіндік береді.

Зерттеу нәтижелері қазақ отбасылық мерекелерінде дәстүрлі және жаһандық мәдени элементтердің қатар өмір сүретінін де көрсетті. Бұл процесті Р.Робертсонның глокализация тұжырымдамасы негізінде түсіндіруге болады. Ғалым жаһандық және жергілікті мәдениеттердің өзара әрекеті нәтижесінде жаңа гибриді мәдени формалардың қалыптасатынын көрсетеді [5]. Қазақ үйлену тойы осы құбылыстың айқын мысалы болып табылады. Қазіргі тойларда беташар, шашу, бата, ұлттық музыка және дәстүрлі киімдер сияқты элементтермен қатар ақ көйлек, заманауи фотосессия, арнайы декорация, шоу-бағдарлама және халықаралық мерекелік эстетика элементтері де кездеседі.

Бұл жерде қалыптасқан мәдени форма толықтай дәстүрлі немесе толықтай жаһандық сипатта емес. Ол екі мәдени кеңістіктің өзара ықпалдасуы нәтижесінде пайда болған синтетикалық форма болып табылады. Сондықтан мәдени гибриденуді ұлттық мәдениеттің міндетті түрде «таза күйінің» жоғалуы ретінде бағалау біржақты болар еді. Мәдениет тарихи тұрғыдан әртүрлі мәдени ықпалдармен өзара байланыс барысында өзгеріп отырған. Мәселе осы өзгерістердің ұлттық мәдениеттің негізгі құндылықтық мазмұнына қандай әсер ететінінде.

Қазақ отбасылық дәстүрлерінің трансформациясында ерекше назар аударатын мәселе – рәсімнің сыртқы формасы мен ішкі мағынасының арақатынасы. Зерттеу нәтижелері белгілі бір дәстүрдің сыртқы формасы сақталған жағдайда да оның бастапқы әлеуметтік және құндылықтық мазмұнының толық сақталмауы мүмкін екенін көрсетеді. Мысалы, беташар қазіргі қазақ үйлену тойларында кең таралған рәсім болып қала береді. Алайда дәстүрлі қоғамдағы оның негізгі функциялары – келінді жаңа отбасы мүшелерімен таныстыру, туыстық құрылымды түсіндіру, үлкенді құрметтеу және отбасылық мінез-құлық нормаларын жеткізу – қазіргі жағдайда өзгеріске ұшырауы мүмкін.

Осыған ұқсас жағдай Наурыз мерекесінің қазіргі формасынан да байқалады. Наурыздың негізгі идеялары – табиғаттың жаңаруы, жаңа кезеңнің басталуы, татулық, өзара кешірім және молшылық – сақталғанымен, мерекенің қоғамдық формасы айтарлықтай өзгерді. Қазіргі жағдайда Наурыз мемлекеттік және қалалық деңгейдегі ірі мәдени іс-шаралармен, концерттермен, жәрмеңкелермен және фестивальдермен толықтырылды. Бұл оның әлеуметтік ауқымын кеңейтті, бірақ кейбір жағдайларда дәстүрдің отбасылық және символдық мазмұны екінші орынға шығуы мүмкін.

Бұл құбылысты десемантизация ұғымы арқылы сипаттауға болады. Десемантизация кезінде мәдени белгі немесе рәсім сыртқы жағынан сақталғанымен, оның бастапқы мағыналық мазмұны әлсірейді. Алайда бұл процесті міндетті түрде мәдени жоғалу ретінде түсіндіруге болмайды. Г. Г. Гадамердің философиялық герменевтикасы дәстүрдің әр тарихи кезеңде қайта түсіндірілетінін көрсетеді [6]. Осы тұрғыдан дәстүрдің жаңа мағынаға ие болуы оның өміршендігінің белгісі болуы мүмкін.

Дәстүрдің трансформациясын түсіндіруде мәдени жады мәселесі де маңызды. Отбасылық салт-дәстүрлер адамның жеке тәжірибесін ұжымдық тарихи жадымен байланыстыратын мәдени механизм қызметін атқарады. П.Рикердің нарративтік бірегейлік тұжырымдамасы бойынша тұлғаның өзіндік бірегейлігі оның өмір тарихын белгілі бір мағыналық тұтастық ретінде түсінуімен байланысты [7]. Осы идеяны мәдени деңгейде қолданғанда, отбасылық рәсімдер адамның өзінің тарихи және мәдени қауымдастыққа қатыстылығын сезінуіне мүмкіндік береді.

Мысалы, балаға ата-бабаның есімін беру, үлкендердің батасын алу, отбасылық шежірені айту немесе белгілі бір рәсім кезінде отбасының тарихын еске түсіру жеке тұлғаның өзін ұрпақтар сабақтастығының бөлігі ретінде қабылдауына ықпал етеді. Сондықтан дәстүрдің ұлттық бірегейлікті қалыптастырудағы рөлі оның сыртқы рәсімдік формасымен ғана емес,

адамның өзін белгілі бір мәдени тарихтың субъектісі ретінде сезінуімен анықталады.

Жаһандану жағдайында бұл процесс ерекше сипатқа ие болады. Әлемдік ақпараттық кеңістік адамға көптеген мәдени үлгілерді қатар ұсынады. Нәтижесінде ұлттық бірегейлік бұрынғыға қарағанда рефлексивті сипат алады. Адам белгілі бір дәстүрді тек қоғамның талабы ретінде емес, өзінің мәдени таңдауымен байланыстыра бастайды. М. Кастельс қазіргі жаһандық қоғамда бірегейліктің қалыптасуын әлеуметтік субъектілердің өздерінің мәдени негіздерін қайта анықтауымен байланыстырады [8]. Осы тұрғыдан қазақ дәстүрлеріне деген қазіргі қызығушылықты ұлттық мәдениеттің жаңғыруымен қатар, жаһандық мәдени кеңістіктегі өзіндік ерекшелікті қайта анықтау әрекеті ретінде де түсіндіруге болады.

Сонымен бірге дәстүрді жаңғыртудың екі түрлі бағытын ажыратуға болады. Бірінші жағдайда дәстүр өткеннің өзгермейтін үлгісі ретінде қабылданып, оның барлық элементтерін сол қалпында қалпына келтіруге ұмтылыс байқалады. Екінші жағдайда дәстүрдің негізгі құндылықтық мазмұны сақтала отырып, оның қазіргі қоғамға сәйкес келетін формасы қалыптастырылады. С. Боймның ностальгия теориясындағы қалпына келтіруші және рефлексивті ностальгия арасындағы айырмашылық осы екі тенденцияны түсіндіруге мүмкіндік береді [9]. Рефлексивті тәсіл дәстүрді өзгермейтін мұра емес, өткен мен қазіргі арасындағы диалог ретінде қарастырады.

Қазақ отбасылық дәстүрлерінің қазіргі өзгерістерін жинақтай отырып, олардың трансформациясының бірнеше өзара байланысты формасын ажыратуға болады. Біріншісі – дәстүрдің негізгі рәсімдік және құндылықтық мазмұнын сақтауға бағытталған сабақтастық. Екіншісі – рәсімнің сыртқы көлемін қысқартып, оның негізгі символдық элементтерін қалдыру. Үшіншісі – дәстүрлі және жаһандық мәдени элементтердің бірігуінен туындайтын гибридтену. Төртіншісі – дәстүрдің жаңа әлеуметтік жағдайға сәйкес саналы түрде қайта түсіндіріліп, жаңғыртылуы.

Бұл формалар бір-бірін жоққа шығармайды және бір ғана рәсімнің аясында қатар жүруі мүмкін. Мысалы, қазіргі үйлену тойында беташар рәсімі сақталады, оның орындалу уақыты қысқарады, оған заманауи музыка мен визуалдық элементтер қосылады және отбасы мүшелері оның мазмұнын жас ұрпаққа түсіндіреді. Мұндай жағдайда сабақтастық, қысқару, гибридтену және рефлексивті жаңғырту процестері бір мезгілде жүзеге асады.

Зерттеу барысында анықталған маңызды философиялық нәтиже – дәстүрдің қазіргі трансформациясын «дәстүр мен жаңашылдықтың қарама-қайшылығы» ретінде ғана емес, олардың өзара байланысы ретінде түсіндіру қажеттігі. Дәстүр жаңа жағдайға бейімделген кезде өзінің барлық

элементін сақтап қалмауы мүмкін, алайда оның негізгі құндылықтық өзегі жаңа формалар арқылы қайта өндірілуі ықтимал. Осы тұрғыдан дәстүрдің өміршендігі оның өзгермей қалуымен емес, тарихи өзгерістер жағдайында өзінің мағыналық тұтастығын сақтап, жаңа ұрпақ үшін түсінікті болу қабілетімен анықталады.

Осы нәтижелер қазақ отбасылық дәстүрлерінің жаһандану жағдайындағы трансформациясын сызықтық «жойылу» процесі ретінде емес, көпбағытты әлеуметтік-мәдени өзгеріс ретінде бағалауға мүмкіндік береді. Бір жағынан, коммерциялану, медиатизация және формалдану дәстүрдің бастапқы мазмұнын әлсіретуі мүмкін. Екінші жағынан, цифрлық орта, ұлттық мәдениетке қызығушылықтың артуы және дәстүрді рефлексивті түрде қайта түсіндіру оның жаңа жағдайларда өмір сүруіне мүмкіндік береді. Зерттеу барысында қазақ отбасылық мерекелерінің сыртқы формаларының той форматы event индустрия, трендтер жылдап өзгеріп, сәнге сай құбылатындылығы анықталды. Бұл зерттеу нәтижесі 3. Бауманнің «ақпа заман» теориясымен түсіндіріледі. 3. Бауман қазіргі жаһанданған «ақпа» деп түсіндіреді. Бұл қоғамда отбасы дәстүр, әлеуметтік институттар тұрақты әрі берік болса, ақпа заманда барлығы құбылмалы уақытша өзгертін форма екендігінің көрінісі [10].

Осылайша, зерттеудің негізгі нәтижесі қазақ отбасылық дәстүрлерінің трансформациясы олардың жойылуын емес, формасы, әлеуметтік функциясы және құндылықтық мазмұны арасындағы жаңа қатынастардың қалыптасуын білдіретінін көрсетеді. Жаһандану жағдайында дәстүр бір мезгілде мәдени жадының тасымалдаушысы, ұлттық бірегейліктің ресурсы және өзгермелі әлеуметтік ортаға бейімделетін мәдени тәжірибе ретінде көрінеді. Сондықтан қазіргі кезеңде дәстүрді сақтаудың тиімді жолы оның сыртқы формаларын механикалық түрде қайталау емес, оның тарихи және құндылықтық мазмұнын жаңа ұрпаққа түсіндіру және қазіргі әлеуметтік жағдаймен байланыстыра отырып жаңғырту болып табылады.

Қорытынды

Жүргізілген зерттеу нәтижелері жаһандану жағдайындағы қазақ отбасылық дәстүрлерінің трансформациясы күрделі әрі көпқырлы әлеуметтік-мәдени үдеріс екенін көрсетті. Қазіргі кезеңде дәстүрлі салт-жоралғылардың бірқатарының орындалу формасы өзгеріп, олардың әлеуметтік функциялары қайта құрылып, кейбір рәсімдердің мазмұны заманауи мәдени талаптарға бейімделуде. Осыған байланысты қазақ отбасылық дәстүрлерін тек сақталу немесе жойылу категориялары арқылы бағалау жеткіліксіз. Дәстүрдің қазіргі өмір сүру формалары оның тарихи сабақтастығы мен әлеуметтік өзгерістерге бейімделу қабілетінің қатар жүретінін көрсетеді.

Зерттеу барысында жаһандандудың қазақ отбасылық дәстүрлеріне ықпалы бірнеше өзара байланысты бағытта жүзеге асатыны анықталды. Олардың қатарында урбанизация, тұтынушылық мәдениеттің күшеюі, мерекелік индустрияның дамуы, цифрлық коммуникациялар мен әлеуметтік желілердің таралуы және жаһандық мәдени үлгілердің жергілікті тәжірибелермен араласуы бар. Бұл факторлар дәстүрдің сыртқы формасына ғана емес, оның әлеуметтік және құндылықтық мазмұнына да ықпал етеді. Әсіресе үйлену тойы, сүндет той, бесікке салу, ат қою және Наурыз сияқты рәсімдерде дәстүрлі және заманауи мәдени элементтердің қатар қолданылуы байқалады.

Зерттеу нәтижелерінің маңызды тұжырымы – дәстүрдің сыртқы формасының сақталуы оның бастапқы мағыналық мазмұнының толық сақталғанын білдірмейді. Кейбір жағдайларда салт-жоралғылар әлеуметтік немесе рухани мәнінен гөрі мерекелік, эстетикалық және репрезентациялық қызмет атқара бастайды. Бұл құбылыс дәстүрдің десемантизациялану қаупін туындатады. Алайда дәстүрдің мағыналық өзгеруі міндетті түрде оның жойылуын білдірмейді. Белгілі бір рәсім жаңа тарихи және әлеуметтік жағдайда қайта түсіндіріліп, жаңа мағыналық мазмұнға ие болуы мүмкін.

Осы тұрғыдан зерттеу барысында дәстүрдің өміршеңдігін анықтайтын негізгі фактор оның өзгермей сақталуы емес, өзінің негізгі құндылықтық өзегін сақтай отырып, жаңа әлеуметтік жағдайға бейімделу қабілеті екені негізделді. Отбасылық дәстүрлердегі үлкенді құрметтеу, ұрпақтар сабақтастығы, отбасы бірлігі, өзара көмек, қонақжайлық және әлеуметтік жауапкершілік сияқты құндылықтар сыртқы рәсімдік формалар өзгерген жағдайда да жаңа мәдени формалар арқылы қайта өндірілуі мүмкін.

Жаһандану жағдайында қазақ отбасылық дәстүрлері ұлттық мәдени бірегейлікті қалыптастырудың маңызды ресурстарының бірі ретінде де көрінеді. Әлемдік мәдени кеңістіктің кеңеюі адамдардың мәдени таңдау мүмкіндігін арттырғанымен, сонымен бірге өзінің тарихи және мәдени ерекшелігін қайта пайымдау қажеттілігін күшейтеді. Осы жағдайда дәстүр жеке тұлғаның өзін белгілі бір мәдени қауымдастықтың мүшесі ретінде сезінуіне мүмкіндік беретін мәдени жадының механизміне айналады. Отбасылық мерекелер арқылы өткен ұрпақтардың тәжірибесі қазіргі ұрпақтың өмірімен байланысып, мәдени сабақтастықтың үзілмеуіне жағдай жасайды.

Зерттеу сондай-ақ қазіргі қазақ қоғамындағы дәстүрдің жаңғыруы міндетті түрде өткенді сол күйінде қайталауға бағытталмайтынын көрсетті. Дәстүрдің рефлексивті түрде қайта түсіндірілуі оның қазіргі қоғам жағдайында өміршең болуына мүмкіндік береді. Бұл тұрғыдан дәстүрді жаңғырту оның сыртқы элементтерін механикалық түрде қалпына келтірумен шектелмеуі тиіс. Керісінше, оның тарихи, әлеуметтік және

аксиологиялық мазмұнын түсіндіру және сол мазмұнды қазіргі ұрпақтың өмірлік тәжірибесімен байланыстыру маңызды.

Осыған байланысты ұлттық мәдени саясат пен білім беру саласында дәстүрдің тек рәсімдік жағын насихаттаудан гөрі, оның мағыналық және құндылықтық негіздерін түсіндіруге басымдық беру қажет. Отбасы, мектеп және жоғары білім беру мекемелері дәстүрлі мәдени тәжірибелердің мазмұнын түсіндіретін негізгі әлеуметтік институттар ретінде қарастырылуы мүмкін. Сонымен қатар цифрлық медианың мүмкіндіктерін пайдалану арқылы дәстүр туралы ғылыми және ағартушылық мазмұнды кеңінен тарату қазіргі жағдайда тиімді құралдардың бірі бола алады.

Зерттеудің теориялық маңызы дәстүрді статикалық және өзгермейтін мәдени құбылыс ретінде емес, тарихи жағдайларға бейімделетін, қайта түсіндірілетін және әлеуметтік субъектілердің қатысуымен жаңғыртылатын динамикалық мәдени феномен ретінде қарастырумен байланысты. Бұл тәсіл дәстүр мен жаһандандуды бір-біріне қарама-қарсы құбылыстар ретінде емес, өзара ықпалдастық барысында жаңа мәдени формалар қалыптастыратын үдерістер ретінде түсіндіруге мүмкіндік береді.

Сонымен қатар зерттеудің белгілі бір шектеулері бар. Мақала негізінен теориялық-философиялық және салыстырмалы-мәдени талдауға сүйенетіндіктен, қазіргі қазақ қоғамындағы дәстүр трансформациясының нақты әлеуметтік ауқымын эмпирикалық деректер арқылы толық көрсету мүмкін болмады. Осыған байланысты болашақ зерттеулерде әртүрлі жас топтары арасында сауалнама және тереңдетілген сұхбат жүргізу, қалалық және ауылдық ортадағы дәстүрлердің өзгеру ерекшеліктерін салыстыру, сондай-ақ әлеуметтік желілердің отбасылық салт-дәстүрлерге ықпалын эмпирикалық тұрғыдан зерттеу маңызды.

Қорыта айтқанда, жаһандану қазақ отбасылық дәстүрлерінің болашағына бір мезгілде әрі сын-қатер, әрі мүмкіндік қалыптастырады. Бір жағынан, коммерциялану, медиатизация және мәдени стандарттану дәстүрдің бастапқы мазмұнының әлсіреуіне алып келуі мүмкін. Екінші жағынан, ұлттық мәдениетке деген қызығушылықтың артуы, цифрлық коммуникациялардың жаңа мүмкіндіктері және дәстүрді саналы түрде қайта пайымдау оның жаңғыруына жағдай жасайды. Сондықтан қазақ отбасылық дәстүрлерінің тұрақтылығы олардың өзгеріссіз сақталуында емес, тарихи-мәдени және құндылықтық өзегін жоғалтпай, жаңа әлеуметтік шындық жағдайында жаңаша мағынаға ие болуында жатыр.

Демек, қазіргі қазақ қоғамындағы дәстүр трансформациясын мәдени жоғалу үдерісі ретінде ғана емес, ұлттық мәдени бірегейлікті қайта құрудың және тарихи тәжірибені қазіргі заманмен байланыстырудың формасы ретінде

бағалау қажет. Дәстүрдің өміршеңдігі оның өткенге байланып қалуында емес, өткеннің мағынасын қазіргі уақыт үшін өзекті ете алу қабілетінде көрінеді.

ПАЙДАЛАНҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

- 1 Хантнгтон, С. Столкновение цивилизаций. / Пер.с англ. Т.Велимеева, Ю. Новикова. – М. : АСТ, 2003. – 603 с.
- 2 Тойнби, А. Дж. Постигение истории. / Пер.с англ. Е. Д. Жаркова. – М. : Прогресс, Литера, 1991. – 736 с.
- 3 Giddens, A. Runaway World: How Globalisation Is Reshaping Our Lives. – London : Profile Books, 1999. – 124 p.
- 4 Adorno, T. W., Horkheimer, M. Dialectic of Enlightenment : Philosophical Fragments. – Stanford : Stanford University Press, 2002. – 282 p.
- 5 Robertson, R. Globalization : Social Theory and Global Culture. – London : SAGE Publications, 1992. – 224 p.
- 6 Gadamer, H.-G. Truth and Method. – 2nd, revised ed. – London : Continuum, 2004. – 601 p.
- 7 Ricoeur, P. Oneself as Another. – Chicago : University of Chicago Press, 1992. – 374 p.
- 8 Castells, M. The Power of Identity. – 2nd ed. – Chichester : Wiley-Blackwell, 2010. – 592 p.
- 9 Boym, S. The Future of Nostalgia. – New York : Basic Books, 2001. – 404 p.
- 10 Bauman, Z. Liquid Modernity. – Cambridge : Polity Press, 2000. – 228 p.

REFERENCES

- 1 Xantigton, S. Stolknoenie civilizacij [Clash of Civilizations]. / Per.s angl. T. Velimeeva, Yu. Novikova. – Moscow : AST, 2003. – 603 p.
- 2 Tojnbi, A. Dzh. Postizhenie istorii [A Study of Histor]. / Per.s angl. E. D. Zharkova. – Moscow : Progress, Litera, 1991. – 736 p.
- 3 Giddens, A. Runaway World: How Globalisation Is Reshaping Our Lives. – London : Profile Books, 1999. – 124 p.
- 4 Adorno, T. W., Horkheimer, M. Dialectic of Enlightenment: Philosophical Fragments. – Stanford : Stanford University Press, 2002. – 282 p.
- 5 Robertson, R. Globalization: Social Theory and Global Culture. – London : SAGE Publications, 1992. – 224 p.
- 6 Gadamer, H.-G. Truth and Method. – 2nd, revised ed. – London : Continuum, 2004. – 601 p.

- 7 Ricoeur, P. Oneself as Another. – Chicago : University of Chicago Press, 1992. – 374 p.
- 8 Castells, M. The Power of Identity. – 2nd ed. – Chichester : Wiley-Blackwell, 2010. – 592 p.
- 9 Boym, S. The Future of Nostalgia. – New York : Basic Books, 2001. – 404 p.
- 10 Bauman, Z. Liquid Modernity. – Cambridge : Polity Press, 2000. – 228 p.

10.09.26 ж. баспаға түсті.

11.09.26 ж. түзетулерімен түсті.

23.09.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

М. Топлу¹, *Г. Ж. Назанова², А. Нуртазина³, Е. З. Жантөлеуов⁴

¹ Университет Хажы Байрам Вели Анкара,

Турецкая Республика г. Анкара;

^{2,3,4} Южно-Казахстанский университет имени М. Ауезова,

Республика Казахстан, г. Шымкент.

Поступило в редакцию 10.09.26.

Поступило с исправлениями 11.09.26.

Принято в печать 23.09.26.

ТРАНСФОРМАЦИЯ КАЗАХСКИХ СЕМЕЙНЫХ ТРАДИЦИЙ В УСЛОВИЯХ ГЛОБАЛИЗАЦИИ

В статье рассматривается трансформация казахских семейных традиций в условиях глобализации с философской и культурологической позиций. Актуальность исследования обусловлена усилением влияния глобального информационного пространства, урбанизации, потребительской культуры и цифровых коммуникаций на национальные культурные практики. Цель исследования заключается в выявлении особенностей изменения казахских семейных праздников и обычаев и философском осмыслении соотношения сохранения и обновления традиции. Объектом исследования выступают традиции и обряды, связанные с семейной жизнью казахского общества, включая наречение имени, укладывание ребенка в бөсік, сундет той, свадебные обряды, беташар и праздник Наурыз. Методологическую основу исследования составляют диалектический, сравнительно-культурный, герменевтический и аксиологический методы анализа. В результате исследования установлено, что глобализация не только способствует ослаблению отдельных традиционных практик, но и

изменяет соотношение их внешней формы и внутреннего содержания. Современные семейные праздники существуют на пересечении традиционных практик, глобальных культурных образцов, цифровых медиа и индустрии праздника, вследствие чего возникают гибридные культурные формы. При этом сохранение внешних элементов обряда не всегда означает сохранение его первоначального ценностно-смыслового содержания. Сделан вывод о том, что жизнеспособность традиции в современном обществе определяется не механическим воспроизведением прошлого, а способностью новых поколений осмысливать, интерпретировать и адаптировать ее к изменяющимся социальным условиям. Трансформация казахских семейных традиций, таким образом, может рассматриваться не только как проявление культурной утраты, но и как форма реконструкции национальной идентичности в новом историческом контексте.

Ключевые слова: глобализация, казахская традиция, семейные традиции, культурная трансформация, национальная идентичность, глокализация, культурная память.

M. Toplu¹, *G. Zh. Nazanova², A. Nurtazina³, E. Z. Zhantileuov⁴

¹Hacı Bayram Veli University,
Turkey, Ankara;

^{2,3,4}M. Auezov South Kazakhstan University,
Republic of Kazakhstan, Shymkent.

Received 10.09.26.

Received in revised form 11.09.2.

Accepted for publication 23.09.26.

TRANSFORMATION OF KAZAKH FAMILY TRADITIONS IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

The article examines the transformation of Kazakh family traditions under conditions of globalization from philosophical and cultural perspectives. The relevance of the study is determined by the growing influence of global information networks, urbanization, consumer culture, and digital communication on national cultural practices. The purpose of the research is to identify the main characteristics of changes in Kazakh family celebrations and customs and to provide a philosophical interpretation of the relationship between the preservation and renewal of tradition. The object of the study is a set of family-related traditions

and rituals in Kazakh society, including naming ceremonies, the besik ritual, circumcision celebrations, wedding ceremonies, betashar, and the Nauryz celebration. The methodological framework combines dialectical, comparative-cultural, hermeneutic, and axiological approaches. The analysis demonstrates that globalization does not simply lead to the disappearance of traditional practices; rather, it changes the relationship between their external forms and internal meanings. Contemporary family celebrations increasingly exist at the intersection of traditional practices, global cultural models, digital media, and the celebration industry, resulting in hybrid cultural forms. At the same time, the preservation of external ritual elements does not necessarily imply the preservation of their original axiological and semantic content. The study argues that the vitality of tradition in contemporary society depends not on mechanical reproduction of the past, but on the ability of new generations to understand, reinterpret, and adapt inherited practices to changing social conditions. The transformation of Kazakh family traditions should therefore be understood not only as a process of cultural loss but also as a form of reconstructing national identity within a new historical context.

Keywords: globalization, Kazakh tradition, family traditions, cultural transformation, national identity, glocalization, cultural memory.

FTAMP 13.07.25

<https://doi.org/10.48081/BTOUH3.2026/144-159>***Қ. А. Тұрсынбаева¹, А. К. Жолдубаева²**^{1,2}Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Алматы қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0009-0008-6988-9414>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8864-6820>*e-mail: karlygash.turs@gmail.com

КӨШПЕЛІ МӘДЕНИЕТТЕГІ АҚШАНЫҢ ҚҰНДЫЛЫҚТЫҚ МӘНІ: ФИЛОСОФИЯЛЫҚ ТАЛДАУ

Мақалада ақша және онымен байланысты құн эквиваленттері экономикалық қызметпен ғана шектелмейтін әлеуметтік-мәдени феномен ретінде қарастырылады. Зерттеудің мақсаты – түркі көшпенділерінің дәстүрлі тәжірибелеріндегі құндылықты символдандыру тәсілдерін анықтау және материалдық эквивалент, әлеуметтік мойындау, өзара қайтарымдылық пен мәдени жады арасындағы байланысты айқындау. Зерттеудің әдіснамалық негізін философиялық-мәдениеттанулық, семиотикалық және салыстырмалы-тарихи тәсілдер, сондай-ақ антропологияның негізгі тұжырымдары, символдық капитал, сый алмасу және ақшаның әлеуметтік табиғаты туралы концепциялар құрайды. Талдау материалдары ретінде мал айырбасы, неке алмасуы, қалың мал, асар, жылу, сый тарту және ақшалардың (монеталардың) заттық-ритуалдық мәдениетте қолданылуы қарастырылады. Зерттеу барысында көшпелі мәдениеттегі құндылық тек игіліктердің сандық арақатынасы арқылы емес, әлеуметтік байланыстар, бедел, мәртебе және өзара міндеттемелер арқылы да қалыптасқаны көрсетіледі. Мал нақты айырбастау жағдайларында айырбастау құралы және байлықты сақтау нысаны ретінде қызмет атқара алғанымен, оны қазіргі экономикалық мағынадағы ақшамен толық теңестіруге болмайды. Монеталық және ақшалай қатынастардың таралуы айырбастың символдық мазмұнын жоймағаны негізделді. Керісінше, ақша қатынастары өзара көмек пен әлеуметтік өзара байланыстардың бұрыннан қалыптасқан мәдени жүйесіне енгізілді. Ақшаны экономикалық құндылық пен әлеуметтік тұрғыдан

мойындалған мағына арасындағы медиатор ретінде қарастыру қажеттігі тұжырымдалады.

Кілтті сөздер: көшпелі мәдениет, ақша философиясы, құндылықтар жүйесі, алмасу, материалдық және рухани құндылық, әлеуметтік қатынастар.

Кіріспе

Ақша – адамзат мәдениетінің бірнеше өлшемдеріне бір уақытта жататын әлеуметтік құбылыстардың бірі. Экономикалық теорияда ол дәстүрлі түрде алмасу құралы, құндылық өлшемі және құндылықты сақтау құралы ретіндегі қызметтері арқылы анықталады. Дегенмен, мұндай анықтама негізінен ақшаның құралдық аспектісін қамтиды және ақша формаларының әлеуметтік қатынастар жүйесіне қалай енгізіліп, мәдени мағынаға ие болатыны туралы мәселені талдамай қалдырады. Ақшаның философиялық және антропологиялық зерттеулері ақша нысанының ешқашан тек бейтарап құндылық өлшемі ретінде ғана өмір сүрмейтінін көрсетеді. Оның мағынасы алмасудың қолайлы формаларын, ақшаны пайдалану тәсілдерін, байлыққа, қарызға, сыйлық беруге және өзара қарым-қатынасқа деген көзқарастарды анықтайтын нақты әлеуметтік ортамен қалыптасады.

Орталық Азияның дәстүрлі көшпелі қоғамдарын зерттеу бұл тұрғыда ерекше өнімді. Көшпелі қоғамдардың экономикасы жылжымалы мал шаруашылығына негізделген, ал материалдық әл-ауқат мал шаруашылығымен, жайылымдарға қол жеткізумен, туыстық байланыстармен, өзара қолдаумен және айырбас қатынастарын сақтау мүмкіндігімен тығыз байланысты болды. Қазіргі заманғы зерттеулер Орталық Азияның мал шаруашылығы қоғамдары сауда және нарықтық үдерістерден тыс болмағанын көрсетеді. Керісінше, қазақ және қырғыз малшылары аймақтық және трансаймақтық сауда желілеріне енген, ал Қарқара жәрмеңкесі сияқты айырбас орталықтары жергілікті экономиканы Еуразияның кең экономикалық кеңістіктерімен байланыстырған [1].

Сондықтан, «көшпелі күнкөріс шаруашылығы» мен «ақша экономикасы» арасындағы қарама-қайшылық жеткіліксіз. Құнның әртүрлі түрлерінің – мал, заттар, тиындар, ақша, сыйлықтар және неке төлемдерінің – әлеуметтік және мәдени қатынастар жүйесіне қалай енгізілгенін зерттеу тиімдірек тәсіл болар еді. Бұл жағдайда ақша тек тарихи түрде анықталған экономикалық делдалдық нысаны ретінде ғана емес, сонымен қатар құндылықты білдірудің бір тәсілі ретінде де қызығушылық тудырады.

Мәселенің теориялық тұжырымдамасы негізінен Г. Зиммельдің «Ақша философиясы» еңбегімен байланысты. Онда ақша құн, әлеуметтік

қашықтық, еркіндік және адамдар арасындағы өзара әрекеттесу табиғаты сияқты жалпы мәселеге қатысты қарастырылады. Зиммельдің көзқарасы бізге ақшаны тек сандық эквивалент ретінде ғана емес, сонымен қатар әлеуметтік қатынастарды жанамалау етудің нақты нысаны ретінде де қарастыруға мүмкіндік береді. Қазіргі Routledge басылымында бұл жұмыс ақша экономикасының әлеуметтік, психологиялық және философиялық аспектілерін және әлеуметтік қатынастар формаларын зерттеу ретінде анықталған [2].

Антропологиялық талдау үшін Б. Маурердің ұстанымы өте маңызды, оған сәйкес ақшаны оның әлеуметтік, семиотикалық және перформативті өлшемдері арқылы қарастыру керек. Оның ақша антропологиясына шолуында ақшаны зерттеу тек оның айналымымен ғана емес, сонымен қатар абстракция, сандық өлшеу, мағына және әлеуметтік тәжірибе мәселелерімен де байланысты екендігі атап өтілген [3].

Осылайша, зерттеу мәселесі ақшаны тек экономикалық құрал ретінде біржақты түсінуді еңсеру және оны құндылықты өндіру мен мойындаудың мәдени тетіктері контекстінде қарастыру қажеттілігімен айқындалады.

Мақаланың мақсаты – түркі көшпенділерінің әлеуметтік-мәдени тәжірибелеріндегі құндылық символизациясының ерекшеліктерін анықтау және әлеуметтік қатынастар жүйесіндегі ақшалай және балама алмасу формаларының орнын анықтау.

Бұл мақсатқа жету үшін келесі міндеттер шешіледі: біріншіден, ақшаны құндылық символизациясының бір түрі ретінде түсінудің философиялық және мәдениеттанулық негіздерін ашу; екіншіден, көшпелі экономикадағы малдың материалдық эквиваленті және байлық нысаны ретіндегі ролін зерттеу; үшіншіден, әлеуметтік алмасу нысандары ретінде некелік және өзара көмек тәжірибелерін талдау; төртіншіден, ақшаның экономикалық және символикалық функциялары арасындағы байланысты анықтау; бесіншіден, экономикалық формалар өзгерген кезде алмасудың символикалық мағыналарының тұрақтылығын көрсету.

Материалдар мен әдістері

Зерттеудің әдіснамалық негізі қарастырылып отырған мәселенің пәнаралық сипатымен анықталады. Ақша бір мезгілде экономикалық, әлеуметтік, мәдени және символикалық құбылыс болып табылады, сондықтан оны зерттеу бірнеше аналитикалық көзқарастарды біріктіруді талап етеді.

Ақшаны адамдар, заттар, құндылықтар және қоғам арасындағы қарым-қатынастарды реттеуші нысан ретінде зерттеу үшін философиялық және мәдениеттанулық тәсіл қолданылады. Бұл тұрғыда Г. Зиммельдің ақша тек алмасуды жеңілдетіп қана қоймай, сонымен қатар адамдардың өзара

әрекеттесу тәсілдерін өзгертеді деген тұжырымы негізгі болып табылады. Ақша сапалық жағынан әртүрлі объектілердің салыстырмалылығына мүмкіндік береді, осылайша абстракцияның ерекше түрін жасайды [1].

Семиотикалық тәсіл материалдық объектіні мағына тасымалдаушы ретінде қарастыруға мүмкіндік береді. Бұл жағдайда ақша бірлігі, мал, зергерлік бұйымдар немесе сыйлық тек олардың материалдық қасиеттері арқылы ғана емес, сонымен қатар қоғам оларға беретін мағыналары арқылы да талданады. Бұл тәсіл әсіресе рәсімдік және некелік тәжірибелерді талдау үшін маңызды, себебі бір объектінің берілген контекстке байланысты әртүрлі мағыналары болуы мүмкін. Салыстырмалы-тарихи әдіс алмасудың табиғи, тауарлық және ақшалай формалары арасындағы айырмашылықтарды анықтау, сондай-ақ олардың қызметтерінің тарихи өзгергіштігін анықтау үшін қолданылады. Бұл бізге экономикалық даму сөзсіз табиғи алмасудан толыққанды ақша экономикасына ауысатын сызықтық модельді жоққа шығаруға мүмкіндік береді.

Экономикалық антропология әдістері алмасуды әлеуметтік үдеріс ретінде талдау үшін қолданылады. Мұнда К. Хамфри мен С. Хью-Джонстың алмасуды тек ақша алмасуымен жетілмеген немесе алдын ала формасы ретінде қарастыруға болмайтындығы туралы ұстанымы маңызды. Алмасудың өзіндік әлеуметтік және моральдық логикасы болуы мүмкін, оны экономикалық есептеуге жатқызуға болмайды [4].

П. Бурдьенің символдық капитал тұжырымдамасы материалдық байлық тануға, беделге немесе әлеуметтік билікке айналатын жағдайларды түсіндіру құралы ретінде қолданылады. Бурдье өзінің «Капитал формалары» еңбегінде тиісті әлеуметтік жағдайларды ескере отырып, капиталдың әртүрлі формалары бір-біріне айналуы мүмкін екенін көрсетеді [5]. Бұл зерттеу аясында бұл бізге айырбасты материалдық эквивалент әлеуметтік тану мағынасын ала алатын үдеріс ретінде талдауға мүмкіндік береді.

Соңында, тарихи нақтылау принципі қолданылады. Зерттеуші ақшаның қазіргі тұжырымдамасын барлық тарихи алмасу түрлеріне жалпыламаудан аулақ болуы керек. Сондықтан, бұл мақалада «ақша», «ақшалай эквивалент», «байлық», «тауар», «сыйлық» және «алмасу құралы» ұғымдары ажыратылады. Бұл айырмашылық анахронизмнен аулақ болады және көшпенділердің экономикалық тәжірибесін дәлірек сипаттайды.

Нәтижелер және талқылау

Ақшаның табиғаты туралы мәселені құндылықтың табиғаты туралы мәселеден бөліп қарастыру мүмкін емес. Зат белгілі бір қажеттілікті қанағаттандыру қабілеті немесе өзінің физикалық қасиеттері нәтижесінде ғана құнды болмайды. Оның құндылығы сонымен қатар оны пайдалану

жүзеге асатын әлеуметтік айырмашылықтар, нормалар, түсініктер мен қатынастар жүйесі арқылы айқындалады.

Зиммель құндылықты субъект пен тілек нысаны арасында туындайтын қатынас ретінде қарастырады. Осы тұрғыдан алғанда, ақша құндылықты білдірудің ерекше формасына айналады, өйткені ол сапалық тұрғыдан әртүрлі нысандар арасында қатынас орнатуға мүмкіндік береді. Ақша сапалық жағынан ерекшеленетін нәрселерді сандық тұрғыдан салыстыру мүмкіндігін қалыптастырады. Дәл осы жерде ақшаның философиялық парадоксы көрінеді: ақша заттарды өзара өлшемдес етуге мүмкіндік бере отырып, адамды нақты затпен тікелей байланыстан бір мезгілде алыстатады [1].

Алайда антропологиялық зерттеулер ақшаның әмбебаптығы оның мәдени мағынасының да әмбебап екендігін білдірмейтінін көрсетеді. Маурер ақшаның әртүрлі символдандыру жүйелеріне енгізілуі мүмкін екеніне назар аударады, ал оның мағынасы айналымның нақты формаларына тәуелді болады [2].

Бұл идея В. Зелизердің зерттеулерінде одан әрі дамытылды. Ғалым адамдардың ақшаны сараланған түрде пайдаланатынын көрсетті: олар ақша қаражатын оның алыну көзіне, алушысына және пайдалану мақсатына қарай әртүрлі әлеуметтік мағыналармен байланыстырады. Осылайша, әлеуметтік тәжірибеде ақша бірлігі міндетті түрде толықтай тұлғасыз сипатқа ие болмайды. Ол отбасылық қатынастармен, сыйлықпен, көмекпен, еңбекақымен немесе моральдық міндеттемемен байланысты болуы мүмкін [6].

Осы тұрғыдан алғанда, номадтардың мәдениеті ерекше зерттеу қызығушылығын туғызады. Мал шаруашылығына негізделген шаруашылық жағдайында байлық көбінесе шаруашылықтық пайдалылықпен қатар әлеуметтік мәнге де ие болған материалдық нысандармен байланысты болды. Мал азық-түлік, шикізат және көлік көзі, сондай-ақ шаруашылықты ұдайы өндірудің негізі болды. Сонымен қатар ол әл-ауқат пен әлеуметтік мәртебенің көрсеткіші қызметін атқарды.

Демек, мәселе номадтарда қазіргі мағынадағы ақшаның болған-болмағанында емес, құндылықтың қандай жолмен әлеуметтік тұрғыдан мойындалып, символдық тұрғыдан бейнеленгенінде жатыр.

Дәстүрлі қазақ қоғамында мал шаруашылығы шаруашылық қызметтің елеулі бөлігінің негізін құрады. Тарихи зерттеулер малдың халықты азық-түлікпен, киім мен тұрғын үйге қажетті материалдармен, көлікпен қамтамасыз еткенін және айырбас барысында пайдаланылғанын көрсетеді [7]. XIX ғасырдың соңы – XX ғасырдың басындағы қазақтардың шаруашылығына арналған қазіргі зерттеулер де шаруашылық тәжірибелерінің, табиғи

ортаның және дәстүрлі мал шаруашылығының өзара тығыз байланысын атап көрсетеді [8].

Алайда «мал – ақша» ұғымын қолдану белгілі бір сақтықты талап етеді. Экономикалық тұрғыдан алғанда, ақша жалпыға ортақ эквиваленттің өзіндік қызметіне және абстракцияның жоғары деңгейіне ие. Ал жануар – биологиялық қасиеттері, бағу шығындары және өзіндік шаруашылықтық құндылығы бар нақты материалдық игілік. Сондықтан белгілі бір жағдайларда малдың алмасу құралы, байлықты сақтау немесе құн эквиваленті қызметін атқара алғаны туралы айту дұрысырақ.

Мұны Г. МакГуайрдың Оңтүстік Қазақстанның этнографиялық материалдарына негізделген зерттеуі айқын көрсетеді. Автор қойларды сатуды және алмасу мәмілелерін салыстыра отырып, ақша тапшылығы жағдайында қойлардың бір мезгілде алмасу құралы және құнды сақтау формасы ретінде ақшаны алмастыра алғанын көрсетеді. Сонымен қатар ақша алмасуы мен мал алмасудың арасындағы айырмашылық әлеуметтік қатынастардың сипатына да әсер еткен: қойларды пайдалану арқылы жүзеге асырылған бартер мәмілеге қатысушыларды болашақтағы міндеттемелерден босатуы мүмкін болса, кейбір ақшалай мәмілелер анағұрлым ұзақ мерзімді қатынастардың қалыптасуына негіз болған [9].

Бұл байқау философиялық-мәдениеттанулық талдау үшін елеулі мәнге ие. Егер материалдық эквивалент бір иеленушіден екіншісіне жай ғана беріліп қоймай, қатысушылар арасындағы қатынастардың құрылымын өзгертетін болса, онда құн әлеуметтік тұрғыдан шартталған сипатқа ие болады.

Номадтық қоғамдағы малды «тірі байлық» формасы ретінде қарастыруға болады. Оның құндылығы уақыт өте келе қайта өндіріледі: жануар ұрпақ әкелуі, азық-түлік, жүн, тері беруі немесе басқа ресурсқа айырбасталуы мүмкін. Демек, байлық міндетті түрде жинақталған абстрактілі ақша сомасы түрінде өмір сүрмейді. Ол мобильді, қайта өндірілетін және әлеуметтік тұрғыдан көрінетін мүлік формасында да болуы мүмкін.

Бұл номадтық құндылық жүйесін байлықтың нақты заттан барынша абстракцияланған моделінен принципті түрде ерекшелендіреді. Мал құн мен материалдық әлем арасындағы байланысты сақтайды. Сондықтан оның әлеуметтік маңызын тек сандық тұрғыдан анықтау мүмкін емес.

Алмасу антропологиясы алмасу заттың бір меншік иесінен екіншісіне қарапайым түрде ауысуы ретінде түсінуден бас тартуға мүмкіндік береді. Осы мағынада заттың құндылығы оның пайдалылығымен ғана емес, оның енгізілген қатынастар тарихымен де анықталады.

Бұл логика номадтық қоғамдарды талдау үшін маңызды мәнге ие. Ресми әлеуметтік қорғау институттары жеткілікті деңгейде институционалданбаған

жағдайларда өзара көмек, туыстық байланыстар мен бедел қазіргі қоғамдарда ішінара мемлекеттік және қаржылық институттар атқаратын қызметтерді орындады.

Бұл тұжырымды Ю. Дарменова мен Ы. Ку Қазақстандағы әлеуметтік капиталға арналған зерттеуінде дәлелдейді. Авторлар өзара қарымта әрекетке, сенімге және өзара көмекке негізделген желілердің тарихи тұрақтылығын көрсетіп, «асарды» әлеуметтік капитал жүйесіне кіріктірілген ұжымдық еңбек көмегінің формасы ретінде қарастырады [10].

«Асар» осы зерттеу үшін ерекше қызығушылық тудырады, өйткені ол әлеуметтік тұрғыдан маңызды қызметтің тікелей ақшалай эквивалентке ие болмайтын жағдайын көрсетеді. Адам ұжымдық еңбекке тікелей ақы алатындықтан емес, өзара міндеттемелер жүйесіне жататындықтан қатысады. Мұндай қатысу адамның беделі мен сенімін қалыптастырып, болашақта өзі де көмек алуға құқылы болуына негіз болады.

Осылайша, «асар» экономикалық құн мен әлеуметтік құндылықты ажыратуға мүмкіндік береді. Еңбектің ақшалай тұрғыдан белгіленген бағасы болмауы мүмкін, бірақ оның қауымдастық үшін әлеуметтік құндылығы жоғары болуы ықтимал.

Осы тұрғыдан алғанда, «асарды» жасанды түрде «баламалы ақша жүйесіне» айналдыруға болмайды. Ол қатынастарды ұйымдастырудың басқа механизмін білдіреді, мұнда айырбас әмбебап ақшалай эквивалент арқылы емес, өзара қайтарымдылық пен әлеуметтік жады арқылы жүзеге асады.

Дәл осы жерде дәстүрлі мәдениеттің маңызды ерекшелігі көрінеді: қатынастар ақшалай формада бейнеленбеген жағдайда да міндетті сипатқа ие болуы мүмкін.

Дәстүрлі айырбас тәжірибелері жүйесінде «қалың мал» ерекше орын алады. Қазіргі әдебиетте ол тек мүлікті материалдық тұрғыдан беру формасы ретінде ғана емес, күрделі әлеуметтік-құқықтық және мәдени институт ретінде қарастырылады.

Г. Мейрманова, А. Бейсегулова және А. Алдекеннің зерттеуі қазақ қоғамындағы «қалың малды» материалдық айырбас ретінде ғана емес, әлеуметтік келісімнің, туыстық топтардың жауапкершілігінің және ұрпақтар сабақтастығының көрінісі ретінде де түсіндіруге болатынын көрсетеді [11].

Осыған ұқсас тұжырым Орталық Азия халықтарының отбасылық-некелік қатынастарындағы сый алмасу дәстүрлеріне арналған зерттеуде де көрініс табады. Онда «қалың мал» сый алмасудың және некелік байланыстарды қалыптастырудың кеңірек контекстінде қарастырылады [12].

Философиялық-мәдениеттанулық тұрғыдан «қалың малды» «қыз үшін берілген» немесе таза экономикалық есеппен ғана шектеуге болмайды.

Мұндай редукция оның тарихи көпқабаттылығын жояды. Материалдық беру отбасылар мен туыстық топтар арасындағы күрделі қатынастар жүйесінің бір бөлігі болды. Оның мағынасы берілетін мүліктің көлемімен ғана емес, осы әрекет арқылы әлеуметтік мәртебелік өзгерістің рәсімделуімен және белгілі бір міндеттемелердің бекітілуімен де анықталды.

Бурдьёның көзқарасы бойынша, мұндай жағдайда материалдық ресурс әлеуметтік мойындалу формасына айнала алады. Отбасының байлығы белгілі бір міндеттемені орындау мүмкіндігі арқылы көрініс табады, ал беру әрекетінің өзі туыстық қатынасқа түсетін тараптардың нормативтік күтулерді орындауға қабілеттілігін көрсетеді.

Сонымен қатар бұл жерде символдық капитал тұжырымдамасын қолдану зерттеушілік интерпретация екенін атап өткен жөн. Бурдьё қазақтың «қалың малын» арнайы сипаттаған жоқ. Оның теориясы материалдық ресурстың әлеуметтік мәнге қалай ие болатынын түсіндіруге мүмкіндік беретін аналитикалық модель ұсынуға жағдай жасайды.

Нәтижесінде «қалың малды» материалдық эквиваленттің қатынастар белгісіне айналуының мысалы ретінде қарастыруға болады. Оның мәдени қызметі берілетін мүлікпен ғана емес, белгілі бір міндеттеменің мойындалу фактісінің өзімен де анықталады.

Егер қалың мал материалдық эквиваленттің әлеуметтік институтқа тікелей кіріктірілген жағдайын көрсетсе, «асар» мен «жылу» керісінше әлеуметтік тұрғыдан маңызды айырбастың тікелей ақшалай төлемсіз де өмір сүре алатынын көрсетеді.

«Асар» – қоғам мүшелері бір адамның өз бетінше орындауы қиын міндетті жүзеге асыру үшін еңбек ресурстарын біріктіретін ұжымдық көмек формасы. Оның әлеуметтік логикасы өзара қайтарымдылық қағидатына негізделеді: адамның қатысуы ұқсас жағдайда оған да көмек көрсетіледі деген күтуді қалыптастырады.

«Жылу» ауыр жағдайға тап болған адамға немесе отбасына материалдық көмек көрсетумен байланысты. Мұнда да ұжымдық жауапкершілік қағидаты көрініс табады. Қазақстандағы әлеуметтік тұрақтылыққа арналған қазіргі зерттеу мұндай тәжірибелерді сенім мен әлеуметтік желілердің қалыптасуымен байланыстырады [10].

Философиялық тұрғыдан алғанда, аталған тәжірибелер құн ұғымының шекаралары туралы мәселе қоюға мүмкіндік береді. Егер белгілі бір әрекетті ақша арқылы тікелей бағалау мүмкін болмаса немесе бұл мақсатқа сай келмесе, бұл оның құндылығы жоқ дегенді білдірмейді. Керісінше, ақшалай бағалаудың болмауы әлеуметтік байланыстың белгілі бір түрін сақтаудың шарты болуы мүмкін.

Осы тұрғыдан алғанда, ақшалай эквивалент құндылықты өлшеудің бір ғана тәсілін білдіреді. Құндылықтың басқа да формалары бар: моральдық міндет, абырой, алғыс, бедел, қауымдастыққа тиесілік.

Бұл тұжырым айырбас антропологиясында ұсынылған ақшалай рационалдылықты әмбебаптандыруға қатысты жалпы сынмен үндеседі. Пэрри мен Блох ақшаның символдандырылуы және оның өндіріс, тұтыну мен айырбас қатынастарына кірігу тәсілдерінің мәдени тұрғыдан айтарлықтай әркелкі болатынын атап көрсетеді [13].

Демек, дәстүрлі номадтық мәдениет экономикалық рационалдылықтың жоқтығын емес, экономикалық, әлеуметтік және символдық өлшемдер өзара әрекеттесе алатын бірнеше құндылық режимдерінің қатар өмір сүруін көрсетеді.

Жүргізілген талдау түркі номадтарының мәдениетіндегі ақша мен құндылыққа қатысты бірнеше негізгі тұжырымды қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Біріншіден, ақшаны алдын ала берілген әмбебап мәдени мағынасы бар нысан ретінде қарастыруға болмайды. Оның мағынасы нақты әлеуметтік ортада қалыптасады. Бұл ақшаны толықтай тұлғасыз делдал ретінде түсінуге қатысты антропологиялық сынға сәйкес келеді [2; 6; 13].

Екіншіден, ақша мен құн эквиваленттерін ажырату қажет. Мал, атап айтқанда қой, белгілі бір жағдайларда алмасу құралы және құнды сақтау формасы қызметін атқара алған. Бұл Оңтүстік Қазақстандағы мобильді мал шаруашылығына арналған этнографиялық зерттеумен расталады [9]. Алайда бұл мал барлық тарихи және әлеуметтік контекстерде «ақша» болды дегенді білдірмейді. Мұндай теңестіру әдіснамалық тұрғыдан негізсіз.

Үшіншіден, номадтық мәдениеттегі материалдық құндылық көбіне әлеуметтік құндылықпен тығыз байланысты болды. Байлық міндеттемелерді орындау, туыстарды қолдау, ұжымдық көмекке қатысу және некелік одақтар құру қабілеті арқылы көрініс табуы мүмкін еді.

Төртіншіден, алмасу затты берумен ғана шектеуге болмайды. Ол қатынастарды өндіру мен қайта өндірудің тәсілі болып табылады. Осы тұрғыдан Мосстың сый тұжырымдамасы мен Бурдьёның символдық капитал теориясы бірін-бірі толықтырады. Біріншісі өзара қайтарымдылық пен міндеттемені түсіндіруге мүмкіндік берсе, екіншісі материалдық ресурстың бедел мен әлеуметтік мойындалуға айналу үдерістерін түсіндіреді.

Бесіншіден, ақшалай форма алмасудың мәдени семантикасын жоймайды. Керісінше, ақшаның өзі символдандыру нысанына айналады. Қазақстанның ұлттық валютасына арналған қазіргі зерттеу ақша белгілерінің тарихи жад пен ұлттық мәдениетті репрезентациялай алатынын көрсетеді [14].

Осылайша, мынадай аналитикалық модель ұсынуға болады: материалдық ресурс → алмасу → әлеуметтік қатынас → мойындалу → символдық құндылық.

Бұл модельде ақша аралық сипаттағы орын алады. Бір жағынан, ақша құндылықты өлшеуге және беруге мүмкіндік беретін материалдық құрал болып табылады; екінші жағынан, нақты ақшалай әрекет сенім, міндеттеме, мәртебе, алғыс немесе белгілі бір қауымдастыққа тиесілікті білдіретін белгіге айналуы мүмкін.

Сонымен қатар дәстүрлі мәдениетті романтизациялап, оны қазіргі ақшалай экономикаға қарама-қарсы қоюға болмайды. Номадтық қоғамдарда да мүлктік теңсіздік, бедел, жинақтау, алмасу және коммерциялық есеп болған. Қазақстанның мал шаруашылығына негізделген экономикасына арналған зерттеулер шаруашылық шешімдерінің рационалды әрі стратегиялық сипатта болғанын, ал сату мен бартер арасындағы таңдаудың нақты экономикалық және әлеуметтік жағдайларға тәуелді болғанын көрсетеді [9].

Демек, мәдениеттанулық перспектива экономикалық рационалдылықты жоққа шығармайды. Ол әлеуметтік мағыналарды есепке алмайынша, экономикалық рационалдылықты толық түсіндіру мүмкін еместігін көрсетеді.

Тағы бір маңызды нәтиже модернизация мәселесімен байланысты. Малға және табиғи алмасу формаларына негізделген жүйеден ақшалай қатынастарға көшу үдерісін «дәстүрліден» «заманауиға» қарапайым ауысу ретінде түсіндіруге болмайды. Орталық Азия тарихы айырбастың әртүрлі формаларының қатар өмір сүргенін және мал шаруашылығымен айналысқан қоғамдардың өңірлік нарықтарға кіріккенін көрсетеді [1].

Бұл бір жүйенің екіншісімен алмастырылуы туралы емес, әртүрлі құндылық режимдерінің өзара қабаттасуы туралы айтуға мүмкіндік береді. Экономикалық құн әлеуметтік, моральдық және символдық құндылықтармен қатар өмір сүре алады.

Осы тұрғыдан алғанда, асар және өзара көмек көрсетудің басқа да тәжірибелері ерекше маңызды. Олардың қазіргі Қазақстанда сақталуы әлеуметтік өзара қайтарымдылықтың нарықтық экономика жағдайында да қайта өндіріліп отыра алатынын көрсетеді [10].

Демек, ақша мен алмасудың символдық өлшемі белгілі бір мәдени тұрақтылыққа ие. Ол экономикалық жүйені жаңғырту барысында өзінің формасын өзгертуі мүмкін, алайда міндетті түрде жойылып кетпейді. Бұл өлшем әлеуметтік сәйкестену, коммуникация және құндылықты түсіндіру формаларының өзгеруімен қатар жаңаша сипатқа ие болады.

Қорытынды

Жүргізілген философиялық-мәдениеттанулық зерттеу номадтар мәдениетіндегі ақшаны және эквивалентті алмасу формаларын тек экономикалық құралдар ретінде қарастырудан әлдеқайда кең тұрғыда түсіндіру қажет деген қорытынды жасауға мүмкіндік береді.

1) Номадтық мәдениеттегі құндылық материалдық нысанды сандық бағалаумен ғана шектелмеді. Ол шаруашылықтық пайдалылық, әлеуметтік қатынастар, мәртебе, бедел және өзара міндеттемелер тоғысында қалыптасты.

2) Номадтық құндылықтар жүйесінде мал ерекше орын алды. Ол шаруашылықтың материалдық негізі әрі байлықтың формасы болды, сондай-ақ белгілі бір жағдайларда алмасу құралы және құнды сақтау формасы қызметін атқара алды. Сонымен бірге малды қатаң мағынада ақшамен теңестіруге болмайды. Қазақстанға қатысты этнографиялық деректер қойларды бартерде пайдаланудың монеталандырылған айырбастан ерекшеленетін өзіндік әлеуметтік логикасы болғанын көрсетеді [10].

3) «Қалың мал» материалдық алмасудың бір мезгілде әлеуметтік актіге айнала алатынын көрсетеді. Оның мәні берілетін мүлікпен ғана шектелмейді, сонымен қатар некелік одақты рәсімдеумен, өзара міндеттемелермен, отбасылар мен туыстық топтар арасындағы қатынастармен байланысты [11; 12].

4) «Асар» мен «жылу» әлеуметтік тұрғыдан маңызды құндылықтың тікелей ақшалай эквивалентсіз де өмір сүре алатынын көрсетеді. Мұндай тәжірибелерде негізгі ресурстар ретінде сенім, өзара қайтарымдылық, бедел және ұжымдық жады алдыңғы орынға шығады. Қазақстандағы әлеуметтік капиталға арналған зерттеу өзара көмек көрсетуге негізделген осындай тетіктердің тұрақтылығын растайды [10].

Осылайша, номадтар мәдениетіндегі ақшаны экономикалық құн мен әлеуметтік тұрғыдан мойындалған құндылық арасындағы «медиатор» ретінде түсіндірген орынды. Оның мәдени қызметі құнды өлшеу және беру қабілетімен ғана емес, адамдар арасындағы қатынастардың қалыптасуына қатысу мүмкіндігімен де айқындалады.

Осы тұрғыдан алғанда, философиялық-мәдениеттанулық перспектива «ақшалай» және «ақшалай емес» алмасуды бір-біріне қарама-қарсы қоядан арылуға мүмкіндік береді. Олардың екеуі де мәдениеттің символдық өндірілу жүйесіне кіріктірілуі мүмкін. Олардың айырмашылығы құндылықтың жасалуы мен мойындалу тетіктерінен көрінеді: бір жағдайда әмбебаптандырылған эквивалент маңызды рөл атқарса, екінші жағдайда әлеуметтік жады, өзара қайтарымдылық, бедел және қауымдастыққа тиесілілік шешуші мәнге ие болады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Keating, J.** Eurasian exchanges : Central Asian nomadic pastoralists, mountain ecosystems, and market economies in the early twentieth century // Journal of Global History. – 2026. – Vol. 21, № 1. – P. 80–99. – <https://dx.doi.org/10.1017/s1740022825100181>

2 **Simmel, G.** The Philosophy of Money. – London; New York : Routledge, 2004. – 616 p.

3 **Maurer, B.** The Anthropology of Money // Annual Review of Anthropology. – 2006. – Vol. 35. – P. 15–36. [Electronic resource]. – <https://sites.socsci.uci.edu/~wmmaurer/bio/Maurer-AR.pdf>

4 **Humphrey, C., Hugh-Jones, S., et al.** Barter, Exchange and Value : An Anthropological Approach. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 203 p.

5 **Bourdieu, P.** The Forms of Capital // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education / ed. J.G. Richardson. – New York : Greenwood, 1986. – P. 241–258.

6 **Zelizer, V. A.** The Social Meaning of Money : Pin Money, Paychecks, Poor Relief, and Other Currencies. – Princeton : Princeton University Press, 1994. – 286 p.

7 **Кенжебаев, Д. А.** Особенности скотоводческого хозяйства казахов на рубеже XIX–XX веков // Вестник КазНПУ имени Абая. Серия : Исторические и социально-политические науки. – 2020. – Т. 4. – № 67. – <https://doi.org/10.51889/2020-4.2077-6861.30>

8 **Iravani Ghadim, F.** The Role of Domestic Animals in the Life of Eurasian Nomadic Warrior Groups // TÜBA-AR. – 2018. – № 22. – P. 19–33. – <https://doi.org/10.22520/tubaar.2018.22.002>

9 **McGuire, G.** By Coin or By Kine? Barter and Pastoral Production in Kazakhstan // Ethnos. – 2016. – Vol. 81. – № 1. – P. 53–74. – <https://doi.org/10.1080/00141844.2014.901983>

10 **Darmenova, Y., Koo, E.** Towards local sustainability: Social capital as a community insurance in Kazakhstan // Journal of Eurasian Studies. – 2021. – Vol. 12. – № 2. – P. 113–121. – <https://doi.org/10.1177/18793665211038143>

11 **Мейрманова, Г. А., Бейсегулова, А. К., Алдекен, А. С.** Қалыңмал – қазақ қоғамындағы құқықтық және әлеуметтік институт : тарихы мен қазіргі жағдайы // Отан тарихы. – 2026. – Т. 29. – № 2. – С. 629–641. – https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_2_629-641

12 **Қалшабаев, Б., Өзбекбаев, А.** Традиции обмена дарами в семейно-брачных отношениях народов Средней Азии (середина XIX – начало XX в.) // Отан тарихы. – 2022. – <https://otan.history.iie.kz/main/article/view/304/190>

13 **Parry, J., Bloch, M.** Money and the Morality of Exchange. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989. – 288 p. [Электрондық ресурс]. – <https://doi.org/10.1017/CBO9780511621659>.

14 **Zholdubaeva, A. K., Doskhozina, Zh. M., Kadyralieva, A. M.** Semantic analysis of images on banknotes of the Republic of Kazakhstan // Bulletin of Karaganda University. Series History. Philosophy. – 2024. – Vol. 29. – No. 2 (114). – P. 245–255. – <https://doi.org/10.31489/2024HPh2/245-255>.

REFERENCES

1 **Keating, J.** Eurasian exchanges: Central Asian nomadic pastoralists, mountain ecosystems, and market economies in the early twentieth century // Journal of Global History. – 2026. – Vol. 21, № 1. – P. 80–99. – <https://dx.doi.org/10.1017/s1740022825100181>

2 **Simmel, G.** The Philosophy of Money. – London; New York : Routledge, 2004. – 616 p.

3 **Maurer, B.** The Anthropology of Money // Annual Review of Anthropology. – 2006. – Vol. 35. – P. 15–36. [Electronic resource]. – <https://sites.socsci.uci.edu/~wmmaurer/bio/Maurer-AR.pdf>

4 **Humphrey, C., Hugh-Jones, S., et al.** Barter, Exchange and Value: An Anthropological Approach. – Cambridge : Cambridge University Press, 1992. – 203 p.

5 **Bourdieu, P.** The Forms of Capital // Handbook of Theory and Research for the Sociology of Education / ed. J.G. Richardson. – New York : Greenwood, 1986. – P. 241–258.

6 **Zelizer, V. A.** The Social Meaning of Money: Pin Money, Paychecks, Poor Relief, and Other Currencies. – Princeton : Princeton University Press, 1994. – 286 p.

7 **Kenzhebaev, D. A.** Osobennosti skotovodcheskogo khozyaistva kazakhov na rubezhe XIX–XX vekov [Features of Kazakh pastoral economy at the turn of the 19th–20th centuries] // Bulletin of Abai Kazakh National Pedagogical University. Series: Historical and Socio-Political Sciences. – 2020. – Vol. 4. – No. 67. – <https://doi.org/10.51889/2020-4.2077-6861.30>

8 **Iravani Ghadim, F.** The Role of Domestic Animals in the Life of Eurasian Nomadic Warrior Groups // TÜBA-AR. – 2018. – № 22. – P. 19–33. – <https://doi.org/10.22520/tubaar.2018.22.002>

9 **McGuire, G.** By Coin or By Kine? Barter and Pastoral Production in Kazakhstan // Ethnos. – 2016. – Vol. 81. – № 1. – P. 53–74. – <https://doi.org/10.1080/00141844.2014.901983>

10 **Darmenova, Y., Koo, E.** Towards local sustainability: Social capital as a community insurance in Kazakhstan // Journal of Eurasian Studies. – 2021. – Vol. 12. – № 2. – P. 113–121. – <https://doi.org/10.1177/18793665211038143>

11 **Meirmanova, G. A., Beisegulova, A. K., Aldeken, A. S.** Qalynmal – qazaq qogamyndagy quyqytq zhane aleumettik institut: tarikhy men qazirgi zhagday [Qalynmal as a Legal and Social Institution in Kazakh Society : History and Current State] // Otan tarikhy. – 2026. – Vol. 29. – No. 2. – P. 629–641. – https://doi.org/10.51943/2788-9718_2026_29_2_629-641

12 **Qalshabaeva, B., Ozbekbaev, A.** Traditsii obmena darami v semeino-brachnykh otnosheniyakh narodov Srednei Azii (seredina XIX – nachalo XX v.) [Traditions of Gift Exchange in Family and Marriage Relations of the Peoples of Central Asia (Mid-19th – Early 20th Centuries)] // Otan tarikhy. – 2022. [Electronic resource]. – <https://otan.history.iie.kz/main/article/view/304/190>

13 **Parry, J., Bloch, M.** Money and the Morality of Exchange. – Cambridge: Cambridge University Press, 1989. – 288 p. – <https://doi.org/10.1017/CBO9780511621659>.

14 **Zholdubaeva, A. K., Doskhozina, Zh. M., Kadyralieva, A. M.** Semantic analysis of images on banknotes of the Republic of Kazakhstan // Bulletin of Karaganda University. Series History. Philosophy. – 2024. – Vol. 29. – No. 2 (114). – P. 245–255. – <https://doi.org/10.31489/2024HPh2/245-255>.

19.09.26 ж. баспаға түсті.

20.09.26 ж. түзетулерімен түсті.

23.09.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Қ. А. Тұрсынбаева¹, А. К. Жолдубаева²

^{1,2}Қазақский национальный университет имени аль-Фараби,

Республика Казахстан, г. Алматы.

Поступило в редакцию 19.09.26.

Поступило с исправлениями 20.09.26.

Принято в печать 23.09.26.

**ЦЕННОСТНОЕ ЗНАЧЕНИЕ ДЕНЕГ В КОЧЕВОЙ КУЛЬТУРЕ:
ФИЛОСОФСКИЙ АНАЛИЗ**

В статье говорится о деньгах и их заменителях как о социокультурном явлении, которое не ограничивается только экономической функцией. Цель исследования – показать, как тюркские кочевники символизировали ценность в своих обычаях и как связаны материальный эквивалент, общественное признание, взаимность и культурная память. Для этого использовали философско-культурологический, семиотический и сравнительно-исторический подходы, добавив идеи экономической антропологии, символического капитала, дарообмена и социальной природы денег. В качестве примеров рассматривают обмен скотом, брачный обмен, қалың мал, асар, жылу, дарения и использование монет в ритуальных предметах. Было показано, что в кочевой культуре стоимость формировалась не только через количество товаров, но и через отношения, репутацию, статус и обязательства. Особенно важен был скот – в некоторых обменах он служил средством обмена и хранением богатства, но не всегда его можно приравнивать к деньгам в современном смысле. Пояснили, что переход к монетам не убрал символический смысл обмена. Напротив, денежные отношения вписались в уже существующую систему взаимности и культурных смыслов. В этом контексте, деньги у кочевников – это посредник между экономической ценностью и социальным признанием.

Ключевые слова: кочевая культура, философия денег, система ценностей, обмен, материальные и духовные ценности, социальные отношения.

*K. A. Tursynbayeva¹, A. K. Zholdubayeva²

^{1,2}Al-Farabi Kazakh National University,
Republic of Kazakhstan, Almaty.

Received 19.09.26.

Received in revised form 20.09.26.

Accepted for publication 23.09.26.

**THE VALUE SIGNIFICANCE OF MONEY IN NOMADIC CULTURE:
A PHILOSOPHICAL ANALYSIS**

The article examines money and equivalent forms of exchange as a sociocultural phenomenon whose meaning cannot be reduced to its economic function. The purpose of the study is to identify the ways in which value was symbolized in the traditional practices of Turkic nomads and to clarify the relationship between material equivalence, social recognition, reciprocity, and cultural memory. The methodological framework combines philosophical-cultural, semiotic, and comparative-historical approaches with concepts from economic anthropology, symbolic capital, gift exchange, and the social nature of money. The analysis focuses on livestock exchange, marriage-related exchange, kalym, asar, zhylu, gift-giving, and the use of coins in material and ritual culture. The study demonstrates that value in nomadic culture was produced not only through quantitative relations between goods but also through social ties, reputation, status, and reciprocal obligations. Livestock could function in particular exchange contexts as a medium of exchange and a form of wealth storage, but it should not automatically be equated with money in the modern economic sense. The spread of coinage and monetary exchange did not eliminate the symbolic dimension of exchange. Rather, monetary relations became incorporated into pre-existing systems of reciprocity and cultural meanings. The article argues that money in nomadic culture should be interpreted as a mediator between economic value and socially recognized meaning.

Keywords: nomadic culture, philosophy of money, value system, exchange, material and spiritual values, social relations.

<https://doi.org/10.48081/BTOUH3.2026/160-171>

***Г. Т. Шамшудинова¹, Р. Г. Жаябаева², М. Н. Рахимбаева³,
Ж. Ж. Талипова⁴, А. С. Бексултанов⁵**

^{1,2,4,5}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар;

³Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева,
Республика Казахстан, г. Астана.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1242-4279>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6674-932X>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-9150-5460>

⁴ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-1566-1193>

⁵ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-6049-1647>

*e-mail: Gulya-sgt@mail.ru

МЕЖДУ БЫТИЕМ И ПРЕБЫВАНИЕМ: СОЦИОЛОГИЧЕСКАЯ ОНТОЛОГИЯ МИГРАНТА

В статье рассматривается феномен миграции через призму социологической онтологии, раскрывающей специфику существования мигранта как субъекта, находящегося между состояниями «бытия» и «пребывания». Анализируются философские и социологические основания миграционного опыта, особенности формирования идентичности, социального пространства и механизмов адаптации. Делается вывод о том, что мигрант представляет собой не только объект социальной политики, но и носителя особой формы существования, характеризующейся множественностью принадлежностей, неопределённостью статуса и постоянной реконструкцией собственной идентичности. На основе реконструкции ключевых подходов – транснационального поворота в миграционных исследованиях, концепции лиминальности – обосновывается тезис о фундаментальной амбивалентности мигранта как социально-онтологической фигуры. Лиминальность как онтологическая характеристика раскрывается как пребывание «на пороге», когда мигрант более не принадлежит обществу происхождения, но еще не инкорпорирован в общество назначения. Мигрант рассматривается одновременно как субъект, конституирующий собственные

транснациональные миры, и как объект пограничных режимов, переживающий состояние «онтологической незащищенности». В статье делается вывод, что миграция представляет собой не периферийное или девиантное явление, а архетипическую рамку социального бытия, изменяющее классические представления о стабильности, принадлежности и идентичности.

Ключевые слова: миграция, идентичность, социальная онтология, адаптация, бытие, пребывание, лиминальность, онтологическая незащищенность.

Введение

Современная картина мира заставила человечество изменить многие стабильные элементы его существования. Все, что с точки зрения бытия – жилье, малая Родина, менталитет, культура, стабильная работа, близкое окружение оказалось подвергнуто изменениям. Военные конфликты, нарушения экономического развития, стирание границ заставило очень многих превратиться в трудовых или политических мигрантов.

Благодаря мобильности населения, иногда и вынужденной, изменяется не только география человеческих перемещений, но и сама природа социального существования личности. Мигрант оказывается в достаточно сложном положении, когда физическое присутствие в новом обществе не всегда сопровождается полноценным социальным признанием и включённостью в ритм жизни нового общества. Как показывает статистика, XXI век стал пиком миграционных процессов.

По данным ООН, насчитывается примерно 281 млн. международных мигрантов – 3,6 % населения мира живут и работают за пределами тех стран, где родились. Общая динамика такова, что масштабы международной и внутренней миграции неуклонно растут: в 2020 г. в мире было на 128 млн больше мигрантов, чем в 1990 г., и в три раза больше, чем в 1970 г. [1].

Во многих странах усилилась внутренняя миграция, вызванная гуманитарными, социально-экономическими, политическими и иными причинами. Российская Федерация также отличается высоким уровнем внешней миграции и интенсивным перемещением населения внутри страны [2].

Обращение к вопросу об онтологии мигранта – это не анализ традиционной проблемы миграции как демографического или экономического явления и его влияния на общество. Она обращает нас к фундаментальному вопросу: что есть бытие и пребывание человека в условиях постоянного перемещения между различными культурными, социальными и символическими мирами? Именно в этом контексте возникает различие между понятиями «бытие»

и «пребывание». Если бытие предполагает укорененность человека в социальном мире, признание его субъектности и устойчивость жизненных связей, то пребывание отражает временность, неопределённость и пограничность социального положения.

Материалы и методы

Теоретический анализ научной и специальной литературы по проблеме исследования; анализ нормативных документов по исследуемой тематике; анализ и обобщение имеющегося опыта правового регулирования в вопросах миграции через призму социологической онтологии. Эмпирической и источниковедческой базой исследования явились научные труды отечественных и зарубежных ученых, статистические данные и информация интернет ресурсов.

Метод сравнительного анализа: сопоставление двух модусов существования: пребывания (внешнее, институциональное, временное, часто маргинализированное существование) и бытия (внутреннее, экзистенциальное, субъектное присвоение пространства). Феноменологический анализ: использовался метод выявления субъективных смыслов перехода от временного нахождения («пребывание») к укоренению («бытие»).

Результаты и обсуждение

Проблема онтологического статуса мигранта возникает на пересечении нескольких дисциплин – от социальной философии и эпистемологии до политической теории, права и антропологии.

Ключевой сдвиг в понимании онтологического статуса мигранта произошел в 1990-е годы с утверждением транснациональной модели миграции. Как показывает Коретта Эренфельд, этот поворот означал фундаментальную смену перспективы: если ранее аналитическими рамками служили общества происхождения и поселения, то теперь отправной точкой стали сами мигранты и их транснациональные социальные сети [3].

Традиционно миграция рассматривалась в социальных науках как особый, маргинальный случай, отклонение от «нормального» порядка оседлых обществ, организованных в суверенные национальные государства. Однако трансформации последних десятилетий – рост глобальной мобильности, кризис национально-государственных форм принадлежности, формирование транснациональных сообществ – ставят под вопрос этот методологический национализм и требуют пересмотра фундаментальных категорий.

Как отмечает И. Т. Касавин, понятие миграции фигурирует в науках двояко: как эмпирическое обобщение (реальное пространственное

перемещение живых субъектов) и как метафора (динамика квазисубъектов – клеток, программ, идей) [4].

С точки зрения феноменологии, бытие мигранта осложняется взглядом принимающего общества. Мигрант становится «Другим». Возникает процесс стигматизации, когда принимающая сторона наделяет мигранта определенными характеристиками, объективируя его. Мигранту приходится преодолевать социальные барьеры, чтобы его «пребывание» переросло в полноценное, признаваемое «бытие» на новой территории.

Процесс миграции – это достаточно сложный этап, мост между прошлым и настоящим, где в настоящем формируется новая социальная онтология, объединяющая элементы прошлого опыта с требованиями текущей реальности.

Что движет мигрантом? Стремление к свободе экономической, политической, культурной. Конечно, для каждого человека понятие свободы трактуется по-разному. Для одних – это служение какой-нибудь идее, для других – семья, дети, бизнес, творчество, наука, искусство, политика, самореализация, сама жизнь. Все эти главные вещи – результат нашего неочевидного выбора, который, чтобы быть максимально осознанным, должен происходить в особом поле – поле свободы, как первичного условия любого выбора... Но свободы, понимаемой в безусловном значении, не как свободы «от чего-то» или «для чего-то», а как обладание внутренним онтологическим суверенитетом, когда человек реализует потенциал, исходя из своего первичного сингулярного намерения, а не внушенного ему со стороны (общества) желания удовлетворять ожидания других, включая ожидания самых близких ему людей.

Социологическая онтология рассматривает общество не только как систему институтов, но и как пространство существования человека. В рамках этой теории мигрант понимается как субъект, чье существование формируется в условиях множественных пересечений культур, норм и социальных ожиданий.

Онтологический статус мигранта определяется несколькими факторами.

Во-первых, мигрант переживает пространственную децентрализацию. Покидая свою Родину, он лишается социальных связей, которые позволяли ему чувствовать себя уверенным. Родина уже далеко, а новое место пребывания еще не стало «близким».

Во-вторых, возникает временная неопределённость. Кто-то не теряет надежду вернуться домой, кто-то чувствует себя транзитным пассажиром, а кто-то надеется приобрести свое место в новой жизни. Это влияет на модели

поведения, инвестиции в образование, профессиональное развитие и участие в общественной жизни.

В-третьих, происходит переосмысление идентичности. Мигрант произвольно ищет «своих» в том обществе, в котором оказался, и которое не всегда дружелюбно или недружелюбно к нему. Он вынужден постоянно реагировать на требования нового общества, формируя смешанные модели самоопределения.

Можно сказать, что мигрант существует одновременно в нескольких социальных пространствах, ни одно из которых не обладает абсолютной завершенностью.

И здесь возникает вопрос – есть ли различия между бытием и пребыванием?

Бытие – это основополагающая философская категория, обозначающая все существующее: объективную реальность (материальный мир) и субъективную реальность (духовный мир человека). В философском энциклопедическом словаре дается и такое определение бытия «как постоянное, истинное и совокупность всего сущего» [5]. Главная специфика бытия заключается в том, что оно объемлет абсолютно все, исключая лишь небытие.

Исходя из определения категории бытия, мигрант должен активно включиться в ту систему социальных отношений, которую диктует принимающая сторона. Она характеризуется возможностью реализовывать свои права и строить долгосрочные жизненные стратегии.

В отличие от бытия, пребывание представляет собой качественно иное состояние. В отличие от статичного бытия, «пребывание» подчеркивает процесс, длящийся во времени. Оно связано прежде всего с физическим присутствием в определенном пространстве без полного социального укоренения. Человек может работать, обучаться, пользоваться всем, что предлагает новое государство, однако оставаться частично исключенным из символического пространства общества.

Пребывание – это модус бытия, выражающий временное, пространственное или социальное нахождение субъекта в определенном состоянии или месте. В философии оно связано с понятием экзистенции, а в социологии описывает укорененность человека в конкретной социальной среде [6].

Мигрант оказывается именно между этими двумя состояниями. В одном состоянии он трепетно хранит те традиции и обычаи, которые ему близки с рождения. С другой стороны, постепенно включается в новую систему социальных отношений, вынужден изучать язык, исполнять нормы поведения и социальные роли.

Возникает состояние двойной принадлежности, которое одновременно расширяет жизненные возможности и усиливает чувство неопределенности. Подобное существование можно определить как самостоятельную форму социального бытия. Одной из составляющих социального бытия можно назвать социальное пространство, которое обладает достаточно сложной многоуровневой структурой.

Однозначно, что первый уровень образуют семейные и этнические связи, обеспечивающие эмоциональную поддержку и сохранение культурной идентичности.

Следующий уровень, конечно, включает институциональные отношения с государством.

Третий достаточно новый уровень занимают транснациональные связи, благодаря которым мигрант одновременно участвует в социальных процессах нескольких государств (например, группа Whatsapp трудовых мигрантов, позволяющих иметь информацию о трудовых вакансиях по всему миру).

Мигрант, благодаря современным цифровым технологиям, имеет возможность поддерживать коммуникацию с родственниками, участвовать в экономической жизни страны происхождения и одновременно строить профессиональную карьеру в принимающем обществе. Это формирует новую модель существования, при которой социальное пространство перестает совпадать с территориальными границами государства.

И здесь очень важен вопрос идентичности. Идентичность мигранта не является статичной. Она постоянно конструируется под воздействием социальных взаимодействий. С социально-философской точки зрения, пребывание мигранта – это *Dasein*, лишенное своего фундамента (мира, языка, признания) и помещенное в тиски бюрократической системы. Это состояние перманентного кризиса идентичности, где человек вынужден заново собирать свое бытие из осколков чужой культуры.

В процессе формирования идентичности выделяются несколько ее форм. Основная форма характеризуется сохранением приоритетной этнической идентичности при минимальной интеграции (например, китайские кварталы в Нью-Йорке).

Следующая форма диктует для мигранта полную ориентацию на локальное комьюнити и поэтапную и окончательную ассимиляцию.

И самая распространенная форма представляет собой гибридную идентичность, объединяющую элементы родной культуры и новой.

Именно гибридная идентичность становится самой распространенной и это объясняется тем масштабом мировой миграции, которую она приобрела на современном этапе. Она двойка, поскольку мигрант лавирует между

необходимостью функционировать в новом обществе, с другой стороны идет противоречивый процесс, связанный с принадлежностью и самоопределением.

Здесь уместно выделить лиминальность как онтологическую характеристику, которая означает пребывание «на пороге»: мигрант более не принадлежит обществу происхождения, но еще не инкорпорирован в общество назначения. Его статус – ни статус гражданина, ни статус чужака в простом смысле – характеризуется фундаментальной двойственностью и неопределенностью [7].

Встает вопрос не только определения идентичности, но также и социальной адаптации как части онтологического процесса.

Теоретически адаптация рассматривается как процесс приспособления мигранта к новым условиям жизни. Однако с онтологической точки зрения этот процесс является сложным периодом изменения способа существования личности.

В этот период происходит очень сложные изменения связанные с необходимостью пересматривать систему ценностей, изменять повседневные практики и коммуникативные стратегии; зачастую это приводит и к смене или определению профессиональной идентичности, скорректировать планы на будущее.

Следовательно, адаптация является не только социальной, но и приводит к внутреннему экзистенциальному кризису. Практика показывает, что успешная интеграция зависит от многих факторов, таких как усилия самого мигранта, так и открытость принимающего общества. Здесь имеется ввиду и жизнь самого местного сообщества, так и функции и действия принимающего государства, которое должно стать родным домом для многих мигрантов.

По мнению Г. К. Триандиса «полная социальная адаптация, которая приводит к стабильным личностным изменениям мигранта как результат воздействия новой среды. При идеальных условиях результатом становится взаимное соответствие ожиданиям мигранта и условий среды» [8].

Исходя из вышеизложенного, можно констатировать, что современная миграция – процесс достаточно сложный и неоднородный, где перед личностью мигранта возникает ряд сложностей.

Как пишет Никола Леро, цитируя Томаса Нейла: «Мы не все мигранты, но мы становимся мигрантами». Эта формула фиксирует не эмпирический факт, а онтологическую тенденцию: мобильность становится генеральным условием современного существования [9]. Современный мир приносит много положительных изменений. Глобализация способствует свободному движению капитала, информации и технологий, однако свобода передвижения

людей остается существенно ограниченной, если не в физическом плане, то в духовном.

Огромные миграционные передвижения усиливают культурное разнообразие обществ, одновременно становясь источником различных конфликтов на религиозной, национальной, социальной почве, и разделения общества на богатых и бедных, работающих и нет и т.д.

Нельзя не обращать внимание и на такой аспект как безопасность общества в целом. М. М. Мчедлова в статье «Секьюритизация миграции: социокультурная онтология современности» показала миграцию через призму политического конструктивизма, где рассматривает процесс превращения миграционных потоков из социальной проблемы в угрозу безопасности, акцентируя внимание на конфликте между коллективными формами идентичности и обобщенным западным опытом [10].

Цифровые технологии создают возможность постоянного присутствия одновременно в нескольких социальных пространствах, однако не устраняют проблему социальной изоляции.

Все эти неоднозначные процессы делают онтологическое положение мигранта еще более сложным и многомерным.

Информация о финансировании

Данное исследование было профинансировано Комитетом науки Министерства и высшего образования Республики Казахстан (грант № AP23489033).

Выводы

Социологическая онтология мигранта дает возможность рассматривать миграцию не только как пространственное перемещение граждан, но и как особую форму человеческого бытия и присутствия в этом мире. Мигрант находится между бытием и пребыванием, сочетая физическое присутствие в одном обществе с культурной, эмоциональной и символической связью с другим.

Такое положение формирует особую модель идентичности, основанную на множественности социальных принадлежностей и постоянном переосмыслении собственного места в мире. Усилившиеся по различным причинам современные миграционные процессы четко показывают, что такие понятия как родной дом, гражданство, социальная интеграция требуют нового теоретического подхода и понимания.

Исследование социологической онтологии мигранта даст возможность более тщательно изучить вопросы трансформации общества в условиях глобальной мобильности и открывает новые направления для развития социологической теории, философии миграции и практики государственной миграционной политики.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Режим доступа: Новости ООН. Глобальный взгляд. Человеческие судьбы. [Электронный ресурс]. – URL: <https://news.un.org/ru/story/2022/02/1418252> (Дата обращения: 29.06.2026).

2 **Щербак**, Е. Миграция в России по итогам первого полугодия 2022 г. // Демоскоп. – 2022. – № 961/962, 18–31 окт. [Электронный ресурс]. – URL: <https://www.demoscope.ru/weekly/2022/0961/barom02.php> (Дата обращения: 26.06.2026).

3 **Ehrenfeld, C.** Migration theory as social theory: From transnational migration to mobile social ontologies / C. Ehrenfeld // European Journal of Social Theory. – 2025. – Vol. 28. – No. 3. – P. 414–430. – <https://doi.org/10.1177/13684310241274922>

4 **Касавин, И. Т.** Миграция: междисциплинарное понятие и его эпистемологические измерения / И. Т. Касавин // Эпистемология и философия науки. – 2018. – Т. 55. – № 1. – С. 8–18. [Электронный ресурс]. – URL: epistemology.ru.

5 Философский энциклопедический словарь / ред.-сост.: Е. Ф. Губский, Г. В. Кораблева, В. А. Лутченко. – М. : ИНФРА-М, 2006. – 575 с. – (Библиотека словарей ИНФРА-М). — ISBN 5-16-002594-4.

6 **Хайдеггер, М.** Бытие и время / М. Хайдеггер ; пер. с нем. В. В. Библихина. – Харьков : Фолио, 2003. – 503 с.

7 **Simmel, G.** Exkurs über den Fremden // Soziologie: Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. – 3. Aufl. – München; Leipzig : Duncker & Humblot, 1923. – P. 509–512.

8 **Триандис, Г. К.** Культура и социальное поведение / Г. К. Триандис. – М. : Форум, 2017. – 384 с.

9 **Lero, N.** Theorising migrant lives: homing, everyday bordering and the migrant struggle for ontological security / N. Lero // Territory, Politics, Governance. – 2025. – P. 1–21.

10 **Мchedlova, M. M.** Секьюритизация миграции: социокультурная онтология современности / М. М. Мchedlova // Международная аналитика. – 2023. – Т. 14, № 3. – С. 127–141. – <https://doi.org/10.46272/2587-8476-2023-14-3-127-141>.

REFERENCES

1 Rezhim dostupa: Novosti OON. Globalnyi vzglyad. Chelovecheskie sudbi. [Electronic resource]. – URL: <https://news.un.org/ru/story/2022/02/1418252> (Access date: 29.06.2026).

2 **Shcherbakova, E.** Migratsiya v Rossii po itogam pervogo polugodiya 2022 g. [Migration in Russia in the first half of 2022]. – 2022. – Demoskop Weekly, (961/962). [Electronic resource]. – URL: <https://www.demoscope.ru/weekly/2022/0961/barom02.php> (Access date: 26.06.2026).

3 **Ehrenfeld, C.** Migration theory as social theory: From transnational migration to mobile social ontologies / C. Ehrenfeld // European Journal of Social Theory. – 2025. – Vol. 28. – No. 3. – P. 414–430. – <https://doi.org/10.1177/13684310241274922>

4 **Kasavin, I. T.** Migratsiya: mezhdistsiplinarnoe ponyatie i ego epistemologicheskie izmereniya [Migration: An Interdisciplinary Concept and Its Epistemological Dimensions]. // Epistemologiya i filosofiya nauki. – 2018. – № 55(1). – P. 8–18. [Electronic resource]. – URL: epistemology.ru

5 Filosofskij e'nciklopedicheskij slovar' [Philosophical Encyclopedic Dictionary] / red.-sost.: E. F. Gubskij, G. V. Korableva, V. A. Lutchenko. – Moscow : INFRA-M, 2006. – 575 p. – (Biblioteka slovarej INFRA-M). — ISBN 5-16-002594-4.

6 **Xajdegger, M.** By'tie i vremya [Being and Time] / M. Xajdegger ; per. s nem. V. V. Bibixina. – Xar'kov : Folio, 2003. – 503 p.

7 **Simmel, G.** Exkurs über den Fremden // Soziologie: Untersuchungen über die Formen der Vergesellschaftung. – 3. Aufl. – München; Leipzig : Duncker & Humblot, 1923. – P. 509–512.

8 **Triandis, G. K.** Kul'tura i social'noe povedenie [Culture and Social Behavior] / G. K. Triandis. – Moscow : Forum, 2017. – 384 s

9 **Lero, N.** Theorising migrant lives: homing, everyday bordering and the migrant struggle for ontological security / N. Lero // Territory, Politics, Governance. – 2025. – P. 1–21.

10 **Mchedlova, M. M.** Sek'yuritizaciya migracii: sociokul'turnaya ontologiya sovremennosti [The Securitization of Migration: The Sociocultural Ontology of Modernity] / M. M. Mchedlova // Mezhdunarodnaya analitika. – 2023. – Т. 14, № 3. – P. 127–141. – <https://doi.org/10.46272/2587-8476-2023-14-3-127-141>.

Поступило в редакцию 02.07.26.

Поступило с исправлениями 19.08.26.

Принято в печать 23.09.26.

*Г. Т. Шамшудинова¹, Р. Г. Жаябаева², М. Н. Рахимбаева³,
Ж. Ж. Талипова⁴, А. С. Бексултанов⁵

^{1,2,4,5}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

³Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті,

Қазақстан Республикасы, Астана қ.

02.07.26 ж. баспаға түсті.

19.08.26 ж. түзетулерімен түсті.

23.09.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

БОЛМЫС ПЕН ӨМІР СҰРУ АРАЛЫҒЫНДА: МИГРАНТТЫҢ ӘЛЕУМЕТТАНУЛЫҚ ОНТОЛОГИЯСЫ

Бұл мақалада миграция құбылысы әлеуметтанулық онтология тұрғысынан қарастырылып, мигранттың «болу» және «қонақ болу» күйлері арасында орналасқан субъект ретіндегі өмір сүруінің ерекше сипаты ашылады. Онда миграция тәжірибесінің философиялық және әлеуметтанулық негіздері, сондай-ақ жеке бастың қалыптасу процестері, әлеуметтік кеңістіктің құрылысы және бейімделу механизмдері талданады. Мақалада мигрант тек әлеуметтік саясаттың объектісі ғана емес, сонымен қатар көптеген байланыстармен, мәртебенің екіұштылығымен және жеке бастың үнемі қайта құрылуымен сипатталатын ерекше өмір сүру формасының иесі екендігі туралы қорытынды жасалады. Негізгі тәсілдерді – көші-қон зерттеулеріндегі транснационалдық бұрылысты, лиминалдылық тұжырымдамасын қайта пайымдау негізінде мигранттың әлеуметтік-онтологиялық тұлға ретіндегі фундаменталды амбиваленттілігі туралы тезис негізделді. Лиминалдылық онтологиялық сипаттама ретінде «табалдырықта» болу ретінде ашылады, бұл кезде мигрант шыққан қоғамына тән болмайды, бірақ межелі қоғамға да әлі кірікпеген. Мигрант бір мезгілде өзінің трансұлттық әлемдерін құрайтын субъект ретінде және «онтологиялық қауіпсіздіксіздік» күйін бастан кешіріп жатқан шекаралық режимдердің объектісі ретінде қарастырылады. Мақалада миграция перифериялық немесе девиантты құбылыс емес, тұрақтылық, тиесілілік және жеке бас туралы классикалық түсініктерді өзгертетін әлеуметтік өмірдің архетиптік негізі деген қорытынды жасалады.

Кілтті сөздер: миграция, бірегейлік, әлеуметтік онтология, бейімделу, болмыс, мекендеу, лиминалдылық, онтологиялық сенімсіздік.

* G. T. Shamshudinova¹, R. G. Zhayabaeva², M. N. Rakhimbaeva³,
Zh. Zh. Talipova⁴, A. S. Bexultanov⁵

^{1,2,4,5}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

³L. N. Gumilyov Eurasian National University,

Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 02.07.26.

Received in revised form 19.08.26.

Accepted for publication 23.09.26.

BETWEEN BEING AND SOJOURNING: THE SOCIOLOGICAL ONTOLOGY OF THE MIGRANT

The article examines the phenomenon of migration through the prism of sociological ontology, which reveals the specifics of a migrant's existence as a subject situated between the states of "being" and "abiding". The paper analyzes the philosophical and sociological foundations of the migration experience, the peculiarities of identity formation, social space, and adaptation mechanisms. It concludes that a migrant is not merely an object of social policy, but also the bearer of a specific form of existence characterized by multiple belongings, status ambiguity, and the constant reconstruction of one's own identity. Based on the reconstruction of key approaches – the transnational turn in migration studies and the concept of liminality – the thesis of the fundamental ambivalence of the migrant as a socio-ontological figure is substantiated. Liminality as an ontological characteristic is revealed as being "on the threshold", where the migrant no longer belongs to the society of origin but is not yet incorporated into the society of destination. The migrant is viewed simultaneously as a subject constituting their own transnational worlds and as an object of border regimes experiencing a state of "ontological insecurity". The article concludes that migration is not a peripheral or deviant phenomenon, but an archetypal framework of social being that alters classical notions of stability, belonging, and identity.

Keywords: migration, identity, social ontology, adaptation, being, sojourn, liminality, ontological insecurity.

«САЯСАТТАНУ» СЕКЦИЯСЫ

МРНТИ 11.25.41

<https://doi.org/10.48081/BTOUH3.2026/172-183>***Б. К. Акылбеков**Национальный университет обороны Республики Казахстан,
Республика Казахстан, г. Астана.ORCID: <https://orcid.org/0009-0007-5978-1197>*e-mail: gaziz_aida@mail.ru**ПРОБЛЕМА ДЖАММУ И КАШМИРА В ФОРМАТЕ
ИНДИЙСКО-ПАКИСТАНСКИХ МЕЖГОСУДАРСТВЕННЫХ
ОТНОШЕНИЙ**

В условиях формирования нового мирового порядка актуализируется необходимость исследования угроз и вызовов безопасности на национальном, региональном и глобальном уровнях, а также разработки соответствующих мер противодействия. В регионе Южной Азии наблюдается сложная палитра националистического терроризма, этносепаратизма, религиозных и территориальных противоречий, имеющих глубокие исторические корни. В связи с этим, целью проведенного исследования является анализ проблемной ситуации Джамму и Кашмира, которая рассматривается как основной фактор напряженности межгосударственных индо-пакистанских отношений, а также влияющая на состояние региональной безопасности. Обострение проблем безопасности в национальном разрезе и в целом в регионе наблюдается с конца XX века. Научный интерес представляют вопросы проявления всех видов деструктивных явлений и их влияния на межгосударственные отношения в условиях современных гибридных войн. В рамках статьи анализируются исторические предпосылки данного конфликта и особенности его развития. Особое внимание уделяется освещению позиции Индии и Пакистана по вопросу статуса спорной территории. В качестве примеров взяты кейсы Индии и Пакистана, на отношения которых оказывает влияние проблема

Джамму и Кашмира. Именно эта проблема играет критическую роль в формировании региональной безопасности.

Ключевые слова: Джамму и Кашмир, Индия, Пакистан, региональная безопасность, терроризм, этносепаратизм, межгосударственные отношения.

Введение

Активизация современных вызовов безопасности государств Южной Азии есть результат сочетания внутренних факторов и событий на международной арене, происходящих в условиях турбулентности геополитической ситуации. В целом, для региона на протяжении длительного исторического периода характерны слабость государственных институтов, многообразие деструктивных течений и явлений, этнический сепаратизм и межконфессиональное противостояние. Все это актуализирует необходимость анализа алгоритма противодействия стран региона новым угрозам и вызовам безопасности, особенно, в эпоху войн нового поколения. Гибридизация внешней политики государств и военно-политических альянсов расширяет корпус инструментов, с помощью которых один актор может влиять на другого с целью принуждения принятия своих условий. Стратегии и инструменты гибридной войны в настоящее время однозначно стали «оружием» принуждения и давления в международных отношениях. Терроризм, религиозный экстремизм и сепаратизм стали не просто вызовами безопасности стран, но и своеобразным показателем степени возможности и силы государства противостоять им. Но ситуация усугубляется и сохранением конфликтного потенциала в отношениях между отдельными странами, когда порой имеет место использование государством не только инструментов гибридных войн, но и террористических групп для давления на другое государство. В этом плане ярким примером является противостояние Индии и Пакистана по вопросу о принадлежности Джамму и Кашмира, что, в свою очередь, еще более усугубляет проблемы региональной безопасности.

Материалы и методы

В ходе изучения вопроса были применены методы исследования международных отношений, направленные на проведение комплексного всестороннего анализа политического и социально-экономического контекста усиления напряженности в регионе Южной Азии в современных геополитических условиях в целом. Проведенный исторический анализ позволяет проследить истоки и особенности эволюции конфликта, связанного с территорией Джамму и Кашмире, а также получить более

глубокое понимание тактики, последствий и ответных мер Индии и Пакистана, связанных с определением статуса данного штата.

В статье с использованием сравнительного анализа, а также методов количественного контент-анализа и ивент-анализа, выявляются концептуальные подходы экспертов к интерпретации причин конфликта. Системный подход позволил выявить отношение различных слоев индийского и пакистанского общества к ситуации в Кашмире.

Результаты и обсуждение

Говоря о проблемах безопасности в регионе Южной Азии, следует отметить, что одной из стран, ставших объектом атак транснационального терроризма, является Республика Индия, на территории которой действуют более двадцати террористических группировок.

Как отмечают эксперты, терроризм нельзя назвать безопасной проблемой в этом регионе. Это явление, тесно связанное с историческими, экономическими и политическими проблемами. Восстания, межконфессиональные кризисы и трансграничный терроризм подорвали институты, ослабили губернаторские структуры и заставили их стремиться к экономическому росту [1].

В контексте анализа предмета изучения в данной статье, необходимо подчеркнуть, что этническая идентификация у большей части племен и народностей Индии зависит, прежде всего, от конфессиональной принадлежности. Поэтому большое распространение получил религиозный сепаратизм – мусульманский в штате Джамму и Кашмир и сикхский в штате Пенджаб [2].

Вторая половина XX века также не принесла ослабления террористической деятельности на территории страны. Впрочем, как и во всей Южной Азии. В этом контексте ситуацию усугубляла нерешенная проблема Джамму и Кашмира. Как известно, этот вопрос касается взаимоотношений Индии и Пакистана и имеет довольно глубокие исторические корни.

Территория Джамму и Кашмир уже около 80 лет является самой больной темой в межгосударственных отношениях Индии и Пакистана. После получения независимости от Великобритании спор за территорию Джамму и Кашмира перерос в борьбу между двумя странами.

По мнению С. В. Заводника, проблема принадлежности Кашмира – центральная в индо-пакистанском противостоянии - представляется уникальной для конфликтологического анализа. Многоликость проблемы не позволяет отнести ее к определенному типу конфликта, а также делает ее разрешение практически невозможным. С одной стороны, кашмирский конфликт – это история национального и территориального противостояния между Индией, Пакистаном и Китаем, а с другой – сложный клубок

противоречий между многочисленными религиозными, политическими и этническими группами в обеих частях Кашмира [3].

Этнополитический конфликт в Джамму и Кашмире начался с момента образования штата, что обострило противоречия между мусульманами и индусами. Индия и Пакистан претендовали на эту территорию, стремясь постоянно оказывать влияние на неё. Что касается правителя Кашмира махараджи Хари Сингха, то изначально он избрал политику лавирования между двумя государствами, армия была его опорой для сохранения порядка в княжестве. Махараджа не стремился присоединиться ни к Индии, ни к Пакистану. Пакистан не устраивал его по религиозной принадлежности, а что касается Индии, то правителя Кашмира не прельщала перспектива стать просто индийским гражданином. Он не осознавал, что последующие события могут привести к дестабилизации в ситуации в Кашмире, обострению межрелигиозных отношений, кровопролитию.

И все же, в 1947 г. индуистский правитель Кашмира принимает решение о присоединении к Индийскому Союзу, чем вызвал гнев и возмущение мусульманского населения Кашмира.

В научном пространстве мнения о ключевых причинах принятия такого решения Хари Сингхом разделились. На наш взгляд, наиболее полное объяснение такого шага махараджи дано исследователем Л. А. Черешневой. Она отмечает, что возникновение кашмирской проблемы как результата расчленения колониальной Индии стало возможным и в силу субъективного фактора – отсутствия политической воли махараджи Кашмира Хари Сингха, бездействие и нерешительность которого были использованы сторонами конфликта в своих целях. Хотя махараджа Хари Сингх был сторонником независимого Кашмира, он все же не был способен обеспечить безопасность границ данной территории. Махараджи был вынужден пойти на присоединение к Индийскому Союзу, чтобы спасти княжество от натиска пуштунских боевиков, стремившихся дестабилизировать ситуацию в Кашмире. Автор подчеркивает, что официальный Дели не ставил обязательным условием оказания помощи Кашмиру его немедленное вхождение в состав индийского государства, оставляя право принять это историческое решение кашмирцам посредством плебисцита [4]. Но плебисцит так и не был проведен.

Возможно, на решение правителя Кашмира сделать выбор в пользу Индии повлияло нежелание большинства населения Кашмира присоединиться к Пакистану. Причем, среди них были и мусульмане.

С момента подписания Документа о присоединении к Индии, территория Кашмира стала предметом противоборства двух государств.

В дальнейшем, протест мусульман, составлявших большую часть населения провинции, привел к эскалации военного противостояния между Индией и Пакистаном в 1947–1948 гг., 1965 и 1971 гг.

В конце XX века конфликт между индусами и мусульманами штата достиг кульминации. Но теперь звучали призывы добиться права на самоопределение Джамму и Кашмира. Как отмечает А.Ю. Яковлев, такому повороту событий было несколько причин: напряженная социально-экономическая ситуация в провинции; снижение правового статуса и ограничение на автономию штата; нежелание правительства Индии эффективно решать кашмирскую проблему; неспособность центральных и местных властей обеспечить нормальные условия для прохождения выборов; постоянные действия Пакистана по дестабилизации ситуации в индийской части Кашмира; кончина авторитетного главного министра штата Джамму и Кашмира Ш. Абдуллы, при котором удавалось хоть как-то нейтрализовать ситуацию [5].

На территории штата был создан «Фронт освобождения Джамму и Кашмира». На оставшейся под контролем пакистанской армии был создан Азад Кашмир, формально являвшийся свободной зоной. Из-за начавшегося террора началось бегство индуистов из Кашмира. Бежали, в частности, 400 брахманов-кандидов, выходцев из высшей брахманской касты Индии. В Кашмир были направлены 600 тысяч индийских солдат. Но это не остановило столкновения между мусульманами и индусами. В самой Индии обострились отношения с мусульманской общиной, составлявшей свыше 100 млн. человек. Так, в ходе одной из военных операций в 1995 г. была уничтожена историческая мечеть Чараф-э-шариф. Пакистан обвинил Индию в геноциде мусульманского населения в Кашмире [6].

Лидеры запрещенных и нейтральных сепаратистских движений в Кашмире разными методами добивались независимости. Одни применяли насильственные методы ведения борьбы, другие отказались от кровопролитий и стали использовать убеждения и мирные акции. К примеру, за использование жестких методов борьбы против индийского правительства выступает один из идеологов и руководителей сепаратистской партии – «Хуррията» Сасид (Саид) Али Шах Гилани. Несмотря на свой преклонный возраст, он и сегодня продолжает вести борьбу за отделение Кашмира от Индии, заявляя, что Индия может стать поистине могущественным государством и иметь стабильные и дружественные отношения с Пакистаном, только когда будет окончательно решен кашмирский вопрос [7].

Правительством Республики Индия предпринимались все шаги для мирного разрешения вопроса и преодоления сепаратизма в стране. Тому доказательством недавние решения по статусу Джамму и Кашмира.

5 августа 2019 г. верхняя палата Парламента Индии одобрила законопроект об отмене особого статуса, закрепленного в 370-й статье конституции для индийского штата Джамму и Кашмир. Документ, внесенный на рассмотрение министром внутренних дел Амитом Шахом, был подписан президентом. Штат Джамму и Кашмир был упразднен; на его месте созданы союзные территории Джамму и Кашмир (с легислатурой) и Ладакх (без легислатуры). Отменяются положения конституции, которые давали кашмирцам льготы при поступлении на учебу и при занятии административных должностей внутри штата, и ликвидируются ограничения на покупку недвижимости в Кашмире жителями других штатов.

Таким образом, Кашмир из штата на особом положении, имевшего собственную конституцию, становится обычной территорией Индии, да еще и с урезанными полномочиями в плане самоуправления: по сравнению со штатами союзные территории с легислатурой куда больше подчинены в административном отношении центру.

В самом Кашмире отношение к решению правительства очень сложное. Если индуистский Джамму всецело поддерживает реформу, то мусульманский Кашмир недоволен. В том числе и тем, что одномоментно лишился более половины территории – округов Лех и Каргил, которые выделены теперь в союзную территорию Ладакх. Это решение тоже давно назрело: буддисты, составляющие большинство населения Ладакха, не один десяток лет просили о том, чтобы их землю выделили из состава Джамму и Кашмира. Кашмирцы захватили королевство Ладакх еще в XIX веке. При индуистских махараджах буддисты жили спокойно, но, когда власть перешла к местным кашмирским партиям, состоявшим в основном из мусульман, обитатели Ладакха стали жаловаться на притеснения. Впрочем, и в самом Ладакхе есть недовольные – в округе Каргил большинство населения составляют мусульмане, которые предпочли бы остаться в составе Джамму и Кашмира.

Пакистанцев, судя по всему, происходящее застало врасплох. Премьер-министр Имран Хан осудил решение Индии, назвав его незаконным и предупредив, что оно ухудшит отношения Нью-Дели с соседями, обладающими ядерным оружием (подразумевая сам Пакистан и соседний Китай). Тем не менее, на текущий момент этим заявлением всё и ограничилось.

По-прежнему, ситуация на территории Джамму и Кашмира остается сложной, продолжают греметь теракты.

Террористическая сеть охватывает как индусские группировки, так и мусульман Кашмира. Сохраняется напряжение на северо-востоке страны, где прохристианские сепаратистские организации «Национальный

фронт освобождения Трипура» и «Национал-Социалистический Совет Нагаленда» периодически выступают с требованием создания собственного христианского государства.

Индия живет в условиях давления со стороны внутреннего и внешнего терроризма. По мнению индийских специалистов, ситуацию усугубляет и нелегальная миграция с территории соседних государств. В первую очередь, мусульман из Бангладеш [8].

С точки зрения международного сообщества, проблемы, связанные с терроризмом в Индии, влияют также на трансграничную ситуацию. Так, согласно данным Совета Безопасности ООН, в Южной Азии сохраняется высокий уровень террористической угрозы, что определяет вопросы регионального сотрудничества в сфере противодействия терроризму как ключевые направления обеспечения безопасности [9].

Выводы

Анализ истории возникновения и эволюции кашмирской проблемы позволяет утверждать, что она имеет статус не только этно-территориального характера. Данный конфликт вобрал в себя борьбу за самоопределение и спор за лидерство в Южной Азии между Индией и Пакистаном. В условиях гибридных войн в совокупности с другими конфликтами кашмирский вопрос лишь усугубляет напряженность в регионе.

Противостояние в кашмирском вопросе негативно влияет на жизнедеятельность обоих государств. Ведь необходимость усиления армии в тесной связи с возможными провокациями друг против друга, обеспечения противодействия террористической деятельности как внутри государства, так и извне – все это ложится тяжелым бременем на государственную казну. Такие расходы, в свою очередь, снижают возможность решения насущных социальных проблем в обществе. Все это повышает конфликтотенный потенциал внутри государства. Другими словами, спор за Джамму и Кашмир является грузом для обоих государств.

Открытым до сих пор остается вопрос о плебисците, проведения которого требует пакистанская сторона. Анализ данного вопроса занимает значительное место в трудах исследователей. Нужно отметить, что в оценке этого вопроса мнения экспертов практически сходятся. По мнению И. И. Ивлиева, одной из причин отказа Индии от проведения плебисцита является ее опасения по поводу того, что мусульманское большинство населения, проживающего на спорной территории Кашмира, могло проголосовать за присоединение к Пакистану. В свою очередь Пакистан считает контролируемую Индией часть Кашмира незаконно оккупированной и настаивает на проведении плебисцита [10]. Индийская сторона исходит

из того, что подписание Документа о присоединении к Индийскому Союзу сделало проведение плебисцита неактуальным.

Отмена статьи 370-ой статьи Конституции Республики Индия не привела к ослаблению конфликта. Конфликт между двумя ядерными державами является угрозой не только региональной безопасности.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Nafsa Zafar, Nishat and Dr. Anwar Ali. The Impact of Terrorism on Political Stability in South Asia : Comparative Study of Pakistan and Afghanistan // Annals of Human and Social Sciences. – 2025. – Vol. 6. – No 4. – P. 317–326. – <https://doi.org/10.35484/ahss>.

2 Лихачев, К. А. Проблема терроризма в Южной Азии в конце XX – начале XXI века: на примере Республики Индии и Исламской Республики Пакистан: автореф. дисс. на соиск. уч. степ. к.и.н. – М., 2010. [Электронный ресурс]. – <https://www.dissercat.com/content/problema-terrorizma-v-yuzhnoi-azii-v-kontse-xx-nachale-xxi-veka>

3 Заводник, С. В. Гибридная политика Пакистана как одна из причин неразрешимости кашмирской проблемы. Восточная аналитика. – 2022. – № 13(4). – P. 31–52. – <https://doi.org/10.31696/2227-5568-2022-04-031-052>

4 Черешнева, Л. А. Присоединение Кашмира к Индийскому Союзу в 1947 г. по материалам Национального архива Индии // Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: международные отношения. – 2025. – Т. 25. – № 3. – С. 418–427. – <https://doi.org/10.22363/2313-0660-2025-25-3-418-427>

5 Яковлев, А. Ю. Этнополитические конфликты в Южной Азии (на примере Индии): теоретические и практические аспекты: автореф. дисс. на соиск. уч. степ. к. пол. н. – М., 2009. – 25 с. [Электронный ресурс]. – <https://cyberleninka.ru/article/n/regionalnoe-upravlenie-v-oblasti-protivodeystviya-terrorizmu-opyt-indii>.

6 Спиридонов, С. Мировой этнополитический процесс. – М., 2018. [Электронный ресурс]. – <https://books.google.kz>

7 Печищева, Л. Есть ли надежда на разрешение кашмирского вопроса? Почему движение за отделение Индии вышло за пределы южноазиатского региона. [Электронный ресурс]. – https://www.ng.ru/vision/2019-10-02/7_7691_view.html

8 Caesar Roy. Terrorism in India and Legislation for Prevention [Электронный ресурс]. – <https://www.researchgate.net/publication/236970988>

9 United Nations Security Council Counter-Terrorism Committee. South Asia: Terrorism Trends and Risks. – https://www.un.org/securitycouncil/ctc/node/17342?utm_source=chatgpt.com

10 **Ивлиев, И. И.** Кашмирская проблема и ее значение для региональной безопасности // Век глобализации. – 2024. – № 4. – С. 119–128. – <https://doi.org/10.30884/vglob/2024.04.10>

REFERENCES

1 **Nafsa Zafar, Nishat and Dr. Anwar Ali.** The Impact of Terrorism on Political Stability in South Asia: Comparative Study of Pakistan and Afghanistan // Annals of Human and Social Sciences. – 2025. – Vol. 6. – No 4. – P. 317–326. – <https://doi.org/10.35484/ahss>.

2 **Lixachev, K. A.** Problema terrorizma v Yuzhnoj Azii v konce XX - nachale XXI veka: na primere Respubliki Indii i Islamskoj Respubliki Pakistan: avtoref. diss. na soisk. uch. step. k.i.n. – М., 2010. [Electronic resource]. – <https://www.dissercat.com/content/problema-terrorizma-v-yuzhnoi-azii-v-kontse-xx-nachale-xxi-veka>

3 **Zavodnikb S. V.** Gibridnaya politika Pakistana kak odna iz prichin nerazreshimosti kashmirskoj problemy`. Vostochnaya analitika. – 2022. – № 13(4). – R. 31–52. – <https://doi.org/10.31696/2227-5568-2022-04-031-052>

4 **Chereshneva, L. A.** Prisoedinenie Kashmira k Indijskomu Soyuzu v 1947 g. po materialam Nacional'nogo arhiva Indii // Vestnik Rossijskogo universiteta družby` narodov. Seriya: mezhdunarodny'e otnosheniya. – 2025. – T. 25. – № 3. – S. 418–427. – <https://doi.org/10.22363/2313-0660-2025-25-3-418-427>

5 **Yakovlev, A. Yu.** E`tnopoliticheskie konflikty` v Yuzhnoj Azii (na primere Indii): teoreticheskie i prakticheskie aspekty`: avtoref. diss. na soisk. uch. step. k. pol. n. – М., 2009. – 25 p. [Electronic resource]. – <https://cyberleninka.ru/article/n/regionalnoe-upravlenie-v-oblasti-protivodeystviya-terrorizmu-opyt-indii>.

6 **Spiridonov, S.** Mirovoj e`tnopoliticheskij process. – М., 2018. [Electronic resource]. – <https://books.google.kz>

7 **Pechishheva, L.** Est` li nadezhda na razreshenie kashmirskogo voprosa? Pochemu dvizhenie za otdelenie Indii vy`shlo za predely` yuzhnoaziatskogo regiona. [Electronic resource]. – https://www.ng.ru/vision/2019-10-02/7_7691_view.html

8 **Caesar Roy.** Terrorism in India and Legislation for Prevention [Electronic resource]. – <https://www.researchgate.net/publication/236970988>

9 United Nations Security Council Counter-Terrorism Committee. South Asia: Terrorism Trends and Risks. – https://www.un.org/securitycouncil/ctc/node/17342?utm_source=chatgpt.com

10 **Ivliev, I. I.** Kashmirskaya problema i ee znachenie dlya regional'noj bezopasnosti // Vek globalizacii. – 2024. – № 4. – S. 119–128. – <https://doi.org/10.30884/vglob/2024.04.10>

Поступило в редакцию 31.08.26.

Поступило с исправлениями 17.09.26.

Принято в печать 20.09.26.

*Б. К. Ақылбеков

Қазақстан Республикасының Ұлттық қорғаныс университеті,
Қазақстан Республикасы, Астана қ.

31.08.26 ж. баспаға түсті.

17.09.26 ж. түзетулерімен түсті.

20.09.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҮНДІСТАН – ПӘКІСТАННЫҢ МЕМЛЕКЕТАРАЛЫҚ ҚАРЫМ – ҚАТЫНАС ФОРМАТЫНДА ДЖАМУ МЕН КАШМИР МӘСЕЛЕСІ

Жаңа әлемдік тәртіптің қалыптасуы жағдайында ұлттық, өңірлік және жаһандық деңгейлердегі қауіпсіздік қатерлері мен сын-қатерлерін зерттеу, сондай-ақ оларға қарсы тиісті шараларды әзірлеу қажеттілігі өзекті болып отыр. Оңтүстік Азия өңірінде терең тарихи тамыры бар ұлтшылдық терроризмнің, этносепаратизмнің, діни және аумақтық қайшылықтардың күрделі көрінісі байқалады. Осыған байланысты жүргізілген зерттеудің мақсаты – Джамму мен Кашмирдегі проблемалық ахуалды талдау. Аталған мәселе Үндістан мен Пәкістан арасындағы мемлекетаралық қатынастардағы шиеленістің негізгі факторларының бірі ретінде қарастырылады және сонымен қатар өңірлік қауіпсіздіктің жай-күйіне әсер етеді.

Ұлттық деңгейде және тұтастай алғанда өңірдегі қауіпсіздік проблемаларының шиеленісуі ХХ ғасырдың соңынан бастап байқалады. Қазіргі гибриді соғыстар жағдайында деструктивті құбылыстардың барлық түрлерінің көрініс табуы және олардың мемлекетаралық қатынастарға ықпалы мәселелері ғылыми тұрғыдан ерекше қызығушылық тудырады. Мақала аясында

аталған қақтығыстың тарихи алғышарттары мен оның даму ерекшеліктері талданады. Даулы аумақтың мәртебесі мәселесі бойынша Үндістан мен Пәкістанның ұстанымдарын көрсетуге ерекше назар аударылады.

Мысал ретінде Джамму мен Кашмир мәселесі өзара қатынастарына ықпал ететін Үндістан мен Пәкістанның кейстері қарастырылады. Дәл осы мәселе өңірлік қауіпсіздіктің қалыптасуында шешуші рөл атқарады.

Кілтті сөздер: Үндістан, Пәкістан, Кашмир, аймақтық қауіпсіздік, терроризм, этникалық сепаратизм.

**B. K. Akylbekov*

National Defense University of the Republic of Kazakhstan,
Republic of Kazakhstan, Astana.

Received 31.08.26.

Received in revised form 17.09.26.

Accepted for publication 20.09.26.

THE JAMMU AND KASHMIR ISSUE IN THE CONTEXT OF INDIAN-PAKISTANI INTERSTATE RELATIONS

In the context of the formation of a new world order, there is an increasing need to examine security threats and challenges at the national, regional, and global levels, as well as to develop appropriate countermeasures. The South Asian region is characterized by a complex spectrum of nationalist terrorism, ethnic separatism, and religious and territorial disputes with deep historical roots. In this regard, the purpose of the present study is to analyze the situation in Jammu and Kashmir, which is regarded as a major factor contributing to tensions in interstate relations between India and Pakistan and, at the same time, affecting the state of regional security.

The escalation of security problems at both the national and regional levels has been particularly evident since the late twentieth century. Of particular scholarly interest are the manifestations of various forms of destructive phenomena and their impact on interstate relations in the context of contemporary hybrid warfare. The article examines the historical prerequisites of this conflict and the specific features of its development. Particular attention is paid to the positions of India and Pakistan regarding the status of the disputed territory.

The cases of India and Pakistan are used as examples; because of Jammu and Kashmir issue significantly influences their bilateral relations. This issue plays a critical role in shaping the regional security environment.

Keywords: India, Pakistan, Kashmir, regional security, terrorism, ethnic separatism.

<https://doi.org/10.48081/BTOUH3.2026/184-198>***И. А. Калиев**Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2331-3726>*e-mail: kaliyev7719@mail.ru

ЭВОЛЮЦИЯ ТЕОРЕТИЧЕСКИХ ПОДХОДОВ К АНАЛИЗУ ЭТНОПОЛИТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССОВ

В статье представлена эволюция научно-теоретических подходов к изучению этнополитических процессов в современной политической науке. Актуальность проведенного исследования исходит из сложности и динамичности этнополитических процессов в контексте влияния глобализации, усиления миграционных потоков, трансформации вопросов национальной идентичности и обострении межэтнических конфликтов. Целью работы является систематизация ключевых направлений теории и выявление их роли для понимания современных этнополитических процессов. Методологическая основа работы представлена историко-теоретическим, сравнительным и системным подходами, использование которых позволило рассмотреть эволюцию научных концепций в логической взаимосвязи и исторической последовательности. В статье поэтапно рассматриваются теории и идеи национализма, этничности и политического конфликта, структурно-функциональные подходы, современные интерпретации и постмодернистские концепции. Ключевые акценты сделаны на теориях этнической мобилизации, социальных движений, политической экономии этничности, мультикультурализма, конструктивизма, глобализации, интерактивным моделям этнополитических конфликтов и этнофедерализму. Обозначено, что в настоящее время этнополитические процессы формируются под влиянием взаимосвязанных политических, экономических, социальных и культурных факторов. Предложен вывод о важности комплексного применения различных теоретических подходов в процессе анализа этнополитических процессов в Казахстане и Центральной Азии.

Ключевые слова: этнополитические процессы, этническая идентичность, национализм, политическая мобилизация, межэтнические конфликты, этнополитические теории.

Введение

Этнополитические процессы занимают центральное место в современной политологии и социологии. Понимание их природы и динамики важно для анализа политической стабильности, национальной безопасности и социального благополучия многонациональных государств. В разные исторические периоды исследователи подходили к изучению этнополитики с различных позиций, отражающих как глобальные изменения в политическом ландшафте, так и внутренние социально-экономические трансформации в конкретных странах.

В последние десятилетия в научной литературе наблюдается значительное увеличение количества работ, посвященных этнополитике. Это связано с ростом этнических конфликтов, процессов миграции и глобализации, которые ставят перед исследователями новые задачи и требуют методологических подходов. Анализ теоретических основ этнополитики позволяет глубже понять природу этих процессов и разработать конкретный курс управления ими в современных условиях.

Этнополитические процессы тесно связаны с вопросами идентичности, суверенитета и межэтнических взаимодействий, что делает их важным объектом исследования. Для более глубокого понимания этих процессов необходимо рассмотреть эволюцию теоретических подходов, начиная с классических теорий и заканчивая современными интерпретациями.

Материалы и методы

Методологическую основу проведенного исследования составил комплексный подход изучения и анализа этнополитических процессов. В исследовании систематизированы основные теоретические подходы различных периодов развития политической науки, а также сопоставляются их применимость для интерпретации современных этнополитических процессов.

В ходе написания статьи был применен историко-теоретический метод, в результате чего было проанализировано последовательное развитие представлений об этнополитике начиная с классических теорий национализма и этничности до интерпретаций постмодернизма и современности.

С целью сопоставления различных теоретических подходов, выявления сходств и различий в интерпретации этнополитических процессов был

использован сравнительный метод. Так, в работе сравниваются подходы Э. Геллнера и Б. Андерсона, концепции Д. Хоровица и С. Хантингтона.

Применение системного подхода позволило рассмотреть этнополитические процессы в контексте комплексного и многоуровневого явления формирующегося под влиянием взаимосвязанных политических, экономических, социальных и культурных факторов.

в объяснении этнических конфликтов, а также современные теории этнической мобилизации, социальных движений, политической экономии этничности, мультикультурализма, конструктивизма и глобализации.

Результаты и обсуждение

Обзор классических теорий этнополитики.

Национализм. Национализм является одной из фундаментальных теорий в изучении этнополитики, представляя собой идеологию и политическое движение, основанные на концепции национальной идентичности и суверенитета. Краеугольной идеей национализма является утверждение, что нации должны иметь право на самоопределение и (или) создание собственного государства, независимого от внешнего влияния.

Британский философ Эрнест Геллнер, один из ключевых теоретиков национализма, утверждал, что нации являются продуктом индустриализации и модернизации. В своей работе «Нации и национализм» он описал процесс трансформации аграрных обществ в индустриальные, где стандартизация языка и культуры становится необходимостью для эффективного функционирования общества. Геллнер подчеркивал, что именно экономические и социальные изменения способствуют формированию национальной идентичности [1].

Американский политолог Бенедикт Андерсон, другой видный исследователь национализма, в своей книге «Воображаемые сообщества» предложил концепцию наций как социальных конструкций. Он постулировал, что нации существуют в сознании людей как воображаемые сообщества, объединенные общей культурой, языком и историей, несмотря на отсутствие личных связей между всеми членами нации. Андерсон акцентировал внимание на роли печатного слова и СМИ в формировании и поддержании национальной идентичности [2].

Национализм играет ключевую роль в политической мобилизации, так как национальные движения в итоге стремятся к достижению политической независимости и суверенитета. Важно отметить, что национализм может принимать различные формы, от культурного и этнического до гражданского, и в каждом случае он влияет на политические процессы и общественные структуры.

Этнические группы и этничность. Теории, фокусирующиеся на этнических группах и этничности, изучают то, как этническая идентичность формируется и как она влияет на политические и социальные процессы. Этнические группы определяются общими культурными характеристиками, такими, как язык, религия, традиции и обычаи и они играют важную роль в политической жизни общества.

Этническая идентичность является важным источником групповой солидарности и политической мобилизации. Этнические группы могут играть как интегрирующую, так и конфликтогенную роль в политике в зависимости от контекста и специфики межгрупповых отношений.

Политический конфликт и этничность. Теория политических конфликтов и этничности изучает, как этническая идентичность может быть источником политических конфликтов и напряженности. Эти конфликты могут возникать из-за конкуренции за ресурсы, политическую власть или культурное признание и они часто имеют сложную природу.

Политолог Дональд Хоровиц (США) в своей работе «Этнополитические конфликты» предложил теорию, которая исследует причины и динамику межэтнических конфликтов. Хоровиц утверждал, что этнополитические конфликты часто возникают из-за исторических обид, экономической несправедливости и политической маргинализации этнических групп. Он подчеркивал, что этнические конфликты могут быть особенно интенсивными, так как они затрагивают основные аспекты идентичности и принадлежности [3].

Американский политолог и социолог, профессор Гарвардского университета Самюэль Хантингтон в своей книге «Столкновение цивилизаций» предложил теорию, согласно которой культурные и этнические различия являются основными источниками конфликтов в постхолодной войне в мире. Хантингтон утверждал, что цивилизационные различия, основанные на этнических и религиозных факторах, будут играть все большую роль в глобальной политике и приведут к росту конфликтов между различными культурными группами [4].

Эти концепции подчеркивают, что этническая идентичность и этнополитические процессы имеют глубокие корни в истории и культуре, оказывая значительное влияние на современные политические события и конфликты. Анализ этих воззрений позволяет лучше понять природу этнополитических процессов и разработать более эффективные стратегии для управления и разрешения этнических конфликтов.

Развитие теоретических подходов к изучению этнополитических процессов. Развитие теоретических подходов к изучению этнополитических процессов прошло через несколько ключевых этапов, каждый из которых

принес новые идеи и методы анализа. Эти этапы можно разделить на классические теории, структурно-функциональные подходы, современные интерпретации и постмодернистские взгляды.

Классические теории. Классические теории этнополитики фокусировались на изучении наций, национализма и этнической идентичности. На данном этапе основной акцент делался на понимание природы наций и роли национальной идентичности в политической жизни. Эти теории подчеркивали значимость культурных, языковых и исторических факторов в формировании национальных сообществ.

Национализм как ключевая концепция исследовался такими теоретиками, как британский философ Эрнест Геллнер и американский политолог Бенедикт Андерсон. Так, Э. Геллнер связывал возникновение национализма с процессами индустриализации и модернизации, которые требовали создания стандартизированных культурных и языковых норм для эффективного функционирования общества. Андерсон, со своей стороны, предложил концепцию «воображаемых сообществ», утверждая, что нации являются социальными конструкциями, формируемыми через печатное слово и медиаструктуры [5].

Структурно-функциональные подходы. В середине XX века в изучении этнополитических процессов на первый план вышли структурно-функциональные подходы. Эти теории фокусировались на анализе структур и функций этнических групп и их роли в политической системе. Основное внимание уделялось пониманию того, как этнические группы функционируют в рамках государства и как они взаимодействуют друг с другом.

Современные интерпретации. С конца XX века и по настоящее время изучение этнополитических процессов стало более разнообразным и интердисциплинарным. Современные интерпретации включают в себя множество подходов, которые акцентируют внимание на динамике этнической идентичности, роли глобализации и миграции, а также на влиянии политических и экономических факторов на поведение людей в обществе.

Одним из ключевых направлений стало изучение этнополитических конфликтов. Дональд Хоровиц и другие исследователи предложили теории, которые объясняют причины и динамику межэтнических конфликтов, при этом обращая внимание на исторические обиды, экономическое неравенство и политическую маргинализацию этнических групп. Эти теории подчеркивают, что этнополитические конфликты часто являются результатом глубоких структурных проблем и требуют комплексного подхода для их разрешения.

Постмодернистские взгляды. Постмодернистские теории, появившиеся в конце XX – начале XXI веков, предлагают критический взгляд на

традиционные подходы к изучению этнополитических процессов. Эти подходы обращаются к дискурсивным практикам, власти и идентичности, утверждая, что этнополитические процессы следует рассматривать как социальные и культурные конструкции.

Мишель Фуко и другие постмодернистские идеологи подчеркивают, что власть и знание играют ключевую роль в формировании этнических идентичностей и политических процессов. Они утверждают, что этнические группы и их идентичность создаются и поддерживаются через дискурсы и практики, которые отражают и воспроизводят отношения власти.

Важным вкладом постмодернистских построений стало понимание того, что этнические идентичности являются гибкими и изменчивыми, и что они могут быть использованы как инструмент политической мобилизации и сопротивления. Эти теории предлагают более сложный и нюансированный взгляд на этнополитические процессы, затрагивая при этом понятия многослойности и контекстуальности этнической идентичности и политики.

Развитие общенаучных подходов к изучению этнополитических процессов отражает сложность и многогранность этой области исследования. От классических теорий национализма до современных и постмодернистских интерпретаций каждый этап вносил важные идеи и методы, которые помогают лучше понять природу этнической идентичности, ее роль в политических процессах и влияние на национальную безопасность. Эти предполагаемые стратегии продолжают эволюционировать, предлагая новые перспективы и инструменты для анализа этнополитических процессов в современном мире [6].

Современные теории и модели анализа этнополитических процессов.

Теория этнической мобилизации. Теория этнической мобилизации исследует процессы, посредством которых этнические группы организуются и активизируются для достижения своих политических целей. Дональд Хоровиц, один из ключевых экспертов в этой области, утверждает, что этнические группы мобилизуются в ответ на политические и экономические стимулы, а также на основе исторических неудач и социальных несправедливостей.

Этническая мобилизация часто происходит в контексте политической конкуренции, где лидеры этнических групп используют символы, мифы и риторику для создания солидарности внутри группы. Лидеры могут апеллировать к коллективной памяти и историческим обидам, чтобы усилить чувство общей идентичности и мотивировать членов группы на политическую активность. Важным аспектом этнической мобилизации

является использование этнической идентичности как ресурса для политической мобилизации и создания групповой солидарности.

Теория социальных движений. Теория социальных движений, разработанная такими теоретиками, как американский политолог Сидни Тарроу и американский социолог и историк Чарльз Тилли, рассматривает этнополитические процессы как часть более широких социальных движений. Эта концепция подчеркивает роль коллективных действий, политических возможностей и ресурсов в формировании этнических движений [7].

Согласно теории социальных движений, этнические группы могут использовать существующие политические возможности и ресурсы для достижения своих целей. Политические возможности включают в себя доступ к политическим институтам, наличие союзников и степень политической открытости. Ресурсы, например, организационные структуры, лидерство и финансовые средства, также играют ключевую роль в успешной мобилизации этнических движений. Эта теория затрагивает вопросы важности коллективных действий и стратегий, используемых этническими группами для достижения своих политических целей.

Теория политической экономики этничности. Теория политической экономики этничности, предложенная такими исследователями, как британский экономист, профессор Оксфордского университета Пол Коллиер и немецкий экономист Анке Хёфлер, анализирует влияние экономических факторов на этнополитические процессы. Эта теория утверждает, что экономическое неравенство и конкуренция за ресурсы часто являются основными причинами этнических конфликтов [8].

Согласно этой гипотезе, экономическая маргинализация этнических групп может привести к их политической радикализации и конфликтам с государством или другими этническими группами. Экономические факторы, такие, как доступ к земле, рабочим местам и государственным ресурсам, играют ключевую роль в формировании этнических конфликтов. Теория политической экономики этничности подчеркивает, что экономическое неравенство и несправедливость могут служить катализаторами для политической мобилизации и этнических конфликтов.

Теория мультикультурализма. Теория мультикультурализма, развиваемая такими теоретиками, как канадские философы Уилл Кимлика и Чарльз Тейлор, акцентирует внимание на признании и поддержке культурного разнообразия в рамках государства. Мультикультурализм предполагает, что государства должны признавать и уважать культурные различия, предоставляя этническим и культурным группам определенные права и автономию [9].

Это построение подчеркивает важность интеграции этнических групп в политическую и социальную жизнь страны проживания, при этом сохраняя их культурную идентичность. Мультикультурализм рассматривается как способ снижения этнических конфликтов и укрепления социальной сплоченности путем признания и уважения культурных различий. Государства, придерживающиеся политики мультикультурализма, стремятся обеспечить равные права и возможности для всех этнических групп, способствуя тем самым гармоничному сосуществованию их в многоэтнических обществах.

Теория конструктивизма. Конструктивистские подходы к этнополитике, основанные на работах Бенедикта Андерсона и других, рассматривают этнические идентичности как социальные конструкции, формируемые через дискурсы, медиа и политические процессы. Конструктивисты утверждают, что этничность не является фиксированной характеристикой, а изменяется и переопределяется в зависимости от контекста и социальных взаимодействий.

Это предположение подчеркивает важность изучения того, как этнические идентичности создаются и воспроизводятся в политических и социальных дискурсах. Конструктивисты анализируют, как политические лидеры, медиа и другие социальные акторы формируют и изменяют этнические идентичности через использование языка, символов и нарративов. Данная теория подчёркивает важность гибкости и изменчивости этнических идентичностей, которые могут использоваться как инструмент политической мобилизации и сопротивления существующей власти.

Теория глобализации. Теория глобализации, предложенная такими исследователями, как Энтони Гидденс и Ульрих Бек, анализирует влияние глобальных тенденций на этнополитические процессы. Глобализация приводит к трансформации национальных и этнических идентичностей, создавая новые формы политической мобилизации и взаимодействия.

В условиях глобализации этнические группы могут использовать новые технологии и медиа для усиления своей политической активности и влияния, а также для построения транснациональных связей и коалиций. Глобализация также способствует миграции и культурным обменам, что может приводить к усилению этнической идентичности и возникновению новых форм политической активности. Теория глобализации подчеркивает, что этнополитические процессы не ограничиваются национальными границами, а имеют глобальное измерение.

Интерактивные модели этнополитических конфликтов. Интерактивные модели этнополитических конфликтов, разработанные такими теоретиками, как американский политолог Тед Гурр, анализируют динамику межэтнического взаимодействия и конфликтов. Эти модели

подчеркивают важность исторических обид, коллективной памяти и восприятия несправедливости в формировании этнических конфликтов [10].

Интерактивные модели акцентируют внимание на роли восприятия угрозы и обиды в эскалации межэтнических конфликтов и политической радикализации этнических групп. Эти модели рассматривают этнические конфликты как результат сложных взаимодействий между различными этническими группами, государством и другими социальными акторами. Важным аспектом интерактивных моделей является анализ того, как этнические группы воспринимают и реагируют на действия других групп и государства.

Теория этнофедерализма. Этнофедерализм представляет собой модель государственного устройства, при которой автономные территории создаются на основе этнических критериев. Эта теория, развиваемая такими исследователями, как Р. Брубейкер – американский социолог и политолог, известный своими исследованиями в области этничности, национализма и идентичности, утверждает, что этнофедеральные системы могут способствовать стабильности и миру, предоставляя этническим группам автономию и политические права [11].

Этнофедерализм предполагает создание политических и административных структур, которые учитывают этнические различия и предоставляют этническим группам значительную степень самоуправления. Настоящая модель может способствовать снижению этнических конфликтов и укреплению политической стабильности путем признания и уважения этнических различий. Однако критики этнофедерализма указывают на возможные риски усиления этнических сепаратистских движений и конфликтов, если этнические группы будут стремиться к полной независимости.

Современные теории этнополитики. В современных теориях этнополитики значительное внимание уделяется вопросам идентичности и многоуровневого взаимодействия между этническими группами и государством. Бенедикт Андерсон ввел концепцию «воображаемых сообществ», подчеркивая, что национальные идентичности создаются через дискурс и символические практики. Его идеи оказали большое влияние на понимание роли медиа и образования в формировании этнической идентичности.

Энтони Смит разработал теорию этносимволизма, утверждая, что этнические группы и национальные идентичности коренятся в глубинных культурных традициях и символах, которые передаются из поколения в поколение.

Он подчеркивал важность исторической памяти и мифов в процессе формирования национальной идентичности и политической мобилизации.

Американский социально-культурный антрополог Арджун Аппадурай предложил рассматривать этнополитические процессы через призму глобализации и транснационализма. По его мнению, современные этнические идентичности формируются в контексте глобальных миграций и взаимодействий, что создает новые формы политической мобилизации и культурных связей между различными группами населения.

Анализ классических и современных теорий этнополитики позволяет выделить несколько ключевых аспектов, которые важно учитывать при изучении этнополитических процессов в Казахстане и других полиэтнических государствах Центральной Азии. Во-первых, этничность следует рассматривать не только как культурный феномен, но и как политический ресурс, используемый для мобилизации и борьбы за власть. Во-вторых, важно учитывать исторический контекст и культурные традиции, которые формируют этнические идентичности и влияют на межэтнические отношения (таблица 1).

В современных условиях, характеризующихся глобализацией и миграцией, этнополитические процессы становятся еще более сложными и многослойными. Глобальные миграции и транснациональные связи создают новые формы этнической идентичности и политической мобилизации, что требует от исследователей новых методологических подходов и аналитических инструментов. Важно также учитывать влияние медиа и новых технологий, которые играют значительную роль в формировании и трансформации этнических идентичностей в современном мире.

Таким образом, для глубокого понимания этнополитических процессов в приграничных регионах Казахстана, необходимо учитывать как классические теории этнополитики, так и современные подходы, учитывающие глобальные изменения и трансформации. Комплексный анализ, основанный на сочетании различных теоретических подходов, позволит более полно и точно оценить влияние этнополитических процессов на национальную безопасность и политическую стабильность.

Таблица 1 – Теоретические подходы к анализу этнополитических процессов.

Период	Теоретический подход	Авторы	Основные идеи
1960-1970 гг.	Марксистский	Л е н и н , Сталин	Классовая борьба

1970-1980 гг.	Модернизационный	Хантингтон	Модернизация и развитие
1980-1990 гг.	Конструктивистский	Андерсон, Геллнер	Конструирование наций
1990-2000 гг.	Институциональный	Норт, ДиМаджо	Институты и структура
2000-2010 гг.	Когнитивный	Кронин	Идентичность и культура
2010-2020 гг.	Интерпретативный	Смит	Дискурсы и символы

Выводы

Таким образом, современные теории и модели анализа этнополитических процессов предлагают многообразие подходов, позволяющих лучше понять сложные и многогранные процессы, связанные с этнической идентичностью, политической мобилизацией и межэтническими конфликтами. Эти теории подчеркивают, что этнополитические процессы являются результатом взаимодействия множества факторов, включают экономические, политические, социальные и культурные аспекты. Современные исследования продолжают развивать эти теории, предлагая новые возможности и методы для анализа этнополитических процессов в глобальном контексте.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

- 1 **Gellner, E.** Nationalism and Modernity. W. H. Smith Classics. – P. 87–93.
- 2 **Anderson, B.** Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – Verso Books. – 1983. – P. 214–225.
- 3 **Horowitz, D. L.** Constitutional Design: Proposals Versus Processes // In The Architecture of Democracy : Constitutional Design, Conflict Management, and Democracy, edited by Andrew Reynolds. – Oxford University Press, 2002. – P. 45–67.
- 4 **Huntington, S. P.** The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – Simon & Schuster. – 1996. – P. 324–331.
- 5 **Gurr, Ted Robert.** Peoples Versus States: Minorities at Risk in the New Century. – United States Institute of Peace Press. – 2010. – P. 61–67.
- 6 **Said, Edward W.** Orientalism. – Pantheon Books. – 2014. – P. 29–30.
- 7 **Scott, James C.** Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed. – Yale University Press. – 2018. – P. 92–96.

8 **Абдрахманова, Г. М.** Этнополитические процессы в Казахстане: современные тенденции и проблемы. / Издательство «Қазақ университеті». Казахский национальный университет имени аль-Фараби. – Алматы, 2010. – С. 45–47.

9 Ассамблея народа Казахстана. Межэтническое согласие и единство в Казахстане: пути и механизмы реализации. / Издательство «Ассамблея народа Казахстана». – Алматы, 2015. – С. 30–32.

10 **Жунусова, Ж. З.** Этнические процессы и этническая идентичность в Казахстане. Издательство «Қазақ университеті». – Алматы, 2011. – С. 55–57.

11 **Касымов, Н. С.** Этнополитика и национальная безопасность Республики Казахстан. / Издательство «Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева». – Астана, 2014. – С. 80–82.

REFERENCES

- 1 **Gellner, E.** Nationalism and Modernity. W. H. Smith Classics. – P. 87–93.
- 2 **Anderson, B.** Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism. – Verso Books. – 1983. – P. 214–225.
- 3 **Horowitz, D. L.** Constitutional Design: Proposals Versus Processes. In The Architecture of Democracy: Constitutional Design, Conflict Management, and Democracy, edited by Andrew Reynolds. – Oxford University Press. – 2002. – P. 45–67.
- 4 **Huntington, S. P.** The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order. – Simon & Schuster. – 1996. – P. 324–331.
- 5 **Gurr, Ted Robert.** Peoples Versus States: Minorities at Risk in the New Century. – United States Institute of Peace Press. – 2010. – P. 61–67.
- 6 **Said, Edward W.** Orientalism. – Pantheon Books. – 2014. – P. 29–30.
- 7 **Scott, James C.** Seeing Like a State: How Certain Schemes to Improve the Human Condition Have Failed. – Yale University Press. – 2018. – P. 92–96.
- 8 **Abdrakhmanova, G. M.** E'tnopoliticheskie processy' v Kazaxstane: sovremenny'e tendencii i problemy' [Ethnopolitical Processes in Kazakhstan: Contemporary Trends and Challenges] / Izdatel'stvo «Қазақ universiteti». Kazaxskij nacional'ny'j universitet imeni al'-Farabi. – Almaty', 2010. – P. 45–47.
- 9 Assambleya naroda Kazaxstana. Mezhe'tnicheskoe soglasie i edinstvo v Kazaxstane: puti i mexanizmy' realizacii. [Interethnic Harmony and Unity in Kazakhstan: Pathways and Mechanisms of Implementation] / Izdatel'stvo «Assambleya naroda Kazaxstana». – Almaty', 2015. – P. 30–32.

10 **Zhunusova Zh. Z.** E'tnicheskie processy' i e'tnicheskaya identichnost' v Kazaxstane [Ethnic Processes and Ethnic Identity in Kazakhstan]. Izdatel'stvo «Kazak universiteti». – Almaty, 2011. – P. 55–57.

11 **Kasy'mov N. S.** E'tnopolitika i nacional'naya bezopasnost' Respubliki Kazaxstan [Ethnopolitics and National Security of the Republic of Kazakhstan] / Izdatel'stvo «Evrazijskij nacional'ny'j universitet imeni L. N. Gumileva». – Astana, 2014. – P. 80–82.

Поступило в редакцию 31.08.26.

Поступило с исправлениями 17.09.26.

Принято в печать 20.09.26.

*И. А. Калиев

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

31.08.26 ж. баспаға түсті.

17.09.26 ж. түзетулерімен түсті.

20.09.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

ЭТНОСАЯСИ ҮДЕРІСТЕРДІ ТАЛДАУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ ТӘСІЛДЕРІНІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Мақалада қазіргі саяси ғылымдағы этносаяси үдерістерді зерттеудің ғылыми-теориялық тәсілдерінің эволюциясы қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі жаһанданудың ықпалы, көші-қон ағындарының күшеюі, ұлттық бірегейлік мәселелерінің трансформациясы және этносаралық қақтығыстардың шиеленісуі жағдайындағы этносаяси үдерістердің күрделілігі мен серпінділігіне негізделеді. Жұмыстың мақсаты – теорияның негізгі бағыттарын жүйелеу және олардың қазіргі этносаяси үдерістерді түсінудегі рөлін айқындау. Зерттеудің әдіснамалық негізін тарихи-теориялық, салыстырмалы және жүйелік тәсілдер құрайды, олар ғылыми тұжырымдамалардың эволюциясын логикалық өзара байланыспен тарихи сабақтастық негізінде қарастыруға мүмкіндік береді. Мақалада ұлтшылдық, этностық және саяси қақтығыс теориялары мен тұжырымдамалары, құрылымдық-функционалдық тәсілдер, қазіргі заманғы интерпретациялар және постмодернистік тұжырымдамалар кезең-кезеңімен қарастырылады. Этностық жұмылдыру, әлеуметтік қозғалыстар, этностықтың саяси

экономикасы, мультикультурализм, конструктивизм, жаһандану теорияларына, этносаяси қақтығыстардың интерактивті модельдеріне және этнофедерализмге ерекше назар аударылады. Қазіргі таңда этносаяси үдерістердің өзара байланысты саяси, экономикалық, әлеуметтік және мәдени факторлардың ықпалымен қалыптасатыны көрсетілген. Қазақстан мен Орталық Азиядағы этносаяси үдерістерді талдау барысында әртүрлі теориялық тәсілдерді кешенді түрде қолданудың маңыздылығы туралы қорытынды жасалады.

Кілтті сөздер: этносаяси үдерістер, этностық бірегейлік, ұлтшылдық, саяси жұмылдыру, этносаралық қақтығыстар, этносаяси теориялар.

*I. A. Kaliyev

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 31.08.26.

Received in revised form 17.09.26.

Accepted for publication 20.09.26.

EVOLUTION OF THEORETICAL APPROACHES TO THE ANALYSIS OF ETHNOPOLITICAL PROCESSES

The article presents the evolution of scientific and theoretical approaches to the study of ethnopolitical processes in contemporary political science. The relevance of the study stems from the complexity and dynamism of ethnopolitical processes in the context of globalization, intensifying migration flows, transformations in issues of national identity, and the escalation of interethnic conflicts. The aim of the study is to systematize the key theoretical approaches and identify their role in understanding contemporary ethnopolitical processes. The methodological framework of the study is based on historical-theoretical, comparative, and systemic approaches, the application of which made it possible to examine the evolution of scientific concepts in their logical interrelationship and historical sequence. The article provides a step-by-step analysis of theories and ideas of nationalism, ethnicity, and political conflict, structural-functional approaches, contemporary interpretations, and postmodernist concepts. Particular emphasis is placed on theories of ethnic mobilization, social movements, the political economy of ethnicity,

multiculturalism, constructivism, and globalization, as well as interactive models of ethno-political conflicts and ethnofederalism. It is demonstrated that contemporary ethno-political processes are shaped by interrelated political, economic, social, and cultural factors. The study concludes that a comprehensive application of various theoretical approaches is essential for analyzing ethno-political processes in Kazakhstan and Central Asia.

Keywords: ethno-political processes, ethnic identity, nationalism, political mobilization, interethnic conflicts, ethno-political theories.

SRSTI: 11.25.00

<https://doi.org/10.48081/BTOUH3.2026/199-206>

***Sh. Mustafayeva**

Azerbaijan University of Languages,
Azerbaijan, Baku.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-9685-3459>

*e-mail: shefeg87@mail.ru

THE TURKIC WORLD IN THE 21ST CENTURY: MODERN REALITIES AND A VISION FOR THE FUTURE

The article analyzes the contemporary state of the Turkic world in the 21st century, focusing on political, economic, cultural, and humanitarian integration, major challenges, and development prospects. It examines the role of the Organization of Turkic States, TURKPA, and TURKSOY in strengthening political dialogue, mutual trust, humanitarian cooperation, and regional stability. Particular attention is paid to economic integration and energy and transport projects, including TANAP, TAP, and the Middle Corridor, which increase the participation of Turkic states in global trade and energy systems. The study highlights TURKSOY's contribution to preserving a common cultural identity, developing cultural diplomacy, transmitting shared values to younger generations, and advancing scientific cooperation. Geopolitical competition, economic inequality, infrastructure, and transport limitations are identified as major challenges. Future prospects include the development of the Middle Corridor, e-commerce, digital infrastructure, cybersecurity, joint educational and research projects, and stronger strategic coordination. These directions may support sustainable integration and strengthen the Turkic world as a strategic regional and global actor.

Keywords: Turkic world, Organization of Turkic States, integration, Middle Corridor, geopolitical competition.

Introduction

The 21st century is a period characterized by rapid changes in global politics, economy, and culture. In this context, the Turkic world – a region encompassing Central Asia, the South Caucasus, Anatolia, and other Turkic communities – plays a significant role both regionally and globally. By strengthening integration in

political, economic, and cultural spheres, Turkic states ensure their stability and increase their participation in global energy, transportation, and trade systems. The Organization of Turkic States provides broad opportunities to deepen economic relations among member countries and to implement joint energy and transport projects [1, p. 6].

Materials and methods

The study is based on an analysis of the current state of the Turkic world in the 21st century, modern realities, challenges, development prospects, and the level of political, economic, and cultural integration. The analysis considers political cooperation through the Organization of Turkic States (OTS), TURKPA, and TURKSOY; economic integration and energy and transport projects including TANAP, TAP, and the Middle Corridor; cultural and humanitarian cooperation; existing geopolitical, economic, infrastructure, and transport challenges; and future prospects in trade, digital infrastructure, security, education, and scientific cooperation.

The aim of this thesis is to analyze the current state of the Turkic world in the 21st century, examine modern realities, identify the challenges it faces, and explore future development prospects on a scientific basis, as well as to assess the level of political, economic, and cultural integration.

Results and discussion

The modern realities of the Turkic world include political integration and cooperation. In the 21st century, Turkic states have achieved significant progress in the field of political integration. Organizations such as the Organization of Turkic States (OTS) [1], TURKPA [2], and TURKSOY [3] serve as key platforms for political dialogue, humanitarian cooperation, and regional security. The “Turkic World Vision 2040” document states: “Effective cooperation and coordination with Turkic cooperation organizations such as TURKSOY, the Turkic Academy, the Turkic Culture and Heritage Foundation, and TURKPA are ensured in order to develop cooperation in cultural, academic, and parliamentary fields” [4, p. 7]. These organizations enhance coordination of decisions among Turkic states, strengthen mutual trust, and support regional stability. The activities of the OTS contribute to the formation of a common position of Turkic states on regional and global issues, the coordination of strategic decisions, and the strengthening of political solidarity among member countries. TURKPA promotes inter-parliamentary diplomacy, encourages the exchange of legislative experience, supports the development of political institutions, and improves democratic governance mechanisms.

Overall, the political integration of Turkic states in the 21st century positively affects the regional balance of power and contributes to strengthening the unified position of the Turkic world in the international arena.

Economic integration and energy projects – The Turkic world holds a strategic position on the energy map of Eurasia. Gas pipelines such as TANAP and TAP, the Middle Corridor project, and the Central Asia–South Caucasus–Anatolia transport corridors increase the role of Turkic states in the global energy and trade system. At the same time, economic integration increases interdependence among Turkic countries and expands regional investment opportunities. Nevertheless, structural differences and technological dependencies still exist in the economic sphere, requiring a balanced development of the integration process.

Cultural and humanitarian cooperation – Significant progress is also observed in the cultural and humanitarian sphere of the Turkic world. TURKSOY is one of the most important cultural platforms uniting Turkic peoples. The importance of TURKSOY for the Turkic world includes:

1 Preservation and strengthening of a common cultural identity – The study and promotion of shared language, history, folklore, music, and art strengthen a sense of common identity among Turkic peoples, while also influencing assimilation processes among Western and other civilizations.

2 Deepening of cultural integration – TURKSOY is one of the only international organizations that systematically develops cultural cooperation among Turkic-speaking states. TURKSOY’s “Cultural Capital of the Turkic World” project, along with joint music, theatre, cinema, and fine arts festivals, cultural days, and exhibitions, enhances the “soft power” of the Turkic world in the field of cultural diplomacy. It promotes shared culture at the international level and ensures the representation of Turkic culture at global festivals through cooperation with UNESCO and other international organizations. These activities strengthen the international image of the Turkic world and reinforce its place in global cultural processes.

3 Transmission of common values to future generations – TURKSOY implements various projects with the participation of youth and creative individuals, including competitions for young musicians and artists and the international promotion of young talents. This ensures the continuity of shared Turkic values and creates opportunities for future generations to become more actively involved in the process of cultural integration.

4 Development of scientific and intellectual cooperation – TURKSOY is engaged not only in cultural festivals but also in scientific research. This includes joint studies on the history, language, literature, and folklore of Turkic peoples; commemoration of anniversaries and historical figures; and organization of academic conferences and publications. These activities contribute to the systematic study and dissemination of the scientific heritage of the Turkic world.

5 Indirect contribution to strategic integration among Turkic states – Cultural integration forms the foundation of political and economic integration. TURKSOY increases mutual trust among peoples, strengthens a shared spiritual value space, and creates a socio-cultural basis for closer cooperation within the Organization of Turkic States in the future.

Alongside cultural cooperation, TURKSOY contributes to the expansion of humanitarian diplomacy, the strengthening of mutual understanding among peoples, and the deepening of spiritual integration. As a result of the activities of these institutions, coordination of decisions among Turkic states is enhanced, new mechanisms of cooperation for ensuring regional security are formed, and a favorable environment for political stability is created.

In short, TURKSOY is one of the main pillars of cultural unity in the Turkic world. Its activities bring Turkic peoples closer together, preserve and promote their shared cultural heritage, and create a strong ideological and cultural foundation for future integration processes. The role of TURKSOY in establishing the Turkic world as a global cultural and political force in the 21st century is undeniable. Through various cultural projects, festivals, and exhibitions, TURKSOY contributes to the preservation and development of the Turkic language and culture. Youth exchanges, educational programs, and joint academic projects serve to strengthen a common identity. This leads to an increase in the cultural influence of the Turkic world both regionally and globally.

Alongside these positive dynamics, the Turkic world also faces several challenges and problems. Although the volume of foreign trade, investments, and projects among the countries within the framework of the Organization of Turkic States has increased, it has not yet reached the desired level, and intense competition in the region remains a major issue [6, p. 380]. In this context, the Turkic world faces challenges in the integration process such as geopolitical competition, economic inequality, and infrastructure and transport limitations. In terms of geopolitical competition, the interests of major powers - Russia, China, the USA, and the European Union – in the Eurasian region push Turkic states to pursue multi-vector foreign policies. Regarding economic inequality, differences in levels of economic development among Turkic states require structural reforms and technological innovation. Concerning infrastructure and transport limitations, it is necessary to improve customs procedures, transport coordination, and energy infrastructure to ensure the full functionality of international projects such as the Middle Corridor. According to studies conducted by leading international organizations, such as the World Bank [7], [8] and the OECD [9], this project will become a multimodal corridor connecting China and Europe via Kazakhstan, the Caspian Sea, and the South Caucasus.

The future development prospects of the Turkic world are manifested in several key areas. It is expected that a significant portion of China–Europe trade will pass through the Middle Corridor, which will transform Turkic states into major participants in international trade. Cooperation in e-commerce, cybersecurity, and digital infrastructure will enhance the economic and technological strength of Turkic states. Joint military exercises, co-production of defense industry products, and coordination in the fight against terrorism will increase the strategic depth of integration. Common universities, research institutes, and projects related to the Turkic language will contribute to the integration of future generations and the formation of a shared identity.

The existence of the Organization of Turkic States should be utilized to address the “need arising from the problem of competitiveness”. “The exchange of information provided by jointly established universities, the preparation of infrastructure for the Turkey Customs Union, and the improvement of transportation through railway networks” will strengthen cooperation in this process [10, p. 196–199].

Conclusions

In conclusion, it should be noted that Turkic states have strengthened coordination in the political sphere and increased their regional influence. Energy and transport projects have ensured the global economic integration of Turkic states. Cultural and humanitarian cooperation has contributed to the preservation and strengthening of Turkic identity. Geopolitical and economic challenges have been identified, and their solutions have been analyzed from both theoretical and practical perspectives. Strategies and recommendations for future prospects have been developed, which can ensure the sustainable development of the Turkic world.

In short, in the 21st century, the Turkic world is emerging as a strategic actor both regionally and globally. Political coordination, economic cooperation, energy projects, and the expansion of cultural and humanitarian ties are accelerating the integration process. At the same time, geopolitical competition, economic inequality, and infrastructure challenges must remain at the center of attention to ensure the sustainability of integration.

REFERENCES

- 1 **Tahmaz, L.** Modern challenges and new perspectives in the golden age of the Turkic world // *Respublika*. – 2024, November 7. – No. 246.
- 2 Organization of Turkic States - Organization of Turkic States. [Electronic resource]. – <https://turkicstates.org/en>

3 Parliamentary Assembly of Turkish States. [Electronic resource]. – <https://turkpa.org/tr/>

4 TURKSOY. [Electronic resource]. – <https://www.turksoy.org>

5 Turkic World 2040 Vision. [Electronic resource]. – <https://turkicstates.org/u/d/news/5-ek--turk-dunyasi-2040-vizyonu.pdf>

6 **Turan, A.** Problems, needs and potential of the Turkish world in the political, social and economic sense. // International researches in the field of social humanities and administrative sciences IX. Eğitim summer house. – Turkey, Istanbul, 2022. – 440 p.

7 World Bank. Middle Trade and Transport Corridor: Policies and Investments to Triple Freight Volumes and Halve Travel Time by 2030. – Washington, D.C. : World Bank Group, 2023. – <https://doi.org/10.1596/40626>.

8 World Bank. 10 Priority Actions That Can Triple Trade in the Middle Corridor by 2030. – Washington, D.C. : World Bank, 2024.

9 OECD. Realising the Potential of the Middle Corridor. – Paris : OECD Publishing, 2023.

10 **Sultanov, B.** Speech, International Meeting of Turkish Republics on the 20th Year of their Independence. – Ankara, 2011, 2–6 October.

Received 31.08.26.

Received in revised form 17.09.26.

Accepted for publication 20.09.26.

**III. Мұстафаева*

Әзербайжан тілдер университеті,

Әзірбайжан, Баку қ.

31.08.26 ж. баспаға түсті.

17.09.26 ж. түзетулерімен түсті.

20.09.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

XXI ҒАСЫРДАҒЫ ТҮРКІ ӘЛЕМІ: ҚАЗІРГІ ЗАМАНҒЫ ШЫНДЫҚТАР ЖӘНЕ БОЛАШАҚҚА КӨЗҚАРАС

Мақалада XXI ғасырдағы түркі әлемінің қазіргі жағдайы, оның саяси, экономикалық, мәдени және гуманитарлық интеграциясы, сондай-ақ негізгі сын-қатерлері мен даму перспективалары талданады. Түркі мемлекеттері ұйымының, TURKPA және TURKSOY ұйымдарының саяси диалогты, өзара сенімді, гуманитарлық ынтымақтастықты және өңірлік тұрақтылықты нығайтудағы

рөлі қарастырылады. Экономикалық интеграцияға, соның ішінде TANAP, TAP және Орта дәліз сияқты энергетикалық және көлік жобаларына ерекше назар аударылады. Бұл жобалар түркі мемлекеттерінің жаһандық сауда және энергетикалық жүйелердегі рөлін арттырады. TURKSOY-дың ортақ мәдени бірегейлікті сақтауда, мәдени дипломатияны дамытуда, ортақ құндылықтарды жас ұрпаққа жеткізуде және ғылыми ынтымақтастықты кеңейтудегі маңызы көрсетіледі. Геосаяси бәсекелестік, экономикалық теңсіздік, инфрақұрылымдық және көліктік шектеулер негізгі мәселелер ретінде айқындалады. Болашақ ынтымақтастықтың маңызды бағыттары ретінде Орта дәлізді дамыту, электрондық сауда, цифрлық инфрақұрылым, киберқауіпсіздік, бірлескен білім беру және ғылыми жобалар, сондай-ақ стратегиялық үйлестіруді күшейту белгіленеді.

Кілтті сөздер: Түркі әлемі, Түркі мемлекеттері ұйымы, интеграция, Орта дәліз, геосаяси бәсекелестік.

**III. Мустафаева*

Азербайджанский университет языков,

Азербайджан, г. Баку.

Поступило в редакцию 31.08.26.

Поступило с исправлениями 17.09.26.

Принято в печать 20.09.26.

ТЮРКСКИЙ МИР В XXI ВЕКЕ: СОВРЕМЕННЫЕ РЕАЛИИ И ВИДЕНИЕ БУДУЩЕГО

Статья посвящена анализу современного состояния тюркского мира в XXI веке, его политической, экономической, культурной и гуманитарной интеграции, а также основным вызовам и перспективам развития. Рассматривается роль Организации тюркских государств, TURKPA и TURKSOY в укреплении политического диалога, взаимного доверия, гуманитарного сотрудничества и региональной стабильности. Особое внимание уделено экономической интеграции, энергетическим и транспортным проектам, включая TANAP, TAP и Средний коридор, которые усиливают участие тюркских государств в глобальных торговых и энергетических системах. Показано значение TURKSOY в сохранении общей культурной идентичности, развитии культурной дипломатии, передаче общих ценностей молодому поколению и научном сотрудничестве.

Выявлены геополитическая конкуренция, экономическое неравенство, инфраструктурные и транспортные ограничения. Определены перспективные направления сотрудничества: развитие Среднего коридора, электронной торговли, цифровой инфраструктуры, кибербезопасности, совместных образовательных и научных проектов, а также укрепление стратегической координации.

Ключевые слова: тюркский мир, Организация тюркских государств, интеграция, Средний коридор, геополитическая конкуренция.

МРНТИ 11.15.31

<https://doi.org/10.48081/BTOUH3.2026/207-222>

***Б. В. Поломарчук**

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3301-5965>

*e-mail: borisvictor@mail.ru

**ПАРТИЙНЫЕ СПИСКИ КАК ИНСТРУМЕНТ
ПОЛИТИЧЕСКОГО ПРЕДСТАВИТЕЛЬСТВА:
МЕЖДУНАРОДНЫЙ ОПЫТ И ПЕРСПЕКТИВЫ
ДЛЯ КАЗАХСТАНА**

В статье рассматриваются возможности и риски внедрения полузакрытых партийных списков в Казахстане в условиях формирования новой модели представительного органа Курултая. Актуальность исследования обусловлена переходом к выборам депутатов по партийным спискам и необходимостью поиска институционального баланса между ролью политических партий в формировании представительства и расширением возможностей избирателей влиять на персональный состав депутатского корпуса. На основе результатов аналитического исследования партийного рекрутирования, а также сравнительного анализа международного опыта Словакии, Чехии, Швеции, Бельгии и Нидерландов выявлены основные политико-институциональные эффекты гибких списочных систем. Установлено, что введение преференциального голосования способно повысить персональную ответственность кандидатов, усилить связь между избирателями и представителями, а также создать дополнительные возможности для региональных кандидатов. Одновременно выявлены риски чрезмерной персонализации внутрипартийной конкуренции, усиления преимуществ медийно и ресурсно обеспеченных кандидатов и сохранения территориальных дисбалансов. Обосновывается вывод о целесообразности рассмотрения для Казахстана умеренно гибкой модели полузакрытого списка, предусматривающей сохранение первоначального партийного ранжирования при предоставлении избирателям юридически значимой

возможности влиять на очередность кандидатов посредством преференциального голосования.

Ключевые слова: полузакрытые партийные списки, гибкие списки, преференциальное голосование, избирательная система, политическое представительство, политические партии, партийное рекрутирование, Курултай.

Введение

Принятие новой Конституции Республики Казахстан на республиканском референдуме 15 марта 2026 года стало важным этапом институциональной трансформации политической системы страны. В соответствии с новой конституционной моделью Парламент, сформированный в рамках Конституции 1995 года, прекратил свои полномочия с 1 июля 2026 года. Высшим представительным органом законодательной власти стал Курултай. Конституция закрепила принципиально новую модель его формирования. Курултай состоит из 145 депутатов, избираемых по системе пропорционального представительства по территории единого общенационального округа. Срок полномочий депутатов составляет пять лет [1].

Таким образом, новая институциональная архитектура означает переход к формированию законодательного представительного органа исключительно на основе партийного представительства. В соответствии с действующим порядком все 145 мандатов распределяются между политическими партиями, преодолевшими установленный законодательством 5-ти процентный избирательный барьер, а кандидаты избираются по партийным спискам в рамках единого общенационального избирательного округа. При этом порядок размещения кандидатов в партийном списке определяется самими политическими партиями [2].

Переход к исключительно партийной модели формирования Курултая актуализирует вопрос о характере самих списков. При полностью закрытой системе избиратель голосует за политическую партию, однако не влияет на очередность кандидатов, которая определяется партийным руководством. Это усиливает роль партий в политическом рекрутировании, но одновременно может создавать дистанцию между избирателем и конкретным депутатом, а также усиливать централизацию формирования представительного органа.

Для Казахстана данная проблема имеет особое значение с учетом значительной региональной дифференциации страны. Использование единого общенационального округа и закрытых партийных списков потенциально может привести к дисбалансу между региональной структурой электората и географией депутатского корпуса. Возникает вопрос о том,

каким образом обеспечить региональную и персональную репрезентацию, не ослабляя при этом институциональную роль политических партий.

Одним из возможных решений является внедрение полузакрытых или гибких партийных списков, предполагающих сочетаний партийного контроля над формированием списка с ограниченной возможностью избирателей влиять на очередность отдельных кандидатов посредством преференциального голосования. Но международный опыт показывает, что конкретные модели такого участия существенно различаются, поэтому их механическое заимствование для Казахстана невозможно.

В свою очередь, актуальность исследования обусловлена необходимостью поиска оптимального баланса между партийной управляемостью, региональной представленностью и персональной подотчетностью депутатов в условиях формирования новой модели Курултая.

Цель исследования – определить возможности, риски и перспективы внедрения полузакрытых партийных списков в Казахстане как механизма повышения региональной и персональной репрезентативности при сохранении устойчивости партийной системы.

Для достижения этой цели ставятся следующие задачи:

- определить содержание и основные модели полузакрытых партийных списков;
- проанализировать проблемы централизации партийного рекрутирования и регионального представительства в Казахстане;
- изучить международный опыт применения гибких и преференциальных списков;
- оценить возможности и риски внедрения данной модели в Казахстане.

Материалы и методы

Материалы исследования основаны на количественном анализе партийных списков на выборах в Мажилис 2016, 2021 и 2023 годов, представленных на официальном сайте Центральной избирательной комиссии РК [3], а также сопоставлении данных о географии партийного рекрутирования с результатами исследований общественных и электоральных настроений населения за 2023–2025 годы, что позволило выявить тенденции централизации формирования списков, дисбаланса регионального представительства и феномен «столичной медиации».

В работе использованы сравнительный, институциональный и сравнительно-правовой методы, а также элементы качественного анализа и сравнительного кейс-анализа международного опыта применения гибких, полузакрытых и открытых партийных списков на примере ряда европейских стран. Теоретическую основу составили исследования Дж. Кэри и

М. Шугарта, разработавших подход к анализу институциональных стимулов к формированию персонального голоса [4], А. Ренвика и Ж.-Б. Пиле, исследовавших персонализацию избирательных систем и механизмы гибких списков в европейских демократиях [5], а также Б. Криспа, С. Оливеллы, М. Малецки и М. Шер, рассматривающих полужакрытые списки как компромисс между партийным контролем и внутрипартийной конкуренцией [6].

Результаты и обсуждение

Первый блок результатов исследования связан с анализом трансформации партийных списков и территориальных особенностей партийного рекрутирования в Казахстане. Проведенный сравнительный анализ электоральных циклов 2016, 2021 и 2023 годов, представленный в Таблице 1, позволил выявить устойчивое противоречие между формально общенациональным характером партийного представительства и фактической географией формирования политической элиты.

Таблица 1 – Количество кандидатов в партийных списках по регионам (2016-2023 гг.)

Регион	2016 (ранг)	2021 (ранг)	2023 (ранг)
Астана	116 (1)	105 (1)	121 (1)
Алматы	26 (2)	46 (2)	52 (2)
Шымкент	11 (3)	14 (3)	10 (3)
Карагандинская	9 (4)	9 (14)	10 (3)
Алматинская	8 (5)	14 (3)	8 (5)
Атырауская	8 (5)	11 (10)	7 (7)
Костанайская	7 (7)	12 (5)	6 (11)
Павлодарская	7 (7)	12 (5)	5 (13)
ЗКО	7 (7)	10 (11)	4 (15)
Актюбинская	6 (10)	10 (11)	7 (7)
ВКО	6 (10)	12 (5)	5 (13)
Акмолинская	5 (12)	12 (5)	3 (19)
Мангистауская	5 (12)	8 (15)	7 (7)
СКО	5 (12)	8 (15)	4 (15)
Жамбылская	4 (15)	12 (5)	4 (15)
Кызылординская	4 (15)	10 (11)	6 (11)
Туркестанская	-	7 (17)	8 (5)
Абайская	-	-	3 (19)
Жетысуская	-	-	7 (7)
Улытауская	-	-	4 (15)

Основным результатом стало выявление устойчивой пространственной централизации партийного рекрутирования. Значительная часть кандидатов в партийных списках концентрируется в Астане и Алматы, тогда как представленность большинства регионов носит менее выраженный характер. При этом часть кандидатов, формально проживая в столице, позиционируют себя как представители регионов, что указывает на опосредованный характер представительства и феномен «столичной медиации». Его суть заключается в том, что значительная часть политических акторов, будучи институционально закрепленной в столице, продолжает выполнять функцию представительства регионов, опираясь на биографические, профессиональные и неформальные связи. В результате включение регионов в общенациональный политический процесс во многом осуществляется через посредничество столичных элит, а не посредством прямого участия региональных партийных структуры в формировании депутатского корпуса.

Сопоставление партийных списков и итогового состава Мажилиса демонстрирует дополнительное сужение политического поля. Широкий этап рекрутирования сменяется селективным распределением мандатов, представленным на Рисунке 1. Урбаноцентричность (в большей степени, Астана; в меньшей степени, Алматы) при этом не только сохраняется, но и усиливается. В целом формируется гибридная модель, сочетающая расширение участия на входе с концентрацией власти на выходе.

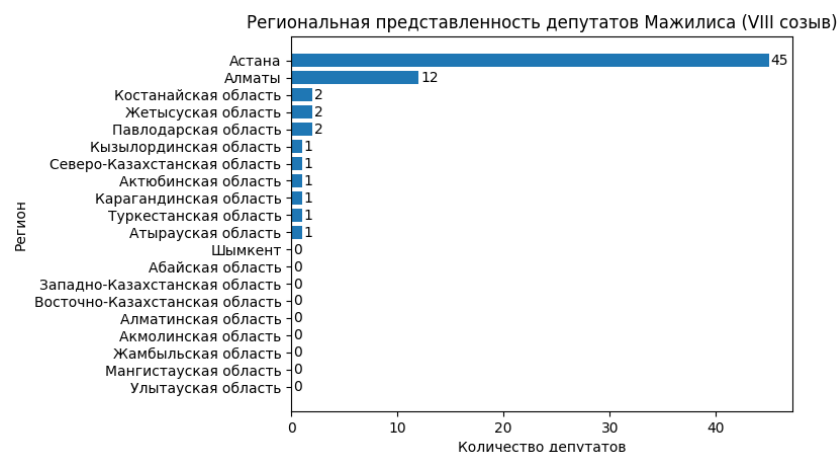

Рисунок 1 – Региональная представленность депутатов Мажилиса VIII созыва

С точки зрения исследуемой проблемы это обстоятельство имеет принципиальное значение. Само по себе увеличение количества политических партий или кандидатов не гарантирует повышения качества территориального представительства. Если ключевые решения о формировании и ранжировании списков принимаются централизованно, региональное присутствие может оставаться преимущественно номинальным. Таким образом, проблема заключается не только в количестве того или иного региона, но и в механизме их политического рекрутирования, источнике их легитимности и степени зависимости от регионального электората либо партийного центра.

Полученные результаты имеют непосредственное для обсуждения перспектив внедрения полужакрытых партийных списков. Центральная проблема состоит в том, что существующий дисбаланс не может быть объяснен исключительно типом избирательной системы. Как видно из результатов, он формируется раньше, на стадии внутрипартийного рекрутирования и отбора кандидатов. Следовательно, простое предоставление избирателю возможности отметить кандидата внутри списка не гарантирует автоматического усиления регионального представительства. Если партийный список изначально формируется преимущественно из кандидатов, связанных со столичными политическими центрами, преференциальное голосование будет воздействовать лишь на порядок уже отобранных партийных кандидатов.

Вместе с тем результаты проведенного анализа показывают наличие институционального основания для реформы. В качестве одного из направлений предлагается внедрение гибридной модели полужакрытых списков, предполагающей разделение списка на фиксированную и преференциальную части. Партия сохраняет возможность гарантировать прохождение ограниченного числа кандидатов, а остальные мандаты распределяются с учетом персональных данных. Это позволит сочетать институциональную устойчивость партийного представительства с элементами персонализации и создать дополнительные возможности для поддержки кандидатов, ассоциируемых с конкретными результатами.

Выявленные дисбалансы партийного рекрутирования и региональной репрезентации в Казахстане требуют обращения к международному опыту, позволяющему оценить, в какой мере гибкие партийные списки способны перераспределить влияние между партийным руководством, кандидатами и избирателями.

Международный опыт показывает, что понятие «полужакрытый партийный список» не обозначает единую универсальную модель. В сравнительной политологии промежуточные варианты между закрытыми

и открытыми списками обычно объединяются понятием «flexible-list proportional representation», т.е. гибкая списочная пропорциональная система [7]. Ее принцип заключается в том, что партия первоначально определяет состав и очередность кандидатов, однако избиратель посредством преференциального голосования получает возможность влиять на их итоговое ранжирование.

Ренвик А. и Пиле Ж.-Б. различают возможность избирателя выразить предпочтение конкретному кандидату и реальное влияние этого предпочтения на получение мандата. Именно второй элемент определяет фактическую степень персонализации, т.к. формальное право отметить кандидата не означает, что избиратель способен изменить первоначальную очередность списка. Для Казахстана это различие принципиально, т.к. недостаточно предоставить избирателю право выбрать кандидата внутри списка. Необходимо определить механизм, при котором персональная поддержка реально влияет на распределение мандатов. В противном случае реформа может создать лишь символическую персонализацию при сохранении фактического контроля партийного руководства.

Марш М., исследуя европейские системы преференциального голосования, показал, что его последствия определяются совокупностью институциональных параметров: количеством доступных преференций, размером округа, порядком распределения мандатов и степенью партийного контроля. Следовательно, преференциальное голосование следует рассматривать как элемент общего институционального дизайна [8].

Наиболее показателен в этом плане опыт Словакии, относящейся к относительно гибким списочным системам. Избиратель голосует за партию и может поддержать конкретных кандидатов. Кандидат, получивший не менее 3 % действительных голосов, поданных за соответствующую партию или коалицию, получает преимущество при распределении мандатов. Остальные места распределяются с учетом первоначальной очередности списка [9]. Вместе с тем, словацкий опыт показывает риски персонализации. Крист Б., Оливелла С. и другие показали, что гибкие списки стимулируют кандидатов формировать собственную электоральную репутацию, что потенциально усиливает внутрипартийную конкуренцию и создает риски для партийного единства.

Бельгия представляет модель, в которой преференциальное голосование сочетается с существенным партийным контролем. Ее опыт показывает, что наличие персонального выбора не обязательно приводит к радикальному перераспределению власти от партии к избирателю. Более того, современные исследования фиксируют преимущество известных кандидатов и действующих депутатов, что может воспроизводить неравенство

политических ресурсов [10]. Для Казахстана данный вывод тоже имеет важное значение, т.к. при концентрации политических и медийных ресурсов в Астане и Алматы введение преференциального голосования без дополнительных территориальных механизмов способно сохранить или даже усилить существующую централизацию.

Чешская Республика использует более умеренную модель. Избиратель может отметить до четырех кандидатов в выбранном списке, а кандидаты, преодолевшие 5-процентный преференциальный порог, получают преимущество при распределении мандатов. Остальные места распределяются в соответствии с первоначальной очередностью [11]. Исследования также подтверждают сохранение важной роли внутрипартийного отбора, в рамках которого действующие депутаты имеют более высокие шансы занимать проходные позиции в списках [12].

Швеция демонстрирует модель, при которой кандидаты, получившие персональные голоса не менее чем от 5% избирателей, поддержавших соответствующую партию в округе, получают приоритет, после чего остальные мандаты распределяются по партийной очередности [13]. Исследование Т.Дойблера показывает, что зависимость между степенью открытости списка и использованием преференциального голосования не является линейной и максимальная персонализация не обязательно дает максимальный эффект [14].

Особый интерес представляет опыт Нидерландов, где общенациональная партийная конкуренция сочетается с ограниченной персональной коррекцией списка. Кандидаты, преодолевшие установленный преференциальный порог, получают преимущество, а остальные места распределяются в соответствии с первоначальным порядком. Для выборов в Палату представителей порог составляет 25 % избирательной квоты [15]. Эта модель показывает возможность сочетания единого партийного списка с ограниченным персональным влиянием без полной индивидуализации конкуренции.

На основе рассмотренного опыта условно можно выделить три модели:

- слабогибкая модель (влияние предпочтений ограничено);
- умеренно гибкая модель (реальная коррекция списка при сохранении партийного контроля);
- сильногибкая модель (выраженная внутрипартийная конкуренция).

Выбор между ними является политико-институциональным решением, поскольку модели по-разному влияют на партийную дисциплину и характер представительства.

Отдельный вопрос – это влияние гибких списков на региональное представительство. Международный опыт не подтверждает, что

персональное голосование автоматически усиливает территориальную репрезентацию. Отдельные исследования показывают, что значение имеет не только наличие локально популярных кандидатов, но и их территориальное распределение внутри округа [16]. Это непосредственно соотносится с ранее выявленным феноменом «столичной медиации» и показывает, что проблема заключается не только в порядке голосования, но и в исходной структуре партийного рекрутирования. Если региональные кандидаты недостаточно представлены или изначально располагаются на непроходных позициях, то введение преференциального голосования само по себе не устранил территориальный баланс.

Таким образом, международный опыт не предлагает универсальной модели полужакрытого списка. Для Казахстана ключевыми являются три вывода. Во-первых, преференциальное голосование должно иметь реальное, а не символическое влияние на распределение мандатов. Во-вторых, чрезмерная персонализация может усилить внутрипартийную конкуренцию и неравенство ресурсов кандидатов. И в-третьих, решение проблемы региональной репрезентации требует изменения не только процедуры голосования, но и принципов формирования партийных списков.

Следовательно, наиболее перспективной представляется умеренно гибкая, или полужакрытая, модель, сочетающая сохранение партийного контроля с ограниченным, но реальным правом избирателей влиять на персональный состав Курултая. Ключевыми параметрами такой модели должны стать преференциальный порог, число доступных предпочтений, территориальная структура списка и объем мандатов, распределяемых с учетом персональных голосов.

Выводы

Проведенное исследование показывает, что обсуждение перехода к полужакрытым партийным спискам в Казахстане обусловлено не только необходимостью модернизации процедуры голосования, но и более глубокой проблемой, а именно, сохраняющейся централизацией партийного рекрутирования и недостаточной связью между географией формирования партийных списков и реальной структурой регионального электорального спроса. Результаты исследования показывают, что существующая модель обеспечивает партийное представительство регионов, однако не всегда гарантирует их непосредственное влияние на формирование депутатского корпуса. В этих условиях полужакрытый список может рассматриваться как инструмент частичного перераспределения влияния между партийным руководством и избирателями.

Основная возможность внедрения данной модели состоит в предоставлении избирателю реального, но ограниченного влияния на персональный состав Курултая. Преференциальное голосование способно создать дополнительный канал политической легитимации кандидатов, повысить значение их работы с избирателями и предоставить представителям регионов возможность улучшать свои позиции за счет персональной поддержки. При сохранении первоначального ранжирования списка партия одновременно сохраняет ответственность за политический состав своей фракции и программную целостность. Международный опыт показывает, что именно такой баланс между партийным контролем и персональным выбором является ключевой характеристикой умеренно гибких списочных систем.

Вместе с тем внедрение данной модели сопряжено с существенными рисками. Усиление внутрипартийной конкуренции может привести к персонализации политики и ослаблению партийной дисциплины. Дополнительные преимущества могут получить кандидаты с высоким уровнем медийной узнаваемости, финансовыми ресурсами или уже сформированной политической инфраструктурой. Кроме того, преференциальное голосование само по себе не гарантирует устранения регионального дисбаланса, поскольку если состав партийного списка первоначально формируется преимущественно централизованно, наиболее известные кандидаты из крупных городов могут получить дополнительные преимущества. Следовательно, существует риск, что реформа изменит механизм голосования, но не затронет базовые механизмы политического рекрутирования.

С учетом выявленных возможностей и рисков для Казахстана наиболее перспективной представляется умеренно гибкая модель полужакрытого партийного списка. Ее основой может стать сохранение за политической партией права формировать единый список и определять первоначальную очередность кандидатов при предоставлении избирателю возможности отдать один преференциальный голос за кандидата внутри выбранного партийного списка. Право персонального голоса должно иметь юридически значимые последствия. Например, кандидат, преодолевший установленный порог поддержки, получает преимущество перед кандидатами, занимающими более высокие позиции в первоначальном списке. При этом конкретный размер преференциального порога требует отдельного моделирования на основе результатов прошлых выборов, поскольку его чрезмерное снижение может привести к неконтролируемой внутрипартийной конкуренции, а чрезмерное повышение превратит преференциальное голосование в формальную процедуру.

В качестве дополнительного условия целесообразно предусмотреть территориальный баланс уже на стадии формирования партийных списков. Преференциальное голосование не должно заменять региональное представительство, а дополнять его. Поэтому партии могли бы формировать список с учетом минимального присутствия кандидатов из различных регионов либо использовать региональные блоки внутри единого общенационального списка. Такой подход позволил бы снизить эффект «столичной медиации» и создать для региональных кандидатов более равные стартовые возможности.

Таким образом, наиболее рациональным вариантом для Казахстана является не переход к полностью открытым спискам и не сохранение неизменной модели жестко закрытых списков, а поэтапное внедрение умеренно гибкой системы. Ее эффективность будет зависеть от сочетания четырех элементов:

- реального преференциального голоса;
- оптимального порога персональной поддержки;
- сохранения партийной ответственности за формирование списка;
- институционального обеспечения территориального баланса.

В этом случае реформа способна не просто изменить технику голосования, а создать дополнительный механизм связи между избирателем, кандидатом, партией и регионом, одновременно сохранив институциональную устойчивость партийной системы.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Конституция Республики Казахстан. 15 марта 2026 года. [Электронный ресурс]. – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2600000000> (Дата обращения 20.08.2026)

2 Закон о выборах в Республике Казахстан от 28 сентября 1995 года. [Электронный ресурс]. – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002464> (Дата обращения 20.08.2026)

3 Официальный сайт Центральной избирательной комиссии РК. [Электронный ресурс]. – <https://www.election.gov.kz/rus/> (Дата обращения 20.08.2026)

4 Carey, John M., Shugart, Matthew S. Incentives to Cultivate a Personal Vote: A Rank Ordering of Electoral Formulas // Electoral Studies. – 1995. – № 14(4). – P. 417–439

5 Renwick, Alan, and Jean-Benoit Pilet. Faces on the Ballot : The Personalization of Electoral Systems in Europe, Comparative Politics (Oxford,

2016; online edn, Oxford Academic, 24 Mar. 2016). – <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199685042.001.0001>. (Accessed 11 Aug. 2026)

6 **Crisp Brian F., Olivella Santiago, Malecki Michael, Sher Mindy.** Vote-Earning Strategies in Flexible List Systems: Seats at the Price of Unity. // Electoral Studies. – 2013 – №32(4). – P. 658–669. – <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2013.02.007>

7 **Buisseret, P., & Prato, C.** Competing Principals? Legislative Representation in List Proportional Representation Systems. // American Journal of Political Science. – 2022. – № 66(1). – P. 156–170.

8 **Marsh, M.** The Voters Decide?: Preferential Voting in European List Systems // European Journal of Political Research. – 1985. – № 13(4). P. 365–378. – <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.1985.tb00132.x>

9 Zákon o podmienkach výkonu volebného práva a o zmene a doplnení niektorých zákonov z 29. mája 2014. [Electronic resource]. – <https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/2014/180/20260601> (Дата обращения 22.08.2026)

10 **Bräuninger, T., Däubler, T., & Pilet, J.-B.** Candidate visibility, voter knowledge, and the incumbency advantage in preferential-list PR. // Party Politics. – 2024. – № 30(1). – P. 61–72.

11 Elections to the Parliament of the Czech Republic Act No. 247/1995 Coll. [Electronic resource]. – <https://pspen.psp.cz/chamber-members/plenary/elections/> (Accessed: 22.08.2026)

12 **Dvořák, P., & Pink, M.** Party Nomination Strategies in Flexible-List PR: Which Candidate Characteristics Lead to Realistic Positions? // East European Politics and Societies. – 2023. – № 37(4). – P. 1448–1471.

13 Swedish Election Authority. [Electronic resource]. – <https://www.val.se/english/the-swedish-electoral-system/distribution-of-seats> (Accessed: 22.08.2026).

14 **Thomas Däubler.** Do more flexible lists increase the take-up of preference voting? // Electoral Studies. – Volume 68. – 2020. – 102232. – ISSN 0261-3794. [Electronic resource]. – <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2020.102232>

15 Kieswet : Wet van 28 september 1989, houdende nieuwe bepalingen ter vervanging van de Kieswet. [Electronic resource]. – URL: overheid.nl (Accessed: 22.08.2026)

16 **Put, G.-J., Smulders, J., & Maddens, B.** How local personal vote-earning attributes affect the aggregate party vote share: Evidence from the Belgian flexible-list PR system (2003–2014) // Politics. – 2019. – № 39(4). – P. 464–479.

REFERENCES

1 Konstituciya Respubliki Kazahstan. 15 marta 2026 goda [The Constitution of the Republic of Kazakhstan. March 15, 2026] [Text]. – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K2600000000> (Accessed: 20.08.2026)

2 Zakon o vyborah v Respublike Kazahstan ot 28 sentyabrya 1995 goda. [The Law on Elections in the Republic of Kazakhstan dated September 28, 1995] [Text] – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z950002464> (Accessed: 20.08.2026)

3 Oficial'nyj sajt Central'noj izbiratel'noj komissii RK [The official website of the Central Election Commission of the Republic of Kazakhstan] [Text] – <https://www.election.gov.kz/rus/> (Accessed: 20.08.2026)

4 **Carey, John M., Shugart, Matthew S.** Incentives to Cultivate a Personal Vote: A Rank Ordering of Electoral Formulas // Electoral Studies. – 1995. – №14(4). – P. 417–439

5 **Renwick, Alan, and Jean-Benoit Pilet.** Faces on the Ballot: The Personalization of Electoral Systems in Europe, Comparative Politics (Oxford, 2016; online edn, Oxford Academic, 24 Mar. 2016). – <https://doi.org/10.1093/acprof:oso/9780199685042.001.0001>. (Accessed: 11 Aug. 2026)

6 **Crisp Brian F., Olivella Santiago, Malecki Michael, Sher Mindy.** Vote-Earning Strategies in Flexible List Systems: Seats at the Price of Unity. // Electoral Studies. – 2013 – №32(4). – P. 658–669. – <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2013.02.007>

7 **Buisseret, P., & Prato, C.** Competing Principals? Legislative Representation in List Proportional Representation Systems. // American Journal of Political Science. – 2022. – № 66(1). – P. 156–170.

8 **Marsh, M.** The Voters Decide?: Preferential Voting in European List Systems // European Journal of Political Research. – 1985. – № 13(4). P. 365–378. – <https://doi.org/10.1111/j.1475-6765.1985.tb00132.x>

9 Zákon o podmienkach výkonu volebného práva a o zmene a doplnení niektorých zákonov z 29. mája 2014. [Electronic resource]. – <https://www.slov-lex.sk/ezbierky/pravne-predpisy/SK/ZZ/2014/180/20260601> (Accessed: 22.08.2026)

10 **Bräuninger, T., Däubler, T., & Pilet, J.-B.** Candidate visibility, voter knowledge, and the incumbency advantage in preferential-list PR // Party Politics. – 2024. – № 30(1). – P. 61–72.

11 Elections to the Parliament of the Czech Republic Act No. 247/1995 Coll. [Electronic resource]. – <https://pspen.psp.cz/chamber-members/plenary/elections/> (Accessed: 22.08.2026)

12 **Dvořák, P., & Pink, M.** Party Nomination Strategies in Flexible-List PR: Which Candidate Characteristics Lead to Realistic Positions? // East European Politics and Societies. – 2023. – № 37(4). – P. 1448–1471.

13 Swedish Election Authority. [Electronic resource]. – <https://www.val.se/english/the-swedish-electoral-system/distribution-of-seats> (Accessed: 22.08.2026).

14 **Thomas Däubler.** Do more flexible lists increase the take-up of preference voting? // Electoral Studies. – Volume 68. – 2020. – 102232. – ISSN 0261-3794. [Electronic resource]. – <https://doi.org/10.1016/j.electstud.2020.102232>

15 Kieswet : Wet van 28 september 1989, houdende nieuwe bepalingen ter vervanging van de Kieswet. [Electronic resource]. – URL: overheid.nl (Accessed: 22.08.2026)

16 **Put, G.-J., Smulders, J., & Maddens, B.** How local personal vote-earning attributes affect the aggregate party vote share: Evidence from the Belgian flexible-list PR system (2003–2014). // Politics. – 2019. – № 39(4). – P. 464–479.

Поступило в редакцию 30.08.26.

Поступило с исправлениями 17.09.26.

Принято в печать 20.09.26.

*Б. В. Поломарчук

Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

30.08.26 ж. баспаға түсті.

17.09.26 ж. түзетулерімен түсті.

20.09.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

ПАРТИЯЛЫҚ ТІЗІМДЕР САЯСИ ӨКІЛДІК ҚҰРАЛЫ РЕТІНДЕ: ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ ЖӘНЕ ҚАЗАҚСТАН ҮШІН ПЕРСПЕКТИВАЛАР

Мақалада өкілді орган – Құрылтайдың жаңа моделін қалыптастыру жағдайында Қазақстанда жартылай жабық партиялық тізімдерді енгізудің мүмкіндіктері мен тәуекелдері қарастырылады. Зерттеудің өзектілігі депутаттарды партиялық тізімдер бойынша сайлауға көшіруге және өкілдікті қалыптастырудағы саяси партиялардың ролі мен сайлаушылардың депутаттық корпусының жеке құрамына ықпал ету мүмкіндіктерін кеңейту арасындағы институционалдық тепе-теңдікті іздеуге байланысты. Партиялық рекрутингті аналитикалық зерттеу нәтижелері,

сондай-ақ Словакия, Чехия, Швеция, Бельгия және Нидерландтың халықаралық тәжірибесін салыстырмалы талдау негізінде икемді тізімдік жүйелердің негізгі саяси-институционалдық әсерлері айқындалды. Преференциялық дауыс беруді енгізу кандидаттардың жеке жауапкершілігін арттыруға, сайлаушылар мен өкілдер арасындағы байланысты күшейтуге, сондай-ақ өңірлік кандидаттар үшін қосымша мүмкіндіктер жасауға ықпал ете алатыны анықталды. Сонымен қатар, партияішілік бәсекенің шамадан тыс даралануы, медиалық және ресурстық мүмкіндіктері жоғары кандидаттардың артықшылықтарының күшеюі және аумақтық теңгерімсіздіктердің сақталуы сияқты тәуекелдер анықталды. Қазақстан үшін бастапқы партиялық кандидаттарды орналастыру тәртібін сақтай отырып, сайлаушыларға преференциялық дауыс беру арқылы кандидаттардың тізімдегі кезектілігіне заңдық тұрғыдан маңызды ықпал ету мүмкіндігін беретін жартылай жабық тізімнің бірқалыпты икемді моделін қарастырудың орындылығы негізделді.

Кілтті сөздер: жартылай жабық партиялық тізімдер, икемді тізімдер, преференциялық дауыс беру, сайлау жүйесі, саяси өкілдік, саяси партиялар, партиялық рекрутинг, Құрылтай.

*B. V. Polomarchuk

Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 30.08.26.

Received in revised form 17.09.26.

Accepted for publication 20.09.26.

PARTY LISTS AS AN INSTRUMENT OF POLITICAL REPRESENTATION: INTERNATIONAL EXPERIENCE AND PROSPECTS FOR KAZAKHSTAN

The article examines the opportunities and risks associated with introducing semi-closed party lists in Kazakhstan in the context of developing a new model of the representative body, the Kurultai. The relevance of the study is determined by the transition to the election of deputies through party lists and the need to find an institutional balance between the role of political parties in shaping representation and expanding voters' ability to influence the personal composition of the representative body. Drawing on the results of an analytical study of party

recruitment and a comparative analysis of international experience in Slovakia, the Czech Republic, Sweden, Belgium, and the Netherlands, the study identifies the principal political and institutional effects of flexible-list systems. The findings indicate that the introduction of preferential voting can increase candidates' individual accountability, strengthen the relationship between voters and representatives, and create additional opportunities for regional candidates. At the same time, risks associated with the excessive personalization of intra-party competition, the growing advantages of candidates with greater media visibility and resources, and the persistence of territorial imbalances are identified. The article substantiates the feasibility of considering a moderately flexible model of semi-closed party lists for Kazakhstan, which would preserve the initial party ranking of candidates while granting voters a legally meaningful opportunity to influence the order of candidates through preferential voting.

Keywords: semi-closed party lists, flexible lists, preferential voting, electoral system, political representation, political parties, party recruitment, Kurultai.

SRSTI: 11.25.91

<https://doi.org/10.48081/BTOUH3.2026/223-231>

***A. T. Serikbayeva**

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-1198-8937>

*e-mail: a.serikbaeva@mail.ru

THE EVOLUTION OF KAZAKHSTAN-ITALY STRATEGIC PARTNERSHIP

The article analyzes the development of Kazakh-Italian relations in the context of changes in the political and economic environment in Central Asia at the present stage. Particular attention is paid to the transition from energy cooperation to a more diversified strategic partnership encompassing industrial cooperation, transport and logistics links, education, and culture. The article examines the outcomes of the official visit of the President of Kazakhstan, Kassym-Jomart Tokayev, to Italy in January 2024, the agreements and memoranda signed during the visit, as well as the role of Italian companies in Kazakhstan's economy. Special attention is given to cooperation in the energy sector and the role of Eni and Ansaldo, prospects for cooperation in critical raw materials, and the development of the Trans-Caspian International Transport Route. The article concludes that Kazakhstan is gradually becoming not only a bilateral economic partner of Italy but also an important element of Rome's regional strategy in Central Asia, which is being shaped on a long-term basis.

Keywords: Kazakhstan, Italy, cooperation prospects, Central Asia, EU, regional cooperation.

Introduction

Changes in the geopolitical situation in Eurasia, driven primarily by the consequences of the conflict between Russia and Ukraine, have led to the urgency of issues concerning the diversification of energy supplies, the development of alternative transport routes, access to critical resources, and the strengthening of economic ties with this region.

Particular attention is drawn to Italy's policy in Central Asia. Initially, the Italian presence in the region focused on energy cooperation. However, in recent

years, the sphere of interests has expanded to encompass industry, transport, agriculture, renewable energy sources, digitalization, education, culture, and scientific ties. Kazakhstan plays a key role in these relations due to its resources, geographical location, and importance for transport links between Central Asia, the Caspian region, and Europe.

Diplomatic relations between Italy and Kazakhstan were established in 1992, and Italy became one of the first European countries to establish official relations with independent Kazakhstan. Cooperation between the two countries is regulated by a group of agreements in the fields of political-diplomatic, trade-economic, and cultural-humanitarian cooperation [1-5]. Over time, bilateral cooperation acquired a strategic character. The energy sector played an important role in this process thanks to the participation of Eni in Kazakhstan's energy projects.

At the present stage, there is a departure from the cooperation model based on the extraction and export of natural resources. Kazakhstan's economic diversification and Italy's aspirations to strengthen its presence in new sectors are becoming important factors. An example of this was the official visit of the President of Kazakhstan, Kassym-Jomart Tokayev, to Italy on January 18–19, 2024, when significant attention was paid to the development of economic ties, energy, industry, agriculture, infrastructure, and investment.

The study is relevant because cooperation between Italy and Kazakhstan is developing within the framework of both bilateral and regional agendas. Kazakhstan represents an important economic and energy priority for Italy. At the same time, the intensification of interaction with Astana is part of Italy's broader strategy to strengthen its positions in Central Asia and create sustainable mechanisms of engagement with all countries in the region.

The purpose of the article is to analyze the main directions and dynamics of the strategic partnership between Italy and Kazakhstan, as well as to determine the significance of this cooperation for expanding Italy's presence in Central Asia.

To achieve this goal, the following research tasks are considered: tracing the evolution of bilateral relations; defining the main areas of cooperation; analyzing the prospects for interaction in the fields of critical materials, logistics, and agriculture; and determining Kazakhstan's role in Italy's regional strategy in Central Asia.

Materials and methods

The research base is built on a systemic approach, which makes it possible to view Italian-Kazakhstan relations as a combination of interrelated political, economic, energy, transport, and humanitarian aspects. To analyze the dynamics of bilateral cooperation, a historical-dynamic method was applied, helping to trace the evolution of relations from the establishment of diplomatic ties in 1992,

through the formation of an energy partnership, to the current stage of economic diversification.

The comparative method is used to assess Italy's role among other European countries interacting with Kazakhstan and Central Asia. Particular attention is paid to the differences in the approaches of Italy, Germany, and France regarding their presence in the region. Official statements and materials from state structures of Italy and Kazakhstan are analyzed, along with information on diplomatic visits, agreements, and corporate activities. Economic indicators serve as a tool for evaluating the intensity of bilateral ties.

The case study research method is of particular importance, as Kazakhstan is examined as an example of the implementation of Italy's broader strategy in Central Asia. This makes it possible to track how energy cooperation is gradually complemented by industrial, logistical, agricultural, technological, and humanitarian areas.

Results and discussion

Economic and energy cooperation between Kazakhstan and Italy. Italian-Kazakhstani relations in the post-Soviet era have been primarily focused on the energy sector. Kazakhstan, possessing rich oil and resource reserves, was of interest to Italy, which sought to secure stable energy supplies. The Italian side, in turn, possessed the necessary technologies and investments to develop energy infrastructure in Kazakhstan.

Eni has played a key role in this economic cooperation, serving as the foundation for long-term ties between the two countries. However, changes in the economic and geopolitical situation have led to an expansion of the bilateral agenda.

This became especially evident after 2022, when new international realities prompted European countries to establish sustainable ties with Central Asia. For Italy, Kazakhstan became one of the key destinations due to its significance in the region.

Confirmation of this was the increase in political activity at the highest level. In January 2024, the President of Kazakhstan, Kassym-Jomart Tokayev, visited Italy, where he met with Italian President Sergio Mattarella, Prime Minister Giorgia Meloni, Pope Francis, and representatives of international organizations. These meetings underscored Kazakhstan's growing importance to Italy [6].

Following the visit, a joint declaration was adopted, outlining key areas for further cooperation: economic diversification, academic ties, and the climate and environmental agenda. In addition, 16 agreements were signed in such areas as energy, infrastructure, the agricultural sector, defense, and security, totaling around 1.5 billion US dollars [7].

Thus, the interaction between these countries is transitioning from a narrow-specialized approach to a more comprehensive model of strategic partnership.

Economic cooperation remains a key element of the relationship between Italy and Kazakhstan. For Kazakhstan, Italy is an important European trade and economic partner, while Italy views Kazakhstan as a significant Central Asian economy rich in natural resources and interested in technological modernization.

In 2024, the volume of bilateral trade was characterized by a high level. According to data for the period from January to November 2024, trade turnover amounted to about 18.2 billion US dollars. Exports of goods from Kazakhstan to Italy grew by 27.3 %. Another report for January–September 2024 estimated trade at approximately 16 billion dollars, of which about 15.1 billion accounted for Kazakhstani exports to Italy, and about 0.9 billion for imports from Italy [8].

This trade structure emphasizes the importance of Kazakhstan's energy exports, as well as the need for further diversification of economic ties between the two countries.

Energy remains a key element in relations between Italy and Kazakhstan, but the content of this cooperation is gradually evolving.

Kazakhstan holds an important place as one of the main suppliers of oil to Italy. It ranks third among countries from which Italy imports oil, covering about 13 % of its crude oil demand. In this context, ensuring the sustainability of energy routes, including paths through the Black Sea and the Caspian region, is of particular importance [9].

Furthermore, Italy shows interest in supporting Kazakhstan's energy transition. Eni's activities are gradually expanding beyond its traditional specialization in oil and gas. The company is actively involved in renewable energy projects, such as the wind power plants in Badamsha and Aktobe. The development of hybrid facilities combining wind, gas, and solar generation also appears promising.

Thus, Italian participation can contribute not only to strengthening traditional energy ties, but also to the technological modernization of Kazakhstan's energy sector.

Transport Systems and the Trans-Caspian International Route. The transport and logistics sector is becoming one of the most promising areas for cooperation between Italy and Kazakhstan.

Kazakhstan, thanks to its geographical location, plays a key role as a connecting link between China, Central Asia, the Caspian Sea, and Europe. In this aspect, the Trans-Caspian International Transport Route, also known as the Middle Corridor, is of particular importance.

For Italy, the development of this route is of strategic importance for several reasons. First, it allows for the diversification of overland trade routes between Europe and Asia. Second, the expansion of transport infrastructure opens up new opportunities for Italian companies in the fields of logistics, construction, and infrastructure development. Third, strengthening the transport connectivity of Central Asia contributes to a fuller integration of the region into European economic chains.

Kazakhstan focuses on attracting European businesses to the development of its transport infrastructure. In response, the Italian leadership has already expressed support for the development of the Trans-Caspian route.

For Italy, participation in logistics projects can become a way to strengthen its economic presence in the region. Thus, the transport agenda complements the energy agenda and creates conditions for the formation of a more diverse Italian presence in Kazakhstan [10].

In addition, the development of transport infrastructure can become an instrument of economic diversification for Kazakhstan itself. Increasing transit potential allows the country to use its geographical position not only as a resource advantage, but also as a source of revenue from international trade and logistics services.

Cooperation in Education and Culture

The diversity in bilateral relations extends beyond the economic sphere, including important humanitarian and educational interaction.

Italian and Kazakhstani universities have signed over 110 cooperation agreements. The Bolashak program plays a key role in academic mobility, providing Kazakhstani students with the opportunity to study abroad.

Many citizens of Kazakhstan aspire to receive education in Italy. In the first eight months of 2025, more than 2,600 students from Kazakhstan applied for Italian study visas.

Cultural cooperation is also successfully developing. The Italian Institute of Culture opened in Almaty in 2023. Kazakhstan participates in the Venice Biennale, and its cultural groups and performers actively take part in events in Italy.

Special attention is paid to promoting Kazakhstani cultural heritage in Italy. Among the initiatives are the staging of the opera «Abai» at the San Carlo Theatre in Naples, exhibition projects on Kazakhstani history and culture, and the promotion of the legacy of Abai Kunanbayev [11].

The humanitarian sphere is of crucial importance for the sustainability of the strategic partnership. Although economic and energy projects form the material basis of relations, educational, scientific, and cultural ties contribute to strong social contacts between the societies of the two countries.

Limiting Factors

Italian-Kazakhstani relations hold significant potential, but their development faces several objective constraints.

First, Italy's geographical remoteness from Central Asia creates difficulties. Since Kazakhstan is landlocked, this leads to increased transportation costs and requires the creation of complex multimodal routes.

Second, Kazakhstan's high dependence on raw material exports significantly limits the prospects for a rapid transition to a more diversified trade structure.

The third obstacle is competition among external partners. Kazakhstan strives to maintain and develop relations with countries such as Russia, China, the EU, Turkey, South Korea, and others. Italy must find its niche while avoiding conflicts with pan-European policies.

Logistics also remains a significant challenge. The introduction of sanctions against Russia after 2014, and especially after 2022, has increased the need to find alternative trade routes between Europe and Kazakhstan [8].

Conclusion

For the successful development of cooperation, it is necessary to intensify direct contacts between businesses, academic circles, and state authorities. Political statements are not enough; a strategic partnership requires robust institutional mechanisms and the regular implementation of specific projects.

The main driving factor for this kind of transformation is the alignment of the economic interests of the two countries and changes in the international environment. For Kazakhstan, cooperation with Italy opens up opportunities to attract investment, introduce new technologies, and gain valuable experience for economic diversification. For Italy, Kazakhstan is an important partner in energy security, ensuring access to key resources, developing new transport routes, and expanding economic influence in Central Asia [12].

It should be noted that Kazakhstan's significance for Italy extends beyond bilateral relations. Due to its strategic location, economic capabilities, and political influence, the country is becoming one of the key components of Italy's developing regional strategy in Central Asia.

The future of successful cooperation will depend on the ability of both countries to translate political agreements into concrete investment and technological projects. The most promising partnership model appears to be one based not only on the export of Italian goods and capital, but also on joint production, technology exchange, training of specialists, and the creation of new value chains.

REFERENCES

- 1 Dogovor o strategicheskom partnerstve mezhdu Respublikoj Kazaxstan i Ital'yanskoj Respublikoj. Zakon Respubliki Kazaxstan ot 18 aprelya 2011 goda № 427-IV // Vedomosti Parlamenta RK. – 2011. – № 8 (2585). – P. 62.
- 2 Verbal'naya nota ob ustanovlenii diplomaticheskix otnoshenij mezhdu RK i Ital'yanskoj Respublikoj (Moskva, 21.08.1992 (1055) // Byulleten' mezhdunarodny'x dogovorov RK. – 1994. – № 3–4.
- 3 Sovmestnaya deklaraciya o principax vzaimootnoshenij mezhdu Respublikoj Kazaxstan i Ital'yanskoj Respublikoj // Spravochnaya pravovaya sistema Yurist. – Rim, 1994, sentyabr' – 22.
- 4 Deklaraciya ob e'konomicheskom sotrudnichestve mezhdu Respublikoj Kazaxstan i Ital'yanskoj // Spravochnaya pravovaya sistema Yurist. – Rim, 1994, sentyabr' – 22.
- 5 Soglashenie mezhdu Pravitel'stvom RK i Pravitel'stvom Ital'yanskoj Respublikoj o kul'turnom i nauchnom sotrudnichestve // Byulleten' mezhdunarodny'x dogovorov RK. – 2001. – № 4. – P. 112–114.
- 6 Italia e Kazakhstan, una storica amicizia diventa un'alleanza per il futuro», l'Editoriale di Valentina Mazza. [Electronic resource]. – <https://gazzettadiplomatica.it/italia-e-kazakhstan-una-storica-amicizia-diventa-unalleanza-per-il-futuro-leditoriale-di-valentina-mazza/>
- 7 **Graziani, C.** Italia e Kazakhstan rafforzano le loro relazioni. [Electronic resource]. – <https://www.ispionline.it/it/pubblicazione/italia-e-kazakistan-rafforzano-le-loro-relazioni-168020>
- 8 **Fiocchi, P.** Italia – Kazakhstan: intervista al direttore del Centro Studi «Alternativa». [Electronic resource]. – <https://alternativakz.com/2025/02/21/italia-kazakistan-intervista-al-direttore-del-centro-studi-alternativa/>
- 9 Tajani: Kazakhstan è un partner molto importante per l'Italia. [Electronic resource]. – <https://www.epochtimes.it/tajani-kazakhstan-e-un-partner-molto-importante-per-litalia-239619.html>
- 10 **Buranelli, F. C.** L'Italia e l'Asia centrale intensificano le loro relazioni. [Electronic resource]. – <https://www.ispionline.it/it/pubblicazione/litalia-e-lasia-centrale-intensificano-le-loro-relazioni-209880>
- 11 **Mazza, V.** Italia e Kazakhstan, una storica amicizia diventa un'alleanza per il futuro. [Electronic resource]. – <https://gazzettadiplomatica.it/italia-e-kazakhstan-una-storica-amicizia-diventa-unalleanza-per-il-futuro-leditoriale-di-valentina-mazza/>

12 Castiglioni, F. Italia e Kazakhstan: i due Stati-ponte. [Electronic resource].
– <https://www.affarinternazionali.it/italia-e-kazakhstan-i-due-stati-ponte/>

Received 04.09.26.
Received in revised form 17.09.26.
Accepted for publication 20.09.26.

*А. Т. Серикбаева
Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.
04.09.26 ж. баспаға түсті.
17.09.26 ж. түзетулерімен түсті.
20.09.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚСТАН МЕН ИТАЛИЯНЫҢ СТРАТЕГИЯЛЫҚ ӘРІПТЕСТІГІНІҢ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

Мақала Қазақстан-Италия қатынастарының Орталық Азиядағы қазіргі кезеңдегі саяси-экономикалық ахуалдағы өзгерістер контекстіндегі дамуын талдайды. Негізгі назар энергетикалық ынтымақтастықтан өнеркәсіптік кооперацияны, көлік-логистикалық байланыстарды, білім беру мен мәдениетті қамтитын неғұрлым әртараптандырылған стратегиялық әріптестікке көшуге аударылады. Мақалада Қазақстан Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың 2024 жылғы қаңтарда Италияға жасаған ресми сапарының нәтижелері, сапар барысында қол қойылған келісімдер мен меморандумдар, сондай-ақ итальяндық компаниялардың Қазақстан экономикасындағы рөлі қарастырылады. Энергетика саласындағы ынтымақтастық пен Eni және Ansaldo компанияларының рөліне, аса маңызды шикізат материалдары саласындағы ынтымақтастық перспективаларына және Транскаспий халықаралық көлік бағытын дамытуға ерекше назар аударылады. Мақалада Қазақстан біртіндеп Италияның екіжақты экономикалық серіктесіне ғана емес, сонымен қатар ұзақ мерзімді негізде қалыптасып келе жатқан Италияның Орталық Азиядағы өңірлік стратегиясының маңызды элементіне айналып келе жатқандығы туралы қорытынды жасалады.

Кілтті сөздер: Қазақстан, Италия, ынтымақтастық перспективалары, Орталық Азия, ЕО, өңірлік ынтымақтастық.

*А. Т. Серикбаева
Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.
Поступило в редакцию 04.09.26.
Поступило с исправлениями 17.09.26.
Принято в печать 20.09.26.

ЭВОЛЮЦИЯ СТРАТЕГИЧЕСКОГО ПАРТНЁРСТВА КАЗАХСТАНА И ИТАЛИИ

Статья анализирует развитие казахстанско-итальянских отношений в контексте изменений на современном этапе политико-экономической обстановки в Центральной Азии. Основное внимание уделяется переходу от энергетического сотрудничества к более разнообразному стратегическому партнёрству, включающему промышленную кооперацию, транспортно-логистические связи, образование и культуру. Рассматриваются результаты официального визита Президента Казахстана Касым-Жомарта Токаева в Италию в январе 2024 года, подписанные в ходе визита соглашения и меморандумы, а также роль итальянских компаний в экономике Казахстана. Особое внимание уделяется сотрудничеству в энергетике и роли компаний Eni и Ansaldo, перспективам в сфере критически важных сырьевых материалов и развитию Транскаспийского международного транспортного маршрута. В статье делается вывод о том, что Казахстан постепенно становится не только двусторонним экономическим партнёром Италии, но и важным элементом региональной стратегии Рима в Центральной Азии, которая формируется на долгосрочной основе.

Ключевые слова: Казахстан, Италия, перспективы сотрудничества, Центральная Азия, ЕС, региональное сотрудничество.

«ӘЛЕУМЕТТАНУ» СЕКЦИЯСЫ

МРНТИ 14.35.07

<https://doi.org/10.48081/BTOUH3.2026/232-251>***Ю. Н. Шейко**

Республика Казахстан, Акмолинская область, г. Атбасар.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5535-0276>*e-mail: sheikou14@gmail.com**ПОСЛЕВУЗОВСКОЕ ОБРАЗОВАНИЕ, КАК МАРКЕР
ХОРОШЕГО УНИВЕРСИТЕТА**

В данной статье рассмотрен вопрос послевузовского образования в университетах. Рассмотрена роль научных исследований в контексте университетов, как причина прогресса, способ обучения студентов во взаимодействии и формировании новых знаний. Рассмотрены препятствия в обучении студентов послевузовского образования и причины по которым они могут не завершить обучение. Собраны данные по университетам Казахстана о количестве студентов послевузовского образования (магистранты, докторанты, резиденты), с разбивкой по размерам, форме собственности, местонахождению университетов. Так из сорока четырех университетов, задействованных в данной статье, показатель доли студентов послевузовского образования был от 1,4 % до 28,2 %. При этом выявлены различия в этом показателе в зависимости от размера университета, а форма собственности не повлияла на показатель. Проведена сравнительная оценка доли студентов послевузовского образования в университетах Казахстана с этим показателем в университетах в других стран. Так наибольшая доля студентов послевузовского образования в Европе, в таких странах как Германия и Великобритания, в Казахстане этот показатель равен 8,2 %. Также отмечено что показатель доли студентов послевузовского образования недостаточно представлен в международных рейтингах университетов.

Ключевые слова: послевузовское образование, исследовательский университет, подготовка научных кадров, качество послевузовского образования, университет мирового класса.

Введение**Послевузовское образование**

Научные открытия на протяжении многих столетий меняли мир и жизнь людей, результатами которых стало увеличение численности населения земли и продолжительности жизни людей, изменение климата, системы образования.

A. Asadi, F. M. Marincola [1] предполагают что несмотря на довольно значимые открытия, изменившие мир, многие инновации это небольшие доработки, а не революционные изменения. Как будто наука, это мелкие улучшения, выраженные в разработке лучших алгоритмов, более быстрой обработки данных, вместо исследования революционных идей.

Кроме этого сегодня инновации создаются для многих сфер, которые вместо улучшения нужно было бы прекратить. Например ученые и исследователи до сих пор создают новые технологии для ведения войны, и сегодня люди ведут войну не бросая друг в друга камни, а бросая друг в друга атомные бомбы. Мы часто поставляем новые технологии для того что нужно просто закончить.

Университеты прошли долгий путь трансформации, начиная от идеи их создания. В своем исследовании M. Ruiz-Corbella, E. López-Gómez [2] расшифровывают слово «университет», как синтез латинских слов unus (один) и verto (повернутый), а именно: «повернутый к одному». Краткое этимологическое исследование подтверждает, что «verto» относится к «verter», что означает «лить и бросать», а также к «versar», что означает «переворачивать что-либо», «рассматривать предмет»; кто-то versado – это тот, кто просветлён. От verse (verto) происходит universe (вселенная), которое является целым, совокупностью и тем, что его окружает (unus, versus). В обобщении, университет это совокупность исследований и учёных «magistorum et scholarium», посвятивших себя ему, разделяя корень с universe (вселенная) и universal (универсальный). Таким образом, с этимологической точки зрения, университет – это точка, где всё объединяется и вращается; это совокупность исследований и ученых – профессоров и студентов – которые движутся, меняются, но в то же время сохраняют единство. Таким образом, единство и сплоченность требуют идеи сообщества (communitas), что позволяет понять, что университет представляет собой постоянный поиск общего единства.

Считается что университет, в современном понимании возник в средние века, хотя ему были предшественники, такие как Дом Жизни в Египте или исламские школы мудрости, Греческие академии, Лицеи и Сад. Первоначальный смысл создания европейских университетов имеет несколько истоков; это необходимость переводов, обсуждений текстов, потребность в создании пространства для развития знаний, объединяющих разные культуры, и возникшая необходимость в формировании корпорации и сообщества, объединенное общим благом.

С развитием науки разрыв между учеными, которые формировали новые знания через эмпирические наблюдения, которые можно было повторять и доказывать снова и снова, и философами в поисках истинного, добра и прекрасного, часто основанного на религии стал значительным. Со временем университет все больше имел разрыв с церковью и все больше ориентировался на реальные потребности государства. Трансформация университета произошла от модели элитного доступа к модели массового высшего образования [3]. Этому способствовали социальные, экономические и политические изменения, которые требовали от средневековых европейских университетов как образованных священников, так и высококвалифицированных юристов, врачей [2].

В начале XIX века с началом реформ Гумбольдта в системе высшего образования произошли радикальные изменения, которые положили начало первой академической революции. Новая немецкая модель предполагала сочетание преподавания с научными исследованиями, и постепенно все университеты стали брать на себя двойную роль: образование и исследования [4].

Развитие науки в университетах позволило получать результаты, которые улучшали и совершенствовали знания, и обсуждать их на занятиях со студентами. Миссия университета должна выражаться в социальном аспекте, и сочетать преподавание и передачу культуры, а также исследования и передачу знаний. В последние несколько десятилетий больше внимания уделяется исследованиям, передаче знаний и инновациям, направленным на экономическое развитие стран, чем преподаванию, социальному аспекту или передаче культуры. При этом все эти функции должны быть сбалансированы и согласованы.

Сегодня университеты не обладают монополией на знания или науку, хотя они и обладают способностью руководить исследованиями и развитием знаний наряду с другими. Но основные характеристики университета должны оставаться неизменными: поиск истины, обучение, универсальность и сотрудничество.

Современный университет осуществляет три основные миссии: образовательная (подготовка кадров), исследовательская (производство нового знания) и социальная (трансфер знаний в общество и региональное развитие) [5]. И хотя научные исследования являются второй миссией университета, но их также можно отнести и к первой и третьей миссиям. Первая миссия заключается в обучении, а качественное обучение должно быть связано с наукой и основываться на научных исследованиях, постоянно меняться на основе новых открытий. Третья миссия связана с участием в жизни общества, и это тоже без научных исследований выполнить невозможно, так как университеты являются поставщиками технологий для общества.

Высшее образование в мире проходит через сложные изменения вызванные технологическими прорывами, улучшением качества жизни людей, глобализацией. Глобализация образования стала возможна благодаря развитию технологий, и введению стандартов в высшее образование.

Несмотря на быстрые изменения, высшее образование выстроено таким образом, что оно уделяет большое внимание конкретным дисциплинам, сосредоточенным вокруг академических знаний и в меньшей степени направлено на решение конкретных задач, например таких как изменение климата, перехода экономики в новую эру. Системные изменения трансформации энергетических, продовольственных или систем здравоохранения, это процессы требующие других подходов, таких как трансформация и восстановление. Соответственно и методы обучения не должны быть сосредоточены на воспроизведении знаний, а должны быть трансформационными. Трансформационные исследовательские подходы являются междисциплинарными и трансдисциплинарными, и включают участие и сотрудничество с заинтересованными сторонами общества в дополнение к квалифицированным ученым из различных дисциплин [6].

Использование исследовательских подходов в обучении студентов должно являться неотъемлемой частью высшего образования, так как существует интересный фактор того что у студентов «незапятанный ум», у них нет стереотипов и ожидания того «как должно быть». Коллаборация студентов и преподавателей-исследователей может создать новую ценность исследования, новые идеи по направлению развития исследования. Таким образом студенты могут участвовать в создании новых знаний. Исследовательская практика способствует развитию двусторонней взаимосвязи, где преподавание улучшает исследования, а исследования улучшают преподавание [7]. Обучение, основанное на исследованиях, обеспечивает лучшее образование, поскольку превращает студентов из

потребителей знаний в производителей знаний, проходя этапы обучения и проведение исследований [8].

В современном дискурсе исследовательская функция университета рассматривается в нескольких аспектах: фундаментальная наука, прикладные исследования инновационная деятельность подготовка научных кадров [5].

В законе об образовании Республики Казахстан от 27 июля 2007 года № 319-III, исследовательский университет определяется как – университет, реализующий утвержденную Правительством Республики Казахстан программу развития на пять лет и использующий результаты своей деятельности для интеграции образования и науки, генерации и трансферта новых знаний и технологий.

Е. В. Кудряшова, С. Э. Сорокин [9] считают миссией исследовательского университета - организацию фундаментальных и прикладных исследований, которые приводят к значимым открытиям и прорывным технологиям.

Послевузовское образование в мире и Казахстане

Послевузовское образование является важной составной частью исследовательского университета, и одной из тенденций является растущая роль и потенциал исследовательских университетов и усиливающаяся борьба за конкуренцию между университетами и их учеными.

Для развития научной среды в университетах, необходимы высококлассные студенты, которые в последующем станут учеными, способные проводить исследования. Поэтому исследовательские университеты имеют высокую степень отбора студентов [10]. Они приобретают ключевое значение в подготовке новых исследователей.

Докторанты и магистранты, это те кто в будущем будет развивать науку и совершать новые открытия, влияя на экономику, устройство мира. Поэтому от того как проходит их процесс обучения зависит качество будущих исследований. Довольно большое значение исследователи уделяют изучению качества получения послевузовского образования, и рассмотрение препятствий на пути к этому.

Так в исследовании L. I. Nwosu, T. Segotso [11] из препятствий которые могут встать на пути у докторантов, исследователи отмечают: недостаточно хорошее руководство со стороны научных руководителей, ограничение автономности, а методы научного руководства не улучшали мотивацию студентов или их исследовательские навыки. А О. Çerpi [12] отмечает что влияние научного руководителя играет важную роль в определении темы и содержания диссертации, это определяется вовлеченностью руководителя в процесс обучения и написания диссертации студентов.

При этом учебное заведение, в котором учится студент, играет значительную роль в аспирантских исследованиях, особенно в отношении доступа к библиотечным ресурсам. Студенты, получающие последипломное образование в университетах с развитыми исследовательскими возможностями, с большей вероятностью добьются успеха, чем те, кто обучается в университетах с ограниченными исследовательскими возможностями. О. Çerpi [12] в своих исследованиях определили список проблем, с которыми они сталкиваются в послевузовском образовании. Это - проблемы с научным руководителем, нехватка жилья и финансовые трудности, проблемы с поиском ресурсов, трудности в определении темы диссертации, проблемы с транспортом, проблемы с иностранным языком, ненужная процедура в период написания диссертации и социальное давление.

В исследовании L. I. Valencia, A. G. Rincon [13], удовлетворенность академической программой является фактором, влияющим на отчисление студентов. А неудовлетворенность может быть вызвана качеством академической программы, общим впечатлением от университетской среды или отсутствием интереса к учебе, особенно на докторском уровне. Отрицательная взаимосвязь между высокой рабочей нагрузкой и удовлетворенностью студентов в докторских программах. Отсутствие интереса к исследованиям, срыв графиков исследования или слишком сложный процесс также является причиной отсева студентов.

В Китае качество послевузовского образования оценивается по трем аспектам: качество подготовки кадров, качество результатов научных исследований, соответствие учебных заведений потребностям общества. Качество послевузовского образования также включает в себя качество образовательных услуг и квалификацию преподавателей [14].

Немаловажную роль в подготовке будущих ученых играет их индивидуальное развитие личности. Такая программа предусматривает развитие человеческих навыков, личных компетенций и практики благополучия как основополагающих навыков для будущих лидеров [15]. Как считает I. Valks, D. Satrio [15] развитие человеческих навыков у PhD студентов поможет гуманизировать науку. Внедрение гуманистического подхода – в частности, взглядов на ценности, этику и социальные последствия – в научные исследования может действительно направить нас к ответственным инновациям. Это помогает гарантировать, что научные прорывы соответствуют тому, что приносит пользу людям и способствует прогрессу общества [1].

Так как современные исследования часто проводятся на международном уровне, это предполагает совместную работу людей нескольких культур,

что может создавать определенные трудности, вызванные межкультурными различиями.

Для развития этих навыков необходимо организовывать взаимодействия студентов, посредством междисциплинарных семинаров, межкультурного сотрудничества и исследований с участием сообщества, которые требуют от студентов обоснования предположений, пересмотра позиций и определения своей позиции по отношению к другим [16].

S. M. Yusoff [16] в своем исследовании магистерских и докторских программ показывает, что многие учебные программы для послевузовского образования по-прежнему отдают приоритет освоению дисциплины и измеримым результатам, в то время как критическое мышление, этические суждения и социально обусловленная практика остаются неясными.

Траектория учебного плана, переходит от познания, понимаемого как приобретение знаний, к становлению, понимаемому как личностная трансформация и развитие идентичности, выраженная в практике. В рамках этой концепции последипломное образование включает в себя развитие профессиональной и этической идентичности, а также развитие дисциплинарной экспертизы.

A. Asadi, F. M. Marincola [1] отмечает что на протяжении истории истинный прогресс возникал не в постепенных улучшениях. Самые интересные прорывные открытия были сделаны, когда профессионалы из разных дисциплин объединяются, чтобы бросить вызов устоявшимся нормам и исследовать нетрадиционные решения. История показывает, что самые глубокие открытия – это не сумма постепенных достижений, а результат смелого совместного освоения неизведанных территорий.

Поэтому междисциплинарность и мультидисциплинарность исследований приобретает особое значение. Мультидисциплинарность предполагает существование множества дисциплин в рамках одного проекта или программы без стремления к интеграции знаний. Дисциплины существуют параллельно друг другу, каждая применяет свои собственные методы и подходы, сохраняя при этом дисциплинарные границы. Мультидисциплинарные подходы предполагают взаимодействие между различными дисциплинами без акцента на интеграцию знаний с целью создания связей и содействия диалогу между дисциплинами. Междисциплинарные подходы интегрируют идеи, методы и концепции из разных дисциплин для решения сложных реальных проблем [17].

Современная исследовательская экосистема часто отдает приоритет краткосрочным, постепенным улучшениям. Финансирующие организации и академические учреждения, как правило, вознаграждают измеримые

улучшения – более совершенные алгоритмы, более быструю обработку данных или незначительные технологические усовершенствования – вместо того, чтобы поддерживать перспективные, высокорискованные проекты. Такой подход может не удовлетворять смелых исследователей, которые могли бы бросить вызов существующим парадигмам [1].

Несмотря на важность тех факторов, которые формируют возможность подготовки будущих исследователей, Международные рейтинги университетов практически не включают показатель соотношения студентов послевузовского образования к общему числу обучающихся. Только рейтинг Times Higher Education включает этот показатель в методологию оценки университетов, в блоке Teaching, показатель Doctorate-to-bachelor's ratio, который показывает соотношение числа присужденных докторских степеней к числу присужденных бакалаврских степеней с долей 2 %. Кроме этого показателя есть косвенный Doctorates-awarded-to-academic-staff ratio, который показывает число присужденных докторских степеней в расчёте на одного преподавателя, с весом в 5,5 %.

Помимо того, что высокий процент аспирантов свидетельствует о приверженности учреждения воспитанию следующего поколения ученых, он также указывает на обеспечение преподавания на самом высоком уровне, что делает его привлекательным для выпускников и эффективным в их развитии. Этот показатель нормализован с учетом уникального сочетания специальностей в университете, что отражает разницу в количестве присуждаемых докторских степеней в зависимости от дисциплины.

Система высшего образования Казахстана

В Казахстане действует трехступенчатая система высшего образования, компонентами которой, согласно норматива Международной стандартной классификации образования (МСКО) ЮНЕСКО 2013 г., являются:

1. 6-й уровень (МСКО 6) – бакалавриат и его эквивалент;
2. 7-й уровень (МСКО 7) – магистратура и ее эквивалент;
3. 8-й уровень (МСКО 8) – докторантура и ее эквивалент.

Высшие учебные заведения, ориентируясь на требования работодателей получили возможность разрабатывать образовательные программы с введением большего числа элективных дисциплин [18].

По данным Бюро национальной статистики Агентства по стратегическому планированию и реформам Республики Казахстан, число студентов университетов ежегодно увеличивается, так на начало 2025–2026 учебного года в Республике Казахстан число действующих высших учебных заведений составило 116 организаций, в которых обучается 678,1 тысяч студентов.

Число студентов, обучающихся на казахском языке – 65,6 %, на русском – 24,8 %, на английском языке – 9,2 % и 0,4 % на других языках.

При этом 49 высших учебных заведений находится в государственной собственности, 56 – частной, в иностранной собственности – 2 ВУЗа. Половина студентов (49,9 %) обучается в государственных организациях высшего образования, в частных организациях – 49,5 %, в иностранных организациях – 0,6 %.

Ежегодно с 2018 года публикуется национальный рейтинг образовательных программ университетов Казахстана НПП Атамекен. Количество университетов участвующих в рейтинге сократилось, а количество образовательных программ увеличивается. В рейтинге 2026 года участвовало 117 Образовательных программ в 98 университетах.

В университетах Казахстана есть образовательные программы, которые встречаются во многих университетах, к ним относятся: финансы, по этой программе обучают 62 университета; учет и аудит – 62, информационные системы – 60 университетов. А также есть образовательные программы, которые являются малочисленными, часто это специализированные и узконаправленные программы.

Высшие учебные заведения представлены во всех регионах Казахстана, при этом наибольшее количество университетов в Алматы – 38 университета участвующих в рейтинге Атамекен.

Также казахстанские университеты представлены в международных рейтингах, таких как QS World University Rankings, Times Higher Education (THE). В рейтинг QS World University Rankings в 2026 году попали двадцать университета и в Times Higher Education (THE) – 5 университета.

Методы исследований

Для определения уровня послевузовского образования в университетах Казахстана, был проведен сбор данных по количеству обучающихся по уровням образования. Для этого был подготовлен запрос, и для частных университетов отправлен на электронную почту университетов, а для государственных через сервис связи общественности с государственными органами – e-otinish. Запрашивались данные по трем уровням образования: бакалавры, магистранты, докторанты, при этом в дальнейшей обработке данных, бакалавры отнесены к самостоятельной группе – бакалавры, а магистранты и докторанты к группе – послевузовское образование. Также для медицинских университетов собирались данные по резидентам и интернам. Резиденты были отнесены к группе студентов послевузовского образования, и интерны к бакалаврам.

Запрос с просьбой предоставить данные был отправлен в 83 университета, при этом ответ был получен от 44 университетов.

Размер университета определяется количеством обучающихся в нем, и может влиять на многие факторы, в том числе на долю студентов послевузовского образования. В этом исследовании деление университетов по крупности провели основываясь на методике QS Ranking universities. Согласно их методологии университеты делят на: мелкие – до 5 тысяч учащихся, средние – от 5 тысяч до 12 тысяч студентов, и крупные университеты с количеством обучающихся свыше 12 тысяч.

Далее разделили университеты в зависимости от профиля, на специализированные и многопрофильные. К специализированным университетам относятся те, которые сосредотачиваются на конкретном предмете или области изучения, многопрофильные университеты [19] предлагают обучение по различным направлениям, а не сосредотачивают внимание на одной специализированной области.

Форма собственности университетов тоже может показать определенные закономерности в том сколько студентов послевузовского образования обучаются в университете. Поэтому университеты разделили по форме собственности, и 34 из них было отнесено к государственным, 9 к частным и 1 имел автономный статус.

Для сравнения ситуации с послевузовским обучением в университетах Казахстана, с университетами в других странах, и с ситуацией в целом по другим странам были также отправлены запросы в некоторые университеты, входящие в рейтинг World University Rankings, и министерства науки и высшего образования некоторых стран. Кроме этого некоторые данные взяты с отчетов университетов и министерств.

Результаты и обсуждение

В своей книге J.Salm [20] пишет, что университеты мирового класса имеют высокую долю тщательно отобранных аспирантов, что отражает их сильные позиции в исследованиях и аспиранты также тесно вовлечены в исследовательскую деятельность этих учреждений. И также он приводит примеры доли студентов послевузовского образования в некоторых университетах. J. Salm [20] акцентирует внимание на высокой доле этого показателя в исследовательских университетах, что часто может быть более 50 %.

Данные, опубликованные на сайте Евросоюза показывают, что в Евросоюзе доля студентов послевузовского образования составляет 36 % в 2024 году. Наибольшее количество магистрантов и докторантов обучается в Германии – 40,7 % от общего числа обучающихся в высших

учебных заведениях страны. По данным Министерства науки, инноваций и университетов Испании, опубликованным на сайте ведомства, на начало учебного года 2024–2025, доля магистрантов и докторантов в Испании составляет 22,5 %. В Австрии было 33,2 % студентов послевузовского образования на начало 2024-2025 учебный год, данные опубликованы на сайте Statistics Austria - statistic.at.

Процент послевузовского образования показывает на сколько университет занимается исследованиями и самое главное готовит поколение будущих исследователей. По данным, опубликованным на сайте Министерства науки и высшего образования Республики Казахстан, в Казахстане в магистратуре, докторантуре, резидентуре в 2025 году обучалось 8,2 % от общего числа студентов высших учебных заведений.

Но также интересно: сколько конкретно в каждом университете составляет доля студентов послевузовского образования, так как это один из маркеров хорошего университета с развитой исследовательской составляющей. Также это показатель того, есть ли в стране достаточная подготовка учёных - исследователей. Согласно данным, опубликованным на сайтах зарубежных университетов, в Кембриджском университете на начало 2025–2026 учебного года было 48,5 % студентов послевузовского обучения, в Калифорнийском университете – 21 %. Университет Чикаго на начало учебного года 2025-2026 имел 60% студентов послевузовского образования. В Стэнфордском университете доля таких студентов составила 57,9 %.

В этом исследовании в университетах Казахстана доля послевузовского образования составила от 1,37 % до 28,17 %. Из шести национальных университетов наибольшая доля студентов послевузовского образования была в Евразийском национальном университете им.Гумилева – 17,85 %, Казахском национальном университете им.аль Фараби – 15,83 %, Казахском национальном исследовательском техническом университете им. К. Сатпаева – 11,63 %. Из десяти университетов с наибольшей долей студентов послевузовского образования пять университетов многопрофильных и пять специализированные, то есть нет какой то зависимости доли студентов послевузовского образования от профиля университета.

Данные представлены в таблице 1.

Таблица 1 – Доля студентов послевузовского образования в университетах Казахстана.

Университет	Доля студентов послевузовского образования, %
Назарбаев университет	28,2
Евразийский национальный университет имени Л. Н.Гумилева	17,9
Медицинский университет Семей	17,7
Медицинский университет Астана	17,5
Казахская национальная академия хореографии	16,4
Казахский национальный университет имени Аль-Фараби	15,8
Западно-Казахстанский медицинский университет имени М. Оспанова	15,8
Восточно-Казахстанский университет имени С. Аманжолова	14,5
КазНМУ имени С. Д. Асфендиярова	14,2
Международный казахско-турецкий университет имени Х. А. Ясави	12,5
Казахский национальный исследовательский технический университет имени К.И. Сатпаева	11,6
Восточно-Казахстанский технический университет имени Д. Серикбаева	10,7
Шымкентский университет	10,1
Карагандинский медицинский университет	9,0
Южно-Казахстанский педагогический университет имени О. Жәнібеков	8,8
Жетысуский университет имени И. Жансугурова	8,8
Инновационный Евразийский Университет	8,7
Каспийский университет технологий и инжиниринга имени Ш. Есенова	8,5
Торайғыров университет	8,3
Казахская национальная академия искусств имени Т. Жургенова	8,1
Карагандинский технический университет имени А. Сагинова	7,4

Карагандинский национальный исследовательский университет им. Е. А. Букетова	7,0
Атырауский университет имени Х. Досмухамедова	7,0
Алматинский университет энергетики и связи имени Г. Дукеева	6,9
Esil University	6,6
Северо-Казахстанский университет им. М. Козыбаева	6,6
Павлодарский педагогический университет имени Ә. Марғұлан	6,5
Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова	6,5
Казахский национальный аграрный университет	6,2
Кызылординский университет имени КORKYT АТА	5,8
Казахский университет технологии и бизнеса имени К. Кулажанова	5,7
Университет имени ШАКАРИМА ГОРОДА СЕМЕЙ	5,7
Костанайский региональный университет имени А. Байтұрсынұлы	5,6
Кокшетауский университет им. Ш. Уалиханова	5,5
Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана	5,3
Университет НАРХОЗ	5,1
Западно-Казахстанский университет имени М. Утемисова	5,0
Академия «Bolashaq»	4,8
Актюбинский региональный университет имени К.Жубанова	4,6
Казахский национальный женский педагогический университет	3,5
Академия Гражданской Авиации	3,4
Таразский университет им. М.Х. Дулати	2,9
Каспийский общественный университет	2,2
Университет дружбы народов имени академика А. Куатбекова	1,4

Из десяти университетов Алматы, попавших в выборку, у трех из них процент студентов послевузовского образования больше 10 %, из шести университетов Астаны у четырех была доля выше 10 %, из двух

университетов Шымкента, у одного этот показатель был выше 10 %. Из 26 региональных университетов у пяти доля студентов послевузовского образования была больше десяти.

Размер университета также может влиять на уровень послевузовского образования. Из восьми университетов, отнесенных к категории «крупные», в четырех доля послевузовского образования была выше десяти процентов. Из 27 университетов среднего размера, восемь имели этот показатель больше 10 %. Из девяти мелких университетов только в одном процент студентов послевузовского образования был больше 10. Поэтому можно сказать что в 50 % крупных университетах доля послевузовских студентов была больше 10 %. В средних университетах этот показатель составил 30 %, и в мелких – 11 %.

В государственных университетах доля студентов послевузовского образования была от 2,87 % до 17,85 %. В частных университетах этот показатель составил от 1,37 % до 10,06 %. И в университете имеющем автономный статус этот показатель составил 28 %. Хотя не все университеты участвовали в исследовании, но по имеющимся данным можно сказать что государственные университеты имеют большую долю студентов послевузовского образования.

Выводы

Высшее образование развивалось в зависимости от мировых политических событий, изменения ценностей общества, экономик. Серьезное изменение произошло когда научные исследования стали частью обучения студентов, которые также вносят вклад в формирование новых знаний.

Сегодня научные исследования являются важной и неотъемлемой частью прогрессивного университета. Университеты берут на себя обязанность готовить будущие поколения ученых. Как отмечают исследователи, аспиранты сталкиваются с некоторыми трудностями во время обучения, в разных сферах, от взаимодействия с руководителем, до вопросов личной эффективности и способности завершить обучение.

Отмечается, что современные подходы в науке часто предполагают междисциплинарность исследований, которые требуют взаимодействие с разными культурами, что также может создавать определенные трудности для аспирантов.

Государства Европы имеют высокую долю аспирантов, хотя она значительно отличается по странам. Великобритания и Германия имеют наиболее высокие доли студентов зачисляемых на послевузовское обучение.

Сильные исследовательские университеты имеют значительную долю аспирантов среди обучающихся, и часто это может быть больше 50 %. В казахстанских университетах доля студентов послевузовского обучения

составляет от 1,37 % до 28,0 %, при этом в государственных, крупных университетах доля аспирантов выше.

Несмотря на то что высокая доля аспирантов служит одним из показателей хорошего университета, международные рейтинги не спешат включать этот показатель в свои метрики. Только рейтинг World University Rankings имеет индекс Doctorate-to-bachelor's ratio, который показывает соотношение числа присужденных докторских степеней к числу присужденных бакалаврских степеней с долей 2%. Следовало бы рассмотреть возможность включения данного показателя в метрики рейтингов.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 **Asadi, A., Marincola, F. M.** A call to reignite the revolutionary spirit of scientific discovery// Journal of Translational Medicine. – 2025. – Vol. 23.

2 **Ruiz-Corbella, M., López-Gómez, E.** The role of the university in the 21st Century: understand its origin in order to project its future // Revista de la Educación Superior. – 2019. – Vol. 48(189).

3 **Matthews, A.** The Idea and Becoming of a University Across Time and Space : Ivory Tower, Factory and Network // Postdigit Sci Educ. – 2022. – Vol. 5. – P. 665–693.

4 **Compagnucci, L., Spigarelli, F.** The Third Mission of the university: A systematic literature review on potentials and constraints // Technological Forecasting and Social Change. – 2020. – Vol. 161.

5 **Акперов, Г. И.** Когнитивная модель управления второй миссией университета: исследовательская функция в эпоху цифровой трансформации // Инженерный вестник Дона. – 2026. – № 4.

6 **Loorbach, D. A., Wittmayer, J.** Transforming universities. Mobilizing research and education for sustainability transitions at Erasmus University Rotterdam, The Netherlands// Sustainable Society. – 2023. – Vol. 19. – P. 19–33.

7 **Smith, S., Durrant, J., Irving, H.** Strengthening the links between research and teaching: Using academic teaching colleagues' perspectives to enhance practice/ Journal of Perspectives in Applied Academic Practice// Journal of Perspectives in Applied Academic Practice. – 2026. – Vol. 14. – P. 170–189.

8 **Mariano, L. J. B., Potane, J. D.** Benefits and Difficulties of Postgraduate Student-Researchers: A Qualitative Inquiry// International Journal of Social Sciences and Humanities Invention. – 2022. – Vol. 9. – No. 03. – P. 6852–6861.

9 **Кудряшова, Е. В., Сорокин, С. Э.** Модель исследовательского университета: реализация «третьей миссии» (зарубежные практики и российский опыт) // Ценности и смыслы. – 2020. – № 1 (65). – С. 26–40.

10 **Blackman, T. J.** The Comprehensive University: An Alternative to Social Stratification by Academic Selection // Higher Education Policy Institute. – 2017.

11 **Nwosu, L. I., Segotso, T.** A systematic review of key success factors in postgraduate studies// South African Journal of Higher Education. – 2024. – Vol. 38.

12 **Çepn, O.** Problems Experienced in Postgraduate Education and Solutions: A Qualitative Study on Graduate Students' Views// International Online Journal of Educational Sciences. – 2018. – Vol. 10. – P. 1–16.

13 **Valencia, L. I., Rincon, A. G.** Dropout in postgraduate programs: a under explored phenomenon – a scoping review// Cogent Education. – 2024. – Vol. 11. – N. 1.

14 **Xu, Y., Zhou, X.** Early Warning Method of Postgraduate Education Quality in Colleges and Universities Based on Multisource Information Fusion. Wireless Communications and Mobile Computing// Wireless Communications and Mobile Computing. – 2022. – Vol. 2023.

15 **Valks, I., Satrio, D.** Humanizing science: seven actions for PhD students to become next generation, future-proof scientists// Open Research Europe. – 2023.

16 **Yusoff, Sh. M.** Reimagining postgraduate curriculum design: a curriculum-facing framework integrating critical being and knowing becoming being// Asia Pacific Education Review. – 2026. – Vol. 27.

17 **Tirthali, D., Waknis, P.** The Multidisciplinary University in NEP 2020: A Conceptual Roadmap // Education and Society. – 2023. – Vol. 1.

18 **Мусина, С.К.** Особенности трансформации системы высшего образования Казахстана // Вестник Томского государственного педагогического университета. – 2024. – Вып. 5 (235). – С. 67–76.

19 **Patel, A., Chauhan, R.** Comparing General vs. Specialized Educational Programs: Which Approach is Superior? // Greenation International Journal of Economics and Accounting. – 2025. – Vol. 3. – N. 2.

20 **Salm, J.** The Challenge of Establishing World-Class Universities // The World Bank. Washington DC. – 2009. – 115 p.

REFERENCES

1 **Asadi, A., Marincola, F. M.** A call to reignite the revolutionary spirit of scientific discovery// Journal of Translational Medicine. – 2025. – Vol. 23.

2 **Ruiz-Corbella, M., López-Gómez, E.** The role of the university in the 21st Century: understand its origin in order to project its future // Revista de la Educación Superior. – 2019. – Vol. 48(189).

3 **Matthews, A.** The Idea and Becoming of a University Across Time and Space: Ivory Tower, Factory and Network// Postdigit Sci Educ. – 2022. – Vol. 5. – P. 665–693.

4 **Compagnucci, L., Spigarelli, F.** The Third Mission of the university: A systematic literature review on potentials and constraints // Technological Forecasting and Social Change. – 2020. – Vol. 161.

5 **Akperov, G.I.** Kognitivnaya model' upravleniya vtoroj missiej universiteta: issledovatel'skaya funkciya v e'poxu cifrovoj transformacii [A Cognitive Model for Managing the Second Mission of the University: Research in the Age of Digital Transformation] // Inzhenerny'j vestnik Dona. – 2026. – № 4.

6 **Loorbach, D. A., Wittmayer, J.** Transforming universities. Mobilizing research and education for sustainability transitions at Erasmus University Rotterdam, The Netherlands // Sustainable Society. – 2023. – Vol. 19. – P. 19–33.

7 **Smith, S., Durrant, J., Irving, H.** Strengthening the links between research and teaching: Using academic teaching colleagues' perspectives to enhance practice/ Journal of Perspectives in Applied Academic Practice // Journal of Perspectives in Applied Academic Practice. – 2026. – Vol. 14. – P. 170–189.

8 **Mariano, L. J. B., Potane, J. D.** Benefits and Difficulties of Postgraduate Student-Researchers: A Qualitative Inquiry// International Journal of Social Sciences and Humanities Invention. – 2022. – Vol. 9. – No. 03. – P. 6852–6861.

9 **Kudryashova, E. V., Sorokin, S. E'.** Model' issledovatel'skogo universiteta: realizaciya «tret'ej missii» (zarubezhny'e praktiki i rossijskij opy't) [The Research University Model: Implementing the «Third Mission» (International Practices and Russian Experience)]// Cennosti i smy'sly'. – 2020. – № 1(65). – P. 26–40.

10 **Blackman, T. J.** The Comprehensive University: An Alternative to Social Stratification by Academic Selection // Higher Education Policy Institute. – 2017.

11 **Nwosu, L. I., Segotso, T.** A systematic review of key success factors in postgraduate studies // South African Journal of Higher Education. – 2024. – Vol. 38.

12 **Çepni, O.** Problems Experienced in Postgraduate Education and Solutions: A Qualitative Study on Graduate Students' Views // International Online Journal of Educational Sciences. – 2018. – Vol. 10. – P. 1–16.

13 **Valencia, L. I., Rincon, A. G.** Dropout in postgraduate programs: a under explored phenomenon – a scoping review// Cogent Education. – 2024. – Vol. 11. – N. 1.

14 **Xu, Y., Zhou, X.** Early Warning Method of Postgraduate Education Quality in Colleges and Universities Based on Multisource Information Fusion. Wireless Communications and Mobile Computing // Wireless Communications and Mobile Computing. – 2022. – Vol. 2023.

15 **Valks, I., Satrio, D.** Humanizing science: seven actions for PhD students to become next generation, future-proof scientists// Open Research Europe. – 2023.

16 **Yusoff, Sh.M.** Reimagining postgraduate curriculum design: a curriculum-facing framework integrating critical being and knowing becoming being // Asia Pacific Education Review. – 2026. – Vol. 27.

17 **Tirthali, D., Wakis, P.** The Multidisciplinary University in NEP 2020: A Conceptual Roadmap // Education and Society. – 2023. – Vol. 1.

18 **Musina, S. K.** Osobennosti transformacii sistemy' vy'sshego obrazovaniya Kazaxstana [Peculiarities of the transformation of the higher education system in Kazakhstan] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo pedagogicheskogo universiteta. – 2024. – Vol. 5 (235). – P. 67–76.

19 **Patel, A., Chauhan, R.** Comparing General vs. Specialized Educational Programs: Which Approach is Superior? // Greenation International Journal of Economics and Accounting. – 2025. – Vol. 3. – N. 2.

20 **Salm, J.** The Challenge of Establishing World-Class Universities // The World Bank. Washington DC. – 2009. – 115 p.

Поступило в редакцию 26.08.26.

Поступило с исправлениями 08.09.26.

Принято в печать 20.09.26.

*Ю. Н. Шейко

Қазақстан Республикасы, Ақмола обл., Атбасар қ.

26.08.26 ж. баспаға түсті.

08.09.26 ж. түзетулерімен түсті.

20.09.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

ЖАҚСЫ УНИВЕРСИТЕТТІҢ БЕЛГІСІ РЕТІНДЕ ЖОҒАРЫ ОҚУ ОРНЫНАН КЕЙІНГІ БІЛІМ

Бұл мақалада университеттердегі жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру мәселесі қарастырылады. Ғылыми зерттеулердің университеттер контексіндегі рөлі зерттеледі, ол прогрестің қозғаушы күші және студенттердің өзара әрекеттесу және жаңа білімді қалыптастыру арқылы білім алу тәсілі ретінде қарастырылады. Жоғары оқу орнынан кейінгі білім алушы оқуындағы кедергілер және олардың оқуын аяқтамау себептері қарастырылады. Қазақстандық университеттерде жоғары оқу орнынан кейінгі білім алушылардың (магистр дәрежесін алушы, докторанттар және

резиденттер) саны туралы деректер көлемі, меншік түрі және орналасқан жері бойынша бөлініп жиналды.

Осы мақалаға енгізілген 44 университеттің ішінде жоғары оқу орнынан кейінгі білім алушыдың үлесі 1,4 %-дан 28,2 %-ға дейін болды. Бұл көрсеткіштегі айырмашылықтар университеттің көлеміне байланысты анықталды, ал меншік түрі ешқандай әсер еткен жоқ. Бұл көрсеткішпен басқа елдердің университеттеріндегі қазақстандық университеттердегі жоғары оқу орнынан кейінгі білім алушыдың үлесін салыстырмалы бағалау жүргізілді. Қорыта айтқанда, жоғары оқу орнынан кейінгі білім алушыдың ең жоғары үлесі Еуропада, Германия және Ұлыбритания сияқты елдерде кездеседі, ал Қазақстанда бұл көрсеткіш 8,2 %-ды құрайды. Сондай-ақ, халықаралық университет рейтингінде жоғары оқу орнынан кейінгі білім алушытерінің үлесі жеткіліксіз екені атап өтілді.

Кілтті сөздер: жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру, зерттеу университеті, зерттеу дайындығы, Жоғары оқу орнынан кейінгі білім беру сапасы, Әлемдік деңгейдегі университет.

*Yu. N. Sheiko

Republic of Kazakhstan, Akmola region, Atbasar.

Received 26.08.26.

Received in revised form 08.09.26.

Accepted for publication 20.09.26.

POSTGRADUATE EDUCATION AT UNIVERSITIES AS A MARKER OF A GOOD UNIVERSITY

This article considered the issue of postgraduate education at universities. The role of scientific research in the context of universities is considered, as a driver of progress and a way for students to learn through interaction and the formation of new knowledge. Barriers to postgraduate student learning and the reasons why they may not complete their studies are discussed. Data was collected from Kazakhstani universities on the number of postgraduate students (master's, doctoral, and resident), categorized by size, type of ownership, and location. Of the forty-four universities included in this article, the share of postgraduate students ranged from 1.4 % to 28.2 %. Differences in this indicator were identified depending on the size of the university, and the type of ownership did not affect the indicator. A comparative assessment of the share of postgraduate students at universities

in Kazakhstan was conducted with this indicator at universities in other countries. The highest share of postgraduate students is found in European countries such as Germany and the UK, while in Kazakhstan this indicator is 8.2 %. It was also noted that the share of postgraduate students is underrepresented in international university rankings.

Keywords: postgraduate education, research university, research training, quality of postgraduate education, World-Class University.

«ТАРИХ» СЕКЦИЯСЫ

SRSTI 03.01.09

<https://doi.org/10.48081/BTOUH3.2026/252-262>***A. D. Azerbayev**Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-7878-7972>*e-mail: Azerbayev_ad1986@mail.ru**HISTORIOGRAPHY OF AL-FARABI STUDIES
IN KAZAKHSTAN AND UZBEKISTAN (SOVIET PERIOD)**

The main goal of the article is a historiographical analysis of the study of al-Farabi's philosophy in Kazakhstan and Uzbekistan in Soviet period. Al-Farabi's philosophy was studied in depth in Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan, Turkey, and in Arab and European countries. However, al-Farabi is considered a national heritage in Kazakhstan and Uzbekistan. Therefore, Tashkent was the center of the study of al-Farabi's philosophical legacy, Almaty became the center too. Kazakh and Uzbek Farabi studies developed in parallel. M. M. Khayrullaev was considered the founder of al-Farabi studies in Uzbekistan. In Kazakhstan, the most prominent researcher of al-Farabi's heritage was A. Kh. Kasymzhanov.

The prospects for the integration of Central Asian countries do not ignore the cultural component. Today, it seems relevant to analyze research into national historiographies of al-Farabi's legacy and its explication as a cultural integrating factor. The material for this study includes monographs, dissertation abstracts, and articles on al-Farabi's philosophy.

Keywords: al-Farabi, historiography, philosophy, ontology, logic, ethics, heritage.

Introduction

Today, researchers have a comprehensive bibliography on the philosophical legacy of the Eastern thinker and scholar al-Farabi. Although research began in the 1960s, this topic remains relevant. This is due both to the philosopher's broad field of work and the depth of his research, as well as to his intercultural

significance. Extensive, multifaceted studies have been conducted in Kazakhstan, Uzbekistan, Tajikistan, Turkey, and other countries. It means that the thinker is a national brand for several nations.

The prospects for the integration of Central Asian countries do not ignore the cultural component. In this context, the spiritual heritage of Central Asia and Kazakhstan becomes more relevant. Among scholars, poets, and philosophers, al-Farabi, as a global historical figure, could become a key figure in this unifying cultural function.

It's necessary to classify and systematize materials, specifically to analyze national studies. The first, it would be helpful to conduct a comprehensive literature review, then identify the specific characteristics and common features of the centers of al-Farabi studies, and finally, summarize the study of al-Farabi's philosophy as a whole.

After reviewing numerous studies, it could be supposed that Almaty and Tashkent were the centers of study of al-Farabi's philosophical heritage. This article is attempt to examine and analyze al-Farabi studies in Kazakhstan and Uzbekistan in Soviet period.

Materials and Methods

The primary methodological approach was historiographic study. There is to determine the connection and interdependence of science with historical reality. It was a range of phenomena such as social thought of historical period, the sociopolitical conditions of scientific development, and the socioeconomic and cultural climate. The material for this study includes monographs, dissertation abstracts, and articles on al-Farabi's philosophy.

Results and Discussion

Al-Farabi's legacy represents an important segment of intercultural scholarly dialogue. European thinkers have long argued that Arab-Islamic philosophy is the successor and commentator of ancient Greek philosophical thought. The Middle East has its own response to this assertion. However, it is also appropriate to note that al-Farabi's philosophy occupies an important link in the development and evolution of Turkic philosophy.

Significant work on translating the treatises, compiling commentaries on them, and publishing them was carried out by the Abu Rayhan Beruni Institute of Oriental Studies and I. M. Muminov Institute of Philosophy and Law in Uzbekistan.

In Kazakhstan, the translation of al-Farabi's works resulted in the publication of thematic collections of treatises.

Researchers of both republics actively collaborated with their Moscow colleagues, namely, the historian, academician, director of the Institute of Oriental

Studies of the USSR Academy of Sciences B. G. Gafurov, orientalist, specialist in the history of Arabic philosophy A. V. Sagadeev, S. N. Grigoryan, and others.

Kazakhstani al-Farabi scholar A. N. Nysanbayev noted, in the first period of research, al-Farabi's teachings were interpreted through the dialectical-materialistic and rationalistic traditions [1]. A similar methodology also prevailed in Uzbekistan.

The founder of the study of the philosophical legacy of the "Eastern Aristotle" in Uzbekistan was M. M. Khairullayev. He was the author of many publications about the philosopher.

M. M. Khairullayev, at the XXV International Congress of Orientalists (Moscow. August 9-16, 1960), mentioned that the first publications about al-Farabi began to appear in the press of Uzbekistan already in the early 1920s [2]. As an example, M. M. Khairullayev cited an article by A. Saadi in the Uzbek language in the magazine «Inkilob» in 1924 [3].

In Kazakhstan, al-Farabi was first mentioned only in 1942 in the journal "Bolshevik Kazakhstan" [4].

In Kazakhstan, A. Kh. Kasymzhanov is considered the founder of al-Farabi studies. M. M. Khairullayev and A. Kh. Kasymzhanov are the authors of fundamental, comprehensive works on the thinker's legacy. Their students defended dissertations on various aspects of al-Farabi's work.

The first most valuable monograph, which completely defined the scientific problems of al-Farabi studies, can be called the work of M. M. Khairullayev "Farabi's Worldview and Its Significance in the History of Philosophy" (1967) [5]. In the monograph, the thesis of the high significance of al-Farabi and all of Eastern philosophy was defended for the first time. The arguments of European philosophers, historians of philosophy, and orientalists of the 19th century, who belittled the philosophy of the medieval East, were refuted. The polemic with the historian of philosophy E. Renan, A. Gobineau, W. Wundt, F. Kirchner and others, who underestimated the Arab-Muslim culture, disdainfully considering it reactionary, is presented.

This "struggle against Western centrism" became an important aspect of the themes in subsequent dissertations on al-Farabi's legacy. Khairullayev M.M. was the first to systematize information on the history of the thinker's legacy in the countries of the Near and Middle East, Europe, about the manuscripts and their location.

The monograph examines the era that formed the philosophers and scientists of Central Asia, the historical conditions of the formation of al-Farabi, his life and work. Furthermore, the monograph presents the entire philosophy of the "Aristotle of the East": his doctrine of being, the subject matter and classification of sciences, epistemological problems, logic, and ethical and social ideas. Thus,

M. M. Khairullayev's monograph can be called the first authoritative work on the history of al-Farabi's life and philosophy.

All subsequent works by M. M. Khairullayev complement the issues discussed in the monograph and explore them in detail.

In the 1960s and 1970s, Uzbek scholars actively studied the history of the natural sciences and socio-philosophical thought of the peoples of Central Asia and other Eastern nations. Among such important historical figures as Khorezmi, Ibn Sina, Beruni, and others, the figure of al-Farabi occupied a special place.

The research can be divided into three groups: 1) works about the problems of ontology and epistemology, the classification of sciences and questions of al-Farabi's logic; 2) works about ethical, aesthetic and social legacy of the thinker; 3) works about al-Farabi's life, popularization of the historical figure among the population.

The next evidence that M. M. Khairullayev is a scholar who has comprehensively examined al-Farabi's philosophical legacy is the fact that his followers I. Kulmuradov and S. A. Mutalibov defended their candidate's dissertations on the issues in the first group we identified. And the dissertations of A. Abdurasulov and N. Baratov were on the second.

In 1975, I. Kulmuradov defended his dissertation for the degree of Candidate of Philosophical sciences on the topic "The Problem of Concrete-Sensory Cognition in Early Medieval Philosophy of Central Asia and Its Role in the Development of Progressive Ideas" [6]. I. Kulmuradov examined the problems of methods among medieval scholars. In his dissertation, he asserts that scholars attached decisive importance to observation and widely used the empirical method. The dissertation author writes that views on sensory cognition originate from the materialistic ideas of Ancient Greece and India. He defends the thesis that the external world is reflected in people's consciousness, and that the cognizable precedes knowledge. Furthermore, he emphasizes that al-Farabi, Beruni, and Ibn Sina believed that the process of cognition is not limited to sensory perception alone; reason is the measure of the truth of knowledge. The last chapter is devoted to the problems of concrete sensory knowledge and the development of free-thinking ideas, that is, it is argued that the early scientists named were not supporters of the transmigration of souls, the impossibility of the development of sciences without separating knowledge from faith, and criticism of the epistemological foundations of the theory of predestination is also revealed.

In 1981, S.A. Mutalibov defended his candidate's dissertation on the topic "The Logical Doctrine of al-Farabi" [7]. The dissertation author argues that "the fundamental logical categories in al-Farabi's interpretation have a materialistic content" [7, p. 10]. The problems of concept and judgment in al-Farabi's logic, inference, and proof are examined.

The dissertation of A. Abdurasulov on the topic “Farabi’s Social Utopia and Its Role in the Development of Socio-Political Thought” (1975) [8]. Abdurasulov wrote that al-Farabi was a “supporter of rationalistic philosophy”, and that the «human system» that was characteristic of al-Farabi’s time does not meet the demands of reason; “it is human ignorance and error” [8, p. 11]. The «ideal state» under the leadership of the «enlightened ruler» al-Farabi is based on the useful labor activity of people, mutual assistance and mutual love, and a lasting peace between peoples. All this should lead to true happiness. Overall, the dissertation states that social utopia arose as a protest against the feudal system and the monarchs of the eastern states of the medieval East.

N. Baratov explored the origins and essence of morality in al-Farabi’s works, the main categories of ethical teaching (good, evil, justice) in his dissertation on the topic “The Fundamental Principles of Farabi’s Ethics and Their Development in the Works of Advanced Thinkers” (1981) [9]. N. Baratov wrote that al-Farabi’s teachings assert that positive and negative qualities are acquired by people under the influence of the environment and through work. Attention is paid to education as the impartation of theoretical virtues and upbringing as a means of imparting ethical virtues. Miskawayh and Ibn Sina are named as al-Farabi’s successors, imparting a more rationalistic character to the thinker’s teachings.

A mobilizing phenomenon in the study of al-Farabi’s legacy in Kazakhstan was the realization that Kazakhstan is the birthplace of the “Second Teacher” and the 1100th anniversary of his birth. Consequently, the first collections of treatises were timed to coincide with this period. Moreover, in 1975, a semi-scholarly, semi-journalistic book with the symbolic title «The Return of the Teacher: On the Life and Works of Farabi» was published in a print run of 10,000 copies [10]. The publication of the book was intended to popularize al-Farabi’s personality to a wider audience.

In 1975, an international scientific conference dedicated to the 1100th anniversary of al-Farabi’s birth was held in Almaty. The abstracts of the reports were published in three sections: 1) al-Farabi and the development of social and philosophical thought; 2) al-Farabi and the development of natural sciences; 3) al-Farabi and the problems of language, literature, art, and psychology [11]. The names of the sections indicate a comprehensive examination of the legacy of “Aristotle of the East” at the conference.

It is worth mentioning the merit of B. G. Gafurov in the development of Kazakh al-Farabi studies, who attracted A. Kh. Kasymzhanov to the research [12, pp. 30-33].

The founder of al-Farabi studies in Kazakhstan was A. Kh. Kasymzhanov. The first most significant monograph in Kazakhstani Farabi studies was prepared by A. Kh. Kasymzhanov in collaboration with B. G. Gafurov, “Al-Farabi in the History of Culture” (1975) [13].

A. Kh. Kasymzhanov examines in even greater depth the main problems of the thinker’s creativity in his monograph «Abu Nasr al-Farabi» (1982) [14].

In 1972, S.K. Satybekova defended her candidate’s dissertation on the topic “Al-Farabi’s Humanism and Its Ideological Origins” [15]. The dissertation provides a philosophical interpretation of man in al-Farabi’s worldview. Human life is characterized as a continuous process of cognition, the primacy of sensations in cognition, “active reason” is presented as a condition for achieving true well-being, and the idea of human equality in the right to happiness is defended.

The candidate’s dissertations of G.B. Shaimukhambetova «The Ideas of Platonism and the Philosophical Systems of al-Kindi and al-Farabi» (1974) [16] and E. D. Kharenko “The Development of Aristotle’s Ontological Ideas in al-Farabi’s Philosophy” (1976) [17] are devoted to the influence of Greek ancient thought on al-Farabi’s philosophy. Al-Farabi’s philosophy is presented as a rational interpretation and something new, created on the basis of the legacy of antiquity.

Burabayev M. S., Kenisarin A. M., Kurmangaliyeva G. K. wrote monograph “The Problem of Being and Cognition in the Philosophy of al-Farabi” (1988) [18], Ivanov A. S. wrote “Al-Farabi’s Teaching on Cognitive Abilities” (1977) [19], Burabayev M. S., Ivanov A. S., Kharenko E. D., Kurmangaliyeva G. K., Karayev N. N. wrote “About the Logical Teaching of al-Farabi” (1982) [20]. Authors researched the problems of logic and epistemology of al-Farabi.

Thus, Kazakh and Uzbek al-Farabi studies developed in parallel. The same methodology was used, there was a tendency to show the rationalistic and materialistic aspects of al-Farabi’s philosophy, his confrontation with Muslim doctrine and protest against the feudal state structure of the East.

Conclusions

It should be noted that, while being part of the same political (Soviet) space, Kazakh and Uzbek scholars worked together.

In general, the main initial stage of al-Farabi studies, both in Kazakhstan and Uzbekistan, was characterized by the search for and translation of treatises, the study of individual problems, the theoretical development of individual aspects of the thinker’s work, and the organization of scientific events dedicated to the “Second Teacher”.

REFERENCES

- 1 **Нысанбаев, А. Н.** Развитие фарабиеведения в Казахстане: итоги, проблемы и перспективы // Вопросы философии. – 2011. – № 5. – С. 119–130.
- 2 **Хайруллаев, М. М.** Изучение научного наследия Фараби в Узбекистане // Труды двадцать пятого Международного конгресса востоковедов. 9–16

августа 1960. Том III. – М. : Издательство восточной литературы, 1963. – С. 229-233.

3 **Саади, А.** Абу Наср ибн Мухаммед ибн Тархан Фараби // Инкилоб. – 1924. – № 11–12. – С. 98–108.

4 **Кольман, Э.** Великое наследие // Большевик Казахстана. – 1942. – № 24. – С. 19–24.

5 **Хайруллаев, М. М.** Мировоззрение Фараби и его значение в истории философии. – Ташкент : Изд-во «Фан» Узбекской ССР, 1967. – 354 с.

6 **Кулмурадов, И.** Проблема конкретно-чувственного познания в раннесредневековой философии Средней Азии и ее роль в развитии прогрессивных идей: автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.03 – История философии. – Ташкент, 1975. – 27 с.

7 **Муталибов, С. А.** Логическое учение Аль-Фараби: автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.03 – История философии. – Ташкент, 1981. – 20 с.

8 **Абдурасулов, А. А.** Социальная утопия Фараби и ее роль в развитии общественно-политической мысли: Автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.03 - история философии. – Ташкент, 1975. – 23 с.

9 **Баратов, Н.** Основные принципы этики Фараби и их развитие в трудах передовых мыслителей: автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.03 – История философии. – Ташкент, 1981. – 23 с.

10 Возвращение учителя. О жизни и творчестве Фараби. – Алма-Ата : Жазушы, 1975. – 200 с.

11 Аль-Фараби и развитие науки и культуры стран Востока (Тезисы докладов). – Алма-Ата : «Наука» КазССР, 1975. – 112 с.

12 **Бурабаев, М. С.** Аль-Фараби в Казахстане: А. Касымжанов – основоположник возрождения фарабиеведения на исторической родине Абу Насра. – Алматы, 2009. – 238 с.

13 **Гафуров, Б. Г., Касымжанов, А. Х.** Ал-Фараби в истории культуры. – М. : Наука, 1975. – 181 с.

14 **Касымжанов, А. Х.** Абу Наср Аль-Фараби. – М. : Мысль, 1982. – 198 с.

15 **Сатыбекова, С. К.** Гуманизм Аль-Фараби и его идейные истоки: автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.03 – История философии. – М., 1972. – 22 с.

16 **Шаймухамбетова, Г. Б.** Идеи платонизма и философские системы Аль-Кинди и Аль-Фараби: автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.03 – история философии. – М., 1974. – 33 с.

17 **Харенко, Е. Д.** Развитие идей онтологии Аристотеля в философии Аль-Фараби: автореф. дис. ... канд. филос. наук: 09.00.03 – История философии. – Алматы, 1976. – 30 с.

18 **Бурабаев, М. С., Кенисарин, А. М., Курмангалиева, Г. К.** Проблема бытия и познания в философии аль-Фараби. – Алма-Ата : Наука, 1988. – 224 с.

19 **Иванов, А. С.** Учение Аль-Фараби о познавательных способностях / А. С. Иванов; отв. ред. А. Х. Касымжанов. – Алма-Ата : Наука, 1977. – 215 с.

20 О логическом учении аль-Фараби / Бурабаев М. С., Иванов А. С., Харенко Е. Д. и др. – Алма-Ата : Наука, 1982. – 200 с.

REFERENCES

1 **Nysanbayev, A. N.** Razvitiye farabiyevedeniya v Kazakhstane: itogi, problemy i perspektivy. [The Development of Al-Farabi Studies in Kazakhstan: Results, Challenges, and Prospects] // In Voprosy filosofii. – 2011. – № 5. – P. 119–130.

2 **Khayrullayev, M. M.** Izucheniye nauchnogo naslediya Farabi v Uzbekistane [The Study of Al-Farabi's Scientific Legacy in Uzbekistan]. In Trudy dvadtsat' pyatogo Mezhdunarodnogo kongressa vostokovedov. 9–16 avgusta 1960. Tom III. – Moscow : Izdatel'stvo vostochnoy literatury, 1963. – P. 229–233.

3 **Saadi, A.** Abu Nasr ibn Mukhammed ibn Tarkhan Farabi [Abu Nasr ibn Muhammad ibn Tarkhan al-Farabi]. In Inkilob. – 1924. – № 11–12. – P. 98–108.

4 **Kol'man, E.** Velikoye naslediye [A Great Legacy] // In Bol'shevik Kazakhstan. – 1942. – № 24. – P. 19–24.

5 **Khayrullayev, M. M.** Mirovozzreniye Farabi i yego znachenije v istorii filosofii [Al-Farabi's Worldview and Its Significance in the History of Philosophy]. – Tashkent : Izd-vo «Fan» Uzbekskoy SSR, 1967. – 354 p.

6 **Kulmuradov, I.** Problema konkretno-chuvstvennogo poznaniya v rannesrednevekovoy filosofii Sredney Azii i yeye rol' v razvitiy progressivnykh idey [The Problem of Concrete-Sensory Cognition in Early Medieval Central Asian Philosophy and Its Role in the Development of Progressive Ideas] Abstract of a Dissertation for the Degree of Candidate of Philosophical Sciences in the Specialty 09.00.03 – History of Philosophy. – Tashkent, 1975. – 27 p.

7 **Mutalibov, S. A.** Logicheskoye ucheniye al'-Farabi [Al-Farabi's Doctrine of Logic]. Abstract of a dissertation for the degree of Candidate of Philosophical Sciences in the Specialty 09.00.03 – History of Philosophy. – Tashkent, 1981. – 20 p.

8 **Abdurasulov, A. A.** Sotsial'naya utopiya Farabi i yeye rol' v razvitiy obshchestvenno-politicheskoy mysli [Al-Farabi's Social Utopia and Its Role in

the Development of Socio-Political Thought] Abstract of a Dissertation for the Degree of Candidate of Philosophical Sciences in the Specialty 09.00.03 – History of Philosophy. – Tashkent, 1975. – 23 p.

9 **Baratov, N.** Osnovnyye printsipy etiki Farabi i ikh razvitiye v trudakh peredovykh mysliteley [The Fundamental Principles of Al-Farabi's Ethics and Their Development in the Works of Leading Thinkers]. Abstract of a Dissertation for the Degree of Candidate of Philosophical Sciences in the Specialty 09.00.03 – History of Philosophy. – Tashkent, 1981. – 23 p.

10 Vozvrashcheniye uchitelya. O zhizni i tvorchestve Farabi. [The Return of the Teacher. On the Life and Work of Farabi]. – Alma-Ata : Zhazushy, 1975. – 200 p.

11 Al'-Farabi i razvitiye nauki i kul'tury stran Vostoka (Tezisy dokladov). [Al-Farabi and the Development of Science and Culture in Eastern Countries (Abstracts of Papers)]. – Alma-Ata : «Nauka» KazSSR, 1975. – 112 p.

12 **Burabayev, M. S.** Al'-Farabi v Kazakhstane: A. Kasymzhanov – osnovopolozhnik vozzhizheniya farabiyevedeniya na istoricheskoy rodine Abu Nasra. [Al-Farabi in Kazakhstan: A. Kasymzhanov is the founder of the revival of Farabi studies in the historical homeland of Abu Nasr]. – Almaty, 2009. – 238 p.

13 **Gafurov, B. G., Kasymzhanov, A. Kh.** Al-Farabi v istorii kul'tury. [Al-Farabi in the History of Culture] – Moscow : Nauka, 1975. – 181 p.

14 **Kasymzhanov, A. Kh.** Abu Nasr Al'-Farabi. [Abu Nasr Al-Farabi]. – Moscow : Mysl', 1982. – 198 p.

15 **Satybekova, S. K.** Gumanizm Al'-Farabi i yego ideynnye istoki [Al-Farabi's Humanism and Its Ideological Origins: Abstract of a Dissertation for the Degree of Candidate of Philosophical Sciences in the Specialty 09.00.03 – History of Philosophy. – Moscow, 1972. – 22 p.

16 **Shaymukhambetova, G. B.** Idei platonizma i filosofskiy sistem al'-Kindi i al'-Farabi [Platonic Ideas and the Philosophical Systems of Al-Kindi and Al-Farabi: Abstract of a Dissertation for the Degree of Candidate of Philosophical Sciences in the Specialty 09.00.03 – History of Philosophy. – Moscow, 1974. – 33 p.

17 **Kharenko, Ye. D.** Razvitiye idey ontologii Aristotelya v filosofii al'-Farabi [The Development of Aristotle's Ontological Ideas in the Philosophy of Al-Farabi: Abstract of a Dissertation for the Degree of Candidate of Philosophical Sciences in the Specialty 09.00.03 – History of Philosophy. – Almaty, 1976. – 30 p.

18 **Burabayev, M. S., Kenisarin, A. M., Kurmangalieva, G. K.** Problema bytiya i poznaniya v filosofii al'-Farabi [The Problem of Being and Knowledge in the Philosophy of Al-Farabi]. – Alma-Ata : Nauka, 1988. – 224 p.

19 **Ivanov, A. S.** Ucheniye al'-Farabi o poznavatel'nykh sposobnostyakh. [Al-Farabi's Doctrine of Cognitive Faculties] / A. S. Ivanov; otv. red. A. Kh. Kasymzhanov. – Alma-Ata : Nauka, 1977. – 215 p.

20 O logicheskom uchenii al'-Farabi. [About Al-Farabi's Doctrine of Logic] / Burabayev M. S., Ivanov A. S., Kharenko Ye. D. i dr. – Alma-Ata : Nauka, 1982. – 200 p.

Received 07.09.26.

Received in revised form 09.09.26.

Accepted for publication 20.09.26.

*А. Д. Азербайев

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

07.09.26 ж. баспаға түсті.

09.09.26 ж. түзетулерімен түсті.

20.09.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚСТАН МЕН ӨЗБЕКСТАНДАҒЫ ФАРАБИТАНУДЫҢ ТАРИХНАМАСЫ (КЕҢЕС КЕЗЕҢІ)

Бұл мақалада кеңес дәуіріндегі Қазақстан мен Өзбекстанда әл-Фараби философиясын зерттеудің тарихнамалық талдауы қарастырылады. Әл-Фараби философиясы Қазақстанда, Өзбекстанда, Тәжікстанда, Түркияда, араб және еуропалық елдерде терең зерттелген. Дегенмен, дәл Қазақстан мен Өзбекстанда әл-Фараби ұлттық рухани қазына болып саналады. Сондықтан, әл-Фарабидің философиялық мұрасын зерттеудің Алматы және Ташкент орталықтары фарабитану тарихында ерекше орын алады, ал қазақ және өзбек фарабитанулары қатар дамыды. М. М. Хайруллаев Өзбекстандағы әл-Фарабитанудың негізін қалаушы болып саналады. Қазақстанда А. Х. Қасымжанов ең көрнекті алғашқы фарабитанушы болып саналады.

Орталық Азия елдерінің интеграциясының болашағы мәдени компонентті де назардан тыс қалдырмайды. Бүгінгі таңда әл-Фараби мұрасының ұлттық тарихнамаларын талдау және оны мәдени интеграциялаушы фактор ретінде түсіндіру өзекті болып көрінеді. Зерттеу материалдарына монографиялар, диссертациялардың

авторефераттары және әл-Фараби философиясы тақырыбындағы мақалалар кірді.

Кілтті сөздер: әл-Фараби, тарихнама, философия, онтология, логика, этика, мұра.

*А. Д. Азербайев

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 07.09.26.

Поступило с исправлениями 09.09.26.

Принято в печать 20.09.26.

ИСТОРИОГРАФИЯ ФАРАБИВЕДЕНИЯ В КАЗАХСТАНЕ И УЗБЕКИСТАНЕ (СОВЕТСКИЙ ПЕРИОД)

В данной статье предпринимается попытка историографического анализа изучения философии аль-Фараби в Казахстане и Узбекистане в советский период. Философия аль-Фараби глубоко изучалась в Казахстане, Узбекистане, Таджикистане, Турции, в арабских европейских странах. Но именно в Казахстане и Узбекистане, аль-Фараби является национальным достоянием. В связи с этим в истории фарабиеведения выделяются Алматинский и Ташкентский центры изучения философского наследия аль-Фараби, казахское и узбекское фарабиеведение развивалось параллельно. Основоположником изучения наследия аль-Фараби в Узбекистане следует считать М. М. Хайруллаева. А в Казахстане наиболее видным первым фарабиеведом можно назвать А. Х. Касымжанова.

Перспективы интеграции центральноазиатских стран не оставляют в стороне культурную составляющую. На сегодняшний день видится актуальным анализ исследований национальных историографий изучения наследия аль-Фараби и его экспликация как культурного интегрирующего звена. Материалом для исследования стали монографии, авторефераты диссертаций, статьи по теме философии аль-Фараби.

Ключевые слова: аль-Фараби, историография, философия, онтология, логика, этика, наследие.

FTAMP 03.01.11

<https://doi.org/10.48081/BTOUH3.2026/263-271>

***Б. Ж. Ельмуратова¹, А. С. Бейсенбекова²**

^{1,2}Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3969-819X>

²ORCID: <https://orcid.org/0009-0002-2399-9972>

*e-mail: botagoz.zh11@gmail.com

ЗАМАНАУИ АҚПАРАТТЫҚ ҚҰРАЛДАРДЫҢ ТИПОЛОГИЯСЫ ЖӘНЕ КЛАССИФИКАЦИЯСЫ: ТАРИХИ ЗЕРТТЕУ КОНТЕКСТІНДЕ

Бұл мақалада ХХІ ғасырдағы тарихи зерттеулердің әдіснамасына цифрлық технологиялардың тигізетін трансформациялық әсері мен олардың іргелі рөлі жан-жақты әрі терең қарастырылады. Авторлар заманауи ақпараттық құралдардың типологиясы мен классификациясын жүйелей отырып, оларды деректердің құрылымдық деңгейі, тарихи көздердің ерекше типтері және функционалдық қолданылу мақсаты бойынша мұқият жіктейді. Зерттеу барысында электрондық тарихи көздердің (төл цифрлық – born-digital және цифрландырылған – digitized) табиғаты, семантикалық технологиялардың аналитикалық мүмкіндіктері, Географиялық ақпараттық жүйелердің (ГИС) кеңістіктік маңызы және машиналық оқыту әдістерінің тарих ғылымын дамытудағы стратегиялық рөліне терең талдау жасалады. Мақалада компьютерлік технологиялардың тарих ғылымына ену кезеңдеріне ретроспективті шолу жасалып, тарихи мәліметтерді өңдеу мен интерпретациялаудың мүлдем жаңа парадигмалары айқындалады. Сонымен қатар, цифрлық деректерді стандарттау, гетерогенді мәліметтердің өзара үйлесімділігі, ақпаратты ұзақ мерзімді сақтауды қамтамасыз ету және қазіргі тарихшылардың цифрлық сауаттылығын арттыру сияқты өзекті мәселелер кеңінен талқыланады. Авторлар цифрлық гуманитарлық ғылымдар (Digital Humanities) шеңберіндегі пәнаралық байланыстарды күшейтудің ғылыми қажеттілігіне баса назар аударады. Қорытынды бөлімде цифрлық құралдардың зерттеу әлеуетін кеңейтудегі маңызы

негізделіп, бұл саланың болашақ даму перспективалары айқындалған. Аталған зерттеу тарихшы ғалымдар үшін жаңа технологиялық ресурстарды кәсіби деңгейде тиімді пайдалануға бағытталған құнды әдістемелік нұсқаулық болып табылады.

Кілтті сөздер: цифрлық тарих, ақпараттық құралдар, классификация, электрондық көздер, ГАЖ, семантикалық технологиялар, машиналық оқыту, деректерді стандарттау.

Кіріспе

XXI ғасырда цифрлық технологиялардың қарқынды дамуы тарихи зерттеулердің әдіснамасында түбегейлі өзгерістер тудырды. Заманауи ақпараттық құралдар тарихшылардың жұмыс әдістерін трансформациялауда, олардың мүмкіндіктерін кеңейтіп, зерттеу нысандарын көбейтуде. Электрондық деректер базалары, семантикалық технологиялар, цифрлық архивтер және дерекқорлар тарихи ақпаратты өңдеудің жаңа парадигмасын қалыптастыруда. Осы контекстте ақпараттық құралдардың типологиясы мен классификациясын зерделеу заманауи тарихи зерттеулердің маңызды теоретикалық негізіне айналуға [1].

Тарихи ақпараттық ғылымның қалыптасуы 1960-жылдардан басталса да нағыз революциялық өзгерістер Интернеттің пайда болуымен және Семантикалық Web технологияларының даму кезеңімен байланысты. Қазіргі таңда тарихшылар үшін жеткілікті ақпараттық құралдарды таңдау және оларды тиімді пайдалану біліктілігі маңызды кәсіби компетенцияға айналды.

Бұл мақаланың мақсаты – заманауи ақпараттық құралдардың типологиясын жүйелеу, олардың классификациялық сипаттамаларын талдау және тарихи зерттеу контекстіндегі қолданылу ерекшеліктерін зерделеу болып табылады.

Материалдар мен әдістері

Компьютерлік технологиялардың тарихи зерттеулерге енуі бірнеше кезеңдерден өтті. Бірінші кезең (1960–1980 жж.) мәліметтер базаларының қолданылуымен сипатталады, бұл кезеңде тарихшылар алғаш рет үлкен көлемдегі деректерді статистикалық талдауға мүмкіндік алды. Екінші кезең (1990–2000 жж.) Интернеттің пайда болуымен және цифрлық мұраның қалыптасуымен байланысты. Үшінші кезең (2000–2015 жж.) семантикалық технологиялардың, Linked Data қағидаттарының және цифрлық гуманитарлық зерттеулердің дамуымен ерекшеленді. Қазіргі төртінші кезең (2015 жылдан бастап) жасанды интеллект, машиналық оқыту және үлкен деректерді өңдеу технологияларының интеграциясымен сипатталады [2].

Boonstra және басқалардың (2006) зерттеуі бойынша, тарихи ақпараттық құралдардың дамуы алты негізгі фазаны қамтитын тарихи ақпараттың өмірлік циклімен тығыз байланысты: (1) жасау (creation), (2) байыту (enrichment), (3) өңдеу (editing), (4) іздеу (retrieval), (5) талдау (analysis), және (6) ұсыну (presentation). Әрбір фазада арнайы ақпараттық құралдар қолданылады, олардың тиімділігі тарихи зерттеудің сапасына тікелей әсер етеді.

Нәтижелер мен талқылаулар

Ақпараттық құралдардың типологиялық классификациясы.

Заманауи тарихи зерттеулерде қолданылатын ақпараттық құралдарды бірнеше негізгі критерийлер бойынша жіктеуге болады.

1 Құрылымдық деңгей бойынша классификация

Мероño-Реñuela және әріптестері (2015) тарихи деректердің үш негізгі құрылымдық деңгейін анықтады:

Құрылымдық деректер (Structured data) – анық деректер моделіне ие болатын көздер. Бұл санатқа реляциялық деректер базалары (MySQL, PostgreSQL), граф/ағаш көріністері (RDF, XML), және кесте түріндегі ұсыныстар (CSV, Excel) жатады. Тарихи зерттеулерде құрылымдық деректер көбінесе санақ материалдары, демографиялық деректер, әкімшілік тізімдер түрінде кездеседі.

Жартылай құрылымдық деректер (Semi-structured data) – құрылымсыз және құрылымдық деректердің аралық түрі. Бұл санатқа аннотацияланған корпустар, XML-маркировкасы бар мәтіндер, және метадеректермен байытылған сандық ресурстар жатады. Текстологиялық зерттеулерде және электрондық басылымдарда кеңінен қолданылады.

Құрылымсыз деректер (Unstructured data) – анық деректер моделі жоқ көздер. Бұл санатқа қарапайым мәтіндік файлдар, тарихи құжаттардың транскрипциялары, хаттар, күнделіктер, естеліктер жатады. Тарихи зерттеулердің көпшілігі осы типтегі деректермен жұмыс істейді [3].

2 Көздердің түрі бойынша классификация

Классикалық көзтану классификациясына сәйкес:

Бастапқы көздер (Primary sources) – зерттелетін кезеңде жасалған түпнұсқа материалдар. Мысалы: мұрағат құжаттары, күнделіктер, фотосуреттер, заң актілері, статистикалық есептер. Цифрлық дәуірде олар born-digital (бастапқыдан цифрлық) және digitized (цифрландырылған) көздерге бөлінеді.

Екінші реттік көздер (Secondary sources) – тарихшылардың бастапқы көздерді талдау және интерпретациялау негізінде жасаған еңбектері. Библиографиялық деректер базалары, электрондық энциклопедиялар, ғылыми мақалалар кітапханалары бұл санатқа жатады [4].

3 Функционалдық мақсаты бойынша классификация

Robertson (2022) ұсынған цифрлық тарихтың қасиеттері негізінде ақпараттық құралдарды төмендегідей топтастыруға болады:

Іздеу және каталогтау құралдары – деректер базаларын іздеуге, метадеректерді басқаруға және ақпаратты каталогтауға арналған жүйелер. Мысалдары: JSTOR, Google Scholar, Europeana, Arxiv, WorldCat.

Талдау және визуализация құралдары – статистикалық талдау, мәтінді өңдеу, желілік талдау және деректерді визуалдық ұсыну құралдары. Мысалдары: SPSS, R, Gephi, Voyant Tools, Palladio.

Семантикалық және онтологиялық құралдар – тарихи білімді формалдау және семантикалық технологиялар арқылы өңдеу құралдары. CIDOC-CRM, Dublin Core, RDF/OWL негізіндегі жүйелер бұл санатқа жатады.

Географиялық ақпараттық жүйелер (ГАЗ) – кеңістіктік-уақыттық деректерді өңдеуге арналған құралдар. ArcGIS, QGIS, Historical GIS жобалары тарихи картография мен кеңістіктік талдауда қолданылады.

Мәтінді өңдеу және корпустық талдау құралдары – Natural Language Processing (NLP), оптикалық таңба танудың (OCR) және мәтіндік корпустармен жұмыс істеу технологиялар. Stanford NLP, Tesseract OCR, NLTK сияқты құралдар осы санатқа жатады [5].

Электрондық тарихи көздердің классификациясы

Электрондық тарихи көздер (ЭТК) заманауи көзтанудың жаңа объектісіне айналды. Злобин (2019) электрондық көздерді үш негізгі топқа бөлді:

1 Бастапқыда сандық көздер (born-digital sources) – тікелей цифрлық ортада пайда болған құжаттар (электрондық поштасы, веб-беттер, әлеуметтік желілер жазбалары, цифрлық баспасөз).

2 Трансформацияланған көздер (digitized sources) – аналогтық көздерден цифрландыру арқылы алынған материалдар (сканерленген құжаттар, цифрлық фотокошірмелер, OCR арқылы өңделген мәтіндер).

3 Аралас көздер (hybrid sources) – цифрлық және аналогтық компоненттерді біріктіретін көздер (мультимедиялық электрондық басылымдар, интерактивті деректер базалары).

Бұл классификация қазіргі заманғы тарихи көзтанудың негізгі әдіснамалық қағидаттарын көрсетеді және әртүрлі типтегі электрондық көздерге сын көзбен қарауға мүмкіндік береді.

Семантикалық технологиялар және Linked Data

Семантикалық Web технологиялары (RDF, OWL, SPARQL) тарихи деректерді байланыстыру және интеграциялаудың жаңа мүмкіндіктерін

ашты. Зерттеушілердің пікірінше, семантикалық технологиялар гетерогенді деректерді интеграциялауға, тарихи деректердің шығу тегі мен контекстін сақтауға, сондай-ақ тарихи білімді формалды түрде ұсынуға және қайта пайдалануға мүмкіндік береді. Linked Data қағидаттары бойынша құрылған жобалар (Europeana, DBpedia, Wikidata) тарихи ақпараттың глобалды желісін құруға ықпал етуде.

Мәтінді өңдеу және машиналық оқыту

Natural Language Processing және машиналық оқыту әдістері тарихи мәтіндерді автоматты талдаудың жаңа әдістерін ұсынады. Named Entity Recognition (NER) технологиясы тарихи мәтіндерден тұлғалар, географиялық орындар және оқиғаларды автоматты түрде анықтауға мүмкіндік береді. Topic modeling және sentiment analysis әдістері көлемді тарихи корпустардан жасырын заңдылықтар мен үрдістерді анықтауға көмектеседі. Suissa және әріптестері (2022) терең нейрондық желілердің цифрлық гуманитарлық зерттеулерде қолданылуын зерделеп, мәтіндік талдауда, классификацияда және ақпаратты алуда нейрондық желілердің жоғары тиімділігін көрсетті [6].

Географиялық ақпараттық жүйелер

ГАЗ тарихи кеңістіктік деректерді визуализациялау және талдаудың маңызды құралына айналды (Bodenhamer et al., 2010). Gregory және басқалар (2001) тарихи зерттеулерде географиялық ақпараттың рөлін талдай отырып, ГАЗ-тың мүмкіндіктері мен шектеулерін анықтады. Тарихи картография, миграциялық процестерді зерттеу, әлеуметтік-экономикалық өзгерістерді кеңістіктік талдау үшін ГАЗ технологиялары қолданылады.

Заманауи ақпараттық құралдардың даму жолында бірқатар шешімін таппаған мәселелер бар:

1 Деректердің үйлесімділігі және стандарттау – әртүрлі жобаларда жасалған деректер базаларын біріктіру әлі де күрделі мәселе болып қалуда.

2 Ұзақмерзімді сақтау және қолжетімділік – цифрлық деректердің тұрақтылығын қамтамасыз ету және технологиялық ескіру мәселесі.

3 Интерпретация және контекст – автоматты өңдеу әдістері тарихи көздердің субъективтілігін және контекстуалдылығын әрқашан ескере бермейді.

4 Цифрлық сауаттылық – тарихшылардың көпшілігі жаңа технологияларды пайдалануға дайын емес, бұл білім беру бағдарламаларын жаңартуды қажет етеді.

Owens (2015) цифрлық көздер мен цифрлық архивтердің тарихи зерттеулердің дәлелдік негізін қалай өзгертетінін талдай отырып, тарихшылар әдіснамасын цифрлық дәуірге бейімдеудің қажеттілігін атап өтеді [7].

Қорытынды

Заманауи ақпараттық құралдардың типологиясы мен классификациясы тарихи зерттеулердің әдіснамалық негізін қайта қалыптастыруда. Құрылымдық деңгейге, көздердің түріне және функционалдық мақсатына сүйене отырып жасалған классификациялық жүйелер ақпараттық құралдарды саналы түрде таңдау және тиімді пайдалануға мүмкіндік береді.

Цифрлық технологиялардың даму процесі тарихи зерттеулердің жаңа парадигмасын қалыптастыруда: дәстүрлі көзтану семантикалық технологиялармен, статистикалық әдістер машиналық оқытумен, архивтік зерттеу цифрлық археологиямен толықтырылуда. Бұл өзгерістер тарихи білімнің жаңа сапаға көтерілуіне әкеледі, дегенмен бірқатар әдіснамалық және практикалық мәселелерді шешуді талап етеді.

Болашақта ақпараттық құралдардың одан әрі интеграциясы, жасанды интеллект пен үлкен деректерді талдау технологияларының дамуы тарихи зерттеулердің әлеуетін айтарлықтай кеңейтеді деп күтуге болады. Алайда технологиялық инновациялар тарихи әдістің негізгі қағидаттарын – сыни көзқарас, контекстуалдық талдау және көп қырлы интерпретация – алмастыра алмайды [8, 9, 10].

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Warwick, C., Terras, M., Galina, I., Huntington, P., Pappa, N.** Library and Information Resources and Users of Digital Resources in the Humanities [Текст] // Program. – 2008. – Vol. 42(1). – P. 5–27.

2 **Dalton, M. S., Charnigo, L.** Historians and Their Information Sources [Текст] // College & Research Libraries. – 2004. – Vol. 65(5). – P. 400–425.

3 **Meroño-Peñuela, A., Ashkpour, A., van Erp, M., Mandemakers, K., Breure, L., Scharnhorst, A., Schlobach, S., van Harmelen, F.** Semantic Technologies for Historical Research: A Survey [Текст] // Semantic Web. – 2015. – Vol. 6(6). – P. 539–564.

4 **Kipping, M., Wadhwani, R. D.** Analyzing and Interpreting Historical Sources: A Basic Methodology [Текст] / In: Bucheli M., Wadhwani R. D. (eds.). Organizations in Time: History, Theory, Methods. – Oxford : Oxford University Press, 2014. – P. 305–329.

5 **Maslova, I., Azarova, A., Kreyndelin, R.** Methods of Working with Local Digital Resources on History [Текст] // The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences. – 2021. – Vol. 104. – P. 1931–1938.

6 **Bodenhamer, D. J., Corrigan, J., Harris, T. M.** The Spatial Humanities: GIS and the Future of Humanities Scholarship [Текст]. – Bloomington : Indiana University Press, 2010. – 216 p.

7 **Boonstra, O., Breure, L., Doorn, P.** Past, Present and Future of Historical Information Science [Текст]. – Amsterdam : NIWI-KNAW, 2006. – 286 p.

8 **Graham, S.** Historians and Electronic Resources: Patterns and Use [Текст] // Journal of the Association for History and Computing. – 2002. – Vol. 5(3).

9 **Graham, S., Milligan, I., Weingart, S.** Exploring Big Historical Data: The Historian's Macroscopic. [Текст]. – London : Imperial College Press, 2015. – 221 p.

10 **Ельмуратова, Б. Ж., Кулумбаева, М. Ж.** Новые технологии и методы в исторической науке. – Павлодар : Toraighyrov University, 2025. – 86 с.

REFERENCES

1 **Warwick, C., Terras, M., Galina, I., Huntington, P., Pappa, N.** Library and Information Resources and Users of Digital Resources in the Humanities [Текст] // Program. – 2008. – Vol. 42(1). – P. 5–27.

2 **Dalton, M. S., Charnigo, L.** Historians and Their Information Sources [Текст] // College & Research Libraries. – 2004. – Vol. 65(5). – P. 400–425.

3 **Meroño-Peñuela, A., Ashkpour, A., van Erp, M., Mandemakers, K., Breure, L., Scharnhorst, A., Schlobach, S., van Harmelen, F.** Semantic Technologies for Historical Research: A Survey [Текст] // Semantic Web. – 2015. – Vol. 6(6). – P. 539–564.

4 **Kipping, M., Wadhwani, R. D.** Analyzing and Interpreting Historical Sources: A Basic Methodology [Текст] / In: Bucheli M., Wadhwani R. D. (eds.). Organizations in Time: History, Theory, Methods. – Oxford : Oxford University Press, 2014. – P. 305–329.

5 **Maslova, I., Azarova, A., Kreyndelin, R.** Methods of Working with Local Digital Resources on History [Текст] // The European Proceedings of Social & Behavioural Sciences. – 2021. – Vol. 104. – P. 1931–1938.

6 **Bodenhamer, D. J., Corrigan, J., Harris, T. M.** The Spatial Humanities: GIS and the Future of Humanities Scholarship [Текст]. – Bloomington : Indiana University Press, 2010. – 216 p.

7 **Boonstra, O., Breure, L., Doorn, P.** Past, Present and Future of Historical Information Science [Текст]. – Amsterdam : NIWI-KNAW, 2006. – 286 p.

8 **Graham, S.** Historians and Electronic Resources: Patterns and Use [Текст] // Journal of the Association for History and Computing. – 2002. – Vol. 5(3).

9 **Graham, S., Milligan, I., Weingart, S.** Exploring Big Historical Data: The Historian's Macroscopic. [Текст]. – London : Imperial College Press, 2015. – 221 p.

10 Elmuratova, B. Zh., Kulumbaeva, M. Zh. Novy'e technologii i metody v istoricheskoy nauke [New Technologies and Methods in Historical Science]. – Pavlodar : Toraighyrov University, 2025. – 86 p.

03.03.26 ж. баспаға түсті.

13.03.26 ж. түзетулерімен түсті.

20.09.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Б. Ж. Елмуратова¹, А. С. Бейсенбекова²

^{1,2}Торайғыров университет,

Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 03.03.26.

Поступило с исправлениями 13.03.26.

Принято в печать 20.09.26.

ТИПОЛОГИЯ И КЛАССИФИКАЦИЯ СОВРЕМЕННЫХ ИНФОРМАЦИОННЫХ ИНСТРУМЕНТОВ: В КОНТЕКСТЕ ИСТОРИЧЕСКОГО ИССЛЕДОВАНИЯ

В данной статье всесторонне рассматривается трансформационное влияние цифровых технологий на методологию исторических исследований в XXI веке. Авторы систематизируют типологию и классификацию современных информационных инструментов, распределяя их по структурному уровню данных, типам исторических источников и функциональному назначению. В ходе исследования глубоко анализируются природа электронных исторических источников (born-digital и digitized), возможности семантических технологий, значение географических информационных систем (ГИС) и роль методов машинного обучения в развитии исторической науки. В статье представлен обзор этапов внедрения компьютерных технологий и определены новые парадигмы обработки и интерпретации исторических данных. Наряду с этим обсуждаются такие актуальные проблемы, как стандартизация цифровых данных, совместимость гетерогенных сведений, обеспечение долгосрочной сохранности информации и повышение цифровой грамотности современных историков. Авторы акцентируют внимание на необходимости укрепления междисциплинарных связей в рамках цифровых гуманитарных наук (Digital Humanities). В заключении обосновывается значимость цифрового инструментария

в расширении исследовательского потенциала и определяются перспективы дальнейшего развития данной области. Данное исследование служит руководством для историков по эффективному использованию новых технологических ресурсов.

Ключевые слова: цифровая история, информационные инструменты, классификация, электронные источники, ГИС, семантические технологии, машинное обучение, стандартизация данных.

*B. Sh. Yelmuratova¹, A. S. Beisenbekova²

^{1,2}Toraighyrov University,

Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 03.03.26.

Received in revised form 13.03.26.

Accepted for publication 20.09.26.

TYOLOGY AND CLASSIFICATION OF MODERN INFORMATION TOOLS: IN THE CONTEXT OF HISTORICAL RESEARCH

This article provides a comprehensive examination of the transformative impact of digital technologies on the methodology of historical research in the 21st century. The author systematizes the typology and classification of modern information tools, categorizing them based on data structural levels, types of historical sources, and functional research purposes. The study delves into the nature of electronic historical sources (both born-digital and digitized), the potential of semantic technologies, the significance of Geographic Information Systems (GIS), and the role of machine learning methods in advancing historical science. The paper reviews the stages of computer technology integration and identifies new paradigms for the processing and interpretation of historical data. Furthermore, it discusses critical challenges such as data standardization, the compatibility of heterogeneous information, long-term preservation of digital records, and the necessity of enhancing digital literacy among historians. The conclusion substantiates the importance of digital toolsets in expanding research potential and outlines future development prospects.

Keywords: digital history, information tools, classification, electronic sources, GIS, semantic technologies, machine learning, data standardization.

FTAMP 03.20:

<https://doi.org/10.48081/BTOUH3.2026/272-283>**Ю. А. Лысенко¹, *А. М. Акшанова²**¹Алтай мемлекеттік университеті,

Ресей Федерациясы, Барнаул қ.

²Әлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1088-3578>²ORCID: <https://orcid.org/0009-0004-8570-1929>*e-mail: asselya-2012@mail.ru**ЖЕРГІЛІКТЕНДІРУ САЯСАТЫНА ҚАТЫСТЫ АРХИВТІК ҚҰЖАТТАРДЫҢ ЖІКТЕЛУІ (ҚР ОМА, ПОМА, АОМА МАТЕРИАЛДАРЫ НЕГІЗІНДЕ)**

Мақалада жергіліктендіру саясатына қатысты жүргізілген ғылыми-зерттеу жұмыстары барысында анықталып, талданған архивтік құжаттарға жіктеу жасалады. Зерттеу материалдары Қазақстан Республикасы Орталық мемлекеттік архивінде (Алматы қ.), Павлодар облысының мемлекеттік архивінде (Павлодар қ.) және Абай облысының мемлекеттік архивінде (Семей қ.) жүргізілген ізденістер нәтижесінде жинақталып, жүйеленген архивтік құжаттар негізінде дайындалды.

Архивтік құжаттарды жіктеу зерттеу жұмысын жүйелі ұйымдастыруға, қажетті деректерді жедел анықтауға және дереккөздердің мазмұндық ерекшеліктерін салыстырмалы түрде талдауға мүмкіндік береді. Зерттеу барысында архивтік құжаттар бірнеше негізгі белгілер бойынша мазмұны мен функционалдық мақсатына, салалық бағытына, иерархиялық деңгейіне және хронологиялық шеңберіне қарай топтастырылды. Мұндай жіктеу жергіліктендіру саясатының жүзеге асырылу ерекшеліктерін әртүрлі деңгейде қарастыруға және архивтік деректердің ақпараттық мүмкіндіктерін толық ашуға жағдай жасайды. Мақаланың мақсаты жергіліктендіру саясатына қатысты тарихи деректерді жіктеудің ғылыми-әдістемелік тәсілдерін анықтау және архивтік құжаттарды жүйелеудің тиімді үлгісін ұсыну. Мақаланың міндеттері: жергіліктендіру саясатына қатысты

тарихи деректерді жіктеудің теориялық-әдіснамалық тұрғыдан қарастыру; архивтік құжаттарды мазмұны, функциясы, салалық бағыты, иерархиялық деңгейі және хронологиялық шеңбері бойынша жүйелеу; жүргізілген архивтік ізденістер нәтижесінде жинақталған құжаттар негізінде ұсынылған жіктеу тәсілінің практикалық маңызын көрсету.

Кілтті сөздер: Жергіліктендіру, архивтік құжаттар, өңірлік аспект, классификация, жүйелеу.

Кіріспе

Аймақтық немесе жалпыұлттық деңгейдегі кез келген тарихи тақырыпты қарастыруда мұрағат дереккөздерін пайдалану маңызды. Архивтер құнды бастапқы мәліметтердің қоры бола тұра, тарихи үдерістерді нақты құжаттық материалдар негізінде зерделеуге мүмкіндік береді. Өңірлік архивтер, өз кезегінде, тарихи оқиғаның тұтас көрінісін қалыптастырып, орталық архивтерде кездеспейтін немесе жеткілікті деңгейде көрініс таппаған жекелеген мәліметтерді қамтиды.

Архивтік деректерді анықтау зерттеудің деректік базасын толықтырып, оның ғылыми жаңалығы мен дәйектілігін арттырады. Сонымен қатар анықталған немесе ғылыми айналымда бұрыннан бар деректер қорын жүйелеу мен жіктеу маңызды міндеттердің бірегейі. Ғылыми негізделген классификация, яғни зерттелетін нысандарды ортақ белгілеріне қарай тәртіпке келтіру, кез келген ғылым саласының теориялық-әдіснамалық тұрғыдан жетілуінің маңызды көрсеткіші [1, 8-б.]. Тарихи деректерді жіктеу мәселесін шешудің тек ғылыми-танымдық емес, тәжірибелік маңызы да бар. Ол деректану ғылымының одан әрі дамуына, архивтік материалдарды тиімді пайдалануға және кәсіби тарихшылардың жаңа буынын даярлауға мүмкіндік береді.

Қазақстанда кеңестік мемлекеттік басқару жүйесінің қалыптасуымен қатар, 1920–1930 жылдары орталықтандырылған архив ісінің негіздері қаланды. Аталмыш кезеңдегі ұлттық саясат пен оның түрлі аспектілерін зерттеуде дәстүрлі тарихнамалық еңбектер мен тарихи деректер кешені пайдаланылады. Осы тұрғыда, жергіліктендіру саясатын зерттеу кеңестік жүйе жағдайындағы ұлттық мемлекеттік құрылыс тәжірибесін, тілдік және мәдени өзгерістерді, сондай-ақ көпұлтты қоғамдағы этносаралық өзара ықпалдастық ерекшеліктерін түсінуге мүмкіндік береді. Жергіліктендіру саясатына қатысты архивтік материалдарды жүйелеу мен жіктеу зерттеуде толыққанды қарастырылмаған мәселелерді нақтылауға және тарихи үдерістің өңірлік ерекшеліктерін ашуға жағдай жасайды [2, 29-б.].

Материалдар мен әдістері

Мақала объективтілік, тарихылық және жүйелілік қағидаттарына негізделген. Зерттеудің әдіснамалық негізін жалпы ғылыми және арнайы-тарихи: талдау, синтез, жіктеу және салыстырмалы-тарихи әдістер құрайды. Проблемалық-хронологиялық тәсіл жергіліктендіру саясатының жалпы даму динамикасы мен оның жекелеген кезеңдерін ашуға мүмкіндік берді.

Зерттеу бастапқы дереккөздерге, соның ішінде түпнұсқалық архивтік материалдарға сүйене отырып жүргізілді. Зерттеудің деректік базасын Қазақстан Республикасының орталық және өңірлік мемлекеттік архивтерінің қорларынан анықталған архивтік материалдар құрайды. Жұмыс барысында саясаттың іске асырылуының түрлі аспектілерін көрсететін нормативтік-құқықтық, ұйымдастырушылық-өкімдік, есептік-статистикалық, кадрлық және іс жүргізу құжаттары пайдаланылды. Архивтік ізденіс жолсілтемелерді, қорлар тізімдемелерін, істердің сипаттамаларын жүйелі түрде зерделеу және құжаттардың мазмұнын тікелей талдау арқылы жүзеге асырылды. Жіктеу әдісі анықталған дереккөздерді мазмұны, шығу тегі, түрі, функционалдық мақсаты және қалыптасу деңгейі бойынша жүйелеуге мүмкіндік берді. Қолданылған әдістердің жиынтығы анықталған архивтік материалдарды жүйелеп, олардың жергіліктендіру саясатының өңірлік аспектілерін зерттеудегі ақпараттық әлеуетін анықтауға мүмкіндік берді.

Нәтижелер және талқылау

Жергіліктендіру 1923 жылғы 22 қарашада Қырғыз (Қазақ) АКСР Орталық Атқару Комитеті «Қырғыз (қазақ) тілінде іс жүргізуді енгізу туралы» декрет қабылдауынан басталды. Құжатқа сәйкес 1924 жылғы қаңтардан шілдеге дейінгі аралықта қазақ болыстарындағы ресми іс жүргізуді қазақ тіліне кезең-кезеңімен көшіру көзделді. Саясаттың мақсаттары мен міндеттерінің іске асырылуын бақылау ҚазАКСР орталық атқару комитеті жанындағы Жергіліктендіру жөніндегі комиссияға жүктелді. 1923 жылдың соңынан бастап республикалық комиссияның губерниялық және уездік бөлімшелері де өз қызметін бастады [3, 38-6.].

Жергіліктендіру саясаты архив ісінің белсенді қалыптасу кезеңінде жүзеге асырылғандықтан, зерттеудің негізгі деректік базасын ғылыми, публицистикалық және анықтамалық еңбектермен қатар архивтік материалдар құрайды. Архивтік құжаттарда келтірілген мәліметтер партиялық-мемлекеттік басшылық тарапынан қойылған ауқымды міндеттердің жергілікті жерлерде іс жүзінде жүзеге асырылуы барысындағы қиындықтар, ұйымдастырушылық шектеулер мен қайшылықтарға тап болғанын көрсетеді. Деректерді зерделеу жалпы мемлекеттік деңгейде белгіленген міндеттердің өңірлік жағдайларға қалайша бейімделгенін және

олардың жергілікті жерде іске асырылу мүмкіндіктеріне қаншалықты сәйкес келгенін анықтауға мүмкіндік береді.

Жергіліктендіру және жалпы этносаясат үдерістерін көрсететін архивтік деректер көлемінің ауқымдылығына байланысты оларды жүйелеу және жіктеу қажеттілігі туындайды. Жіктеу мәселесі әрбір ғылым саласының белгілі бір даму кезеңінде, зерттеу нысандарына қатысты эмпирикалық материалдардың едәуір көлемде жинақталуы нәтижесінде оларды тұтас жиынтық ретінде теориялық тұрғыдан пайымдауға қажетті жағдай қалыптасқан кезде туындайды. Сондықтан қабылданған жіктеу жүйесі мен оны құрудың логикалық қағидаттары ғылымның эмпирикалық деректерді жинақтау және кейіннен жүйелеу кезеңінен теориялық пайымдау кезеңіне өткенін көрсететін маңызды белгілердің бірі болып табылады. Осы тұрғыда, деректерді белгілі бір тарихи дәуірдегі қоғамдағы олардың өзіне тән қасиеттері мен қызмет ету ерекшеліктеріне сүйене отырып, типтерге, шығу тегіне және түрлерге бөлу жүйесі жіктеу топтары шеңберінде олардың қасиеттерін танудың маңызды құралы ретінде қарастырылады [4, 37-6.]. Анықталған архивтік материалдарды жіктеу және жүйелеу жұмыстары қолда бар деректер қорын ретке келтіруге, олардың негізгі түрлері мен тақырыптық бағыттарын анықтауға, сондай-ақ жекелеген құжаттар топтарының мазмұны мен функционалдық мақсатының ерекшеліктерін айқындауға мүмкіндік береді.

Қазақстан Республикасының архивтерінде зерттеушінің жұмысы архивтік құжаттарға қол жеткізу, оларды пайдалану, көшіру және дәйексөз келтіру тәртібін белгілейтін нормативтік-құқықтық талаптарға [5, 1-6] сәйкес жүзеге асырылады. Осыған байланысты архивтік ізденісті бастамас бұрын зерттеушінің нақты архивтің жұмыс тәртібімен, оқу залында жұмыс істеу қағидаларымен, істерді тапсырыс беру, құжаттарды көшіру және пайдалану талаптарымен алдын ала танысуы маңызды. Атап айтқанда, зерттеу тақырыбы мен оның хронологиялық шеңберін нақты көрсету архивтік ізденісті жүйелі ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Архивтік ізденіске дайындық барысында архивтердің ресми интернет-ресурстарындағы ақпараттарды алдын ала қарастырудың маңызы зор. Қорлар мен олардың мазмұны туралы мәліметтермен алдын ала танысу қажетті құжаттарды мақсатты түрде іздеуге, уақытты тиімді пайдалануға және зерттеу жұмысын жүйелі жүргізуге мүмкіндік береді. Бұл әсіресе зерттеуші басқа өңірге ғылыми-ізденіс жүргізу мақсатында барған жағдайда өзекті.

Жергіліктендіру саясатын зерделеу барысында дәстүрлі архивтік ізденіс алгоритмі басшылыққа алынды. Бірінші кезеңде архивтік жолсілтемелер мен қорлардың тізімдемелері зерделеніп, зерттеу тақырыбына қатысты қажетті қорлардың тізімі жасалды. Екінші кезеңде таңдалған қорлардың

сипаттамалары сараланып, зерттеу мақсатына сәйкес келетін істер анықталды. Бұл ретте істердің атауы, хронологиялық шеңбері және шығу тегі ескерілді. Үшінші кезеңде қажетті ақпаратты қамтуы ықтимал істерге тапсырыс беріліп, олардың мазмұны тікелей зерделенді.

Анықталған істердегі құжаттарды жіктеу, тақырыпты тиімді зерттеу мен талдауға мүмкіндік береді. Анықталған деретердің ішінен заңнамалық, іс-құжаттық, және эпистолярлық деректер өңделіп, қызметтік мақсатына жіктелген (1-Кесте).

1-кесте

Түрі	Типі	Шығу тегі	Мазмұны
Нормативтік-құқықтық құжаттар	Қаулылар, тәртіп пен талаптарды белгілейтін ережелер, ұйымдарға нұсқау немесе түсіндірме беретін циркулярлар, әрекет ету тәртібін белгілейтін нұсқаулықтар	Бүкіл Ресейлік ОАК, Бүкілодақтық коммунистік (большевиктік) партиясы Қазақ өлкелік комитетінің, Шығыс Қазақстан облыстық атқару комитетінің, Павлодар аудандық атқару комитетінің қаулылары т.б.	Жыл сайынғы жергіліктендіру саясатының нәтижелері, жағдайы мен міндеттері жайлы ақпарат
Ұйымдастырушылық-өкімдік құжаттар	Басқару процесін тіркейтін отырыс хаттамалары, шешім қабылдауды рәсімдейтін комиссия шешімдері, басқарушылық-өкімдік құжаттар	жергіліктендіру бойынша салалық, маусымдық, жыл сайынғы (кейде бес жылдық) жоспарлар	Кадр саласы, қызметі, ұлттық құрылымы тұрғыдан нақты жоспар жасап, орындау.
Есептік-статистикалық материалдар	Есептер (сурет 1), кадрлық кестелер.	Губерниялық және уездік комиссиялардың есептері, жергіліктендірудің пайыздық көрсеткіштері	Қызметкерлердің сандық өзгерістердің динамикасын бақылауға мүмкіндік береді
Кадрлық құжаттама	Қызметкерлер тізімдері, сауалнамалар, жеке істер, есептік-ведомостер (жеке құрамаға қатысты)		Аппараттың әлеуметтік құрамын және лауазымдарды алмастыру тәжірибесін ашып көрсетеді

Іс жүргізу құжаттары	Мекемелер арасындағы хат алмасу, сұраулар, түсіндірме жазбалар, қызметтік хаттар		Қатарындағы шағымдардан жеке жағдайлар, күнделікті өмір көрінісінен ақпарат алуға болады.
----------------------	--	--	---

Деректердің түрі өнімдер жиынтығын құрылымы мен функцияларының ортақ, ұқсас белгілеріне қарай топтарға бөлуге арналған құрылымдық жіктеу бірлігі. Демек, түр белгілі бір мақсатқа немесе функцияға сәйкес келетін, сол мақсатты орындау үшін жасалған зияткерлік өнімдердің ортақ құрылымдық белгілері бар ішкі жиынтығы [6, 134-6.]. Осыдан, жергіліктендіру саясаты бойынша ғылыми-ізденіс жұмыс нәтижесінде табылған архивтік деректерді мазмұны, шығу тегі, түріне байланысты жіктеп, түр-түрге топтастырған болатынбыз. Келесі жік, құжаттарды түрінен кейінгі типіне байланысты қызметтік, функционалдық, құқықтық, өзара байланыстық мақсатына қарай топтастыру. Құжаттардың шығу тегі олардың түпнұсқалығын, жасалу уақытын, авторлығын анықтауға мүмкіндік береді. Соңғы жікте құжаттарды мазмұнына қарай топтастырып, олардың қызметтік бағыттары мен ерекшеліктерін ажыратуға болады

Сонымен қатар, құжаттардың белгілері бойынша жіктелуі де жергіліктендіруді және саясаттың аспектілерін жан-жақты зерттеуге мүмкіндік береді. Бұл тәсіл құжаттарды функционалдық әдістер арқылы жүйелеуді толықтырып, олардың шығу тегі мен бастапқы тәртібі қағидаттарына ерекше назар аударуға мүмкіндік береді [7, 208-6.]. Атап айтқанда:

Иерархиялық (орталықтан жергіліктіге, немесе керісінше деңгейге дейін)

Функционалдық (құжаттардың қызметтік мақсатына қарай)

Хронологиялық (уақытты бойынша), кезеңдік (жергіліктендірудің пайыздық 1923–1926 жж., функционалдық 1926–1932 жж. және саясаттың аяқталу кезеңі 1932–1936 жж. бойынша)

Салалық (құжаттың белгілі бір ұйымға, мекемеге, не салаға тиесілігін айқындайтын) принциптер негізінде де жіктеуге болады.

1-сурет – «1931 жылы мекеме аппаратының жергіліктендіру жоспарының орындалуы туралы есеп беру жөніндегі нұсқаулық» [8, 89-б.]

Кеңестік кезеңдегі архив ісі бюрократиялық басқару жүйесі мен іс жүргізудегі қағазбастылықтың кеңінен таралған тарихи жағдайында қалыптасқандығын айта кеткен жөн. Бұл кезеңде құжаттарды дайындау мен рәсімдеуде олардың мазмұны мен сапасына қарағанда, құжаттар санының көптігіне басымдық берілгені байқалады [9, 113-б.]. Осыдан, жергіліктендіру мәселесіне қатысты архивтік материалдарды сыни тұрғыдан талдау маңызды, себебі деректерде дәлсіздіктер мен қайшылықтар жиі кездеседі. Біріншіден, сақталған материалдар көбіне шынайылықпен ерекшеленбей, қосымша тексеруді талап етеді. Екіншіден, дереккөздерде мәліметтерді жүйелі талдаусыз, бақылаусыз механикалық түрде көшіру орын алған. Үшіншіден, деректерде бұрмалаулар мен нақтылықтың жетіспеуі байқалады. Сонымен қатар, құжаттардың басым бөлігі губерниялық және уездік мекемелерге тиесілі болып, төменгі ауылдар мен болыстар деңгейіндегі материалдар іс жүзінде кездеспейді.

Жергіліктендіру немесе кез келген тарихи тақырыпты зерттеу барысында архив деректерімен ғылыми-зерттеу жұмыстарын жүргізу, алынған деректерді мазмұны мен қызметтік мақсатына сәйкес жүйелеу және оларды сыни, салыстырмалы талдау жасау кәсіби тарихшының ғылыми тәсілді қолдануының айқын көрінісі.

Қорытынды

Архивтік деректерге жүргізілген талдау коренизация тақырыбы бойынша дереккөздердің ауқымды қорын жүйелеуге және жіктеуге мүмкіндік берді. Бұл ретте қолданыстағы теориялық-әдіснамалық әзірлемелер (Сабенникова және т.б.), сондай-ақ практикалық зерттеу жұмысының нәтижелері негізінде қалыптасқан авторлық ұстаным ескерілді. Ақпараттық элементтерді басқарылатын және логикалық санаттарға ретке келтіру үдерісі ретінде түсіндірілетін жіктеу [10, 628-6] жергіліктендіруге қатысты материалдарды жүйелеуге мүмкіндік берді. Жіктеу барысында құжаттардың мазмұнына, функционалдық мақсатына, қалыптасу деңгейіне және хронологиялық шеңберіне ерекше назар аударылды. Дереккөздердің жекелеген топтарын бөліп көрсету орталық мемлекеттік билік органдары қабылдаған шешімдер мен олардың өңірлік деңгейдегі практикалық жүзеге асырылуы арасындағы өзара байланысты қадағалауға мүмкіндік берді.

Алынған жіктеу жүйесі жергіліктендіру саясатын одан әрі зерттеу және өңірлік тарихи зерттеулердің деректік базасын кеңейту үшін пайдаланылуы мүмкін. Ұсынылған тәсіл архивтік материалдарды неғұрлым мақсатты түрде іздеуге және талдауға ықпал етеді, сондай-ақ құжаттардың жекелеген топтарының ақпараттық әлеуетін анықтауға мүмкіндік береді. Болашақта бұл жіктеу жаңа архивтік деректердің табылуына және зерттеу географиясының кеңеюіне байланысты толықтырылып, нақтылануы мүмкін.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ДЕРЕКТЕР ТІЗІМІ

1 **Георгиева, Н. Г.** Классификация и полифункциональность исторических источников [Текст] // Вестник Российского университета дружбы народов. – 2016. – № 1. – С. 7–19.

2 **Akshanova, A. M., Otepova, G. E., Kabidenova, Zh. D.** Language Policy in the Context of Indigenization in the Early Soviet Period (Based on the Materials of the State Archives of Pavlodar Region) // Bulletin of the Karaganda university History. Philosophy series. – 2025. – № 3(119). – P. 27–34.

3 **Казиев, С. Ш., Бурдина, Е. Н.** Казахский язык в условиях национально-государственного строительства в СССР (1926-1933) // Ученые записки Орловского государственного университета. – 2015 – №3 (66) – С. 38–42.

4 **Медушевская, О. М.** Источниковедение: теория, история, метод [Текст]. – М., 2017. – 317 с.

5 Закон Республики Казахстан от 22 декабря 1998 года № 326-І О Национальном архивном фонде и архивах (с изменениями и дополнениями)

по состоянию на 25.08.2026 г.). [Электронный ресурс]. – https://prg.kz/document/?doc_id=1011878&pos=52;55

6 **Сабенникова, И. В.** Теория архивоведения: становление принципов и метода классификации исторических документов // История и архивы. – 2024. – № 2. – С. 129–139.

7 **Seol, Moon-Won.** Research Trends and Issues of Records and Archives Classification in Korea // Journal of Korean Society of Archives and Records Management. – 2012. – № 3 (12). – P. 203–232.

8 Государственный архив области Абай. Фонд 96, О. 1, дело 84, на 295 листах. «Годовые отчеты гос учреждений о выполнении плана коренизации аппарата».

9 **Кульшанова, А. А.** Проблема достоверности архивных источников по коренизации в Казахстане (1920-1926) // Поиск. Научный журнал министерства образования и науки. – 2001. – № 6. – С. 112–116.

10 **Mokhtar, U. A., Yusof, Z. M., Ahmad, K., Jambari, D. I.** Development of Function-Based Classification Model for Electronic Records // International Journal of Information Management. – 2016. – № 4 (36). – P. 626–634.

REFERENCES

1 **Georgieva, N. G.** Klassifikaciya i polifunkcional'nost' istoricheskix istochnikov [Classification and Polyfunctionality of Historical Sources] // Vestnik Rossijskogo universiteta družby' narodov. – 2016. – № 1. – P. 7–19.

2 **Akshanova, A. M., Oteпова, G. E., Kabidenova, Zh. D.** Language Policy in the Context of Indigenization in the Early Soviet Period (Based on the Materials of the State Archives of Pavlodar Region) // Bulletin of the Karaganda university History. Philosophy series. – 2025. – № 3(119). – P. 27–34.

3 **Kaziev, S. Sh., Burdina, E. N.** Kazaxskij yazy'k v usloviyax naciastroitel'stva v SSSR (1926-1933) [The Kazakh Language in the Context of Nation-Building in the USSR (1926–1933)] // Ucheny'e zapiski Orlovskogo gosudarstvennogo universiteta. – 2015 – №3 (66) – P. 38–42.

4 **Medushevskaya, O. M.** Istochnikovedenie: teoriya, istoriya, metod [Source Studies: Theory, History, and Method]. – Moscow, 2017. – 317 p.

5 **Zakon Respubliki Kazaxstan ot 22 dekabrya 1998 goda № 326-I** O Nacional'nom arxivnom fonde i arxivax (s izmeneniyami i dopolneniyami po sostoyaniyu na 25.08.2026 g.) [In the National Archival Fund and Archives (as amended and supplemented as of August 25, 2026).]. [Electronic resource]. – https://prg.kz/document/?doc_id=1011878&pos=52;55

6 **Sabennikova, I. V.** Teoriya arxivovedeniya: stanovlenie principov i metoda klassifikacii istoricheskix dokumentov [Theory of Archival Science: The Formation of Principles and Methods for Classifying Historical Documents] // Istoriya i arxivny'. – 2024. – № 2. – P. 129–139.

7 **Seol, Moon-Won.** Research Trends and Issues of Records and Archives Classification in Korea // Journal of Korean Society of Archives and Records Management. – 2012. – № 3 (12). – P. 203–232.

8 Gosudarstvenny'j arxiv oblasti Abaj. Fond 96, O. 1, delo 84, na 295 listax. «Godovy'e otchety' gos uchrzhdnij o vy'polnenij plana korenizacii apparata» [Annual reports of government institutions on the implementation of the policy of indigenization of the administrative apparatus].

9 **Kul'shanova, A. A.** Problema dostovernosti arxivny'x istochnikov po korenizacii v Kazaxstane (1920-1926) [The Problem of the Reliability of Archival Sources on Korenizatsiya in Kazakhstan (1920–1926)] // Poisk. Nauchny'j zhurnal ministerstva obrazovaniya i nauki. – 2001. – №6. – P. 112–116.

10 **Mokhtar, U. A., Yusof, Z. M., Ahmad, K., Jambari, D. I.** Development of Function-Based Classification Model for Electronic Records // International Journal of Information Management. – 2016. – № 4 (36). – P. 626–634.

07.09.26 ж. баспаға түсті.

09.09.26 ж. түзетулерімен түсті.

20.09.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

*Ю. А. Лысенко¹, *А. М. Акшанова²*

¹Алтайский государственный университет, Российская Федерация, г. Барнаул;

²Павлодарский педагогический университет имени Алькея Маргулана, Республика Казахстан, г. Павлодар.

Поступило в редакцию 07.09.26.

Поступило с исправлениями 09.09.26.

Принято в печать 20.09.26.

КЛАССИФИКАЦИЯ АРХИВНЫХ ДОКУМЕНТОВ ПО ПОЛИТИКЕ КОРЕНИЗАЦИИ (НА ОСНОВЕ МАТЕРИАЛОВ ЦГА РК, ГАПО, ГАОА)

В статье представлена классификация архивных документов, выявленных и проанализированных в ходе научно-исследовательской работы по изучению политики коренизации. Материалы исследования

подготовлены на основе архивных документов, собранных и систематизированных в результате поисковой работы, проведённой в Центральном государственном архиве Республики Казахстан (г. Алматы), Государственном архиве Павлодарской области (г. Павлодар) и Государственном архиве области Абай (г. Семей).

Классификация архивных документов способствует системной организации исследовательской работы, оперативному выявлению необходимых сведений и проведению сравнительного анализа содержательных особенностей исторических источников. В ходе исследования архивные документы были сгруппированы по содержанию и функциональному назначению, отраслевой направленности, иерархическому уровню и хронологическим рамкам. Подобная классификация позволяет рассматривать особенности реализации политики коренизации на различных уровнях, а также более полно раскрыть информационный потенциал архивных источников. Цель статьи заключается в определении научно-методических подходов к классификации исторических источников по политике коренизации, и разработке эффективной модели систематизации архивных документов. Основными задачами статьи являются: теоретико-методологическое рассмотрение подходов к классификации исторических источников по политике коренизации; систематизация архивных документов по содержанию, определение практической значимости предложенного подхода к классификации на основе документов, собранных в ходе архивно-поисковой работы.

Ключевые слова: коренизация, архивные документы, региональный аспект, классификация, систематизация.

Y. A. Lysenko¹, *A. M. Akshanova²

¹Altai State University,
Russian Federation, Barnaul;

²Alkey Margulan Pavlodar Pedagogical University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 07.09.26.

Received in revised form 09.09.26.

Accepted for publication 20.09.26.

CLASSIFICATION OF ARCHIVAL DOCUMENTS ON THE POLICY OF KORENIZATSIYA (BASED ON MATERIALS FROM THE CGA RK, GAPO, GAOA)

This article presents a classification of archival documents identified and analyzed in the course of research on the policy of indigenization. The study is based on archival materials collected and systematized through research conducted at the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan (Almaty), the State Archive of Pavlodar Region (Pavlodar), and the State Archive of Abay Region (Semey).

The classification of archival documents contributes to the systematic organization of research, facilitates the efficient identification of relevant information, and enables a comparative analysis of the substantive characteristics of historical sources. In the course of the study, archival documents were grouped according to their content and functional purpose, sectoral focus, hierarchical level, and chronological framework. Such a classification makes it possible to examine the specific features of the implementation of the policy of korenizatsiya at different administrative levels and to provide a more comprehensive assessment of the informational potential of archival sources. The aim of the article is to identify scholarly and methodological approaches to the classification of historical sources relating to the policy of indigenization and to develop an effective model for the systematization of archival documents. The main objectives are to examine theoretical and methodological approaches to the classification of historical sources on the policy of indigenization; to systematize archival documents according to their content; and to determine the practical significance of the proposed classification approach on the basis of documents collected during archival research.

Keywords: indigenization, archival documents, regional dimension, classification, systematization.

<https://doi.org/10.48081/BTOUH3.2026/284-301>

***А. С. Молдакимова¹, А. М. Сыздыкова², А. Т. Макишева³**

^{1,3}Марғұлан университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар;

²Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9975-3250>

²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2126-7834>

³ORCID: <https://orcid.org/0009-0001-4987-2171>

*e-mail: aliya.m.s@mail.ru

ВАЖНЫЕ ВЕХИ ИСТОРИИ АССАМБЛЕИ НАРОДА КАЗАХСТАНА: ОТ ИДЕИ СОЗДАНИЯ ДО ЕЕ ТРАНСФОРМАЦИИ

Статья посвящена истории развития межконфессиональных и межэтнических отношений. Через призму деятельности АНК рассматриваются аспекты «прав наций, народов и конфессий». После распада СССР и обретения Независимости перед Казахстаном встали сложные задачи – преодолеть посттоталитарные формы государственного устройства, сформировать демократические процессы на базе неразвитого гражданского общества, консолидировать общество. В условиях полиэтнического и поликонфессионального общества был обозначен четкий принцип национальной политики в стране – «Единство – в многообразии». Он направлен на гармоничное сочетание всех интересов, прав и обязанностей граждан, вне зависимости от этнической принадлежности. Разумеется, основой его изначально служила толерантность казахского народа, понимание и взаимоуважение всех наших граждан. В результате была сформирована уникальная модель межэтнического доверия в Казахстане. Были сняты все возможные реальные и гипотетические опасения этносов за сохранение своей этнической самобытности. Созданные в нашей стране условия для сохранения языков всех этносов, культур, традиций обеспечили высокий уровень благодарности и ответного доверия к казахскому народу. Что, несомненно, свидетельствует о выполнении АНК

*поставленных задач и передачи эстафеты новому институту
единства народа в Казахстане.*

*Ключевые слова: конфессии, история, этносы, Ассамблея народа
Казахстана, право наций, право конфессий.*

Введение

Межэтнические и межконфессиональные отношения проходят сквозь все сферы общественной жизни, они являются неотъемлемой частью развития общества, а также одной из главных составляющих стабильности государства. Эта область отношений – очень тонкая и деликатная сфера, в связи, с чем привлекает особое внимание, как институтов гражданского общества, так и государства.

На сегодняшний день практически во всех уголках мира происходят конфликты на межнациональной и межкультурной почве в купе с политическими, экономическими и военными вызовами. Мультикультурализм, который имел место в Европе и США сейчас сталкивается с противоречиями между коренным населением и прибывающими мигрантами из стран с неблагоприятной обстановкой. Уже имеются прецеденты открытых конфликтов между ними. Эксперты считают, что изменений в этом направлении и разрешения проблемы пока еще не представляется возможным по нескольким причинам. Одной из которых является то, что «в эмигрантской среде формируется новое поколение людей, родившихся в западных странах и имеющих гражданство этих стран, но так и не сумевших адаптироваться в общество и воспринимающих окружающую среду как враждебную».

Если говорить о европейских государствах, у которых схожее этническое многообразие, как в Казахстане, то, наверное, самым ярким примером будет Великобритания. Великобритания уже давно признана в качестве многонационального общества. По последним оценкам статистики от Управления по делам национальностей показывает, что около 16 процентов населения Англии и Уэльса идентифицируют себя как принадлежащие к определенной этнической группе, кроме большинства «белых британцев». Этническое многообразие является одним из основных социальных противоречий в современной Британии. По целому ряду социальных показателей, результаты для этнических меньшинств по-прежнему намного хуже, чем для большинства белого населения Великобритании. Социальное неблагополучие давно создано среди постколониальных мигрантов, а также цыган и кочевников, теперь в купе с появлением новых проблем, с которыми сталкиваются более поздние миграции [1]. Согласно докладу департамента по экономическим и социальным вопросам ООН,

около 3,2 процентов населения земного шара живут за границами своей родины. А это, ни много ни мало, почти 232 миллиона мигрантов. Примерно 74 процентов от числа переселенцев – люди в возрасте от 20 до 64 лет. Эксперты ООН составили рейтинг стран по числу мигрантов, в котором США занимает лидирующие позиции. В США проживает 45,8 миллиона мигрантов. Только в 2013 году через границу между Мексикой и США проследовали 13 миллионов человек. Считается, что именно Мексика является главным источником легальных и нелегальных мигрантов в Штатах. По данным ряда исследователей, 50 процентов прироста населения страны происходит не за счет рождаемости, а по причине привлекательности США для мигрантов [2]. Об этой проблеме пишет и Лилия Фернандес, которая выделяет две группы мигрантов из Пуэрто-Рико и Мексики. Фернандес тщательно устанавливает отдельное происхождение двух групп мигрантов, утверждая, однако, что мигранты и Пуэрто-Рико, и Мексики появились в Чикаго, как «результат экономических, социальных, политических дислокаций, что произвели империализм и колониализм». Исследователь прослеживает закономерности урегулирования конфликтов, которые вызвали две группы трудовых мигрантов, которые группируются в разных районах Чикаго уже в течение нескольких десятилетий после Второй мировой войны [3].

При таком состоянии межэтнических отношений актуализируется опыт Казахстана, где разрешения конфликтов происходят через мирный диалог между сторонами. В историографии преобладают труды, направленные на изучение причин конфликтов, их истории. Но очень мало исследований, рассматривающих аспекты разрешения конфликтных ситуаций, «формирования эффективной модели согласия и толерантности», медиации. Опыт Казахстана, благодаря уже сложившимся традициям, получившим апробацию в ходе истории общества, может служить примером для других полиэтнических государств, что собственно также подтверждает актуальность рассмотрения практики АНК.

Впервые авторами делается попытка исследования деятельности Ассамблеи народа Казахстана в контексте глобальных процессов. В написании статьи используется нормативно-правовые документы, подтверждающие как юридическую, так политическую причастность Ассамблеи народа Казахстана к жизни казахстанского общества. Кроме того, новизна выражается в рассмотрении роли АНК как органа выполнившего свою миссию в политической модернизации общества. Также важно на сегодняшний день выявление ключевых достижений АНК в сохранении межнационального согласия через понимание необходимости трансформации органа.

Материалы и методы

В статье были использованы общенаучные, системные, аналитические, статистические и сравнительные методы исследования.

В нашем случае целесообразно логическое рассмотрение через индукцию (эмпирический аспект), дедукцию (теоретический аспект). Если проследить исследование по хронологии, то анализ как метод присутствует на начальной стадии, синтез – уже на завершающем этапе изучения.

Так, в ходе наблюдения мы получаем знание о внешних сторонах, свойствах и признаках рассматриваемого объекта (в нашем случае это деятельность Ассамблеи народа Казахстана, оказывающее влияние на установление межконфессионального согласия в республике).

В каждом обществе имеется ряд характерных признаков и качеств. Чтобы глубже изучить вопрос есть способ разделения основной проблемы на составные части, которые дают возможность более детального рассмотрения, а их в последующем объединение приведет, соответственно, к комплексному изучению. На начальной стадии авторы, используя данный метод, исследовали не только внутри казахстанское состояние межэтнических процессов, но и провели их анализ за пределами Казахстана. Таким образом, после того как были решены поставленные задачи, направленные на выявление сути, ядра составных частей нашего вопроса (анализ), мы подошли непосредственно к формированию и связыванию их в единое целое (синтез).

Благодаря этому методу мы смогли представить общее и единое представление об истории развития межконфессиональных и межэтнических отношений в Казахстане через деятельность Ассамблеи народа Казахстана.

Одним из наиболее распространенных методов познания является метод сравнения. Он позволяет установить сходство и различие между предметами и явлениями. Сравнительный метод опирается больше на эмпирический подход в изучении, в связи с этим мы можем выделить несколько его типов: «сравнительно-сопоставительный метод, выявляющий природу разнородных объектов; сравнительно-историко-типологический, раскрывающий сходство не связанных по своему происхождению явлений одинаковыми условиями генезиса и развития и другие». Применение этих типов дает возможность выделить как общие, так и единичные признаки, рассматриваемой проблемы.

Актуальным остается также применение системного метода исследования. Обозначение объекта как совокупности элементов или отношений, их взаимосвязи, представляет возможным представить нам объект как систему. То есть в фокусе нашего внимания позиция составных частей в самой структуре. Данный метод дает возможность понять, что политика страны (политика Республики Казахстан в отношении

межэтнических и межконфессиональных отношений) как система влияет на культурное взаимоотношение в социуме.

Аналитические подходы исследования в нашем контексте выявляют основное ядро рассматриваемого вопроса. Если предыдущие методы раскрывают суть определенной проблемы, то аналитический подход раскрывает основные причинно-следственные связи и каков их характер. Для проведения такого анализа необходимо наличие разностороннего материала – правовые документы, отчеты социологических опросов, акты и др., тематика которых доказывает причастность Ассамблеи народа Казахстана в поддержке и развитии мирного сосуществования всех народов и этносов на территории республики, наблюдения (деятельность Ассамблеи народа Казахстана, оказывающая влияние на установление межконфессионального согласия в республике). И, конечно же, благодаря анализу появляется возможность выявить аспекты, приведшие к упразднению.

Статистические методы – это научные методы описания и изучения массовых явлений, допускающих количественное (численное) выражение. Их применение в нашем исследовании связано с необходимостью понимания мнений, суждений по какому-либо актуальному вопросу жизни общества, в котором проживают несколько этносов под которой понимается полиэтничность. В нашем случае мы рассматривали количественные (числовые) данные характерные как для самого Казахстана и его регионов, так и для других стран мира по рассматриваемой теме.

Результаты и обсуждение

С обретения независимости важным стало формирование законов, направленных на регулирование межэтнических и межконфессиональных отношений. Именно с этого момента началась закладка ключевых аспектов дальнейшего национального развития страны.

В 1995 году по инициативе Президента РК Н. А. Назарбаева был создан консультативно-совещательный орган – Ассамблея народов Казахстана. Основной целью образованного органа стало сохранение мирных отношений между этносами Казахстана.

По воле общественности республики ее возглавил Н.А. Назарбаев. В соответствии с положением об Ассамблее ее численность определяется Президентом Республики, а кандидаты в ее состав выдвигаются по пропорциональному принципу малыми ассамблеями областей и городов Астаны и Алматы. В момент ее создания она насчитывала 324 члена и представляла все республиканские национально-культурные центры. Новый консультативно-совещательный орган гармонизации межнациональных отношений в форме народной дипломатии оказался жизненным,

необходимым и органично вписался в систему демократических институтов. Только за первые четыре с половиной года своей деятельности Ассамблея провела пять сессий, на которых обсудила важные вопросы социально-политической жизни общества [4, 12–25].

АНК как участнику создания атмосферы «межэтнического согласия» в стране и для деятельности в этом направлении стало необходимым принятие действенных нормативно-правовых документов, способных регулировать взаимоотношения этносов, дающих правомочия для разрешения различных ситуаций. На постоянной основе стало проводиться сессии Ассамблеи.

В принятом Законе Республики Казахстан «Об Ассамблеи народа Казахстана», а именно в 3 статье речь идет о то, что АНК обеспечивает межнациональное согласие в государстве благодаря «формированию казахстанской гражданской идентичности и конкурентоспособной нации на основе казахстанского патриотизма, гражданской и духовно-культурной общности народа Казахстана при консолидирующей роли казахского народа» [5].

Эта формулировка стала лейтмотивом при составлении основного закона – Конституции Республики Казахстан, где утверждается, что «Мы народ Казахстана, объединенный общей исторической судьбой» [6, 2].

Также для регулирования деятельности в 2000 году на IX сессии АНК была принята Стратегия Ассамблеи, где определились ключевые векторы, направленные на поднятие авторитета органа, роли в решении стратегических задач Программы «Казахстан-2030», укреплении стабильности и согласия в обществе и процессе формирования казахстанского народа, его сильной государственности, открытого гражданского общества [5].

Таким образом, в Стратегии АНК заключено:

- верховенство закона и равенства прав и свобод человека и гражданина, независимо от его расы, национальности, языка, отношения к религии, принадлежности к социальным группам;
- предупреждение деятельности, направленной на подрыв национальной безопасности государства, разжигание социальной, национальной, родовой и религиозной розни, ненависти или вражды;
- расширение интеграционных отношений с международными организациями и институтами гражданского общества зарубежных стран [7].

Дальнейшее укрепление позиций АНК четко прослеживается в ходе Конституционной реформы 2008 года, когда Ассамблее была предоставлена возможность избрания депутатов в Мажилис Парламента РК. Уже в 2021 году на XXVIII сессии АНК избирает в Мажилис, где всего 107 мест, девять депутатов. Это означает, что благодаря своей активной

деятельности совещательный орган при Президенте получил политическое признание в укреплении мира и согласия между этносами. Таким образом, АНК проявил себя как полноправный субъект политической жизни государства.

27 апреля 2018 года Законом РК учреждение «Қоғамдық келісім» («Общественное согласие») получило статус не только исполнительного органа АНК в стране, но и областей, городов республиканского значения, столицы. Так, «Дома дружбы стали центрами социальных инициатив и общественного согласия, ресурсного и методического содействия тысячам этнокультурных объединений, пяти тысячам советов общественного согласия и советов матерей, местом проведения культурно-массовых мероприятий и реализации приоритетных социальных проектов, организации работы воскресных школ по изучению государственного и английского, а также языков» [8, 59].

В целом, изучение АНК через призму анализа ее деятельности подтверждает, что роль органа в политической системе возросла, значительным стало влияние на межэтнические процессы.

В первую очередь, заметно усилилось самосознание этносов. После того как распался СССР стали появляться национальные движения, которые требовали возродить обычаи и традиции, подвергшиеся забвению в годы Союза, представилась возможность заявить о нанесенном ущербе развитию культуры и языка. Ситуация складывалась достаточно сложная. Для ее разрешения были мобилизованы структуры АНК, а также национально-культурные центры.

Правильным решением явилось предоставление равных возможностей всем этносам, проживающим в Казахстане, для культивирования их языков, культуры. Была поставлена цель сохранить самобытность, индивидуальность народов. Такой подход, естественно, способствовал появлению доверия проводимой государственной политике в стране. Но были также и неожиданные результаты, которые привели к некоторому дистанцированию между этносами, что тоже положительно сказалось на ситуации в тот момент.

Именно в такое время актуальным становится деятельность национально-культурных центров, направленная на преодоление разобщенности не только среди этносов, но и внутри самого этноса. Появляется необходимость выработки таких функций, которые смогут предотвратить противоречия, конфликты и могут привести к достижению поставленных целей. Степень влияния элиты этнической группы на поведение представителей группы достаточно высока. В качестве примера можно перечислить несколько примеров. Так, «в августе 2006 году произошли анти кавказские выступления

казахского населения в прикаспийском городе Актау. Тогда на городской площади собралось от 400 до 1000 человек. В октябре 2006 году состоялась массовая драка турецких и казахских рабочих на нефтяном месторождении «Тенгиз». В ноябре 2006 году произошли столкновения казахов и уйгуров в селе Чилик Алматинской области. В октябре-ноябре 2007 году произошло антикурдское выступление казахов в Южно-Казахстанской области» [8, 58].

Если говорить об основной причине этих выступлений, то они тесно связаны с социально-бытовыми условиями жизни. Чтобы смягчить конфликтные ситуации часто прослеживается вмешательство лидеров этносов, участвовавших в столкновениях.

Чтобы понять, в какой степени важно развитие толерантного взаимоотношения в полиэтническом государстве (где проживает более 100 народов и народностей, при этом процентное соотношение представителей коренной национальности превышает чуть больше половины всего населения Казахстана [9]), между разными этносами необходимо проследить, как развиваются подобные взаимоотношения, но уже в моноэтнических республиках. Таким ярким примером может послужить Китайская Народная Республика, в которой насчитывается 56 национальностей и при этом ханьцы составляют 92 процента населения страны, а остальные народы обычно называются национальными меньшинствами. Тем не менее, когда мы смотрим на конкретные языки и языковые разновидности, как эти люди говорят, мы понимаем, что китайские общины многоязычные и мультикультурные. В Материковом Китае насчитывается от семи до тринадцати основных региональных групп китайского языка, в зависимости от схемы классификации, в которой наиболее широко распространены, безусловно, являются мандарин (около 850 млн. говорящих), затем ву (90 млн. говорящих), мин (70 млн. говорящих) и кантонский (70 млн. говорящих). Большинство этих групп являются взаимно непонятными. Международная организация по стандартизации классифицирует китайский язык в качестве макроязыка с 13 суб-языками.

В начале XX века, общий разговорный язык был создан на основе северных диалектов китайского, особенно в столице Пекин. Начиная с основания Народной Республики в материковом Китае, больше усилий было потрачено на продвижение Путунхуа, или общего языка, стандартизированного диалекта, который стал официальным языком Китая. Усилия языковой стандартизации достигли определенной степени зрелости в 1970-е годы, с повсеместным использованием упрощенных символов в материковом Китае и использование пиньинь, в системе латинизации, чтобы научить изучающих путунхуа. Тем не менее, диглоссия (Диглоссия – (от греч.

di - два и glotta - язык) – вариант или разновидность двуязычия, владение двумя территориальными диалектами одного языка или двумя его историческими вариантами (например, современным русским и церковнославянским) [11]), или даже полиглоссия, остается общей особенностью среди говорящих на китайском языке. Он является общим для китайцев, дающий способность говорить на двух или более региональных диалектах китайского языка вместе со стандартным Путунхуа [12].

Таким образом, на примере Китая видно, что языковые проблемы могут возникнуть не только у разных народов и народностей, говорящих на разных языках, но и у одной нации, в которой множество различных диалектов. Это дает основание говорить, о том, что языковая политика Республики Казахстан – одна из самых толерантных и лояльных в мире, так как именно в этой стране большее распространение получил некоренной язык государства, а постколониальный – русский. Доказательством служит 7 статья действующей Конституции Республики Казахстан, где в 1 пункте говорится, что «государственным языком является казахский язык», а во 2 – «наравне с казахским официально употребляется русский язык». 3 пункт этой статьи подтверждает толерантное отношение государства к другим народам, проживающих в Казахстане, так как государство создает условия для изучения ими родного языка. Относительно проблематичных вопросов меньшинства в современном мире, объективно выразил свою мысль Ральф Р. Премдас, который в своей работе «Государственная политика и этнический конфликт» задается несколькими вопросами: «Должна ли быть единая всеохватывающая национальная культурная идентичность? Если это так, чьи культурные конструкции она должна содержать? Справедливо ли утверждать, как сделал Вальдзер и Шлезингер, что новички будут обязаны ассимилироваться в существующий порядок? Стоит ли опасаться разнообразия? Или это можно только приветствовать, как важное средство национального самообновления? Это убедительно утверждать, что подавление культурного разнообразия усиливает социальную стабильность и политическое единство, а не противоположное мнение, что такой подход закладывает семена для отчуждения и бунт? Разве каждая этнокультурная идентичность равна любой другой? Эти вопросы, как правило, происходят в условиях, остро меньшинства мигрантов, но также может возникать в различных формах во всех контекстах мультикультурных в развитых, а также развивающихся странах» [13]. В работе были подняты и другие вопросы, но мы остановимся именно на тех, что указаны выше. Жан-Марк Девайль и Ли Вай утверждают, что высокий уровень многоязычия и мультикультурализм представляют собой вид прочного социокультурного

влияния и могут формировать личность. В частности, они исследуют, может ли многоязычие и опыт функционировать на иностранном языке и культуре, в течение определенного отрезка времени, делая людей более терпимы к неоднозначности. Тематические исследования и мелкомасштабные исследования предполагают, что это могло бы иметь место. Лица, которые терпимы к двусмысленности чаще воспринимают двусмысленность положительно [14].

Все перечисленные вопросы говорят о том, что мультикультурализм стал присущ практически всем государствам в мире, что это несет, как положительные, так и отрицательные черты в развитии этих самых государств, поэтому вопросы толерантного сосуществования различных народов и народностей играет важное место в развитии общества, в частности Казахстана.

Также можно отметить тот факт, что практически все национальные центры при АНК тесно взаимодействуют с конфессиями, в которые входят как само руководство этих центров, так и их непосредственно этнические представители. Такое обстоятельство крайне благоприятно сказывается на развитии этих центров и в плане образования национальной культуры, языка, и в плане – возможности проследить динамику увеличения или уменьшения численности приверженцев конфессиональной группы.

На местах акимы областных центров и городов республиканского значения направляют свою деятельность на возрождение и сохранение культурных ценностей, языка. Ими проводится работа со средствами массовой информации – радио, телевидение, социальные сети.

В этом смысле можно отметить и деятельность Павлодарского филиала АНК, которая всячески содействует развитию как религиозной, так и этнической толерантности. Осенью 2008 года в Павлодаре открылся Дом дружбы, о котором давно мечтали все этнокультурные формирования Ассамблеи народа Казахстана Павлодарской области. С его открытием в жизни АНК Павлодарской области, в творческих планах этнокультурных формирований появилось много нового. Этнокультурные центры активнее стали сотрудничать с управлением по развитию языков. Во многих отношениях АНК Павлодарской области после открытия дома стала на порядок выше, вырос её статус. Возможно, именно это действо со стороны руководства страны дало такую положительную атмосферу в деле межэтнического и межконфессионального согласия в Павлодарском регионе.

Серьезным шагом в рамках развития национальной идентичности стало принятие Доктрины национального единства, структура которой опирается на три принципиальные позиции:

- одна страна – одна судьба;
- равные возможности;
- развитие национального духа [7].

Отсюда следует, что регулирование межэтнических и межконфессиональных отношений в контексте принятых в стране нормативно-правовых документов целесообразно и оправдано. И, конечно же, способствует проведению национальной политики РК.

Государство, являясь локомотивом всех процессов в обществе, тем не менее, не может действовать без поддержки институтов гражданского общества, коим является также и Ассамблея народа Казахстана. На ее долю выпала важная миссия объединение этносов в одно целое, не разделяя их на главные и второстепенные. Такой подход дает свои позитивные и плодотворные результаты – Казахстан сохраняет мир и согласия между этносами и конфессиями.

Большое значение уделяется и воспитанию в семье, для того чтобы избежать негативных проявлений как нетерпимость и различные фобии. Особенно остро это проявляется в настоящее время, когда идет насаждение религиозных догм среди молодежи. Протестные события 2011 года в Казахстане показали необходимость модернизации механизма регулирования религиозной сферы. Государство пошло на усиление контроля за религиозной сферой, развитие этно-конфессионального взаимодействия для объединения усилий по достижению общенациональной цели [15, 132].

Казахстан позиционирует себя приверженцем мирного сосуществования этносов, толерантности, взаимопонимания, мира и согласия. Такая позиция и положение в стране вызывает интерес со стороны мирового сообщества. В нашей стране проводится Съезд лидеров мировых и традиционных религий, который предоставляет диалоговую площадку для обмена информацией, новшествами в сфере теологии, решения некоторых проблемных вопросов.

На сегодняшнюю дату в Астане уже прошли 8 съездов, на которых были обсуждены важные вопросы межконфессиональных отношений. Темы съездов посвящены актуальным проблемам современности, например, тематика Съезда 2012 года – «Мир и согласие как выбор человечества». Много различных ситуаций в мире, требующих осознанного подхода, принятия ответственности в религиозной миссии, поэтому повестки работы прошедших съездов формируют задел для будущей деятельности в религиозной сфере.

Так, XVIII съезд, который состоялся в Астане 17–18 сентября 2025 года, прошел под названием «Диалог религий: синергия во имя будущего».

Кроме того, инициативы Ассамблеи поддерживались на государственном уровне, в частности, в реализации различных проектов, направленных на «Формирование общегражданской идентичности и развитие казахстанского патриотизма среди этнокультурных объединений».

Указ Президента К.-Ж. К. Токаева от 24 ноября 2020 года № 456 «О Государственной комиссии по полной реабилитации жертв политических репрессий» [16] привел к созданию рабочих групп и рабочих комиссий в республике и регионах. Основной задачей Государственной комиссии является юридическая и политическая реабилитация жертв политических репрессий (п.7). Активное участие в этом направлении приняла АНК: работа в архивах, издание сборников документов, публикации научных статей, проведение конференций.

АНК получила положительный резонанс и в мировом сообществе, и прежде всего в Организации по безопасности и сотрудничеству в Европе (ОБСЕ), объединяющей более 50 государств, которая включила нескольких членов Ассамблеи в число международных экспертов по проблемам межнациональных отношений. Их участие в международных научно-теоретических конференциях ОБСЕ вызвало повышение международного интереса к Ассамблее народа Казахстана, к опыту нашей страны по сохранению единства. Ассамблею посещали в свое время дипломатические представители Франции, Южной Кореи, Болгарии, Польши и ряда стран СНГ [4, 12–25].

Деятельность Ассамблеи способствовала тому, что в Казахстане появилось общество, где мир, дружба стали неотъемлемой частью нашей страны. Это очень значимый результат и свидетельство о выполнении АНК важной миссии как одной из консолидирующей силы. В связи с этим уже давно возникла необходимость перехода органа на новый уровень.

На прошедшем 20 января 2026 г. Национальном курултае К.-Ж. К. Токаев высказал следующее, что «исходя из этого исторически важные миссии Ассамблеи народа Казахстана и Национального курултая можно считать фактически успешно завершенными. В качестве нового института предлагаю создать Қазақстанның Халық Кеңесі – Народный Совет Казахстана» [17].

В ходе исследования были достигнуты следующие результаты:

1 Выявлены предпосылки создания Ассамблеи народа Казахстана и национально-культурных центров в регионах.

2 Изучена нормативно-правовая литература, доказывающая причастность Ассамблеи народа Казахстана в поддержании и развитии мирного сосуществования всех народов и этносов на территории республики.

3 Выявлены процессы влияния и воздействия АНК на межконфессиональное согласие.

4 Определены роль и значение АНК в сохранении межэтнического согласия в Казахстане.

Выводы

Таким образом, за более тридцатилетний опыт проведения государственной политики по этническим и конфессиональным процессам, в Казахстане зародились и продолжают развиваться уникальные традиции толерантности, мира и согласия, которые уже многими государствами воспринимаются как универсальные инструкции в области их внутреннего развития.

Казахстанский опыт – это:

– возможность выбора веры исповедания, развития своей национальной культуры, изучение своего родного языка и что немало важное

– введение трехязычной стратегии, казахский как государственный, русский как язык межнационального общения, английский как международный язык, может быть применен или даже внедрен в другие государства постсоветского пространства.

От их стабильности зависит согласие в самом государстве и мире. Ассамблея народа Казахстана создала условия для развития всех наций, народов и конфессий, проживающих в Республике Казахстан, способствующих укреплению межэтнических и межконфессиональных отношений.

Таким образом, признанием успешной деятельности АНК и достижений результатов стало понимание сохранения «в деятельности нового органа (Народный Совет Казахстана) стратегической преемственности и функций Ассамблеи народа» [17].

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Salway, S., Barley, R., Allmark, P., Gerrish, K., Higginbottom G., Ellison, G. Ethnic diversity and inequality: ethical and scientific rigour in social research. – 2011. [Электронный ресурс]. – URL: <https://research.shu.ac.uk/ethics-ethnicity/>

2 Рейтинг стран по количеству мигрантов. [Электронный ресурс]. – <https://nonews.co/directory/lists/countries/immigrant-population>

3 Fernández, L. Brown in the Windy City: Mexicans and Puerto Ricans in Postwar Chicago // Chicago: The University of Chicago Press, 2012. 392 p.)

[Электронный ресурс]. – <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/B/bo13754903.html>

4 Дымов, О. Г. Тепло казахстанской земли. – Алматы, 1999. – 272 с.

5 Закон Республики Казахстан. Об Ассамблее народа Казахстана. – Астана, 2008. [Электронный ресурс]. – https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000070_links

6 Конституция Республики Казахстан. [Электронный ресурс]. – https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_links

7 Доктрина национального единства Казахстана. [Электронный ресурс]. – https://prg.kz/document/?doc_id=30501158&pos=6:201

8 Малиновский, В. А. Общественное согласие и национальное единство – основа формирования казахстанской идентичности [Текст] // Юридический вестник ДГУ. – 2018. – № 2 (26). – С. 56–60.

9 Шустов, А. Межэтнические конфликты в Центральной Азии Ч. 2 [Электронный ресурс]. – <https://www.warandpeace.ru/ru/analysis/view/19870/>

10 Перепись населения 2021 года. [Электронный ресурс]. – <https://stat.gov.kz/ru/national/2021/>

11 Общий толковый словарь. [Электронный ресурс]. – <https://tolslovar.ru/d3392.html>

12 Li, W., Zhu, H. Voices from the diaspora: changing hierarchies and dynamics of Chinese multilingualism // International Journal of the Sociology of Language. – 2010. – (205). – P. 155–171. [Электронный ресурс]. – <https://eprints.bbk.ac.uk/id/eprint/2953/>

13 Premdas, Ralph R. Public policy and ethnic conflict. [Электронный ресурс]. – <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000111316>

14 Dewaele, J-M., Li, W. Is multilingualism linked to a higher tolerance of ambiguity? // Bilingualism : Language and Cognition, 2013. – Vol. 16. Issue 1. – P. 231–240. [Электронный ресурс]. – https://journals.cambridge.org/abstract_S1366728912000570

15 Овчинников, В. А. Казахская модель этноконфессионального согласия [Текст] // Вестник Томского государственного университета. Серия История. – 2019. – № 62. – С. 128–137.

16 Указ Президента Республики Казахстан от 24 ноября 2020 года. – № 456. [Электронный ресурс]. – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000456>

17 Выступление Главы государства Касым-Жомарта Токаева на V заседании Национального курултая. [Электронный ресурс]. – <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-v-zasedanii-nacionalnogo-kurultaya-200332>

REFERENCES

1 Salway, S., Barley, R., Allmark, P., Gerrish, K., Higginbottom G., Ellison, G. Ethnic diversity and inequality: ethical and scientific rigour in social research. – 2011. [Electronic resource]. – URL: <https://research.shu.ac.uk/ethics-ethnicity/>

2 Rejting stran po količestvu migrantov. [Ranking of countries by the number of migrants]. [Electronic resource]. – <https://nonews.co/directory/lists/countries/immigrant-population>

3 Fernández, L. Brown in the Windy City: Mexicans and Puerto Ricans in Postwar Chicago // Chicago: The University of Chicago Press, 2012. 392 p.) [Electronic resource]. – <https://press.uchicago.edu/ucp/books/book/chicago/B/bo13754903.html>

4 Dymov, O. G. Teplo kazahstanskoy zemli [The warmth of the Kazakh land] [Text] – Almaty, 1999. – 272 p.

5 Zakon Respubliki Kazahstan. Ob Assamblee naroda Kazahstana [Law of the Republic of Kazakhstan. On the Assembly of the People of Kazakhstan] [Text] – Astana, 2008. [Electronic resource]. – https://adilet.zan.kz/rus/docs/Z080000070_links

6 Konstituciâ Respubliki Kazahstan [Constitution of the Republic of Kazakhstan] [Text]. [Electronic resource]. – https://adilet.zan.kz/rus/docs/K950001000_links

7 Doktrina nacional'nogo edinstva Kazahstana [The doctrine of national unity of Kazakhstan] [Text]. [Electronic resource]. – https://prg.kz/document/?doc_id=30501158&pos=6:201

8 Malinovskij, V. A. Obšestvennoe soglasie i nacional'noe edinstvo – osnova formirovaniâ kazahstanskoy identičnosti [Public harmony and national unity are the basis for the formation of Kazakhstan's identity] [Text] // Ūridičeskij vestnik DGU. – 2018. – № 2(26). – P. 56–60.

9 Šustov, A. Mežetničeskie konflikty v Central'noj Azii [Interethnic conflicts in Central Asia] Č. 2 [Electronic resource]. – <https://www.warandpeace.ru/ru/analysis/view/19870/>

10 Perepis' naseleniâ 2021 goda [2021 Population Census] [Text]. [Electronic resource]. – <https://stat.gov.kz/ru/national/2021/>

11 Obšij tolkovyj slovar' [General explanatory dictionary] [Electronic resource]. – <https://tolslovar.ru/d3392.html>

12 Li, W., Zhu, H. Voices from the diaspora: changing hierarchies and dynamics of Chinese multilingualism // International Journal of the Sociology

of Language. – 2010. – (205). – P. 155–171. [Электронный ресурс]. – <https://eprints.bbk.ac.uk/id/eprint/2953/>

13 Premdas, Ralph R. Public policy and ethnic conflict. [Электронный ресурс]. – <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000111316>

14 Dewaele, J-M., Li, W. Is multilingualism linked to a higher tolerance of ambiguity? // Bilingualism : Language and Cognition, 2013. – Vol. 16. Issue 1. – P. 231–240. [Electronic resource]. – https://journals.cambridge.org/abstract_S1366728912000570

15 Ovčinnikov, V. A. Kazahstanskaâ model' ètnokonfessional'nogo soglasiâ [Kazakhstan's model of ethno-confessional harmony] [Text] // Vestnik Tomskogo gosudarstvennogo universitete. Seriâ Istoriâ. – 2019. – № 62. – P. 128–137.

16 Ukaz Prezidenta Respubliki Kazahstan ot 24 noâbrâ 2020 goda № 456. [Decree of the President of the Republic of Kazakhstan dated November 24, 2020 No. 456]. [Electronic resource]. – <https://adilet.zan.kz/rus/docs/U2000000456>

17 Vystuplenie Glavy gosudarstva Kasym-Žomarta Tokaeva na V zasedanii Nacional'nogo kurultaâ [Speech by the Head of State Kassym-Jomart Tokayev at the 5th meeting of the National Kurultai]. [Electronic resource]. – <https://www.akorda.kz/ru/vystuplenie-glavy-gosudarstva-kasym-zhomarta-tokaeva-na-v-zasedanii-nacionalnogo-kurultaya-200332>

Поступило в редакцию 29.01.26.

Поступило с исправлениями 11.02.26.

Принято в печать 20.03.26.

*А. С. Молдакимова¹, А. М. Сыздыкова², А. Т. Макишева³

^{1,3}Марғұлан университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

²Торайғыров университеті,

Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

29.01.26 ж. баспаға түсті.

11.02.26 ж. түзетулерімен түсті.

20.03.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

ҚАЗАҚСТАН ХАЛҚЫ АССАМБЛЕЯСЫ ТАРИХЫНДАҒЫ МАҢЫЗДЫ КЕЗЕНДЕР: ҚҰРУ ИДЕЯСЫНАН ӨЗГЕРУІНЕ ДЕЙІН

Бұл мақала конфессияаралық және этносаралық қатынастардың даму тарихына арналған. «Ұлттардың, халықтардың және конфессиялардың құқықтары» аспектілері ҚХА қызметінің

тұрғысынан қарастырылады. КСРО ыдырағаннан және тәуелсіздік алғаннан кейін Қазақстан күрделі міндеттерге тап болды: посттоталитарлық басқару нысандарын жеңу, дамымаған азаматтық қоғамға негізделген демократиялық процестерді орнату және қоғамды нығайту. Көпэтникалық және көпконфессиялық қоғам жағдайында ұлттық саясаттың айқын қағидасы анықталды: «Бірлігіміз - әралуандықта». Ол этникалық тегіне қарамастан азаматтардың барлық мүдделерін, құқықтары мен міндеттерін үйлесімді түрде біріктіруге бағытталған. Әрине, оның негізі бастапқыда қазақ халқының төзімділігіне, барлық азаматтарымыздың түсіністігіне және өзара құрметіне негізделген. Осылайша, Қазақстанда этникалық сенімнің бірегей моделі қалыптасты. Этникалық топтардың өздерінің этникалық бірегейлігін сақтау туралы барлық мүмкін болатын нақты және гипотетикалық алаңдаушылықтары жойылды. Біздің елімізде барлық этникалық топтардың тілдерін, мәдениеттері мен дәстүрлерін сақтау үшін жасалған жағдайлар қазақ халқында жоғары деңгейдегі ризашылық пен өзара сенімді қамтамасыз етті. Бұл сөзсіз ҚХА өзіне жүктелген міндеттерді орындағанын және эстафетаны Қазақстандағы жаңа ұлттық бірлік институтына бергенін көрсетеді.

Кілтті сөздер: діни сенімдер, тарих, этникалық топтар, Қазақстан халқы Ассамблеясы, ұлттар құқығы, діни сенімдер құқығы, трансформация.

*A. S. Moldakimova¹, A. M. Syzdykova², A. T. Makisheva³

^{1,3}Margulan University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar;

²Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 29.01.26.

Received in revised form 11.02.26.

Accepted for publication 20.03.26.

IMPORTANT MILESTONES IN THE HISTORY OF THE ASSEMBLY OF THE PEOPLE OF KAZAKHSTAN: FROM THE IDEA OF ITS CREATION TO ITS TRANSFORMATION

This article is devoted to the history of the development of interfaith and interethnic relations. The aspects of the “rights of nations, peoples, and confessions” are examined through the prism of the APK’s activities. After the collapse of the USSR and the attainment of independence, Kazakhstan faced complex challenges: overcoming post-totalitarian forms of government, establishing democratic processes based on an underdeveloped civil society, and consolidating society. In the context of a multi-ethnic and multi-faith society, a clear principle of national policy was defined: “Unity in Diversity”. It aims to harmoniously combine all interests, rights, and responsibilities of citizens, regardless of ethnicity. Naturally, its foundation was initially built on the tolerance of the Kazakh people, understanding, and mutual respect among all our citizens. Thus, a unique model of interethnic trust was formed in Kazakhstan. All possible real and hypothetical concerns of ethnic groups about preserving their ethnic identity were allayed. The conditions created in our country for preserving the languages of all ethnic groups, cultures, and traditions have ensured a high level of gratitude and reciprocal trust in the Kazakh people. This undoubtedly indicates that the APK has fulfilled its assigned tasks and has passed the baton to the new institution of national unity in Kazakhstan.

Keywords: confessions, history, ethnic groups, Assembly of the People of Kazakhstan, law of nations, law of confessions.

<https://doi.org/10.48081/BTOUH3.2026/302-319>

***А. М. Турлыбекова**

Торайғыров университет,
Республика Казахстан, г. Павлодар.

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5671-9119>

*e-mail: TurlybekovaAM@mail.ru

**СТАНОВЛЕНИЕ СИСТЕМЫ ПОДГОТОВКИ
ПЕДАГОГИЧЕСКИХ КАДРОВ
В КАЗССР В 1920–1930-Е ГГ.**

Складывающаяся в предвоенное время система народного образования предусматривала подготовку соответствующего кадрового потенциала. Проблемы, возникшие в этом направлении еще в 20-е годы, разрешались путем организации курсов подготовки учителей, ликвидаторов неграмотности, в дальнейшем – открытии и расширении сети педагогических училищ, высших учебных заведений. Безусловно, первый опыт имел массу недостатков и, подготовленные на первом этапе учителя не могли обеспечить высокого уровня подготовки детей в рамках школьного образования или ликвидации неграмотности. Но именно этот опыт позволил в дальнейшем наладить систему повышения квалификационного уровня учителей, разработать методику качественной подготовки. Не последнюю роль в этом сыграли центральные органы власти, развернувшие цикл мероприятий, направленных на стимулирование среди учителей повышения качества преподавания. Были организованы на местах методические бюро, снабжавшие учителей необходимой литературой, проводились конкурсы на лучшего учителя, в отдаленных аулах проводились профессиональные встречи с учителями.

Работа основана на богатом архивном материале ЦГА РК, АП РК, ЦДНИ г. Семей, значительная часть которого впервые вводится в научный оборот. Использование методов исторического детерминизма и системного анализа позволило автору реконструировать процесс институционализации педагогического образования в условиях форсированной модернизации.

Особое значение в исследовании уделяется анализу мер социальной поддержки и морального стимулирования учительства как инструмента государственной политики по повышению престижа профессии в сельской местности. Результаты работы могут быть использованы при подготовке обобщающих трудов по истории культуры и просвещения Казахстана, а также в лекционных курсах по истории Казахстана.

Ключевые слова: народное образование, подготовка педагогических кадров, повышение квалификации учителей, советская система образования, ликвидация неграмотности, педагогические курсы, педагогические училища

Введение

Становление системы народного образования в Казахстане в предвоенный период являлось важнейшим направлением государственной политики, ориентированной на социально-культурную модернизацию общества. В условиях масштабных преобразований, связанных с ликвидацией неграмотности и внедрением всеобщего школьного обучения, особую значимость приобрела проблема формирования и развития кадрового потенциала образовательной сферы. Недосток квалифицированных педагогических кадров, особенно в сельских и отдаленных районах, стал одной из ключевых трудностей на начальном этапе развития системы образования.

В этой связи организация учительских курсов и курсов ликвидации неграмотности стала вынужденной, но целесообразной мерой, направленной на оперативное восполнение дефицита педагогических кадров. Несмотря на ограниченный уровень профессиональной подготовки выпускников первых курсов, именно они обеспечили минимально необходимую образовательную базу для населения и создали предпосылки для дальнейшего развития школьного образования в республике. Данный опыт, пусть и сопровождавшийся методическими и организационными недостатками, сыграл важную роль в формировании практики последующего повышения квалификации педагогов.

Постепенное осознание необходимости качественного улучшения подготовки учителей привело к расширению сети педагогических училищ и высших учебных заведений в Казахстане. Их деятельность была направлена не только на системную профессиональную подготовку педагогов, но и на формирование единой методической базы, соответствующей задачам советской школы. Существенное значение имели мероприятия по

повышению квалификации учителей, которые позволяли совершенствовать профессиональные навыки, осваивать новые методы преподавания и адаптироваться к изменяющимся требованиям образовательного процесса.

Особую роль в развитии системы подготовки и переподготовки педагогических кадров сыграли государственные и местные органы управления образованием. Создание методических бюро, проведение профессиональных конкурсов и организация встреч учителей, в том числе в аулах и труднодоступных населённых пунктах, способствовали повышению качества преподавания и укреплению профессионального сообщества педагогов. Таким образом, комплекс мер по организации учительских курсов, развитию педагогических учебных заведений и системы повышения квалификации стал важным фактором становления устойчивой и функциональной системы народного образования в Казахстане в предвоенный период.

Материалы и методы

Материалами исследования послужил комплекс опубликованных и ранее не использованных в широком обороте архивных источников, отражающих процесс становления и развития системы подготовки педагогических кадров в Казахстане в предвоенный период. В их числе нормативно-правовые акты центральных и республиканских органов власти в сфере народного образования, постановления и циркуляры, регламентировавшие деятельность учительских курсов, педагогических училищ и высших учебных заведений. Существенное значение имели статистические материалы, характеризующие количественный и качественный состав педагогических кадров, динамику развития сети образовательных учреждений и масштабы мероприятий по повышению квалификации учителей.

В исследовании также использовались материалы периодической печати, методические рекомендации и учебно-методическая литература, предназначенная для учителей и работников системы образования. Эти источники позволили выявить основные направления методического обеспечения педагогов, формы профессиональной поддержки и механизмы стимулирования качества преподавания. Дополнительную источниковую базу составили воспоминания современников и публицистические материалы, отражающие практический опыт работы учителей, в том числе в сельских и отдалённых районах Казахстана.

Методологическую основу исследования составили принципы историзма, научной объективности и системности, что позволило рассматривать процессы подготовки и повышения квалификации педагогических кадров в их развитии, взаимосвязи и конкретно-

исторических условиях. В работе применялись общенаучные и специальные методы исследования. Историко-генетический метод использовался для выявления причин и условий формирования системы учительских курсов и педагогических учебных заведений. Историко-сравнительный метод позволил сопоставить различные этапы подготовки педагогов, а также выявить изменения в подходах к повышению их квалификационного уровня.

Комплексное использование указанных материалов и методов обеспечило достоверность полученных выводов и позволило всесторонне рассмотреть целесообразность учительских курсов, системы повышения квалификации и деятельности педагогических учебных заведений в контексте становления народного образования в Казахстане.

Изучение процесса формирования системы педагогического образования в Казахстане в 1920–1930-е годы требует анализа широкого пласта литературы, которую можно классифицировать по проблемно-хронологическому принципу.

Советский период историографии характеризуется накоплением масштабного фактологического материала. В работах 1950–1980-х годов, таких как исследования Сембаева А.И. и Сулейменова Р.Б., подробно освещены вопросы ликвидации безграмотности и количественного роста образовательных учреждений. Основной акцент в данный период делался на руководящей роли государственных органов и помощи научно-образовательных центров РСФСР. Несмотря на идеологическую заданность, эти работы остаются ценными благодаря введению в научный оборот первичных статистических данных Наркомпроса КазССР [1].

Современный этап (с 1991 г.) отмечен качественным пересмотром концептуальных подходов. Исследователи перешли от линейного описания «успехов культурного строительства» к анализу трагических противоречий эпохи. Современные историки рассматривают подготовку кадров не просто как образовательный процесс, а как инструмент формирования национальной идентичности в рамках советского проекта. В данном контексте следует отметить работы Кусяинова А.К., Мукановой Г.К. Особое место занимают работы Кундакбаевой Ж.Б., которая исследует образовательную политику через призму имперских и советских модернизационных стратегий, подчеркивая сложность адаптации учительства к быстрой смене идеологических установок [2].

В трудах Тлеужановой Ш.Т. детально анализируется материально-техническое и бытовое положение учительства в предвоенные годы. Автор доказывает, что, несмотря на пафос «культурной революции», кадры

готовились в условиях острого дефицита жилья, учебников и при постоянном идеологическом давлении [3].

Важным направлением стала гендерная история просвещения. Исследователи Жумагулов Б.С. и др. рассматривают подготовку женских педагогических кадров как ключевой фактор эмансипации казахских женщин, анализируя деятельность женских институтов и отделений [4].

Результаты и обсуждение

Наиболее распространенной формой подготовки учителей в период становления советской школы были временные и постоянные курсы. Они действовали в губернском центре, а также во всех уездных городах. В докладе народного комиссара Просвещения Байтурсынова А. в 1920 году указывался порядок приема для прохождения курсов: «...на курсы должны быть привлечены путем мобилизации по 2-3 человека от каждого населенного пункта, выдвинутые самим населением из своей среды из наиболее грамотных», и далее указывалось, что «таким путем получаемые учителя хотя не будут квалифицированными школьными работниками, но все же лицами, способными нести светоч знания среди населения...» [5].

К примеру, в Семипалатинской губернии первый такой краткосрочный курс в 1920 году (36 дней) окончили 229 человек, в том числе 88 казахов. А в 1921 году в губернии действовали 14 краткосрочных курсов, где более 500 ее слушателей получили первоначальную педагогическую подготовку [6, с. 53]. Кроме того, по сохранившимся данным Областной Земской Управы, к началу 1920 года в Семипалатинской губернии в деле подготовки преподавателей действовали 2 семинарии и 2 постоянных педагогических курса [7].

В национальном разрезе наблюдалось открытие в феврале 1921 года в г. Семипалатинске киргизских отделений Института Народного Образования для подготовки школьных работников для киргизских школ I ступени, в составе двух курсов: подготовительного и основного при 77 слушателях [8]. В г. Павлодаре действовали постоянные 3-х месячные учительские курсы.

В основном были распространены школы I ступени, причем среди русских наибольшее их количество размещалось в Павлодарском, Усть-Каменогорском, Семипалатинском уездах, а среди казахов – в Каркаралинском уезде. Открытие же школ II ступени среди нацменов не наблюдалось, поскольку для них не было ни преподавателей, ни помещений, ни оборудования, ни учебных пособий и т.д. Но даже действующие учебные заведения – школы I ступени и др. отличались низким уровнем учительских кадров. К примеру, на 1 апреля 1924 года среди работавших в системе просвещения губернии 1127 человек высшее и среднее специальное образование (педагогическое) имели 21,4 %, а 72,8 % учителей получили

педагогическую подготовку через краткосрочные курсы. В свою очередь из-за недостатка кандидатов для прохождения курсов вместо установленного образовательного ценза при приеме не ниже высшего начального училища принимались лица, окончившие и 2-х классную сельскую школу. Всего подобные курсы в городах Семипалатинске, Усть-Каменогорске, Павлодаре выпустили 100 человек [9, с. 167].

Низкое качество знаний обучающихся объяснялось большой текучестью кадров учителей, в основном из-за невыплаты им заработной платы, плохих жилищных условий, отсутствия медицинского обслуживания. Профессиональная деятельность учителя была существенно ограничена из-за недостаточного обеспечения библиотечными фондами, учебными материалами и методической литературой. Вследствие недостаточного уровня подготовки самих учителей, а также отсутствия материальной и методической поддержки возникали ситуации, когда педагоги не владели навыками использования, например, географических карт в учебном процессе. По этой причине оборотную сторону карт использовали для оформления стенгазет или в иных хозяйственных и учебных целях.

В статье Жургенева Т. «Боевые вопросы культурного строительства в Казакстане» [10, с. 20] отмечаются и такие моменты школьной жизни, как срыв занятий, несоблюдение расписания, отсутствие звонков, учебных планов у педагогов, начало и окончание уроков по желанию самих учителей и т.д. При этом государство затрачивало огромные средства на обучение «малограмотных» преподавателей, не прошедших подготовительных ступеней педагогического образования, которые, в конечном счете, не в состоянии были обучать других.

В 1926–1927 гг. в 4-х педагогических техникумах Семипалатинской губернии обучалось 641 человек, в том числе 413 казахов или 64,4 %. Число учителей в 1926–1927 гг. достигло 1473 человека [6, с. 56]. Одновременно для учителей, получивших педагогическое образование, были организованы курсы по переподготовке. Так, в 1925 году через курсы прошли 70 % учительства губернии, и 80 % учителей казахских школ.

С 1925 года Губернский отдел народного образования перешел на плановую работу по переподготовке учителей, когда на местах стали систематически работать кружки по поднятию квалификации учителей. Основной целью губернских учительских курсов стала подготовка работников опорных школ, которые, пройдя данные курсы сумели бы затем стать руководителями самообразовательной работы на местах. Рассчитаны они были на 1,5 месяца с 1 июля по 15 августа. Общее количество рабочих часов было намечено 255, из которых по педагогическому циклу отводилось

105 часов, по производственному – 100, обществоведческому – 50. Среди лиц, прошедших данные курсы было 67 русской национальности, 2 человека – украинской, 2 – белорусской, 1 – киргизской, 2 – татарской национальности. И среди прочих национальностей – 3 человека. Всего окончило 77 курсантов [11]. Также проводились конференции по переподготовке учительства вокруг дома работников просвещения (в гг. Семипалатинске и Усть-Каменогорске), рабклубе (г. Павлодар), где работа протекала в кружках и секциях под руководством Методического Бюро. В уездах работа велась через конференции и кружки. Отсутствие здесь регулярной связи между уездным учительством и городом поставило перед Рабпросом вопрос о необходимости снабжения педагогической литературой («Учительская газета», «Народный учитель», «На путях к новой школе», «Педкурсы на дому»). Однако обширность уездов, отдаленность от центров, отсутствие средств передвижения, материальная необеспеченность школы и учителя, перегруженность вследствие бессистемности распределения общественной работы – послужили тормозом в самообразовании учительства на местах. Затраченные труд и энергия не компенсировались достижениями этой работы, хотя определенный сдвиг учительства в строительстве новой школы все же был осуществлен. В отношении дальнейшей работы в этом направлении конференция курсантов Учительских курсов по переподготовке 1925 года определяла следующие задачи:

- 1) Создание возможно широкой сети опытно-показательных школ в уездных центрах и опорных школ в районах;
- 2) Организация плановой работы Методического Бюро с распространением влияния на всю территорию уездов;
- 3) Удовлетворяющий требованиям новой школы опытный инструктаж с влиянием его работы на уездные методические бюро и опорные школы районов и освобождения его от выполнения части административных канцелярских работ за счет живой связи со школами;
- 4) Укомплектование школ настольными библиотеками по педагогическим и общественно-политическим вопросам;
- 5) Организация по губернии планомерно действующих учительских библиотек-передвижек не менее 4-х на уезд;
- 6) Организация двухнедельных передвижных политехкурсов не менее двух раз в год;
- 7) Необходимость предоставления учительству средств передвижения для регулярного созыва районных и уездных конференций и обязательное присутствие на них для руководства работой членов губернских или уездных методических бюро или инструктажа [12].

Учитывая сложившуюся на местах ситуацию, обусловленную низким уровнем подготовки учителей и недостаточной организованностью местных органов власти в решении данной проблемы, Народный комиссариат просвещения РСФСР направлял лекторов для проведения занятий на курсах по подготовке педагогических кадров, обеспечивал рассылку учебно-методической литературы, а местные органы организовывали конкурсы на звание лучшего учителя губернии и другие подобные мероприятия. Заметную роль в повышении квалификации в методическом руководстве, в оказании практической помощи учительству, сыграл организованный в середине 20-х гг. первый учительский клуб – Дом работников просвещения.

Продолжая тему педагогических кадров, нужно отметить, что особо остро вопрос стоял среди национальных меньшинств. В Резолюции Совещания нацмен в 1926 году отмечалось, что «...краткосрочная переподготовка существующего кадра учителей нацмен реальных результатов не дает, в то же время поглощает значительные средства...» [13]. При этом планировалось открыть при некоторых педагогических техникумах немецкие, татарские, узбекские, дунганско-таранчинские отделения. Также, оканчивающих учебные заведения предполагалось «...использовать по их специальности на работе среди своей национальности. Переподготовку же имеющегося кадра учителей в школах нацмен вести более длительную на специальных курсах при Институтах Народного Образования в г. Оренбурге и Алма-Ате». Для украинского населения намечалось открыть Украинский Педтехникум. Предусматривалось также просить Наркомпрос организовать не позднее 1931 года специальные курсы по переподготовке уйгурских, татарских и узбекских преподавателей [14].

Еще одной мерой, способной облегчить положение, связанного с катастрофической нехваткой или малограмотностью учителей, должна была стать подготовка учителей через систему заочного обучения. «Ввиду большого наличия педагогических кадров с незаконченным специальным образованием – проблема повышения квалификации кадров путем заочного образования приобретала решающее значение. Ощущая острый недостаток высококвалифицированных педагогических кадров в школах, медленный рост стационарных педагогических учебных заведений и незначительный выпуск из них учителей, НКП КазССР за последние годы повышению квалификации учителей через систему заочного образования уделяет особое внимание...», – было обозначено в одном из директивных документов рассматриваемого периода [15]. К началу 1939 года высшее заочное обучение по Советскому Союзу было организовано при 77 педагогических институтах и университетах, количество обучающихся составило свыше 70

тыс. человек. В постановляющих документах того времени было определено всю ответственность за организацию и осуществление заочного обучения возложить на директоров высших учебных заведений.

Однако неудовлетворительной была признана деятельность по организации заочного обучения и на территории Казахстана: «...на основании материалов проверки заочного обучения учителей, НКП отмечает, что, несмотря на целый ряд приказов и неоднократных директивных указаний об организации повышения квалификации учителей через систему заочного обучения, зав.отделами народного образования до сих пор не осуществляется надлежащего руководства таким ведущим участком работы, как повышение квалификации педагогических кадров без отрыва от производства, не контролируется выполнение обязательств учителей условно «допущенных» к работе в школе, самоустраиваются от непосредственной ответственности за заочное обучение учителей, перепоручают это важнейшее дело отдельным работникам своего аппарата, не проверяя исполнение своих поручений» [16]. В ходе анализа по осуществляемому набору на заочную форму обучения по состоянию на 14 июня 1940 года был отмечен целый ряд недостатков. Так, в Петропавловском учительском институте на 150 мест было допущено к вступительным экзаменам только 20 человек, в Уральском педагогическом институте на 160 мест было принято всего 29 человек, в Кустанайском учительском институте на 150 мест подано 16 заявлений. От учителей Урицкого, Мендыгаринского, Орджоникидзенского, Затобольского районов Кустанайской области не было подано ни одного заявления.

В дальнейшем, судя по резолюции республиканского совещания директоров институтов и их помощников по высшему заочному обучению от 28 мая 1941 года ситуация на данном фронте работы стала несколько нормализовываться. Были отмечены повышение явки заочников на экзаменационные сессии, рост успеваемости, качества выполнения контрольных работ, «укрепление деловой связи институтов с отделами народного образования». Однако, несмотря на некоторое улучшение положения дела, по ряду показателей были отмечены низкие результаты. Так, невыполненным остался план охвата заочным обучением учителей 5-10 классов, не имевших соответствующего педагогического образования. Сохранялся отсев из числа заочников, особенно в Семипалатинском педагогическом институте (57,6 %), Уральском (37,8 %), Актыбинском (54,8 %), Карагандинском (37,4 %). Отмечалось отчисление студентов по неуплате взносов за обучение [17].

«Организация учебной работы заочных отделений институтов все еще находится на низком уровне: успеваемость по итогам первого полугодия

составляет 44,8%. Особенно низкая успеваемость заочников имеет место в Уральском педагогическом институте, Алма-Атинском, Актыбинском учительском институтах.

Во всех институтах имеет место наличие большого процента второгодничества и третьгодничества (на 1 курсах – 2-3 года обучается 743 чел., или 18,8 %, на 2 курсах – 213 чел. или 5,3 %). Учебно-консультационные пункты не оправдывают своего назначения, вследствие чего письменные контрольные работы по-прежнему многими заочниками не выполняются». Так была оценена работа, касающаяся развертывания заочного сектора образования в высших учебных заведениях республики.

Всего к началу 1939-1940 учебного года в Казахстане функционировало 12 высших учебных заведений, из которых был один университет (КазГУ), 4 педагогических (Казахский педагогический, Уральский, Кзыл-Ординский, Семипалатинский), 7 учительских (Алма-Атинский, Уральский, Актыбинский, Семипалатинский, Чимкентский, Петропавловский, Карагандинский) институтов [18].

Семипалатинский педагогический институт был образован на базе института Народного образования, существовавшего в городе с 1920 по 1922 гг. и преобразованный в 1922 г. в Практический институт Народного образования. С осени 1930 по 1933 гг. он стал именоваться Казахским институтом просвещения, а с 1935 по 1934 гг. – вечерним Педагогическим вузом для повышения квалификации учителей школ города. С января 1935 г. на базе двухгодичных курсов по подготовке учителей для средних школ в г. Семипалатинске был открыт стационарный учительский институт.

Карагандинский учительский институт был организован в 1938 г. в составе исторического факультета и факультета языка и литературы.

Годом раньше был основан Петропавловский учительский институт. С 1932 г. стал функционировать Уральский педагогический институт, а учительский институт г. Уральска – с 1935 г.

Алма-Атинский учительский институт был создан в 1935-1936 учебном году при Казахском Государственном педагогическом институте как вечернее двухгодичное его отделение. В течение первых 3-х лет Учительский институт не являлся самостоятельным учебным заведением, не имел своего бюджета, библиотеки, кабинетов и даже общежития. Но с 1 января 1938 г. институт выделился из КазПИ в самостоятельное учебное заведение со своим штатом научных работников, обслуживающим персоналом, бюджетом. Постепенно увеличивался контингент студентов из среды казахов. Если в 1935-1936 учебном году он составлял 58 человек, то на следующий год их число возросло до 96, а в 1939-1940 учебном году казахов стало 172

человека. Особенно примечательным стал рост казашек среди студентов вуза. В 1935 г. они составляли 5 человек, в 1940 г. – 35, причем на первоначальном этапе они были представлены на факультете языка и литературы, а в последующем – на физико-математическом, историческом, естественном факультетах.

Увеличение казахского контингента в среде студентов наблюдалось и в Актюбинском учительском институте, образованного в январе 1935 г. в составе факультетов: языка и литературы, физико-математического и исторического.

Кзыл-Ординский государственный педагогический институт был организован во Владивостоке Приморского края в 1931 г. как корейский педагогический институт. В связи с депортацией корейского населения, институт был перевезен в г. Кзыл-Орду, где с ноября 1937 по март 1938 гг. преподавание, в основном, сохранялось на корейском языке. С 1 сентября 1938 г. преподавание было полностью переведено на русский язык. Соответственно до 1938 г. в институте обучались студенты исключительно корейской национальности, а после 1938 г. – стала приниматься молодежь других этнических групп.

Появление в 1937 г. Чимкентского учительского института было вызвано расширением школьной сети по Южно-Казахстанской области и связанной с этим – необходимостью «обеспечить бурно растущую школьную сеть высококвалифицированными педагогами-воспитателями, мастерами педагогического процесса».

Однако, наиболее крупный вуз по подготовке педагогических кадров был открыт в 1926 г. в г. Ташкенте. Высший педагогический институт был организован специально для подготовки казахских педагогов. В 1928 г. по решению ЦК ВКП(б) и СНК СССР институт был реорганизован в Казахский государственный университет и переведен в г. Алма-Ату. В первый год на единственном педагогическом факультете обучалось 119 студентов, из них 56 казахской национальности. В сентябре 1931 г. в ходе реформы высших учебных заведений, университет был преобразован в Казахский педагогический институт с отделениями языка и литературы, физико-математическим, биолого-химическим, историко-экономическим, педагогическим отделениями. В 1935 г. в связи с празднованием 30-летнего юбилея со дня смерти Абая, институту было присвоено имя поэта.

Ежегодно увеличивалось число студентов-казахов на всех отделениях института. Так, в 1928 г. они составляли 76 человек, в 1935 г. – 275, в 1938 г. – 295, в 1939 г. – 228. Наблюдалось незначительное, но постепенное увеличение доли казашек в вузе [19].

Всего системой НКП КазССР было подготовлено педагогических кадров из среды казахов в 1938 г. – 224 человек, в 1939 г. – 450, в 1940 г. –

410 человек [20]. На 1 января 1941 года в системе народного образования числилось всего 43.345 учителей, из них казахов – 17.516 человек (40,4 %), женщин – 16.432 человек, в т.ч. – казашек – 2.500 (14 %)

Проблемы обучения на казахском языке сохранялись в продолжение последующих лет, особенно в районах отгонного животноводства. Малообразованные и малочисленные учителя, осуществляя преподавание спектрально разнообразных дисциплин, не могли организовать на местах качественной учебной, воспитательной работы. Тем не менее, наблюдалось увеличение кадрового потенциала на русском языке, что характеризовало, в целом, повышение уровня педагогического образования.

Выводы

В исследуемый период произошел качественный переход от стихийных краткосрочных форм обучения (курсы ликбеза, временные семинары) к устойчивой сети стационарных учебных заведений (педтехникумы, институты просвещения). К концу 1930-х годов в Казахской АССР была сформирована многоступенчатая структура воспроизводства педагогических кадров, способная функционировать автономно.

Предвоенная модель подготовки учителей носила мобилизационный характер. Форсированная ликвидация безграмотности требовала огромного количества специалистов, что на начальном этапе неизбежно приводило к снижению квалификационных стандартов. Однако именно накопленный в 20-е годы «первый опыт» позволил к середине 30-х внедрить единые государственные программы и методические бюро, повысившие уровень школьного образования.

Подготовка педагогов рассматривалась государством не только как образовательная, но и как важнейшая политическая задача. Учитель в отдаленном ауле становился ключевым проводником советской идеологии. Система мер стимулирования (конкурсы, профессиональные встречи, методическая поддержка) была направлена на создание лояльной и профессионально ориентированной прослойки национальной интеллигенции.

Анализ архивных материалов ЦГА РК, АП РК и региональных фондов подтверждает, что в Казахстане процесс осложнялся огромными территориями, кочевым бытом части населения и языковыми реформами. Это обусловило уникальность «казахстанской модели» педобразования, где сочетались классические академические подходы и специфические формы работы, такие как «красные юрты» и передвижные методические пункты.

СПИСОК ИСПОЛЬЗОВАННЫХ ИСТОЧНИКОВ

1 Сулейменов, Р. Б., Бисенов, Х. И. Социалистическое строительство в Казахстане в период построения фундамента социализма. – Алма-Ата : Наука, 1969.; Сембаев, А. И. Очерки истории школы Казахстана (1900–1917 гг.). – Алма-Ата : Казгосучпедгиз, 1958. – 272 с.; Бисенов, Х. И. Алма-Ата в период социализма. – Алма-Ата : Наука, 1965.

2 Кундакбаева, Ж. Б. Государственная политика в области образования в Казахстане (XVIII – начало XX вв.): преемственность и трансформации. – Алматы: Казах университеті, 2010; Кусаинов, А. К. Актуальные проблемы истории образования и педагогической мысли Казахстана. – Алматы, 2005; Муканова, Г. К. Интеллигенция Казахстана в 20–30-е годы XX века: кадровый аспект и политические судьбы. – Алматы, 2015.

3 Тлеужанова, Ш. Т. Социально-бытовое положение учительства Казахстана в 20–30-е годы XX века // Отан тарихы. – 2011. – № 2; Тлеужанова, Ш. Т. Подготовка педагогических кадров в Казахстане в 1920–1940 гг. // Вестник КарГУ. – 2010; Такенов, А. С. Становление и развитие высшей школы Казахстана (1917–1940 гг.). – Алматы, 1998.

4 Жумагулов Б. С. Подготовка учителей в Казахстане в 1920–1930-е годы: исторический аспект. – Караганда, 2012.

5 Архив Президента, (АП РК) Ф. 140. Оп. 1. Д. 74. Л. 6-7.

6 Керейбаев, К. Ш. Культурная жизнь Восточного Казахстана в 20-е годы. Дис. кан. ист. наук. – Алма-Ата, 1989. – 182 с.

7 Центральный государственный архив Республики Казахстан, (ЦГА РК) Ф. 846. Оп. 1. Д. 12. Л. 21.

8 ЦГА РК, Ф. 81. Оп. 1. Д. 77. Л. 12.

9 Из годового отчета подотдела единой школы Семипалатинского губернского отдела Народного Образования // Культурное строительство в Казахстане (1918–1932 гг.). Сб. документов и материалов. Т. 1. Алма-Ата: Казахстан, 1965. – 566с.

10 Жургенев, Т. Боевые вопросы культурного строительства в Казахстане // Просвещение национальностей. – 1934. – №1. – С.17–21.

11 Центр документации Новейшей истории, г. Семей (ЦДНИ) Ф. 415. Оп. 1. Д. 248. Л. 7-20.

12 Материалы Семипалатинских Губернских Курсов по переподготовке учителя. – Семипалатинск, 1925.

13 ЦГА РК, Ф. 81. Оп. 1. Д. 1468. Л. 12.

14 Резолюции 1-го Всеказакского совещания нацменработников, Сентябрь 2-6. – 1930 г. – Алма-Ата, 1930. – 19 с.

15 Сборник приказов, распоряжений и указаний Народного Комиссариата по просвещению Казахской АССР. – Алма-Ата, 1936. – №3 (44).

16 ЦГА РК, Ф.1692, Оп. 1, Д.327, Л.70-71.

17 ЦДНИ, Ф. 645, Оп.1, Д.199, Л.13-14.

18 ЦГА РК, Ф. 1692, Оп.1, Д.178, Л.50-52.

19 ЦГА РК, Ф. 1692, Оп.1, Д.340, Л.97-131.

20. ЦГА РК, Ф. 1692, Оп.1, Д. 654а, Л.43-43 об.

REFERENCES

1 Sulejmenov, R. B., Bisenov, X. I. Socialisticheskoe stroitel'stvo v Kazaxstane v period postroeniya fundamenta socializma [Socialist construction in Kazakhstan during the period of building the foundations of socialism]. – Alma-Ata : Nauka, 1969.; Sembaev, A. I. Ocherki istorii shkoly` Kazaxstana (1900–1917 gg.) [Essays on the History of Schools in Kazakhstan (1900–1917)]. – Alma-Ata : Kazgosuchpedgiz, 1958. – 272 p.; Bisenov, X. I. Alma-Ata v period socializma [Alma-Ata during the period of socialism]. – Alma-Ata : Nauka, 1965.

2 Kundakbaeva, Zh. B. Gosudarstvennaya politika v oblasti obrazovaniya v Kazaxstane (XVIII – nachalo XX vv.): preemstvennost' i transformacii [State Policy in the Field of Education in Kazakhstan (18th – Early 20th Centuries): Continuity and Transformations]. – Almaty` : Kazax universiteti, 2010; Kusainov, A. K. Aktual'ny'e problemy` istorii obrazovaniya i pedagogicheskoy my'sli Kazaxstana [Current Issues in the History of Education and Pedagogical Thought in Kazakhstan.]. – Almaty, 2005; Mukanova, G. K. Intelligenciya Kazaxstana v 20–30-e gody` XX veka: kadrovyy`j aspekt i politicheskie sud'by` [The Intelligentsia of Kazakhstan in the 1920s–1930s: Personnel Aspects and Political Destinies]. – Almaty`, 2015.

3 Tleuzhanova, Sh. T. Social'no-by'tovoe polozhenie uchitel'stva Kazaxstana v 20–30-e gody` XX veka [The Socio-Living Conditions of Teachers in Kazakhstan in the 1920s–1930s.] // Otan tarixy`. – 2011. – № 2; Tleuzhanova, Sh. T. Podgotovka pedagogicheskix kadrov v Kazaxstane v 1920–1940 gg. [Training of Teaching Personnel in Kazakhstan, 1920–1940] // Vestnik KarGU. – 2010; Takenov, A. S. Stanovlenie i razvitie vy'sshej shkoly` Kazaxstana (1917–1940 gg.) [The Formation and Development of Higher Education in Kazakhstan (1917–1940)]. – Almaty`, 1998.

4 Zhumagulov, B. S. Podgotovka uchitelej v Kazaxstane v 1920–1930-e gody`: istoricheskij aspekt [Teacher Training in Kazakhstan in the 1920s–1930s: A Historical Perspective]. – Karaganda, 2012.

5 Arxiv Prezidenta, (AP RK) [Archive of the President of the Republic of Kazakhstan]. – F. 140. – Op. 1. – D. 74. – L. 6–7.

6 **Kerejbaev, K.Sh.** Kul'turnaya zhizn' Vostochnogo Kazakhstana v 20-gody'. Dis.kan. ist.nauk [Cultural Life of Eastern Kazakhstan in the 1920s]. – Alma-Ata, 1989. – 182 p.

7 Central'ny'j gosudarstvenny'j arxiv Respubliki Kazaxstan, (CzGA RK) [Central State Archive of the Republic of Kazakhstan]. – F. 846. – Op. 1. – D. 12. – L. 21.

8 CzGA RK, [CGARK] F. 81. Op. 1. D. 77. L. 12.

9 Iz godovogo otcheta podotdela edinoj shkoly' Semipalatinskogo gubernskogo otdela Narodnogo Obrazovaniya [From the Annual Report of the Subdivision of the Unified School of the Semipalatinsk Provincial Department of Public Education]// Kul'turnoe stroitel'stvo v Kazakhstane (1918-1932 gg.). Sb. dokumentov i materialov. T. 1. Alma-Ata: Kazaxstan, 1965. – 566 p.

10 **Zhurgenov, T.** Boevy'e voprosy' kul'turnogo stroitel'stva v Kazakhstane [Key Issues of Cultural Development in Kazakhstan] // Prosveshhenie nacional'nostej. – 1934. – № 1. – P. 17–21.

11 Centr dokumentacii Novejshej istorii, g. Semej, (CzDNI) [Center for Contemporary History Documentation]. – F. 415. – Op. 1. – D. 248. – L. 7–20.

12 Materialy' Semipalatinskix Gubernskix Kursov po perepodgotovke uchitel'stva [Materials of the Semipalatinsk Provincial Courses for Teacher Retraining]. Semipalatinsk, 1925.

13 CzGA RK, [CGA RK] F. 81. Op. 1. D. 1468. L. 12.

14 Rezolyucii 1-go Vsekazakskogo soveshchaniya naczmenrabotnikov. [Resolutions of the 1st All-Kazakh Conference of National Minority Workers]. Sentyabr'2-6. – 1930 g. – Alma-Ata, 1930. – 19 p.

15 Sbornik prikazov, rasporyazhenij i ukazanij Narodnogo Komissariata po prosveshcheniyu Kazaxskoj ASSR [Collection of Orders, Directives, and Instructions of the People's Commissariat for Education of the Kazakh ASSR]. – Alma-Ata, 1936. – №3 (44).

16 CzGA RK, [CGA RK] F.1692, Op.1, D. 327, L. 70-71.

17 CzDNI, [CCHD] F. 645, Op.1, D.199, L.13-14

18 CzGA RK, [CGA RK] F. 1692, Op.1, D.178, L.50-52.

19 CzGA RK, [CGA RK] F. 1692, Op.1, D.340, L.97-131.

20 CzGA RK, [CGA RK] F. 1692, Op.1, D. 654a, L.43-43 ob.

Поступило в редакцию 06.02.26.

Поступило с исправлениями 12.02.26.

Принято в печать 20.03.26.

*А. М. Тұрлыбекова

Торайғыров университеті,
Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

06.02.26 ж. баспаға түсті.

12.02.26 ж. түзетулерімен түсті.

20.03.26 ж. басып шығаруға қабылданды.

1920–1930 ЖЖ. ҚАЗАКСР-ДЕ ПЕДАГОГ КАДРЛАРДЫ ДАЯРЛАУ ЖҮЙЕСІНІҢ ҚАЛЫПТАСУЫ

Соғысқа дейінгі кезеңде қалыптасқан халыққа білім беру жүйесі тиісті кадрлық әлеуетті даярлауды қарастырды. 20-жылдардан басталған бұл бағыттағы мәселелер мұғалімдерді, сауатсыздықты жоюшыларды (ликвидаторларды) даярлау курстарын ұйымдастыру, кейіннен педагогикалық училищелер мен жоғары оқу орындарының желісін ашу және кеңейту арқылы шешілді. Әрине, алғашқы тәжірибенің кемшіліктері көп болды және бірінші кезеңде даярланған мұғалімдер мектептегі білім беру немесе сауатсыздықты жою аясында балаларды оқытудың жоғары деңгейін қамтамасыз ете алмады. Бірақ дәл осы тәжірибе болашақта мұғалімдердің біліктілік деңгейін арттыру жүйесін жолға қоюға, сапалы даярлау әдістемесін әзірлеуге мүмкіндік берді. Бұл істе мұғалімдер арасында оқыту сапасын арттыруды ынталандыруға бағытталған іс-шаралар топтамасын өрістеткен орталық билік органдары маңызды рөл атқарды. Жергілікті жерлерде мұғалімдерді қажетті әдебиеттермен қамтамасыз ететін әдістемелік бюролар ұйымдастырылды, үздік мұғалімдер конкурстары өткізілді, шалғай ауылдарда мұғалімдермен кәсіби кездесулер ұйымдастырылды.

Жұмыс ҚР ОММ (ЦГА РК), ҚР ПӘ (АП РК), Семей қ. ҚЗТҚО (ЦДНИ) қорларының бай мұрағат материалдарына негізделген, олардың едәуір бөлігі ғылыми айналымға алғаш рет енгізіліп отыр. Тарихи детерминизм мен жүйелі талдау әдістерін қолдану авторға жеделдетілген жаңғырту жағдайындағы педагогикалық білім беруді институционализациялау процесін қайта жаңғыртуға (реконструкциялауға) мүмкіндік берді.

Зерттеуде мұғалімдерді әлеуметтік қолдау және моральдық ынталандыру шараларын ауылдық жерлерде кәсіби беделді арттыруға бағытталған мемлекеттік саясаттың құралы ретінде талдауға ерекше мән беріледі. Жұмыс нәтижелерін Қазақстанның

мәдениеті мен ағарту ісінің тарихы бойынша жинақтаушы еңбектерді дайындауда, сондай-ақ Қазақстан тарихы бойынша дәріс курстарында пайдалануға болады.

Кілтті сөздер: халыққа білім беру, педагог кадрларды даярлау, мұғалімдердің біліктілігін арттыру, кеңестік білім беру жүйесі, сауатсыздықты жою, педагогикалық курстар, педагогикалық училищелер.

*A. M. Turlybekova

Toraighyrov University,
Republic of Kazakhstan, Pavlodar.

Received 06.02.26.

Received in revised form 12.02.26.

Accepted for publication 20.03.26.

THE FORMATION OF THE TEACHER TRAINING SYSTEM IN THE KAZAKH ASSR DURING THE 1920s–1930s

The public education system emerging in the pre-war period necessitated the development of a corresponding human resource potential. Challenges in this area, which originated in the 1920s, were addressed through the organization of teacher training courses and literacy campaigns (likbez), and subsequently, through the establishment and expansion of a network of pedagogical colleges and higher education institutions. Admittedly, this initial experience faced numerous shortcomings; teachers trained during the first stage often could not ensure a high standard of education for children or effective literacy eradication. However, it was precisely this experience that later enabled the refinement of a system for improving teacher qualifications and the development of high-quality training methodologies. Central authorities played a significant role by launching a series of initiatives aimed at incentivizing improved teaching quality. Local methodological bureaus were established to supply teachers with necessary literature, «Best Teacher» competitions were held, and professional meetings were organized for educators in remote auls (villages).

This study is based on extensive archival materials from the Central State Archive of the Republic of Kazakhstan, the Archive of the President of the Republic of Kazakhstan, and the Center of Documentation of Contemporary History of Semey, a significant portion of which is being

introduced into scientific circulation for the first time. By applying the methods of historical determinism and systemic analysis, the author reconstructs the process of institutionalization of pedagogical education amidst forced modernization. Particular emphasis is placed on analyzing social support measures and moral incentives for teachers as instruments of state policy to enhance the prestige of the profession in rural areas. The findings of this research may be utilized in the preparation of comprehensive works on the history of culture and education in Kazakhstan, as well as in lecture courses on the history of Kazakhstan.

Keywords: public education, teacher training, teacher professional development, Soviet education system, literacy eradication, pedagogical courses, pedagogical colleges.

АВТОРЛАР ТУРАЛЫ АҚПАРАТ

Абдилхаким Бурханадин Шарафутдинұлы, PhD, доцент, Нұр-Мұбарак Египет Ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: burhanhakim01@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8271-866X>

Азербайев Аслан Дыбысбекович, PhD, қауымд. профессор, «Қазақстан тарихы» кафедрасы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: Azerbaiyev_ad1986@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7878-7972>

Акшанова Асель Маратовна, «Тарих» БББ докторанты, Өлкей Марғұлан атындағы Павлодар педагогикалық университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: asselya-2012@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-8570-1929>

Ақылбеков Бауыржан Көлбаевич, Қазақстан Республикасы Ұлттық қорғаныс университетінің оқытушысы, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: gaziz_aida@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-5978-1197>

Бейсенбекова Асель Сақыжанқызы, магистрант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: Assel_zhan_07@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-2399-9972>

Бексултанов Алдияр Сағындыкович, аға оқытушы, «Құқықтану» кафедрасы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: bek_aldiyar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6049-1647>

Болатбекова Назгуль Жоламановна, «Философия» мамандығы бойынша докторант, Журналистика және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы, e-mail: nazgul.zholamanovna@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-6595-2296>

Джуншеев Расылхан Ербосынович, философия ғылымдарының кандидаты, «Философия және саясаттану» кафедрасының доценті, М. Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., 080016, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhunshev@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5792-7582>

Ельмуратова Ботагоз Жұмабайқызы, тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: botagoz.zh11@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3969-819X>

Ержан Қалмахан, PhD, қауымд.проф. Исламтану кафедрасы, «Нұр-Мұбарак» Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: kalmakhanyerzhan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1951-5867>

Жантилеуов Ержан Зулпыхарович, Мәдени-тынығу жұмысы» кафедрасы, «Мәдениет және өнер» факультеті, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы, e-mail: nurtazina.akzharkin@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-9132-3721>

Жаябаева Рамиля Геннадьевна, аға оқытушы, Философия және әлеуметтік ғылымдар кафедрасы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: aguarius2020@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6674-932X>

Жолдубаева Ажар Куанышбековна, философия ғылымдарының докторы, профессор, «Философия және саясаттану» факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы, 050000-050063, Қазақстан Республикасы, e-mail: azar.08@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8864-6820>

Жусупова Бахыт Жармухамедовна, PhD докторы, профессор ассистенті, Философия және психология факультеті, Академик Е. А. Бөкетов атындағы Қарағанды Ұлттық Зерттеу университеті, Қарағанды қ., 100024, Қазақстан Республикасы, e-mail: zhusupova2013@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4442-3924>

Имамәди Түсіпхан, PhD, Дінтану кафедрасы, «Нұр-Мұбарак» Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: m.yusufhan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4470-5873>

Калиев Ильдар Абужанович, Саяси ғылымдар кандидаты, «Философия және әлеуметтік ғылымдар» кафедрасының профессоры, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: Kaliyev7719@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2331-3726>

Келдібеков Манат Бейсенұлы, PhD, Ғылыми жұмыс және зерттеулерді коммерцияландыру жөніндегі Басқарма мүшесі – проректор, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: keldybekov.manat@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-6493-4169>

Кударова Назгуль Абиљековна, PhD доктор, қауымдастырылған профессор, Астана халықаралық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: nazgul.kudarova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9706-7716>

Кульбаева Дина Дюсебаевна, философия ғылымдарының кандидаты, доцент, Философия және саясаттану» кафедрасының кафедра меңгерушісі,

М. Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., 080016, Қазақстан Республикасы, e-mail: kulbaeva68@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6126-4905>

Лысенко Юлия Александровна, тарих ғылымдарының докторы, профессор, шығыстану кафедрасы, Алтай мемлекеттік университеті, Барнаул, 656023, Ресей Федерациясы, e-mail: julia_199674@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1088-3578>

Макишева Айжан Тлектесовна, магистр, аға оқытушы, Гуманитарлық ғылымдарының жоғары мектебі, Марғұлан университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: makichevaat78@mail.com, <https://orcid.org/0009-0001-4987-2171>

Махмет Мұратхан, PhD, Дінтану кафедрасы, «Нұр-Мұбарак» Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ., 050040, Қазақстан Республикасы, e-mail: murat1215@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7346-0126>

Молдакимова Алия Сарсенбаевна, тарих ғылымдарының кандидаты, Гуманитарлық ғылымдарының жоғары мектебі, Марғұлан университеті, Павлодар қ., 140000, Қазақстан Республикасы, e-mail: aliya.m.s@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9975-3250>

Мұстафаева Шафағ, аға оқытушы, Шығыс елдерінің аймақтану кафедрасы, Әзербайжан тілдер университеті, Баку қ., AZ1014, Азербайжан, e-mail: shfefeg87@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-9685-3459>

Мырзапайзова Гульшат Уразбековна, аға оқытушы, «Философия және саясаттану» кафедрасы, М. Х. Дулати атындағы Тараз университеті, Тараз қ., 080016, Қазақстан Республикасы, e-mail: myrzapaizova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-1948-4373>

Назанова Гаухар Женисбековна, докторант, 8D11120 – «Мәдени-тынығу жұмысы» білім беру бағдарламасы, «Мәдени-тынығу жұмысы» кафедрасы, «Мәдениет және өнер» факультеті, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы, e-mail: nazanova.gaukhar@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-0102-678X>

Нуртазина Акжаркин, оқытушы, «Мәдени-тынығу жұмысы» кафедрасы, «Мәдениет және өнер» факультеті, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ., 160000, Қазақстан Республикасы, e-mail: nurtazina.akzharkin@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-4870-0503>

Нұрышева Гүлжиһан Жұмабаевна, философия ғ.д., профессор-зерттеуші, Философия және саясаттану факультеті, Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: gulzhikhan-nuryшева@yandex.kz, <https://orcid.org/0000-0001-6640-8111>

Өмірбай Абзал Саятайұлы, PhD, аға оқытушы, философия кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: kazak_abzal@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7183-6428>

Поломарчук Борис Викторович, әлеуметтік ғылымдар магистрі, аға оқытушы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Республика Қазақстан, e-mail: borisvictor@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3301-5965>

Раисов Асар Мурасбекович, «Философия және әдеп» мамандығы бойынша докторант, Журналистика және әлеуметтік ғылымдар факультеті, «Философия» кафедрасы, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010008, Қазақстан Республикасы, e-mail: mr.assar@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0003-2615-2432>

Рахимбаева Мадина Нуржановна, Әлеуметтану магистрі, докторант, Л. Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., 010000, Қазақстан Республикасы, e-mail: madina611211@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-9150-5460>

Салимова Райгуль Сабыровна, «Философия және әлеуметтік ғылымдар» кафедрасының PhD, аға оқытушысы, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: salimova_raigul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6747-4620>

Серикбаева Айжан Темірболатовна, PhD докторы, «Философия және әлеуметтік ғылымдар» кафедрасының қауымд. профессор (доцент), Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: a.serikbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-1198-8937>

Сыздыкова Аймекен Мерекеевна, Тарих ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: aimeken@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2126-7834>

Талипова Жадыра Жанабаевна, аға оқытушы, «Құқықтану» кафедрасы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: zh_talipova@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0007-1566-1193>

Танатарова Махаббат Касымовна, «Философия» мамандығы бойынша докторант, Философия және саясаттану факультеті, Әл-Фараби атындағы қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000, Қазақстан Республикасы, e-mail: makhabbat.tanatarova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-2236-5145>

Топлу Мехмет, педагогика ғылымдарының докторы, профессор, Хажы Байрам Вели университеті, Анкара қ., 06570, Түркия, e-mail: mehmet.toplu@hbv.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1777-9829>

Тұрлыбекова Айгүл Мұхаметханқызы, т.ғ.к., қауымд. профессоры (доцент), Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: TurlybekovaAM@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5671-9119>

Тұрсынбаева Қарлығаш Айтбайқызы, «Мәдениеттану» мамандығы бойынша докторант, «Философия және саясаттану» факультеті, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университеті, Алматы қ., 050000-050063, Қазақстан Республикасы, e-mail: karlygash.turs@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-6988-9414>

Шакиров Сымбат Еркебайұлы, PhD, Философия кафедрасының меңгерушісі, Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті, Астана қ., Қазақстан Республикасы, e-mail: simba_004@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8354-5844>

Шамшудинова Гульнара Тургановна, қауымд. профессор (доцент), «Құқықтану» кафедрасы, Торайғыров университеті, Павлодар қ., 140008 Қазақстан Республикасы, e-mail: Gulya-sgt@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1242-4279>

Шейко Юлия Николаевна, Ақмола облысы, Атбасар қ., 020402, Қазақстан Республикасы, e-mail: sheikou14@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5535-0276>

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Абдилхаким Бурханадин Шарафутдинұлы, PhD, доцент, Египетский университет исламской культуры имени Нур-Мубарак, г. Алматы, Республика Казахстан, e-mail: burhanhakim01@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8271-866X>

Азербайев Аслан Дыбысбекович, PhD, ассоц. профессор, кафедра «История Казахстана», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Azerbaiyev_ad1986@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7878-7972>

Акшанова Асель Маратовна, докторант ОП «История», Павлодарский педагогический университет имени Әлкей Марғұлан, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: asselya-2012@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-8570-1929>

Акылбеков Бауыржан Колбаевич, преподаватель Национального университета обороны Республики Казахстан, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: gaziz_aida@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-5978-1197>

Бейсенбекова Асель Сакижановна, магистрант, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Assel_zhan_07@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-2399-9972>

Бексултанов Алдияр Сагындыкович, ст. преподаватель, кафедра «Правоведение», Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: bek_aldiyar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6049-1647>

Болатбекова Назгуль Жоламановна, докторант по специальности «Философия», Факультет журналистики и социальных наук, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010008, Республика Казахстан, e-mail: nazgul.zholamanovna@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-6595-2296>

Джуншеев Расылхан Ербосынович, кандидат философских наук, доцент кафедры «Философия и политология», Таразский университет имени М. Х. Дулати, г. Тараз, 080016, Республика Казахстан, e-mail: zhunshev@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5792-7582>

Ельмуратова Ботагоз Жумабаевна, кандидат исторических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: botagoz.zh11@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3969-819X>

Ержан Қалмахан, PhD, ассоц. профессор, Кафедра исламоведения, Египетский университет исламской культуры «Нур-Мубарак», г. Алматы,

050040, Республика Казахстан, e-mail: kalmakhanyerzhan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1951-5867>

Жантилеуов Ержан Зулпыхарович, преподаватель кафедры «Культурно-досуговая работа», Факультет «Культуры и искусства», Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент, 160000, Республика Казахстан, e-mail: nurtazina.akzharkin@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-9132-3721>

Жаябаева Рамиля Геннадьевна, ст. преподаватель, кафедра Философия и социальные науки, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: aguarius2020@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6674-932X>

Жолдубаева Ажар Куанышбековна, доктор философских наук, профессор, Факультет «Философия и политология», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, Алматы, 050000-050063, Казахстан, e-mail: azar.08@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8864-6820>

Жусупова Бахыт Жармухамедовна, доктор философии (PhD), ассистент профессор, Факультет философии и психологии, Карагандинский национальный исследовательский университет имени академика Е. А. Букетова, г. Караганда, 100024, Республика Казахстан, e-mail: zhusupova2013@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4442-3924>

Имамәди Түсіпхан, PhD, кафедра религиоведения, Египетский университет исламской культуры «Нур-Мубарак», г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: m.yusufhan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4470-5873>

Калиев Ильдар Абужанович, кандидат политических наук, профессор кафедры «Философия и социальные науки», Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: Kaliyev7719@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2331-3726>

Кельдыбеков Манат Бейсенович, PhD, Член Правления по научной работе и коммерциализаций исследований – проректор, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: keldybekov.manat@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-6493-4169>

Кударова Назгуль Абиљековна, доктор PhD, ассоциированный профессор, Международный университет «Астана», г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: nazgul.kudarova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9706-7716>

Кульбаева Дина Дюсебаевна, кандидат философских наук, доцент, заведующая кафедрой «Философия и политология», Таразский университет

имени М. Х. Дулати, г. Тараз, 080016, Республика Казахстан, e-mail: kulbaeva68@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6126-4905>

Лысенко Юлия Александровна, доктор исторических наук, профессор, кафедра востоковедения, Алтайский государственный университет, Барнаул, 656023, Российская Федерация, e-mail: iulia_199674@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1088-3578>

Макишева Айжан Тлектесовна, магистр, старший преподаватель, Высшая школа гуманитарных наук, Марғұлан университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: makichevaat78@mail.com, <https://orcid.org/0009-0001-4987-2171>

Махмет Муратхан, PhD, кафедра религиоведения, Египетский университет исламской культуры «Нур-Мубарак», г. Алматы, 050040, Республика Казахстан, e-mail: murat1215@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7346-0126>

Молдакимова Алия Сарсенбаевна, кандидат исторических наук, Высшая школа гуманитарных наук, Марғұлан университет, г. Павлодар, 140000, Республика Казахстан, e-mail: aliya.m.s@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9975-3250>

Мустафаева Шафағ, ст. преподаватель, кафедра регионоведения стран Востока, Азербайджанский университет языков, г. Баку, AZ1014, Азербайджан, e-mail: shefeg87@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-9685-3459>

Мырзапайзова Гульшат Уразбековна, старший преподаватель, кафедра «Философия и политология», Таразский университет имени М. Х. Дулати, г. Тараз, 080016, Республика Казахстан, e-mail: myrzapaizova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-1948-4373>

Назанова Гаухар Женисбековна, докторант, образовательная программа 8D11120 - «Культурно-досуговая работа», кафедра «Культурно-досуговая работа», факультет «Культура и искусство», Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент, 160000, Казахстан, e-mail: nazanova.gaukhar@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-0102-678X>

Нуртазина Акжаркин, преподаватель, кафедра «Культурно-досуговая работа», факультет «Культура и искусство», Южно-Казахстанский университет имени М. Ауэзова, г. Шымкент, 160000, Казахстан, e-mail: nurtazina.akzharkin@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-4870-0503>

Нурышева Гульжихан Жумабаевна, доктор философских наук, профессор-исследователь, факультет философии и политологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: gulzhikhan-nuryшева@yandex.kz, <https://orcid.org/0000-0001-6640-8111>

Омирбай Абзал Саятаевич, PhD, старший преподаватель, кафедра философии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан, e-mail: kazak_abzal@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7183-6428>

Поломарчук Борис Викторович, магистр социальных наук, ст. преподаватель, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, e-mail: borisvictor@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3301-5965>

Раисов Асар Мурасбекович, докторант по специальности «философии и этика», Факультет журналистики и социальных наук, кафедра «философии», Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010008, Республика Казахстан, e-mail: mr.assar@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0003-2615-2432>

Рахимбаева Мадина Нуржановна, магистр социологии, докторант, Евразийский национальный университет имени Л. Н. Гумилева, г. Астана, 010000, Республика Казахстан, e-mail: madina611211@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-9150-5460>

Салимова Райгуль Сабыровна, PhD, ст. преподаватель, кафедры «Философия и социальные науки», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: salimova_raigul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6747-4620>

Серикбаева Айжан Темирболатовна, PhD, ассоц. профессор (доцент), кафедра «Философия и социальные науки», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: a.serikbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-1198-8937>

Сыздыкова Аймекен Мерекеевна, кандидат исторических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: aimeken@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2126-7834>

Талипова Жадыра Жанабаевна, ст. преподаватель, кафедра «Правоведение», Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: zh_talipova@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0007-1566-1193>

Танатарова Махаббат Касымовна, докторант по специальности «Философия», Факультет философии и политологии, Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000, Республика Казахстан, e-mail: makhabbat.tanatarova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-2236-5145>

Топлу Мехмет, доктор педагогических наук, профессор, Университет Хажы Байрам Вели, г. Анкара, 06570, Турция, e-mail: mehmet.toplu@hbv.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1777-9829>

Турлыбекова Айгуль Мухаметхановна, к.и.н., ассоц. профессор (доцент), Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: TurlybekovaAM@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5671-9119>

Тұрсынбаева Қарлығаш Айтбайқызы, докторант по специальности «Культурология», Факультет «Философия и политология», Казахский национальный университет имени аль-Фараби, г. Алматы, 050000-050063, Казахстан, e-mail: karlygash.turs@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-6988-9414>

Шакиров Сымбат Еркебаевич, PhD, заведующий кафедрой философии, Евразийский национальный университет имени Л.Н. Гумилева, г. Астана, Республика Казахстан, e-mail: simba_004@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8354-5844>

Шамшудинова Гульнара Тургановна, ассоциированный профессор, кафедра «Правоведение», Торайғыров университет, г. Павлодар, 140008 Республика Казахстан, e-mail: Gulya-sgt@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1242-4279>

Шейко Юлия Николаевна, Акмолинская область, г. Атбасар, 020402, Республика Казахстан, e-mail: sheikou14@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5535-0276>

INFORMATION ABOUT THE AUTHORS

Abdilkhakim Burkhanadin, Associate Professor, PhD, Nur-Mubarak Egyptian University of Islamic Culture, Almaty, Republic Kazakhstan, e-mail: burhanhakim01@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-8271-866X>

Akylbekov Bauyrzhan Kolbaevich, Lecturer at the National Defense University of the Republic of Kazakhstan, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: gaziz_aida@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0007-5978-1197>

Akshanova Assel Maratovna, doctoral student in “History”, Pavlodar Pedagogical University named after Alkey Margulan, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: asselya-2012@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-8570-1929>

Azerbayev Aslan Dybysbekovich, PhD, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: Azerbayev_ad1986@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7878-7972>

Beisenbekova Asel Sakizhanovna, Master’s student, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: Assel_zhan_07@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0002-2399-9972>

Bexultanov Aldiyar Sagyndykovich, Senior lecturer of the Department of Law, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: bek_aldiyar@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6049-1647>

Bolatbekova Nazgul Zholamanovna, PhD student in Philosophy, Faculty of Journalism and Social Sciences, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan, e-mail: nazgul.zholamanovna@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0004-6595-2296>

Dzhunsheev Rasylkhan Erbosynovich, Candidate of philosophical sciences, associate professor, Department of “Philosophy and Political Science”, M. Kh. Dulati Taraz University, Taraz, 080016, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhunshev@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-5792-7582>

Imammadi Tussipkhan, PhD, Department of Religious Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: m.yusufhan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-4470-5873>

Kaliyev Ildar Abuzhanovich, Candidate in Political Science, Professor of the Department of Philosophy and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: kaliyev7719@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2331-3726>

Keldybekov Manat Beisenovich, PhD, Member of the Board for Research and Commercialization – Vice-Rector, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008,

Republic of Kazakhstan, e-mail: keldybekov.manat@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0000-6493-4169>

Kudarova Nazgul Abilbekovna, Doctor PhD, Associate Professor, International University “Astana”, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: nazgul.kudarova@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9706-7716>

Kulbaeva Dina Dyusebaevna, Candidate of philosophical sciences, associate professor, Head of the Department of “Philosophy and Political Science”, M. Kh. Dulati Taraz University, Taraz, 080016, Republic of Kazakhstan, e-mail: kulbaeva68@bk.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6126-4905>

Lysenko Yuliya Aleksandrovna, Doctor of Historical Sciences, Professor, Department of Oriental Studies, Altai State University, Barnaul, 656023, Russian Federation, e-mail: julia_199674@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1088-3578>

Makhmet Muratkhan, PhD, Department of Religious Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: murat1215@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-7346-0126>

Makischeva Aizhan, Master of History, Senior Lecturer, Graduate School of Humanities, Marghulan University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: makichevaat78@mail.com, <https://orcid.org/0009-0001-4987-2171>

Moldakimova Aliya, Candidate of Historical Sciences, Higher School of Humanities, Marghulan University, Pavlodar, 140000, Republic of Kazakhstan, e-mail: aliya.m.s@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-9975-3250>

Mustafayeva Shagag, Senior Lecturer, Department of Regional Studies of Eastern Countries, Azerbaijan University of Languages, Baku, AZ1014, Azerbaijan, e-mail: shefeg87@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-9685-3459>

Myrzapaizova Gulshat Urzbekovna, Senior Lecturer, Department of Philosophy and Political Science, M. Kh. Dulati Taraz University, Taraz, 080016, Republic of Kazakhstan, e-mail: myrzapaizova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0000-1948-4373>

Nazanova Gaukhar Zhenisbekovna, 8D11120 – “Cultural and Entertainment Work”, doctoral student of the educational program, Department of Cultural and Entertainment Work, Faculty of Culture and Art, Higher Education Institution named after M. Auezov, Shymkent, 160000, Kazakhstan, e-mail: nazanova.gaukhar@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0003-0102-678X>

Nurtazina Akzharkin, Lecturer, Department of Cultural and Leisure Activities, Faculty of Culture and Arts, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan, e-mail: nurtazina.akzharkin@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-4870-0503>

Nurysheva Gulzhikhan Zhumabayevna, Doctor of Philosophical Sciences, Research Professor, Faculty of Philosophy and Political Science, Al-Farabi Kazakh

National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: gulzhikhan-nurysheva@yandex.kz, <https://orcid.org/0000-0001-6640-8111>

Omurbay Abzal, PhD doctor, senior lecturer, L.N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic Kazakhstan, e-mail: kazak_abzal@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-7183-6428>

Polomarchuk Boris Viktorovich, Master of Social Sciences, Senior Lecturer, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: borisvictor@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0003-3301-5965>

Raissov Assar, PhD doctoral student in “Philosophy and Ethics”, Faculty of Journalism and Social Sciences, Department of “Philosophy”, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010008, Republic of Kazakhstan, e-mail: mr.assar@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0003-2615-2432>

Rakhimbaeva Madina, Master of Sociology, doctoral student of L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, 010000, Republic of Kazakhstan, e-mail: madina611211@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0002-9150-5460>

Salimova Raigul Sabyrovna, PhD, Senior Lecturer, Department of Philosophy and Social Sciences, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: salimova_raigul@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6747-4620>

Serikbayeva Aizhan Temirbolatovna, PhD, associate professor at the Department of Philosophy and Social Sciences, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: a.serikbaeva@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-1198-8937>

Shakirov Symbat, PhD, Head of the Department of Philosophy, L. N. Gumilyov Eurasian National University, Astana, Republic Kazakhstan, e-mail: simba_004@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8354-5844>

Shamshudinova Gulnara Turganovna, associate professor of the Department of Law, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008 Republic of Kazakhstan, e-mail: Gulya-sgt@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-1242-4279>

Sheiko Yuliya Nikolayevna, Akmola Region, Atbasar, 020402, Republic of Kazakhstan, e-mail: sheikou14@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-5535-0276>

Syzdykova Aimeken, Candidate of Historical Sciences, Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: aimeken@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-2126-7834>

Talipova Zhadyra, Senior lecturer of the Department of Law, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: zh_talipova@bk.ru, <https://orcid.org/0009-0007-1566-1193>

Tanatarova Makhabbat Kassymovna, Doctoral student in the specialty “Philosophy”, Faculty of Philosophy and Political Science, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000, Republic of Kazakhstan, e-mail: makhabbat.tanatarova@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0001-2236-5145>

Toplu Mehmet, Doctor of Pedagogical Sciences, Professor, Dr Haci Bayram Veli University, Ankara, 06570, Turkey, e-mail: mehmet.toplu@hbv.edu.tr, <https://orcid.org/0000-0002-1777-9829>

Turlybekova Aigul Mukhametkhanovna, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: TurlybekovaAM@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-5671-9119>

Tursynbayeva Karlygash, doctoral student in “Culturology”, Faculty of Philosophy and Political Science, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000-050063, Kazakhstan, e-mail: karlygash.turs@gmail.com, <https://orcid.org/0009-0008-6988-9414>

Yelmuratova Botagoz Zhumabaevna, Candidate of Historical Sciences, Professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: botagoz.zh11@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0002-3969-819X>

Yerzhan Kalmakhan, PhD, Associate Professor, Department of Islamic Studies, Egyptian University of Islamic Culture Nur-Mubarak, Almaty, 050040, Republic of Kazakhstan, e-mail: kalmakhanyerzhan@gmail.com, <https://orcid.org/0000-0003-1951-5867>

Zhantileuov Erzhan Zulpyharovich, Lecturer, Department of Cultural and Leisure Activities, Faculty of Culture and Arts, M. Auezov South Kazakhstan University, Shymkent, 160000, Republic of Kazakhstan, e-mail: nurtazina.akzharkin@mail.ru, <https://orcid.org/0009-0009-9132-3721>

Zhayabaeva Ramilya Gennadyevna, Senior Lecturer of the Department of Philosophy and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: aguarus2020@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0001-6674-932X>

Zholdubayeva Azhar, Doctor of Philosophy (PhD), Associate Professor, Faculty of Philosophy and Political Science, Al-Farabi Kazakh National University, Almaty, 050000-050063, Kazakhstan, e-mail: azar.08@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-8864-6820>

Zhussupova Bakhyt, PhD, Assistant Professor, Faculty of Philosophy and Psychology, Karaganda National Research University of the named after Academician E. A. Buketov, Karaganda, 100024, Republic of Kazakhstan, e-mail: zhussupova2013@mail.ru, <https://orcid.org/0000-0002-4442-3924>

ПРАВИЛА ДЛЯ АВТОРОВ В НАУЧНОМ ЖУРНАЛЕ «ВЕСТНИК ТОРАЙГЫРОВ УНИВЕРСИТЕТА. ГУМАНИТАРНАЯ СЕРИЯ»

Редакционная коллегия просит авторов руководствоваться следующими правилами при подготовке статей для опубликования в журнале.

Научные статьи, представляемые в редакцию журнала должны быть оформлены согласно базовым издательским стандартам по оформлению статей в соответствии с ГОСТ 7.5-98 «Журналы, сборники, информационные издания. Издательское оформление публикуемых материалов», пристатейных библиографических списков в соответствии с ГОСТ 7.1-2003 «Библиографическая запись. Библиографическое описание. Общие требования и правила составления».

***В номер допускается не более одной рукописи от одного автора либо того же автора в составе коллектива соавторов.**

***Количество соавторов одной статьи не более 5.**

***Степень оригинальности статьи должна составлять не менее 60 % (согласно решению редакционной коллегии).**

***Направляемые статьи не должны быть ранее опубликованы, не допускается последующее их опубликование в других журналах, в том числе переводы на другие языки.**

***Решение о принятии рукописи к опубликованию принимается после проведения процедуры рецензирования.**

***Двойное рецензирование (слепое) проводится конфиденциально, автору не сообщается имя рецензента, а рецензенту – имя автора статьи.**

***Статьи отправлять вместе с квитанцией об оплате. Стоимость публикации в журнале за страницу 1000 (одна тысяча) тенге, включая статьи магистрантов и докторантов в соавторстве с лицами с ученой степенью.**

***Оплата за статью не возвращается в случае, если статья отклонена антиплагиатом или рецензентом. Автор может повторно отправить статью на антиплагиат или рецензирования 1 раз.**

Редакция не занимается литературной и стилистической обработкой статьи.

Если статья отклонена антиплагиатом или рецензентом, статья возвращается автору на доработку. Автор может повторно отправить статью на антиплагиат или рецензирования 1 раз. За содержание статьи несет ответственность автор.

Статьи, оформленные с нарушением требований, к публикации не принимаются и возвращаются авторам.

Датой поступления статьи считается дата получения редакцией ее окончательного варианта.

Статьи публикуются по мере поступления.

Периодичность издания журналов – четыре раза в год (ежеквартально).

Сроки подачи статьи:

- первый квартал до 01 февраля;
- второй квартал до 01 мая;
- третий квартал до 01 августа;
- четвертый квартал до 01 ноября.

Журнал «Вестник Торайғыров университета. Гуманитарная серия» выпускается с периодичностью 4 раза в год в сетевом (электронном) формате в следующие установленные сроки выхода номеров журнала:

Первый номер выпускается до 30 марта текущего года,

Второй номер – до 30 июня;

Третий номер – до 30 сентября;

Четвертый номер – до 30 декабря.

Статью (электронную версию и квитанции об оплате) следует направлять на сайт: <https://vestnik-humznitar.tou.edu.kz/>. Для подачи статьи на публикацию необходимо пройти регистрацию на сайте.

Лицо, которое внесло наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и обозначается «*».

Для осуществления процедуры двойного рецензирования (слепого), авторам необходимо отправлять два варианта статьи: первый – с указанием личных данных, второй – только содержание статьи.

Статьи должны быть оформлены в строгом соответствии со следующими правилами:

– В журналы принимаются статьи по всем научным направлениям, набранные на компьютере, напечатанные на одной стороне листа с полями 30 мм со всех сторон листа, электронный носитель со всеми материалами в текстовом редакторе «Microsoft Office Word (97, 2000, 2007, 2010) для WINDOWS».

– Общий объем статьи, включая аннотации, литературу, таблицы, рисунки и математические формулы не должен превышать **12 страниц печатного текста. Текст статьи: кегль – 14 пунктов, гарнитура – Times New Roman (для русского, английского и немецкого языков), KZ Times New Roman (для казахского языка).**

Структура научной статьи включает название, аннотации, ключевые слова, основные положения, введение, материалы и методы, результаты и обсуждение, заключение, выводы, информацию о финансировании (при наличии), список литературы (используемых источников) к каждой статье, включая романизированный (транслитерированный латинским алфавитом) вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках) см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) *Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом*.

Статья должна содержать:

1 **МРНТИ** (Межгосударственный рубрикатор научной технической информации);

2 **DOI** – после МРНТИ в верхнем правом углу (присваивается и заполняется редакцией журнала);

3 **Фамилия, имя, отчество** (полностью) автора(-ов) – на казахском, русском и английском языках (*жирным шрифтом, по центру*);

4 **Ученая степень, ученое звание**;

5 **Аффилиация** (факультет или иное структурное подразделение, организация (место работы (учебы)), город, почтовый индекс, страна) – на казахском, русском и английском языках; ORCID;

6 **E-mail**;

7 **Название статьи** должно отражать содержание статьи, тематику и результаты проведенного научного исследования. В название статьи необходимо вложить информативность, привлекательность и уникальность (*не более 12 слов, прописными буквами, жирным шрифтом, по центру, на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий*);

8 **Аннотация** – краткая характеристика назначения, содержания, вида, формы и других особенностей статьи. Должна отражать основные и ценные, по мнению автора, этапы, объекты, их признаки и выводы проведенного исследования. Дается на казахском, русском и английском либо немецком языках (*рекомендуемый объем аннотации – не менее 150, не более 300 слов, курсив, нежирным шрифтом, кегль – 12 пунктов, абзацный отступ слева и справа 1 см, см. образец*);

9 **Ключевые слова** – набор слов, отражающих содержание текста в терминах объекта, научной отрасли и методов исследования (*оформляются на трех языках: русский, казахский, английский либо немецкий; кегль – 12 пунктов, курсив, отступ слева-справа – 1 см.*). Рекомендуемое количество ключевых слов – 5-8, количество слов внутри ключевой фразы – не более 3. Задаются в порядке их значимости, т.е. самое важное ключевое слово статьи должно быть первым в списке (*см. образец*);

10 **Основной текст статьи** излагается в определенной последовательности его частей, включает в себя:

- **Введение / Kіріспе / Introduction** (*абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов*). Обоснование выбора темы; актуальность темы или проблемы. Актуальность темы определяется общим интересом к изученности данного объекта, но отсутствием исчерпывающих ответов на имеющиеся вопросы, она доказывается теоретической или практической значимостью темы.

- **Материалы и методы** (*абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов*). Должны состоять из описания материалов и хода работы, а также полного описания использованных методов.

- **Результаты и обсуждение** (*абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов*). Приводится анализ и обсуждение полученных вами результатов исследования. Приводятся выводы по полученным в ходе исследования результатам, раскрывается основная суть. И это один из самых важных разделов статьи. В нем необходимо провести анализ результатов своей работы и обсуждение соответствующих результатов в сравнении с предыдущими работами, анализами и выводами.

- **Информацию о финансировании (при наличии)** (*абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов*).

- **Выводы / Қорытынды / Conclusion** (*абзац 1 см по левому краю, жирными буквами, кегль – 14 пунктов*).

Выводы – обобщение и подведение итогов работы на данном этапе; подтверждение истинности выдвигаемого утверждения, высказанного автором, и заключение автора об изменении научного знания с учетом полученных результатов. Выводы не должны быть абстрактными, они должны быть использованы для обобщения результатов исследования в той или иной научной области, с описанием предложений или возможностей дальнейшей работы.

- **Список использованных источников / Пайдаланған деректер тізімі / References** (*жирными буквами, кегль – 14 пунктов, в центре*) включает в себя:

Статья и список использованных источников должны быть оформлены в соответствии с ГОСТ 7.5-98; ГОСТ 7.1-2003 (*см. образец*).

Очередность источников определяется следующим образом: сначала последовательные ссылки, т.е. источники на которые вы ссылаетесь по очередности в самой статье. Затем дополнительные источники, на которых нет ссылок, т.е. источники, которые не имели место в статье, но рекомендованы вами читателям для ознакомления, как смежные работы, проводимые параллельно. Объем не менее 10 не более чем

20 наименований (ссылки и примечания в статье обозначаются сквозной нумерацией и заключаются в квадратные скобки). В случае наличия в списке использованных источников работ, представленных на кириллице, необходимо представить список литературы в двух вариантах: первый – в оригинале, второй – романизированный (транслитерация латинским алфавитом) вариант написания источников на кириллице (на казахском и русском языках) см. ГОСТ 7.79–2000 (ИСО 9–95) Правила транслитерации кирилловского письма латинским алфавитом.

Романизированный список литературы должен выглядеть следующим образом:

автор(-ы) (транслитерация) → название статьи в транслитерированном варианте → [перевод названия статьи на английский язык в квадратных скобках] → название казахоязычного либо русскоязычного источника (транслитерация, либо английское название – если есть) → выходные данные с обозначениями на английском языке.

11 **Иллюстрации, перечень рисунков** и подрисуночные надписи к ним представляют по тексту статьи. В электронной версии рисунки и иллюстрации представляются в формате TIF или JPG с разрешением не менее 300 dpi.

12 **Математические формулы** должны быть набраны в Microsoft Equation Editor (каждая формула – один объект).

На отдельной странице (после статьи)

В электронном варианте приводятся полные почтовые адреса, номера служебного и домашнего телефонов, e-mail (номер телефона для связи редакции с авторами, не публикуются);

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Фамилия Имя Отчество (полностью)		
Должность, ученая степень, звание		
Организация		
Город		
Индекс		
Страна		
E-mail		
Телефон		

140008, Республика Казахстан, г. Павлодар, ул. Ломова, 64,
НАО «Торайғыров университет»,
Издательство «Toraighyrov University», каб. 137,
 Тел. 8 (7182) 67-36-69, (внутр. 1147).
 E-mail: kereku@tou.edu.kz

Наши реквизиты:

НАО «Торайғыров университет» РНН 451800030073 БИН 990140004654	Приложение kaspi.kz Платежи – Образование – Оплата за ВУЗы – Заполняете все графы (в графе Факультет укажите «За публикацию в научном журнале, название журнала и серии»)
АО «Народный Банк Казахстана» ИИК KZ156010241000003308 БИК HSBKZKX К6е 16 Код 16 КНП 861	

ОБРАЗЕЦ К ОФОРМЛЕНИЮ СТАТЕЙ

МРНТИ 04.51.59

DOI xxxxxxxxxxxxxxx

С. К. Антикеева*, С. К. Ксембаева

Торайғыров университет, Республика Казахстан, г. Павлодар

¹ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-1111-1111>²ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2222-2222>*e-mail: samal_antikeeva@mail.ru**ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ МОДЕЛЬ ФОРМИРОВАНИЯ КОМПЕТЕНЦИЙ СОЦИАЛЬНЫХ РАБОТНИКОВ ЧЕРЕЗ КУРСЫ ПОВЫШЕНИЯ КВАЛИФИКАЦИИ**

В данной статье представлена теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, которая разработана в рамках докторской диссертации «Формирование личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации». В статье приводятся педагогические аспекты самого процесса моделирования, перечислены этапы педагогического моделирования. Представлены методологический, процессуальный (технологический) и инструментальный уровни модели, ее цель, мониторинг сформированности искомых компетенций, а также результат. В модели показаны компетентностный, личностно-ориентированный и практико-ориентированный педагогические подходы, закономерности, принципы, условия формирования выбранных компетенций; описаны этапы реализации процесса формирования, уровни сформированности личностных и профессиональных компетенций. В разделе практической подготовки предлагается интерактивная работа в системе слушатель-преподаватель-группа, подразумевающая личное участие каждого специалиста, а также открытие первого в нашей стране Республиканского общественного объединения «Национальный альянс профессиональных социальных работников». Данная модель подразумевает под собой дальнейшее совершенствование и самостоятельное развитие личностных и профессиональных компетенций социальных работников. Это позволяет увидеть в модели эффективность реализации курсов повышения квалификации, формы, методы и средства работы.

Ключевые слова: теоретическая модель, компетенции, повышение квалификации, социальные работники.

Введение

Социальная работа – относительно новая для нашей страны профессия. Поэтому обучение социальных работников на современной стадии не характеризуется наличием достаточно разработанных образовательных стандартов, которые находили бы выражение в формулировке педагогических целей, в содержании, технологиях учебного процесса [1, с. 58].

Продолжение текста публикуемого материала

Материалы и методы

Теоретический анализ научной психолого-педагогической и специальной литературы по проблеме исследования; анализ законодательных и нормативных документов по открытию общественных объединений; анализ содержания программ курсов повышения квалификации социальных работников; моделирование; анализ и обобщение педагогического опыта; опросные методы (беседа, анкетирование, интервьюирование); наблюдение; анализ продуктов деятельности специалистов; эксперимент, методы математической статистики по обработке экспериментальных данных [2, с. 48–69].

Продолжение текста публикуемого материала

Результаты и обсуждение

Чтобы понять объективные закономерности, лежащие в основе процесса формирования и развития личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации, необходимо четко представлять себе их модель [8; 9].

Продолжение текста публикуемого материала

Выводы

Таким образом, на основании вышеизложенного можно сделать вывод о том, что теоретическая модель формирования личностных и профессиональных компетенций социальных работников через курсы повышения квалификации содержит три уровня ее реализации [10].

Продолжение текста публикуемого материала

Список использованных источников

- 1 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование : сущность, эффективность и неопределенность [Текст] // Педагогика. – 2003. – № 4. – С. 22.
- 2 **Кузнецова, А. Г.** Развитие методологии системного подхода в отечественной педагогике : монография [Текст]. – Хабаровск : Изд-во ХКППК ПК, 2001. – 152 с.

- 3 **Каропа, Г. Н.** Системный подход к экологическому образованию и воспитанию (На материале сельских школ) [Текст]. – Минск, 1994. – 212 с.
- 4 **Штофф, В. А.** Роль моделей в познании [Текст] – Л. : ЛГУ, 1963. – 128 с.
- 5 **Таубаева, Ш.** Методология и методика дидактического исследования : учебное пособие [Текст]. – Алматы : Казак университеті, 2015. – 246 с.
- 6 **Дахин, А. Н.** Моделирование компетентности участников открытого образования [Текст]. – М. : НИИ школьных технологий 2009. – 290 с.
- 7 **Дахин, А. Н.** Моделирование в педагогике [Текст] // Идеи и идеалы. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – С. 11–20.
- 8 **Дахин, А. Н.** Педагогическое моделирование: монография [Текст]. – Новосибирск : Изд-во НИПКиПРО, 2005. – 230 с.
- 9 **Аубакирова, С. Д.** Формирование деонтологической готовности будущих педагогов к работе в условиях инклюзивного образования : дисс. на соиск. степ. д-ра филос. (PhD) по 6D010300 – Педагогика и психология [Текст] – Павлодар, 2017. – 162 с.
- 10 **Арын, Е. М., Пфейфер, Н. Э., Бурдина, Е. И.** Теоретические аспекты профессиональной подготовки педагога XXI века : учеб. пособие [Текст]. – Павлодар : ПГУ им. С. Торайгырова; СПб. : ГАФКиСим. П. Ф. Лесгафта, 2005. – 270 с.

References

- 1 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie: suschnost, effektivnost i neopredelennost [Pedagogical modeling : essence, effectiveness, and uncertainty] [Text]. In Pedagogy. – 2003. – № 4. – P. 22.
- 2 **Kuznetsova, A. G.** Razvitie metodologii sistemnogo podhoda v otechestvennoi pedagogike [Development of the system approach methodology in Russian pedagogy : monograph] [Text]. – Khabarovsk : Izd-vo KhK IPPK PK, 2001. – 152 p.
- 3 **Каропа, Г. Н.** Sistemnyi podhod k ekologicheskomu obrazovaniyu i vospitaniyu (Na materiale selskih shkol) [The systematic approach to environmental education and upbringing (Based on the material of rural schools)] [Text] – Minsk, 1994. – 212 p.
- 4 **Shtoff, V. A.** Rol modelei v poznanii [The role of models in cognition] [Text] – L. : LGU, 1963. – 128 p.
- 5 **Taubayeva, Sh.** Metodologiya i metodika didakticheskogo issledovaniya : uchebnoe posobie [Methodology and methods of educational research : a tutorial] [Text] – Almaty : Kazak University, 2015. – 246 p.
- 6 **Dahin, A. N.** Modelirovanie kompetentnosti uchastnikov otkrytogo obrazovaniya [Modeling the competence of open education participants] [Text] – Moscow : NII shkolnykh tehnologii, 2009. – 290 p.

- 7 **Dahin, A. N.** Modelirovanie v pedagogike [Modeling in pedagogy] [Text]. In Idei i idealy. – 2010. – № 1(3). – Т. 2 – P. 11–20.
- 8 **Dahin, A. N.** Pedagogicheskoe modelirovanie : monographia [Pedagogical modeling : monograph] [Text]. – Novosibirsk : Izd-vo NIPKiPRO, 2005. – 230 p.
- 9 **Aubakirova, S. D.** Formirovaniye deontologicheskoi gotovnosti buduschih pedagogov k rabote v usloviyah inklusivnogo obrazovaniya : dissertatsiya na soiskanie stepeni doctora filosofii (PhD) po specialnosti 6D010300 – Pedagogika i psihologiya. [Formation of deontological readiness of future teachers to work in inclusive education : dissertation for the degree of doctor of philosophy (PhD) in the specialty 6D010300- Pedagogy and psychology] [Text] – Pavlodar, 2017. – 162 p.
- 10 **Aryn, E. M., Pfeifer, N. E., Burdina, E. I.** Teoreticheskie aspekty professionalnoi podgotovki pedagoga XXI veka : ucheb. posobie [Theoretical aspects of professional training of a teacher of the XXI century : textbook] [Text] – Pavlodar : PGU im. S. Toraigyrov PSU; St.Petersburg. : GAFKiS im. P. F. Lesgafta, 2005. – 270 p.

С. К. Антикеева*, С. К. Ксембаева

Торайғыров университет, Қазақстан Республикасы, Павлодар қ.

БІЛІКТІЛІКТІ АРТТЫРУ КУРСТАРЫ АРҚЫЛЫ ӘЛЕУМЕТТІК ҚЫЗМЕТКЕРЛЕРДІҢ КҮЗІРЕТТІЛІКТЕРІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТЕОРИЯЛЫҚ МОДЕЛІ

Бұл мақалада «Әлеуметтік қызметкерлердің біліктілігін арттыру курстары арқылы тұлғалық және кәсіби құзіреттіліктерін қалыптастыру» докторлық диссертация шеңберінде әзірленген біліктілікті арттыру курстары арқылы әлеуметтік қызметкерлердің тұлғалық және кәсіби құзіреттілігін қалыптастырудың теориялық моделі ұсынылған. Мақалада модельдеу процесінің педагогикалық аспектілері, педагогикалық модельдеудің кезеңдері келтірілген. Модельдің әдіснамалық, процессуалдық (технологиялық) және аспаптық деңгейлері, оның мақсаты, қажетті құзіреттердің қалыптасу мониторингі, сондай-ақ нәтижесі ұсынылған. Модельде құзіреттілікке, тұлғаға бағытталған және практикаға бағытталған педагогикалық тәсілдер, таңдалған құзіреттерді қалыптастыру заңдылықтары, қағидаттары, шарттары көрсетілген; қалыптасу процесін іске асыру кезеңдері, жеке және кәсіби құзіреттердің қалыптасу деңгейлері сипатталған. Практикалық дайындық бөлімінде тыңдаушы-оқытушы-топ жүйесінде интерактивті жұмыс

ұсынылады, ол әр маманның жеке қатысуын, сондай-ақ елімізде алғашқы «кәсіби әлеуметтік қызметкерлердің ұлттық альянсы» республикалық қоғамдық бірлестігінің ашылуын білдіреді. Бұл модель әлеуметтік қызметкерлердің жеке және кәсіби құзыреттерін одан әрі жетілдіруді және тәуелсіз дамытуды білдіреді. Бұл модельде біліктілікті арттыру курстарын іске асырудың тиімділігін, жұмыс нысандары, әдістері мен құралдарын көруге мүмкіндік береді.

Кілтті сөздер: теориялық модель, құзыреттілік, біліктілікті арттыру, әлеуметтік қызметкерлер.

S. K. Antkeyeva*, S. K. Ksembaeva
Toraighyrov University, Republic of Kazakhstan, Pavlodar

THEORETICAL MODEL OF FORMATION COMPETENCIES OF SOCIAL WORKERS THROUGH PROFESSIONAL DEVELOPMENT COURSES

This article presents a theoretical model for the formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses, which was developed in the framework of the doctoral dissertation «Formation of personal and professional competencies of social workers through advanced training courses». The article presents the pedagogical aspects of the modeling process itself, and lists the stages of pedagogical modeling. The methodological, procedural (technological) and instrumental levels of the model, its purpose, monitoring the formation of the required competencies, as well as the result are presented. The model shows competence-based, personality-oriented and practice-oriented pedagogical approaches, patterns, principles, conditions for the formation of selected competencies; describes the stages of the formation process, the levels of formation of personal and professional competencies. The practical training section offers interactive work in the listener-teacher-group system, which implies the personal participation of each specialist, as well as the opening of the first Republican public Association in our country, the national Alliance of professional social workers. This model implies further improvement and independent development of personal and professional competencies of social workers. This allows you to see in the model the effectiveness of the implementation of advanced training courses, forms, methods and means of work.

Keywords: theoretical model, competencies, professional development, social workers.

Сведения об авторах

На казахском языке	На русском языке	На английском языке
Антикеева Самал Канатовна, «Педагогика және психология» мамандығы бойынша докторант, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: samal_antkeyeva@mail.ru , ORCID: https://orcid.org/0000-0001-1111-1111	Антикеева Самал Канатовна, докторант по специальности «Педагогика и психология», Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: samal_antkeyeva@mail.ru , ORCID: https://orcid.org/0000-0001-1111-1111	Samal Kanatovna Antkeyeva, doctoral student in «Pedagogy and psychology», Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: samal_antkeyeva@mail.ru , ORCID: https://orcid.org/0000-0001-1111-1111
Ксембаева Сауле Камалиденовна, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор, Гуманитарлық және әлеуметтік ғылымдар факультеті, Торайғыров университеті, Павлодар, 140008, Қазақстан Республикасы, e-mail: saule_K@mail.ru , ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2222-2222	Ксембаева Сауле Камалиденовна, кандидат педагогических наук, профессор, Факультет гуманитарных и социальных наук, Торайғыров университет, Павлодар, 140008, Республика Казахстан, e-mail: saule_K@mail.ru , ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2222-2222	Saule Ksembaeva, Candidate of pedagogic sciences, professor, Faculty of Humanities and Social Sciences, Toraighyrov University, Pavlodar, 140008, Republic of Kazakhstan, e-mail: saule_K@mail.ru , ORCID: https://orcid.org/0000-0002-2222-2222

ПУБЛИКАЦИОННАЯ ЭТИКА
научных журналов НАО «Торайғыров университет»
«Вестник торайғыров университета»

Редакционная коллегия научного журнала НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета. Гуманитарная серия» в своей профессиональной деятельности придерживается принципов и норм Публикационной этики научных журналов НАО «Торайғыров университет». Публикационная этика разработана в соответствии с международной публикационной этической нормой Комитета по публикационной этике (COPE), этическими принципами публикации журналов Scopus (Elsevier), Кодекса академической честности НАО «Торайғыров университет».

Публикационная этика определяет нормы, принципы и стандарты этического поведения редакторов, рецензентов и авторов, меры по выявлению конфликтов интересов, неэтичного поведения, инструкции по изъятию (ретракции), исправлению и опровержению статьи.

Все участники процесса публикации соблюдают принципы, нормы и стандарты публикационной этики.

Качество научного журнала обеспечивается исполнением принципов участниками процесса публикации: принцип равенства всех авторов, принцип конфиденциальности, принцип однократной публикации, принцип авторства рукописи, принцип оригинальности, принцип подтверждения источников, принципы объективности и своевременности рецензирования.

Права и обязанности членов редакционной коллегии научного журнала НАО «Торайғыров университет» «Вестник Торайғыров университета. Гуманитарная серия» определены СО СМК 8.12.4-23 Управление научно-издательской деятельностью https://tou.edu.kz/ru/?option=com_docs

Права и обязанности рецензентов

Рецензенты научного журнала «Вестник Торайғыров университета. Гуманитарная серия» обязаны руководствоваться принципом объективности.

Персональная критика в адрес автора (-ов) рукописи недопустима. Рецензент должен аргументировать свои замечания и обосновывать свое решение о принятии рукописи или о ее отклонении.

Национальность, религиозная принадлежность, политические или иные взгляды автора (-ов) не должны приниматься во внимание и учитываться в процессе рецензирования рукописи рецензентом (-ами).

Экспертная оценка, составленная рецензентом, должна способствовать принятию решения редакцией о публикации и помогать автору улучшить рукопись.

Решение о принятии рукописи к публикации, возвращение работы автору на изменение или доработку, либо решение об отклонении от публикации принимается редколлегией, опираясь на результаты рецензирования.

Принцип своевременности рецензирования заключается в том, что рецензент обязан предоставить рецензию в срок, определенный редакцией, но не позднее 2-4 недель с момента получения рукописи на рецензирование. Если рассмотрение статьи и подготовка рецензии в назначенные сроки невозможны, то рецензент должен незамедлительно уведомить об этом главного редактора.

Рецензент, который считает, что его квалификация не соответствует либо недостаточна для принятия решения при рецензировании предоставленной рукописи, должен незамедлительно сообщить об этом главному редактору и отказаться от рецензирования рукописи.

Принцип конфиденциальности со стороны рецензента. Рукопись, предоставленная рецензенту на рецензирование, должна рассматриваться как конфиденциальный материал. Рецензент имеет право демонстрировать ее и/или обсуждать с другими лицами только после получения письменного разрешения со стороны главного редактора журнала и/или автора (-ов).

Информация и идеи научной работы, полученные в ходе рецензирования и обеспечения публикационного процесса, не должны быть использованы рецензентом (-ами) для получения личной выгоды.

Принцип подтверждения источников состоит в том, что рецензент должен указать научные работы, которые оказали бы влияние на исследовательские результаты рассматриваемой рукописи, но не были приведены автором (-ами). Также рецензент обязан обратить внимание главного редактора на значительное сходство или совпадение между рассматриваемой рукописью и ранее опубликованной работой, о котором ему известно.

Если у рецензента имеются достаточные основания полагать, что в рукописи содержатся плагиат, некорректные заимствования, ложные и сфабрикованные материалы или результаты исследования, то он не должен допустить рукопись к публикации и должен проинформировать главного редактора журнала о выявленных нарушениях принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Права и обязанности авторов

Публикационная этика базируется на соблюдении принципов:

Однократность публикации. Автор (-ы) гарантируют, что представленная в редакцию рукопись статьи не была представлена для рассмотрения в другие издания. Представление рукописи одновременно в несколько журналов /

изданий неприемлемо и является грубым нарушением принципов, стандартов и норм публикационной этики.

Авторство рукописи. Автор, который внес наибольший интеллектуальный вклад в подготовку рукописи (при двух и более соавторах), является автором-корреспондентом и указывается первым в списке авторов.

Для каждой статьи должен быть назначен автор для корреспонденции, который отвечает за подготовку финальной версии статьи, коммуникацию с редколлегией, должен обеспечить включение всех участников исследования (при количестве авторов более одного), внесших в него достаточный вклад, в список авторов, а также получить одобрение окончательной версии рукописи от всех авторов для представления в редакцию для публикации. Все авторы, указанные в рукописи / статье, несут ответственность за содержание работы.

Принцип оригинальности. Автор (-ы) гарантирует, что результаты исследования, изложенные в рукописи, представляют собой оригинальную самостоятельную работу и не содержат некорректных заимствований и плагиата, которые могут быть выявлены в процессе.

Авторы несут ответственность за публикацию статей с признаками неэтичного поведения, плагиата, самоплагиата, самоцитирования, фальсификации, фабрикации, искажения данных, ложного авторства, дублирования, конфликта интересов и обмана.

Принцип подтверждения источников. Автор (-ы) обязуется правильно указывать научные и иные источники, которые он (-и) использовал (-и) в ходе исследования. В случае использования каких-либо частей чужих работ и / или заимствования утверждений другого автора (-ов) в рукописи должны быть указаны библиографические ссылки с указанием автора (-ов) первоисточника. Информация, полученная из сомнительных источников, не должна использоваться при оформлении рукописи.

В случае, если у рецензентов, главного редактора, члена (-ов) редколлегии журнала возникают сомнения в подлинности и достоверности результатов исследования, автор (-ы) должны предоставить дополнительные материалы для подтверждения результатов или фактов, приводимых в рукописи.

Исправление ошибок в процессе публикации. В случае выявления ошибок и неточностей в работе на любой стадии публикационного процесса авторы обязуются в срочном порядке сообщить об этом главному редактору и оказать помощь в устранении или исправлении ошибки для публикации на сайте журнала соответствующей коррекции (Erratum или Corrigendum) с комментариями. В случае обнаружения грубых ошибок, которые невозможно исправить, автор (-ы) должен (-ны) отозвать рукопись / статью.

Принцип соблюдения публикационной этики. Авторы обязаны соблюдать этические нормы, связанные с критикой или замечаниями в отношении исследований, а также в отношении взаимодействия с редакцией по поводу рецензирования и публикации. Несоблюдение этических принципов авторами расценивается как грубое нарушение этики публикаций и дает основание для снятия рукописи с рецензирования и / или публикации.

Конфликт интересов

Конфликт интересов, по определению Комитета по публикационной этике (COPE), это конфликтные ситуации, в которых авторы, рецензенты или члены редколлегии имеют неявные интересы, способные повлиять на их суждения касательно публикуемого материала. Конфликт интересов появляется, когда имеются финансовые, личные или профессиональные условия, которые могут повлиять на научное суждение рецензента и членов редколлегии, и, как результат, на решение редколлегии относительно публикации рукописи.

Главный редактор, член редколлегии и рецензенты должны оповестить о потенциальном конфликте интересов, который может как-то повлиять на решение редакционной коллегии. Члены редколлегии должны отказаться от рассмотрения рукописи, если они состоят в каких-либо конкурентных отношениях, связанных с результатами исследования автора (-ов) рукописи, либо если существует иной конфликт интересов.

При подаче рукописи на рассмотрение в журнал, автор (-ы) заявляет о том, что в содержании рукописи указаны все источники финансирования исследования; также указывают, какие имеются коммерческие, финансовые, личные или профессиональные факторы, которые могли бы создать конфликт интересов в отношении поданной на рассмотрение рукописи. Автор (-ы) в письме при наличии конфликта интересов могут указать ученых, которые, по их мнению, не смогут объективно оценить их рукопись.

Рецензент не должен рассматривать рукописи, которые могут послужить причинами конфликта интересов, проистекающего из конкуренции, сотрудничества или других отношений с кем-либо из авторов, имеющих отношение к рукописи.

В случае наличия конфликта интересов с содержанием рукописи, ответственный секретарь должен известить об этом главного редактора, после чего рукопись передается другому рецензенту.

Существование конфликта интересов между участниками в процессе рассмотрения и рецензирования не значит, что рукопись будет отклонена.

Всем заинтересованным лицам необходимо по мере возможности избегать возникновения конфликта интересов в любых вариациях на

всех этапах публикации. В случае возникновения какого-либо конфликта интересов тот, кто обнаружил этот конфликт, должен незамедлительно оповестить об этом редакцию. То же самое касается любых других нарушений принципов, стандартов и норм публикационной и научной этики.

Неэтичное поведение

Неэтичным поведением считаются действия авторов, редакторов или издателя в случае самостоятельного предоставления рецензии на собственные статьи, в случае договорного и ложного рецензирования, в условиях обращения к агентским услугам для публикации результатов научного исследования, лжеавторства, фальсификации и фабрикация результатов исследования, публикации недостоверных псевдо-научных текстов, передачи рукописи статей в другие издания без разрешения авторов, передачи материалов авторов третьим лицам, условия когда нарушены авторские права и принципы конфиденциальности редакционных процессов, в случае манипуляции с цитированием, плагиатом.

Инструкция по отзыву или исправлению статей

Отзыв, исправление статей, извинения, опровержения осуществляются в соответствии с публикационной этикой.

Теруге 24.09.2026 ж. жіберілді. Басуға 30.09.2026 ж. қол қойылды.

Электронды баспа

2,60 МБ RAM

Шартты баспа табағы 20,1.

Компьютерде беттеген: З. С. Исакова

Корректорлар: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Тапсырыс № 4605

Сдано в набор 24.09.2026 г. Подписано в печать 30.09.2026 г.

Электронное издание

2,60 МБ RAM

Усл.печ.л. 20,1. Т

Компьютерная верстка: З. З. Исакова

Корректоры: А. Р. Омарова, Д. А. Кожас

Заказ № 4605

«Toraighyrov University» баспасынан басылып шығарылған

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

«Toraighyrov University» баспасы

Торайғыров университеті

140008, Павлодар қ., Ломов к., 64, 137 каб.

8 (7182) 67-36-69

e-mail: kereku@tou.edu.kz

vestnik-humanitar.tou.edu.kz